

BAKİ BEYNƏLXALQ
MULTİKULTURALİZM MƏRKƏZİ
BAKU INTERNATIONAL MULTICULTURALISM CENTRE

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin
təvsiyəsi ilə çap edilir.

NİYAZ NİFTİYEV

AZƏRBAYCANDA BİRGƏYAŞAYIŞ VƏ MULTİKULTURALİZM

Bakı-2015

- 14523 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Ümummilli lider Heydər ƏLİYEV:

"Biz, Azərbaycan deyəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dirlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar."

"Mən görüşlərimi milli azlıqların nümayəndələri ilə görüş adlandırmaq istəməzdim. Bu, Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının nümayəndələri ilə görüşdür".

"Azərbaycanın varı, dövləti, təkcə, onun pambığı, yeraltı, yerüstü sərvətləri deyil, onun ərazisində yaşayan xalqlarıdır".

Prezident İlham ƏLİYEV:

"Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və həyat tərzidir. Bu günlərdə keçirilmiş Üçüncü Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda multikulturalizm ən çox müzakirə edilən mövzu idi. Bu gün Azərbaycan artıq dünyada tanınmış multikulturalizm mərkəzlərindən biridir. Biz diqqəti ona görə bu məsələlər üzərində cəmləşdiririk ki, bu mövzuya yanaşmalar müxtəlifdir. Təəssüf ki, belə fikirlər də var ki, bəzi ölkələrdə multikulturalizm iflasa uğrayıb, özünü doğrultmayıb. Bunlar çox narahatlıq doğuran bəyanatlar, tendensiyalardır. Əgər bu həqiqətən belədirsə, onda bu ciddi müzakirə mövzudur. Azərbaycanda isə belə hesab edirik ki, biz öz siyasətimizlə də, cəmiyyətin durumu ilə də sübut edirik ki, elə deyil, multikulturalizm yaşayır. O, yaşayır, möhkəmlənir, dərin köklərə malikdir və gələcəkdə bəşəriyyətin inkişafının yeganə yoludur".

"Bizim dini dəyərlərimiz milli dəyərlərimizin tərkib hissəsidir və milli dəyərlərimizi dini dəyərlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bizi əsrlər boyu bir millət, bir xalq kimi qoruyan, saxlayan dəyərlərimiz olmuşdur..."

"Hər bir cəmiyyətin gücü onun dini və milli müxtəlifliyindədir".

60 (5Aze) + 60,542 + 66.0 + 66.5 (5Aze) + 86,3 (5Aze)

6 65

Ön söz:

Siyasi elmləri doktoru, professor
Elman Nəsirov

Elmi redaktor:

Filologiya üzrə elmlər doktoru,
İdris Abbasov

Niyaz Niftiyev

Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm

Bakı, 2015. 408 səh.

Kitabda birgəyaşayışın Azərbaycan modeli faktlar və sənədlər əsasında araşdırılmış, tolerantlığın milli mentalitetimizə xas keyfiyyət olduğu çoxsaylı qaynaqlara müraciət etməklə sübuta yetirilmişdir.

Araşdırmanın məqsədi milli azlıqların tədqiq edilməyən və yaxud da araşdırılmaya az cəlb olunan tərəflərinin öyrənilməsi olub. Tədqiqatda ilk növbədə müstəqillik illərində dövlətin bu sahəyə diqqət və qayğısı öyrənilmişdir.

Təqdim olunan araşdırmada milli azlıq anlayışının xarakteristikası və multikulturalizm istər dünya, istərsə də Azərbaycan alimlərinin baxış bucağından öyrənilmişdir. Həmçinin, birgəyaşayışda azərbaycançılıq ideologiyası milli birliyin əsası kimi göstərilmiş, Ümummilli lider Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin bu istiqamətdə gördüyü mühüm işlər diqqətə çatdırılmışdır.

Kitabdan politoloqlar, etnoqraflar, tarixçilər, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq ixtisası üzrə təhsil alan doktorantlar, tədqiqatçılar, xüsusən də "Azərbaycan multikulturalizmi" fənnini tədris edən müəllimlər və bu sahədə təhsil alan tələbələr istifadə edə bilərlər.

(3.2.9.7)-0503020907

N _____ qıfıli nəşr
036-2015

İSBN: 978-9952-485-64-6

© Niyaz Niftiyev, 2015

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	7
Müəllifdən	13
Milli azlıq anlayışının xarakteristikası və multikulturalizm	18
Azərbaycançılıq ideologiyası - milli birliyin əsası kimi	50
Azərbaycanda milli azlıqlar	62
Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsdlər və onların qarşısının alınması	177
Azərbaycan Respublikasında birgəyaşayış naminə həyata keçirilən milli siyasət	199
Beynəlxalq Konvensiyalar və onların milli qanunvericilikdə təsbiti	261
Beynəlxalq qurumların Azərbaycanda milli azlıqlarla bağlı siyasətə münasibət.....	278
Milli azlıqların hüquqlarının təmin edilməsində Ombudsmanın rolu	294
Təhsil siyasəti və milli azlıqlar	304
Azərbaycanda mədəni müxtəliflik	323
Milli azlıqlar və media	350
Milli azlıqların dini etiqad azadlığının təmin edilməsi	362
Nəticə	387
Xülasə	393
Rezümə (Rus dilində)	395
Rezümə (İngilis dilində)	397
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	398

ÖN SÖZ

Beynəlxalq aləmdə etimadsızlıq mühitinin formalaşdığı, irqçilik, millətçilik, ksenofobiyanın genişləndiyi, etnik və milli dözümsüzlüyün az qala həyat tərzinə çevrildiyi bir reallıqda Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm, dinlərarası və mədəniyyətlərsi dialoq, tolerantlıq və harmonik etnik müxtəliflik birgəyaşayışın Azərbaycan modelinin formalaşmasını şərtləndirmişdir. Dünya bu modeli öyrənməkdədir. Xüsusilə Parisdə baş verən 7 yanvar (2015) terror aktlarından sonra bir çox Avropa ölkələrində özünü kəskin şəkildə göstərən islamofobiya tendensiyası, milli və dini dözümsüzlük halları birgəyaşayışın Azərbaycan modelinin öyrənilməsini və müvafiq nəticələrin çıxarılmasını tarixi zərurətə çevirmişdir. Bu reallıqlar, heç şübhəsiz ki, sözügedən məsələlərlə bağlı həm ölkəmizdə, həm də beynəlxalq miqyasda dərin elmi araşdırmaların aparılmasına yeni təkan verəcəkdir. Bu istiqamətdə artıq ilk uğurlu addımları Azərbaycanın tədqiqatçıları atmaqdadır. Bu baxımdan müəllifi araşdırmaçı - jurnalist Niyaz Niftiyevin olduğu "Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm" adlı kitab nəinki elmi, həm də böyük siyasi aktuallıq kəsb edən əsərdir. Bu əsər haqqında mülahizə söyləyərkən ilk ağla gələn fikir budur: çox vaxtında yazılmış kitabdır.

Müəllif əsər boyu etnik müxtəliflik kontekstində dünyanı narahat edən mürəkkəb suallara cavab axtarışındadır. Kitabın

digər özəlliyi isə ondan ibarətdir ki, o təkcə cavablarla kifayətlənmir, həm də müxtəlif din və mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan oxucusu qarşısında düşünməyə və düşündürməyə xidmət edən çoxsaylı suallar irəli sürür.

Həmin suallar ilk növbədə Azərbaycanda yaşayan ruslar, ermənilər, ukraynalılar, belaruslar, gürcülər, avarlar, ləzgilər, başqırdlar, tatarlar, yəhudilər, kürdlər, osetinlər, laklar kimi milli azlıqlar, talışlar, udlar, dağ yəhudiləri, saxurlar kimi azsaylı xalqlar və Axıska türkləri, tatlar, lahıclar, buduqlar, qızlar, haputlar, ceklər, xınalıqlar, ingiloylar, Krım tatarları, gürcü yəhudiləri, kazaklar, tabasaranlar kimi etnik azlıqlar və digər 40-dan artıq etnosla bağlıdır.

Elə məhz bu məntiqdən çıxış edərək, kitabın "Milli azlıqların xarakteristikası və multikulturalizm", "Azərbaycançılıq ideologiyası milli birliyin əsası kimi", "Azərbaycanda milli azlıqlar", "Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsdlər və onların qarşısının alınması", "Azərbaycan Respublikasında birgəyaşayış naminə həyata keçirilən milli siyasət" sərlövhəli yazılarında müəllif konkret faktlar və arqumentlərə istinad etməklə ilk növbədə tədqiqat predmeti ilə bağlı ayrı-ayrı anlayışların mahiyyətini açmış, bu məsələlərlə bağlı təkcə yerli və xarici tədqiqatçıların elmi yanaşmalarını təhlil etməmiş, həm də problemə münasibətdə öz subyektiv baxışını da ortaya qoya bilmişdir.

Niyaz Niftiyevin qaldırdığı məsələlər kontekstində Ermənistanda və onun işğalı altında olan Dağlıq Qarabağda vəziyyətlə bağlı elmi qənaəti obyektiv reallığı əks etdirir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, "Ermənistanın işğal siyasəti nəticəsində yaşadığımız region etnik qruplararası dialoq sahəsində bir sıra problemlərlə üzləşir. Bölgədə vaxtilə müxtəlif etnik

qruplardan ibarət olan Ermənistan özünü monoetnik cəmiyyətə çevirir. Qafqazda müxtəlif etnik qrupların yaşamasına baxmayaraq, Ermənistan öz monoetnik strukturu və irqçi dövlət siyasəti ilə regionda ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilməkdədir".

Əsərdə azərbaycançılıq ideologiyasından bəhs edən müəllif qeyd edir ki, bu məfkurə tərzində vahid polietnik millətin Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasına dair maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycançılıq iki təməl ideyanı - "dövlətçilik" və "vətənpərvərliyi" özündə birləşdirir - deyən müəllif, bu ideologiyaya ümummilli məzmun verilməsini Ulu öndər Heydər Əliyevin ən böyük tarixi xidmətlərindən biri kimi xarakterizə etmişdir. Müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, Ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman bu fikirdə olmuşdur ki, "Azərbaycanın çoxmillətli, tolerant ölkə olması bizim böyük sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür... Azərbaycan - onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. "Azərbaycan" sözü bizi həmişə birləşdirib".

"Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasına tamamilə yeni məzmun verərək, onu Azərbaycanın milli-etnik xüsusiyyətlərinə, müasir dövrün tələblərinə və dünyanın müasir şəraitinə uyğunlaşdırdı... Heydər Əliyev azərbaycançılığı bütöv bir xalqın-bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların, Azərbaycanla bağlılığı olan soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin söykəndiyi milli birlik platformasına çevirdi" - deyərək Ulu öndərin bütün sahələrdə olduğu kimi, milli məfkurə sferasında da misilsiz xidmətlərinə tarix elmləri doktoru, professor Əli Həsə-

nov yüksək qiymət vermişdir. Bu fikirlərə istinad etməklə, müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycanın parçalanmasını istəyən qüvvələrin təzyiqlərinə rəğmən, Azərbaycanın etno-psixologiyasını gözəl bilən təcrübəli dövlət xadiminin hakimiyyətə qayıdışından sonra ilk işi ideologiya ilə bağlı oldu. Məhz həmin ideologiyadan çıxış edərək, Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın çoxmillətli dövlət olaraq milli siyasətinin əsas postulatını belə müəyyən etdi: "...Respublikamızın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olar". Ümummilli liderin peyğəmbərcəsinə söylədiyi bu fikirlər, müasir dünyamızda milli-etnik və dini dözümsüzlük mühiti formalaşdırmaqla "idarə olunan kaos" vəziyyəti yaradan qüvvələrin kimliyini anlamaq və nəticələr çıxarmaq üçün olduqca ibrətamizdir.

Əsərdə xüsusi olaraq vurğulanır ki, bütün sahələrdə Heydər Əliyev siyasətini novatorcasına davam etdirən Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda milli və dini azlıqlar məsələsinə də hər zaman böyük diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. "Azərbaycanda əsrlər boyu çoxkonfessiyalı, çoxmillətli cəmiyyət formalaşmış və müstəqillik illərində bu meyillər daha da güclənib" - deyən dövlət başçısının digər mövqeyinə görə: "Azərbaycanda bütün xalqlar dostluq, mehribanlıq şəraitində, bir ailə kimi yaşayır. Heç vaxt Azərbaycanda dini, milli zəmində anlaşılmazlıq olmayıb və bu, bizim böyük sərvətimizdir. Çünki hər bir ölkənin gücünü əlbəttə ki, bir neçə amil müəyyən edir - siyasi imkanlar, iqtisadi güc və eyni zamanda cəmiyyətdə mövcud olan ab-hava, sağlam mühit və həmrəylik duyğuları."

Milli və etnik zəmində dünyada ciddi problemlərin olması ilə bağlı təhlillərini müəllif Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan nəinki sivilizasiyalararası bir körpüdür, biz, eyni zamanda öz əməyimizlə, siyasətimizlə müsbət meyillərin güclənməsinə təkan veririk... əfsuslar olsun ki, hər yerdə belə deyildir. Dini ayrı-seçkilik müşahidə olunur, məzhəb davası aparılır. Bu, böyük fəlakətdir və uçuroma aparən yoldur. Biz çalışırıq, çalışmalıyıq və öz söylərimizi daha da artırmalıyıq ki, dünyada bu meyillər müsbət istiqamətdə getsin" - fikirləri ilə əsaslandırır və həmin vəziyyətdən çıxış yolu kimi, birgəyaşayışın Azərbaycan modelinin öyrənilməsini təklif edir.

"Azərbaycan Respublikasında birgəyaşayış naminə həyata keçirilən milli siyasət", "Beynəlxalq Konvensiyalar və onların milli qanunvericilikdə təsbiti", "Beynəlxalq qurumların Azərbaycanda milli azlıqlarla bağlı siyasətə münasibəti", "Milli azlıqların hüquqlarının təmin olunmasında Ombudsmanın rolu", "Milli azlıqlar və media" və digər sərlövhəli yazılarda isə müəllif müvafiq olaraq ölkəmizdə həyata keçirilən milli siyasətin məqsəd, prinsip və həyata keçirilmə mexanizmlərini açıb göstərmiş, bu sahədə beynəlxalq sənədlər və yerli qanunvericilik aktlarının müqayisəli təhlilini aparmış, beynəlxalq qurumların məlum sferada Azərbaycanda həyata keçirilən siyasətə münasibətini araşdırmış, milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Ombudsman institutunun oynadığı rola qiymət vermiş, habelə sözügedən sferada media ilə əlaqələr və dini etiqad azadlığının təmin edilməsi kimi məsələləri elmi təhlillər süzğəcindən keçirmişdir.

Əsər tədqiqat mövzusu ilə bağlı çoxsaylı yerli və xarici ədəbiyyatın tənqidi analizi əsasında qələmə alınmışdır.

Beləliklə, sonda geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına verilən bu kitabın, multikulturalizmin və tolerantlığın həyat tərzinə və birgəyaşayış normasına çevrildiyi Azərbaycan Respublikasında millətlərarası və dinlərarası dialoq, tolerantlıq, barışıq, harmoniya və qarşılıqlı zənginləşdirmə mühitinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edəcəyinə inanır və onun müəllifinə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

Elman Nəsirov
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
Siyasi Araşdırmalar İnstitutunun direktoru,
siyasi elmlər doktoru, professor

MÜƏLLİFDƏN

Birgəyaşayış Azərbaycan üçün yeni mövzu deyil. Azərbaycan Respublikası bu ölkəni özünün doğma evi hesab edən xalqların təhlükəsiz yaşamaları və adət-ənənələrini qorumaları üçün dövlət səviyyəsində bütün imkanlarını səfərbər etmişdir. Bu gün dünya üçün multikulturalist dəyərlər nə qədər yeni olsa da, Azərbaycan bu dəyərlər sisteminə - yəni, eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların mədəni hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasəti ilə min illərdir bəşəriyyətə nümunə göstərməkdədir.

Azərbaycanda belə bir gerçəklik dərk edilir ki, düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan ölkə sabit inkişaf yoluna qədəm qoya bilməz. Azərbaycanın birgəyaşayış modelini formalaşdırması və dünyaya təqdim etməsi bunun əyani təzahürlərindəndir. Ölkəmizin milli mədəniyyətinə uğurla integrasiya edən müxtəlif xalqların nümayəndələri harmonik inkişaf edirlər. Əlbəttə, müstəqillik illəri daha çox qloballaşma dövrünə təsadüf edən Azərbaycanın ondan da əvvəl mövcud olan multikulturalizm meyillərindən imtina etmək şansı yox idi. Bütün dünyada milli və dini münaqişələr fonunda artan anlaşılmazlığa, fobiya, qarşıdurmaya yol verməmək üçün birgəyaşayışın Azərbaycan modeli haqqında düşünmək və bu düsturu digər ölkələrdə də tətbiq etmək ancaq bəşəriyyətə uğur gətirə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmi dövlət siyasəti elan edərək, bu siyasəti ardıcıl olaraq davam etdirəcəyini təkcə ölkə daxilində deyil, bir sıra

mötəbər tribunallarda da əminliklə vurğulayıb. Bu cür yanaşma multikulturalizmin ən yaxşı modeli olan ölkəmizin inkişafının tarixi reallıqları, müasir dünya sivilizasiyası məkanı və zamanı daxilində davamlı inkişaf tələbatları ilə elmi cəhətdən əsaslandırılıb. Bu baxımdan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Bakıda "XXI əsr: ümidlər və çağırışlar" devizi ilə keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda dedi ki: "Öz dininə hörmət başqa dinə hörmətdən başlayır. Multikulturalizm ayrı-seçkiliyə yol vermir, əksinə bütün xalqları birləşdirir. Eyni zamanda, hər bir ölkənin öz qaydaları, öz ənənələri vardır".

Azərbaycan müxtəlif etnik və dini qrupların ənənəvi dözümlülük və ahəngdar birgəyaşayışı üzərində qurulmuş və həyata keçirilən milli siyasətin aparıldığı çoxmillətli və çoxdilli ölkədir. Tarixən, Azərbaycanda insanlar arasında milli, dini və irqi ayrı-seçkiliyə yol verilməmiş, tolerantlıq milli mentalitetimizə xas olmuşdur. Yüzlilliklər boyunca Azərbaycanda dünya dinləri və millətləri sülh və əmin-amanlıq şəraitində dinc - yanaşı fəaliyyət göstərmişlər.

Prezident İlham Əliyev də leksikonumuzda nisbətən yeni söz olan multikulturalizm ənənələrinin Azərbaycanda əsrlər boyu həmişə mövcud olduğunu bəyan etmişdir: "Sadəcə, müxtəlif cür adlanıb, lakin mahiyyəti dəyişməyib. Zənnimcə, əsrlər ərzində, o cümlədən, Sovet dövründə yaranan müsbət meyllər müasir Azərbaycanda möhkəmlənir. Bu da ölkəmizdə milli həmrəyliyin əsası, müasir dinamik inkişafın təməlidir. Təəssüf ki, biz müasir dünyada çox vaxt başqa mənzərə - qarşıdurma, təcrid olunma, ayrı-seçkilik görürük. Bəzi ölkələrdə, ümumiyyətlə, yüksək səviyyədə bəyan edirlər ki, multikulturalizm siyasəti fiaskoya uğrayıb. Bu, çox təhlükəli meyldir. Düşünürəm ki, Azərbaycanın nümunəsi bunun tam əksini göstərir".

Bu gün "azlıq" anlayışının mahiyyətinə qloballaşma prosesləri və dünyada baş verən dəyişikliklər kontekstində yenidən nəzər salmaqla, onun zənginləşdirilməsinə, dolğun və əhatəli şərh edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Qloballaşma həm də ölkələrin hüdudlarından kənarda yaşayan insan qruplarının sayca və məzmunca artmasını şərtləndirir.

Əlbəttə, bu mövzu istər Sovet dövründə, istərsə də Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra nüfuzlu alimlər tərəfindən tədqiq edilmiş və geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmuşdur. Sovet dövründə olduğu kimi, müstəqillik illərində də daha çox milli azlıqlar mövzusu konkret sahələr üzrə araşdırılmışdır. Bu araşdırmaçılarından biri - problemi bir çox tərəflərdən 35 ildən artıq tədqiq edən tarix elmləri doktoru Qəmərsah Cavadov olmuşdur. Q.Cavadovun əsərlərində Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hamısı əhatə olunsada, onların bir çox özəlliklərinin tədqiqi ömür vəfa etmədiyindən ona müyəssər olmamışdır. Amma sağlığında o, milli azlıqların əkinçilik mədəniyyətindən tutmuş, təsərrüfat məişətləri, təbabət və xüsusən də tarixləri haqqında müfəssəl araşdırmalar aparmışdır.

Bəzi alimlərimiz isə konkret milli azlıqlarla bağlı araşdırma aparmağa üstünlük vermişlər. Əksəriyyəti elə həmin azlığın nümayəndələri olmuşlar. Tarix elmləri namizədi Məhəmməd Əliyevin 2006-cı ildə nəşr olunan "Azərbaycanda tatlar" kitabı da bu qəbildəndir. Əsərdə Azərbaycanda yaşayan tatların təsərrüfat həyatı, etnik tarixi, dini görüşləri və dilləri haqqında müfəssəl məlumatlar verilmişdir.

2006-cı ildə Yəhya Kərimovun müəllifliyi ilə bütün xalqlar üçün ümumi olan "Dilimizi öyrənək", Şəhrza Ağayev, Kərim Kərimov, Yədulla Ağazadə, Əbülfəz Rəcəbov, Əlirza Əliyev, Maqsud Məmmədov, coğrafiya elmlər namizədi Nadir

Məmmədov və əməkdar müəllim Mirhəsım Talışlının bəzi araşdırmaları da konkret azlığın (talışların) dilinin, tarixinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

Müstəqillik illərində akademik Ramiz Mehdiyevin, tarix elmləri doktoru, professor Əli Həsənovun, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Səlahəddin Xəlilovun, filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadənin, professor Vaqif Arzumanlının bu mövzuda yazmış olduqları elmi-publisistik məqalələri də milli azlıqların öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

"Azərbaycanda multikulturalizm və birgəyaşayış" üzərində işləyərkən yuxarıda adları çəkilən alimlərin əsərləri və məqalələrini araşdırmış, onların tezisləri əsasında yola çıxmışdıq. Kitab, əsasən, problemin elmi deyil, daha çox jurnalist araşdırması kimi təqdim olunur.

Araşdırmanın məqsədi milli azlıqların tədqiq edilməyən və yaxud da araşdırmaya az cəlb olunan tərəflərinin öyrənilməsi olub. Tədqiqatda ilk növbədə müstəqillik illərində dövlətin bu sahəyə diqqət və qayğısı öyrənilmişdir.

Təqdim olunan araşdırmada milli azlıq anlayışının xarakteristikası istər dünya, istərsə də Azərbaycan alimlərinin baxış bucağından öyrənilmişdir. Həmçinin, birgəyaşayışda azərbaycançılıq ideologiyası milli birliyin əsası kimi göstərilmiş, Ümummilli lider Heydər Əliyevin bu istiqamətdə gördüyü mühüm işlər diqqətə çatdırılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, Azərbaycan kimi etnik tərkibi baxımından zəngin, çoxmillətli bir dövlətdə millətçilik ziyanlı fəsadlara yol açə bilər. İki böyük dövlətin qonşuluğunda yerləşən, bu dövlətlərin təsir altına salmaq istədiyi toplumu, yalnız, özündə vətənciliyi, xalqçılığı ehtiva edən azərbaycançılıq ideyası ilə birləşdirmək mümkün idi. Ümum-

milli lider bunu bacardı və multikulturalist dəyərlər işığında sabit birgəyaşayışı təmin etdi.

Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsdlər və onların qarşısının alınması, ölkədə birgəyaşayış naminə həyata keçirilən milli siyasət, beynəlxalq Konvensiyalar və onların milli qanunvericilikdə təsbiti, beynəlxalq qurumların respublikada milli azlıqlarla bağlı siyasətə münasibəti, milli azlıqların hüquqlarının təmin edilməsində Ombudsmanın rolu, təhsil siyasəti, mədəni müxtəliflik, milli azlıqlar və media, dini etiqad azadlığının təmin edilməsi də araşdırmamızın başlıca istiqamətlərindən olmuşdur.

Əlbəttə, ölkədə birgəyaşayışın təmin olunmasında yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, siyasi hakimiyyətlə yanaşı, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNESCO və İESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın fəaliyyəti diqqətlə öyrənilmişdir. Çünki etnik qrupların milli mənsubiyyətlərinin qoruyub saxlanması, onlar üçün yeni məktəblərin istifadəyə verilməsində, mədəni, dini abidələrin bərpasında və qorunub saxlanmasında Heydər Əliyev Fondunun, xüsusilə, Mehriban xanım Əliyevanın böyük xidmətləri vardır. Burada fikrimizi ölkənin Birinci Xanımı Mehriban Əliyevanın sözləri ilə əsaslandıraraq: "Öz mədəniyyətinə, öz tarixinə, öz ənənələrinə, öz əməllərinə hörmətlə yanaşan xalq, gərək eyni şəkildə fərqli mədəniyyətlərə də, fərqli tarixə də hörmətlə yanaşsın".

Kitabın multikulturalizmin və tolerantlığın həyat tərzinə və birgəyaşayış normasına çevrildiyi Azərbaycan Respublikasında millətlərarası və dinlərarası dialoq, dözümlülük və qarşılıqlı anlaşma mühitinin daha da möhkəmlənməsinə kiçik bir töhfə olacağına ümid edir və kitabla bağlı gələcəkdə öz fikir və mülahizələrini bildirən hər bir oxucuya dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

14523

Milli azlıq anlayışının xarakteristikası və multikulturalizm

Etnik qrup - etnososial təhsil, xüsusi etnik, etnopsixoloji, etnomədəni, dil və dini əlamətlərə malikdir. Onun başa düşülməsi siyasi-hüquqi terminlərdə "milli azlıq" kimi şərh edilir. Beynəlxalq hüquqi aktlarda, BMT Konvensiyalarında "milli azlıq" və "etnik azlıq" (qrup) çox zaman adekvat kimi işlənir. Müasir alimlərin böyük əksəriyyəti tərəfindən etnik qrupların bu tip xarakterik əlamətləri göstərilir: ümumi mədəni ənənələr, identiklik, xüsusi mədəni nailiyyətlər, spesifik sosial institutların olması, özünüaparma xarakteristikası, xüsusi simvolik əlaqələr, irqi və fiziki yaxınlıq, ortaq ənənələr, din, mədəni dərkedilmə, miqrasiya, ailə-nikah münasibətlərinin forması, dil və praktikada bütün göstərilən parametrlərə müxtəlif kombinasiyalarda rast gəlinir. Bunların hər biri ayrı-ayrılıqda mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq hüquqda "azlıq" anlayışı 1560-1648-ci illər arasında Avropada yaşanan protestant-katolik qarşıdurması ilə ortaya çıxmışdır. 1598-ci ildə Fransa kralı IV Henri tərəfindən qəbul edilən Nant Fərmanında və 1648-ci il Vestfal Sülh Sazişində protestant vətəndaşlarını əhatə edən hökmlərdə azlıq hüquqlarına da yer verilmişdir.

"Etnik" sözünün etimologiyasından bəhs edən Ronald Cakson qeyd edir ki, "etnik" sözü yunanca "ethnikos"dan törəmiş və cəmiyyətdə xarici qrup, yaxud, milliyyət mənasını ifadə edir. Latın dilində olan "ethnicus", təkcə, "xarici" yox, həm

də "bütpərəst" mənasında işlədilmişdir. Stebinzə istinad edən müəllif göstərir ki, "etnik" məfhumu hər iki mənanı özündə ehtiva edir. (1. 31)

İngilis dilində "etnik qrup", "etniklik", yaxud "etnik konflikt" söz və söz birləşmələri ümumi termin kimi işlədilsə də, irq və etniklik konsepsiyası sosial reallıqdan irəli gəlir. Çünki onların hər ikisi fərd və qrupların şüurunda dərin şəkildə kök salmışdır. (2. 1,5.)

Nyu-York Dövlət Universitetinin Fəlsəfə və Müqayisəli Ədəbiyyat fakültəsinin professoru Corc Qrasia "İrq, yoxsa etniklik" adlı əsərində bir sıra suallarla özünə müraciət edir: "İrq nədir? Etniklik nədir? Onların bir məfhum olduğunu güman edə bilərikmi? Hər iki məfhum əhəmiyyətli dərəcədə fərdi xüsusiyyətlərə malikdirmi? Bu terminləri bir-birinə bağlayan nədir? Onlar arasındakı bu əlaqələr sosial identiklik, cins, irqçilik, assimilyasiya, istismar, ədalət, qanun və dövlət siyasətinə aid olan əhəmiyyətli məsələlərə necə təsir edir?" və s. Müəllif irq və etniklik arasındakı fərqləri və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirməyə və hər bir sualı ümumiləşdirilmiş qaydada cavablandırmağa çalışır. (3. 11)

Kaliforniya Pitzer Kollecinin Dilşünaslıq üzrə professoru Karmen Fot isə "Dil və etniklik" adlı kitabında etnikliyin linqvistika ilə əlaqəsindən bəhs edərək, etnosun mənşəyini fərqləndirməyə çalışır. (4. 7)

Bu gün "milli azlıq" anlayışının mahiyyətinə dünyada baş verən dərin siyasi-iqtisadi, xüsusən də qloballaşma prosesləri fonunda yenidən nəzər salmaqla, onun zənginləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Çünki qloballaşma prosesləri həm də ölkələrin hüddudlarından kənarda yaşayan insan qruplarının sayca və məzmunca artmasını şərtləndirir. Etnik qrupların daha sıx toplaşdığı Avropada bu gün baş verən kardinal dəyişiklik-

lərin müəyyən axara salınması üçün azlıqların (burada həm ənənəvi milli azlıqlar, həm də yeni milli azlıqlar - immiqrantlar - nəzərdə tutulur) qorunması və hüquqlarının təmin edilməsi məsələsinə yenidən baxılmasına ehtiyac yaranıb. Belə ki, dövlətin suverenliyinə ən böyük təhdid milli azlıqların hüquqlarının qorunmaması nəticəsində separatizmin yaranmasından başlayır və buna görə, dövlət suverenliyi və milli azlıqların hüquqlarının qorunması çox vacib məsələdir. (5. 179)

Milli eyniyyət məsələsinə toxunan Polşa alimi Anna Volf-Poveskanın fikrincə, yeni siyasi reallığın etiraf edilməsi elə real siyasi gerçəkliyin məna və məzmunca isbatıdır. Bu da ortaya çıxan mənzərənin tam və dolğun, həm də fərqli şəkildə canlandırılmasında eyniyyət təşkil edir: "Köhnə strukturların dağılmasından sonra bir çox yeni siyasətçilər millətçi argumentlərə arxalanmağa başladılar. 1989-cu ildən başlayaraq, ayrı-ayrı qrup və dairələr üçün "millət" anlayışı birliyə və özünüdərkə çağıran yeganə kateqoriya idi. Amma Orta Avropada milli eyniyyət problemləri Sovet İttifaqında və Yuqoslaviyadakı kimi dramatik kolliziyalar (toqquşma, çarpışma - N.N.) yaratmamışdı". (6. 18)

Vətəndaşlıq hüququ olan hər bir şəxsin, mənəviyyatca ona daha yaxın olan hər hansı milli və ya etnik qrupun üzvü olmağa subyektiv hüququ var. Azlıq, qrup hüququnun subyektidir. Belə bir təyinetmə üçün şəxsin mənşəyini bilmək, yəni, hər hansı bir başqa vasitə lazım deyil. Dövlətlər bəyan edir ki, onun ərazisində etnik və ya hər hansı təyinetmə ayrı-seçkiliyə səbəb ola bilməz. (7)

Milli azlıqlar müxtəlif xalq və millətləri təşkil edən etnik birlikdən qopmuş, etnik proseslər zamanı xüsusi forma və məzmun kəsb etmiş ayrıca etnik qurumlardan ibarətdir. Hər bir etnik azlığın öz dili, adət-ənənəsi və mənəvi birliyi möv-

cuddur. Etnik azlıq, adətən, müəyyən bir ərazidə kompakt halda yaşayır. Etnik azlıq üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyətlər onun başqa xalq və millətlərlə qaynayıb-qarışmasına heç də mane ola bilməz. Eyni zamanda etnik azlıqlar, tarixən, baş verən proseslər nəticəsində öz keçmiş etnik əlamətlərini saxlamaqla bərabər, qonşu xalq və millətlərdən də müəyyən əlamətlər və xüsusiyyətlər əxz edə bilər. Bu mənada respublikamızda yaşayan etnik azlıqlar da istisna təşkil etmirlər. (8)

Etnik azlıq - polietnik cəmiyyətlərdə etnik xarakteristikalarına görə fərqlənən qruplar, cəmiyyətdə dominant mövqeyə malik ictimai resursların az hissəsini alır, etnik stratifikasiya sisteminin əsas hissəsi sayılırlar. Etnik azlıqların statusu sosial cəhətdən möhkəmləndirilir və say etibarilə deyil, daha çox ümumi əhəmiyyət kəsb edir (iqtisadi resurslara məhdud qaydada giriş, siyasi həyatda iştirak, idarəetmə və s.). Etnik azlıq nadir hallarda immiqrasiya üzrə nəzarəti həyata keçirən və polietnik cəmiyyətdə iqtisadi, siyasi, mədəni həyatda dominantlıq edən etnik qruplar tərəfindən ayrı-seçkiliyə məruz qalır. Sosial-siyasi quruluşlarına və cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə görə, etnik azlıqlar müasir ədəbiyyatda plüralist - etno-mədəni unikallığını qoruyub saxlamağa cəhd edirlər. Amma o da etiraf olunmalıdır ki, bütün bu - "cəhd etmələr" zamanın diktəsi kimi müxtəlif sosial institutların və siyasətin prinsiplərinə uyğun olur. Yəni, "mədəni plüralizm" (məsələn, Norveçdə) assimilyalist - özünün etnik identikliyi qoruyub saxlamağa maraqlı olmayan və dominantlıq edən böyük çoxluqla assimilyasiyada maraqlı deyil. (Məsələn, ABŞ-da italyan, alman, irland immiqrantları), sessosionist - məxsusi etnik məişətə malik və bu zaman siyasi müstəqilliyə can atanlar (məsələn, İspaniyanın bask əhalisi) və s. (9. 170)

Etnosun əmələgəlmə prosesinin şərh edən rus filosofu tarixçi-türkoloq Lev Qumilyev "passionarlıq" haqqında yeni elmi nəzəriyyə ilə bu suala ətraflı cavab verməyə çalışır. O qeyd edir ki, passionarlığın həm azlığı, həm də çoxluğu etnos üçün eyni dərəcədə təhlükəlidir. L.Qumilyevə görə, etnoslar iki cürdür: dinamik və relikt etnoslar. Birincilər nəşildən-nəşilə dəyişirlər, daim fəaliyyətdə olurlar, ikincilər isə nəsil-nəsil babalarının yolunu təkrar edirlər. Türkoloqun fikrincə, birincilərdə Avropa etnoslarının, ikincilərdə isə Dağıstan xalqlarının rus imperiyasından əvvəlki həyatını misal gətirmək olar. Qumilyev yazır ki, hər etnosun da öz daxili, bənzərsiz strukturu, ritmi, vərdiş və adətləri var. **(10. 515)**

Son illərdə respublikamızda ictimai və humanitar elmlər sahəsində tez-tez işlənən, lakin əslində məfhumun dərinə ehtivasına, məna çalarına diqqət yetirilməyən terminlər çoxdur. Bu baxımdan, "milli azlıqlar", "azsaylı xalqlar", "etnik qruplar", "etnik azlıqlar", "etnoqrafik qruplar" xüsusi qeyd olunmalıdır. Məsələn, ayrı-ayrı etnik azlıqlar "etnik qrup" adlandırılmış, "etnoqrafik qruplar" termini düzgün şərh olunmamışdır. Şübhə yoxdur ki, "milli azlıqlar", "azsaylı xalqlar", "etnik azlıqlar" terminlərinin doğru izahı və şərhə respublikamızda milli məsələlərə dair bir çox problemlərin obyektiv həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən amildir. Bəs "xalq", "millət", "milli azlıq", "azsaylı xalq", "etnik azlıq", "etnik birlik", "etnoqrafik qrup" məfhumlarının beynəlxalq aləmdə hüquqi, elmi, fəlsəfi və sosial məzmunu necə izah edilir və başa düşülür? Qismən də olsa, bu cəhətlərə nəzər salmaq faydalı olar.

Professor Vaqif Arzumanlı, xüsusən, bu məsələyə diqqət çəkərək yazırdı ki, "millət", "xalq", "azsaylı xalq", "milli azlıq", "etnik azlıq" məfhumları yeni yaranan terminlər deyil,

həm də öz məna çaları baxımından nə dünyanın, nə də bu günün reallığı ilə izah edilə bilər: "Bu terminlər müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı tayfaların xalq, ayrı-ayrı xalqların tədricən millət kimi formalaşması prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir. Dünya ictimaiyyətinin bu terminlər haqqında kifayət qədər aydın və dəqiq təsəvvürləri vardır. Elə bizim respublikada kifayət qədər olmasa da, müəyyən mənada bu məsələyə maraq və onun izahı yeni problem deyil, müxtəlif vaxtlarda az-çox öyrənilib, ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən araşdırılıb. Lakin son bir neçə ildə, xüsusən, Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının hazırlanması prosesi, eləcə də dövlət dili ilə bağlı müzakirələr göstərdi ki, nəinki geniş ictimaiyyətin, hətta bəzi hüquqşünasların, ictimai və humanitar elmlər sahəsində çalışan ziyalılarımızın da "millət", "xalq", "etnik azlıq", "azsaylı xalq" və "milli azlıqlar" terminləri haqqında təsəvvürlərində qaranlıq nöqtələr çoxdur". **(11. 18)**

Ziya Göyaltı millətə tərif verərək yazırdı ki, "millət ümumi dili, dini, əxlaqı, mədəniyyəti olan insanların eyni dərəcədə aldığı tərbiyənin məcmusuna deyilir". **(12. 27)**

Azərbaycanda milli azlıqların öyrənilməsinə maraq Sovet dövründə kifayət qədər güclü olmuşdur. Xüsusən də Sovet alimləri bu məsələyə xeyli maraq göstərmişlər. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq xüsusi tədqiqat qrupları Azərbaycanın milli azlıqlar yaşayan müxtəlif ərazilərinə səfərlər etmiş, qayıtdıqdan sonra isə geniş həcmli məqalələrdə çıxış etmişlər. Bu sırada XIX əsrin 40-cı illərində B.Leqkobitov (ləzgilər, tatlar, xınalıqlar), P.Zablotski (talışlar) XIX əsrin 50-ci illərində İ.Berezin (farslar), XIX əsrin 60-cı illərində P.F.Riss, D.Kistenyev (talışlar), XIX əsrin 80-ci illərində A.Komarov (tatlar, farslar), XIX əsrin 90-cı illərində E.Veydenbaum (tatlar, talışlar, kürdlər), XX əsrin əvvəllərində K.Kurdov (tatlar)

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayan milli azlıqları öyrənmişlər.

Tarix elmləri doktoru, professor Qəmərsah Cavadovun araşdırmalarına görə, 1923-cü ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətebbö Cəmiyyəti yarandıqdan sonra milli azlıqların öyrənilməsi prosesi daha geniş vüsət aldı. Cəmiyyət az vaxt içərisində Azərbaycanın etnoqrafik baxımdan öyrənilməsində xeyli iş gördü. Bu sırada B.Millerin tatlar və talışlar, Q.F.Çursinin talışlar, A.Bukşpanın kürdlər haqqında əsərlərini misal göstərə bilərik. Bir az sonra - yəni XX əsrin 60-70-ci illərində A.L.Qryunberqin, M.Hacıyevin və T.Əhmədovun ayrı-ayrılıqda tatlar, 80-ci illərdə isə Ə.A.İzmayilovanın və Q.Cavadovun talışlar və digər azsaylı xalqlar haqqında tədqiqatları da maraqla qarşılandı.

Azərbaycan kürdlərinin öyrənilməsində Ə.Ələkbərovun, A.Bukşpanın, E.Pçelinanın, Q.F.Çursinin, T.F.Aristovanın araşdırmaları da diqqətdən kənarda qalmamışdır.

Xınalıqlarla bağlı A.H.Qenkonun, N.Q.Volkovanın, İ.H.Şahbazovun, qırz və buduqlarla bağlı V.Z.Piriyevin, Q.Ə.-Qeybullayevin, udilərlə bağlı İ.Eyxvaldın, A.Şifnerin, M.Bejanovun, A.Arutinovun yaşamları bu xalqların öyrənilməsinin tarixşünaslığı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Sevindirici haldır ki, 70-80-ci illərdə bu xalqların öyrənilməsində milli alimlərimizin də sırası genişlənməyə başladı. Bu sırada Ç.Abdullayev, Q.Cavadov, N.İbrahimov, D.İsmayilzadə, Q.Qeybullayev, A.Hacıyev və başqalarının çalışmaları göstərə bilərik.

Çağdaş dövrdə etnos, millət və xalq anlayışlarının izahını və şərhini verən Azərbaycan tədqiqatçılarından - akademik Ramiz Mehdiyev, fəlsəfə elmləri doktoru Ağayar Şükürov, fəlsəfə elmləri doktoru Zümrüd Quluzadə, fəlsəfə elmləri

doktoru Əbülhəsən Abbasov, fəlsəfə elmləri doktoru Əlikram Tağıyev və b. olmuşdur. Bu müəlliflərin həmin anlayışlarla bağlı mülahizələri, demək olar ki, bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Akademik R. Mehdiyevin baş redaktorluğu ilə 2007-ci ildə nəşr olunan "Politologiya. İzahlı lüğət" kitabında "millət" anlayışı belə izah olunur: "Millət (lat. natio tayfa, xalq) - tarixən, kapitalizmin meydana gəlməsi, feodal pərakəndəliyinin dəf edilməsi, təsərrüfat əlaqələrinin güclənməsi, ədəbi dil bazasında savadlılığın yayılması, milli mənlilik şüurunun möhkəmlənməsi ilə səciyyələnən etnos tipidir".

Akademik R.Mehdiyevə görə, millət vahid etnik kökdən olan toplum yox, müəyyən dövlətə öz dövləti kimi baxan insanlardır. Xalq isə hər hansı dövlətdə yaşayan əhalinin cəmiyyəti. Fəlsəfə elmləri doktoru A.Şükürov xüsusi olaraq vurğulayır ki, "millət" və "etnos" anlayışı barədə dəqiq tərif yoxdur. Fəlsəfə elmləri doktoru Ə.Tağıyev məsələyə fərqli yanaşır və etnosa bir neçə tərif verir: etnos - bir-birinə oxşayan, eyni cür düşünən insanların sabit birliyi; sosial kateqoriya; təbiətin övladıdır; mənşə ümumiliyinə əsaslanan kollektivdir; hər şeydən əvvəl müəyyən bir kökə və nəslə malik insan birliyi. Fəlsəfə elmləri doktoru Z.Quluzadə isə yazır ki, etnos insanların ərəzi, sosial-siyasi həyat, dil və mənəvi mədəniyyət birliyi əsasında formalaşan yığcam birliyi: "Etnos tarixi kateqoriya. Tarixin gedişində mövcud etnosların bazasında, onların differensiasiyası və inteqrasiyası prosesi nəticəsində etnoslar bir-birini əvəz etmişlər. Bu, cəmiyyətin etnogenetik inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından biridir". (13. 44)

Bu terminlər bəzən qarışıq salınır və düzgün izah olunmur, bəzən isə onların arasında mövcud fərqlərə heç bir məhəl qoyulmur. Nəticədə, milli məsələlərlə bağlı problemlərə qeyri-obyektiv mövqedən yanaşılır, bir sıra reallıqlar və tarixi ger-

çəkliklər təhrif olunur. Belə hallara kitab və monoqrafiyalarda tez-tez rast gəlmək olur.

Elmi ədəbiyyatda "etnos" və " irq" anlayışlarının mənasına dair mübahisələr demək olar ki, həmişə mövcud olmuşdur. Bəzi müəlliflərə görə, bu əlamətləri " irq" də daşıya bilər. Məsələn, İngiltərə mədəni antropologiya məktəbi "etnik azlıq" və "milli azlıq" anlayışlarının sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir. (14. 495, 498)

Hətta bəzən tədqiqatçılar terminin daşdığı tarixi, bioloji, siyasi çarılardan ehtiyat etdikləri üçün onu dırnaq arasına alaraq göstərirlər. Bütün hallarda " irq" sözünə nisbətən "etnos" və "etnik qrup" anlayışlarından danışmağın daha məqsədəuyğun olması fikri qəbul edilmişdir. Lakin anlayışın nüfuzdan düşməsinə, yaxud, ona biganəlikdən danışmaq qeyri-ciddi və hələlik vaxtından qabaq deyilmiş fikir olardı. Çünki onun ictimai şüur, dil və ideologiyada güclü təsiri hazırda da hiss olunmaqdadır.

Buna görə də etnos elə insanların mədəni birliyi ki, özünü başqa, analoji insan birliklərindən fərqləndirir, özünə-məxsusluğunu dərk edir. Özünüdərk həm real mövcud olan ümumi birliyin və həm də (ən vacib) özünün başqa birliklərdən fərqliliyini anlamağın ifadəsi kimi qəbul edilir. Həmçinin, tarixi mənşə, tarixi hadisələrdə iştirakın xarakteri kimi məsələlər özünüdərkə dayaqlandığını sübut edən amillərdir.

Etnik mənsubiyyətin məcburi, sərəncamla dəyişdirilməsi cəhdləri tarixdə həmişə çox böyük müqavimətlə qarşılanmış və əks təsir effekti vermişdir. Bu, təbii reallıq kimi qəbul edilməli və insan "mən"inin əyilməzliyinin bariz nümunəsi kimi başa düşülməlidir. Çünki insanın öz xalqına mənsubluğu hissi onun identikliyinə kökü, özəyi, özünü şəxsiyyət kimi hiss etməsinin əsasıdır. Etnosun mədəniyyəti onun bir sistem kimi

sabitliyini və integrasiyasını təmin edir. "Bu mədəniyyət" in elementləri ikinci funksionu - "biz" və "onlar" ın fərqləndirilməsini də yerinə yetirir.

Məlumdur ki, bütünlükdə xalq insan birliyinin tarixi formalarından biridir. Hələ ilkin dövrlərdə etnik inkişafın nəticəsi kimi, yəni ayrı-ayrı qəbilələrin, tayfaların birləşməsi nəticəsində yaranmış qurum "vahid xalqa" çevrilmişdir. Yaranma tarixi baxımından, xalq quldarlıq və feodalizm dövrünün meydana gətirdiyi bir ictimai qurumdur. Bu prosesin başlanıb sona çatmasında ictimai əmək bölgüsünün, xüsusi mülkiyyətin, ticarətin meydana gəlməsi və inkişafı əsas rol oynamışdır. Adlarını sadaladığımız bu xüsusiyyətlər bir-birinə qohum olan tayfaların birləşərək, vahid xalq halında formalaşmasına əsas zəmin yaratmışdır.

Tarixi kateqoriya olan millət insanların tarixi birliyi. Xalqın tədricən millətə çevrilməsi daha çox kapitalizmin meydana gəlməsi, kapitalizm inkişaf mərhələsinə keçilməsi ilə bağlıdır. Bu zaman xalqı millət kimi formalaşdırən əsas amillər ümumi ərazi, dil, mədəniyyət, iqtisadi və mənəvi həyat birliyi hesab olunur. Ayrı-ayrı millətlərin inkişaf yolları, meydana gəlmə prosesləri müxtəlif forma və mərhələlərlə səciyyələnə bilər və təbii ki, bu proseslər arasında bəzi fərqlər - marksist-leninçi yanaşma da mövcuddur.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlu milləti ictimai birliyin ali, fəvqəltarixi və fəvqəlsinfi forması hesab edir. Lakin o, müasiri və qələm yoldaşı olan mütəfəkkirlərdən bir sıra məsələdə müsbət mənada fərqlənir. Onun qənaətinə görə, özünə ehtiram tələb etməklə bərabər, başqalarının duyğu və düşüncələrinə də hörmət bəsləmək həqiqi millətçi üçün vacib şərt. Yalnız, belə olduqda "mədəni bir dövlətdə bir neçə millət yola gedə bilər", "tərəqqi və

əxlaqın ali idealları" onların arasında "bağlayıcı halqa" olar: o ideallar ki, milli dövlət quruluşunun əsasını təşkil edir. Amma bütün bunlara rəğmən, "xalqlar arasında təbii mədəni mübarizə"nin mahiyyəti haqqında izahı bu böyük mütəfəkkirin millət barədə mühakimələrinin ən ziddiyyətli yeridir. Çünki həmin izaha görə, bir tərəfdən bu mübarizədə "ən güclü, ən mədəni və həyata ən çox uyğunlaşmış" xalq qalib gəlib öz ideallarını başqalarına qəbul etdirir, digər tərəfdən isə bunun tamam əksi olan iddia irəli sürülür ki, "heç bir xalqa heç bir süni həvəsləndirici şey, heç bir imtiyaz, üstünlük verilməsi imkan verməz". (15. 127, 128)

Milli azlıqlar dedikdə bu və ya başqa ölkədə, dövlətdə, respublikada yaşayan, ölkənin, dövlətin, respublikanın əhalisinin çoxunu təşkil edən millətdən sonra azlıqda qalanlar nəzərdə tutulur. Məsələn, əgər Rusiyada, Ukraynada, Belarusda, Gürcüstanda, Qazaxıstanda yaşayan azərbaycanlılar bu ölkədə milli azlıq hesab edilirlərsə, Azərbaycan Respublikasında yaşayan ruslar, ukraynalılar, belaruslar, gürcülər də milli azlıqlar hesab olunurlar.

Hazırda, dünyanın müxtəlif ölkələrində elə xalqlar yaşayır ki, onlar, tarixən, özlərini həmin ölkənin və ya respublikanın yerli xalqları hesab edir və əhali tərkibinin sayından asılı olmayaraq, kompakt halında, daha dəqiq desək, bütünlükdə, hamılıqla əsasən, bir ölkədə, bir respublikada konkret ərazidə məskunlaşırlar. Məhz, belə xalqlar bu və ya başqa ölkədə, respublikada yaşayan azsaylı xalqlar kimi tanınırlar.

Yer kürəsində yaşayan xalqların sayı mövcud dövlətlərin sayından dəfələrlə çoxdur. Ayrı-ayrı mənbələrdə, təxminən, 3500-dək xalq, millət və etnik qrupun yaşadığı və onların sayının 7, hətta, 10 min olması məlumatlarına rast gəlinir. Onlar 200-dən bir qədər çox dövlətdə məskunlaşıblar. Rusiyanın

"Respublika" Nəşriyyatının 1999-cu ildə buraxdığı "Dünya ölkələri" sorğu kitabında 230-a yaxın ölkə haqqında məlumat verilir. Bəşəriyyətin yarısından çoxunu hər birinin sayı 50 milyon nəfərdən artıq olan 18 xalq, dünya əhalisinin 45 hissəsini hər birinin sayı 10 milyon nəfəri keçən, təxminən, 70 millət təşkil edir. Sayı 1 milyon nəfərdən yuxarı olan 260 millət Yer kürəsi əhalisinin 96 %-dən çoxunu əhatə edir. Yerdə qalanlar isə (dünya əhalisinin 3,2%-i) sayı 1 milyon nəfərə qədər olan minlərlə etnik birliklərdən ibarətdir. Bu etnik qrup əhalisinin əksəriyyəti bir etnos kimi müxtəlif ölkələrdə yaşamaq məcburiyyətindədirlər. Məsələn, İndoneziyada 150-dən artıq (bəzi alimlərin hesablamalarına görə 350), Nigeriyada rəsmən 20 xalq və etnik qrup qeydə alınıb və s. Müasir dünyanın etnik strukturundakı bu rəngarənglik bəşəriyyətin həm sərvətidir, həm də bəzi hallarda qan tökülməsi ilə müşayiət olunan problemdir. Dünyada 2000-dən artıq xalq, millət və etnik qrup varsa, deməli, bir o qədər də dünyagörüşü, psixologiya, mentalitet, adət-ənənə, həyat tərz, sabit davranış qaydaları, inanc və iman mövcuddur. (16. 40)

Rus alimləri L.S.Perepelkin və N.E.Rudenskinin birgə hazırladıqları "SSRİ-də milli məsələ və xalqların hüquqları: sosial-siyasi analizin təcrübəsi" adlı əsərdə bir sıra maraqlı məsələlərdən söhbət açılır. Müəlliflər MDB ölkələrində yaşayan milli azlıqların sosial-fəlsəfi təhlilini verərək, baş verə biləcək münaqişələrlə bağlı subyektiv fərziyyələrini irəli sürürlər. (17. 67)

Hazırda, Rusiya Federasiyasında 176 xalqın nümayəndəsi yaşayır. Milli azlıqların və köklü xalqların hüquqlarının qorunması demokratiyanın inkişafında mühüm amil kimi götürülür. Bu, həmçinin, siyasi və sosial sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. (18)

Amma unutmaz ki, Sovetlər Birliyi dağıldıqdan az sonra Rusiya ərazisində millətlərarası münaqişələrin sayı yüksələn tempə artmağa başladı. Burada başlıca səbəb isə, əsasən, bəzi etnik qrupların inzibati ərazi vahidlərinin məskunlaşmalarına uyğun şəkildə dəyişdirilməsi tələbi ilə çıxış etmələri oldu.

Azərbaycan və azərbaycanlıların təcrübəsində biz bunu Ermənistanda yerli ermənilər tərəfindən (milli azlıq olsalar da) soydaşlarımızın ölkədən qovulmalarının, Dağlıq Qarabağda isə etnik ermənilərin yerli xalq olan Azərbaycan türklərini sıxışdırıb çıxarmasının şahidi olduq. Çox təəssüf ki, 25 ilə yaxındır münaqişə davam edir və Ermənistan həm öz ərazisində, həm də Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ regionunda monoetnikliyi "qorumaq"da davam edir. Nəticədə, yaşadığımız region etnik qruplararası dialoq sahəsində bir sıra problemlərlə üzləşir. Bölgədə müxtəlif etnik qruplardan ibarət olan Ermənistan bilərəkdən özünü monoetnik cəmiyyətə çevirir. Qafqazda müxtəlif etnik qrupların yaşamasına baxmayaraq, Ermənistan öz monoetnik strukturu və irqçi dövlət siyasəti ilə ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilməkdə davam edir. Öz ərazisində yaşayan bütün millətləri demək olar ki, sıxışdırıb çıxaran Ermənistan dövləti, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında da geniş miqyaslı etnik təmizləmə siyasətini aparmaqda davam edir.

Dağlıq Qarabağa Ermənistanın təcavüzü Stalin hakimiyyətinin ilk dövrlərində Sovet respublikaları sərhədləri çərçivəsində muxtar ərazilər yaratmaq və bu situasiyalı gizli münaqişə və şantaj mənbəyi kimi saxlamaq siyasətinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Hərbi dağıntılar və artmaqda olan iqtisadi çətinliklərdən başqa Azərbaycan üçün bu müharibənin ən ağır nəticələrin-

dən biri də Dağlıq Qarabağdan və işğal olunmuş digər rayonlardan böyük sayda - 800 mindən çox adamın köçkün vəziyyətə düşməsidir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin yaydığı hesabatla (<http://www.mct.gov.az/service/lang/az/page/15/sid/14/nid/103/>) görə, müharibənin acı nəticəsi kimi Azərbaycanda erməni azlığı ciddi şəkildə azalmışdır: onların sayı 1979-cu ildə 457,519 (əhəlinin 7,9%-i), 1989-cu ildə isə 390,500 nəfər (5,6%) olmuş, 1999-cu ilin məlumatına görə, hazırda 120 700 nəfərə (1,5%) düşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər əvvəllər Azərbaycanda ruslarla birlikdə sayca ən iri azlıq təşkil edirdilər. Rusların da sayının 1979-cu ildə 7,9%-dən 1989-cu ildə 6,6%-ə qədər azaldığı qeydə alınmışdır. 1999-cu ilə gəldikdə isə, rus azlığının sayca azalma tempi xeyli aşağı düşmüş və 1,8%-də dayanmışdır. Bunu belə bir faktla izah etmək olar ki, SSRİ dağıldıqdan sonra rusların çoxu öz tarixi vətənlərinə qayıtmağı üstün tutmuşlar. Belə bir dramatik azalma yəhudi azlığında da müşahidə olunur: bu azlığın da nümayəndələri həmin vaxt kəsiyi ərzində İsrailə mühacirət etmişlər. Həmin dövrdə sayı, demək olar ki, iki dəfə artan saxurlardan savayı, digər azlıqların əhalisi ilə bağlı rəqəmlər az və ya çox dərəcədə stabil olaraq qalır.

Milli azlıq anlayışının qısa xarakteristikası ilə yanaşı, son dövrlər dünyanın ictimai-siyasi, sosial-mədəni gündəminə nüfuz edən **multikulturalizm anlayışı** və bu problemə Azərbaycan, habelə yaxın-uzaq digər ölkələrdə münasibət barədə bəzi qeydləri diqqətə çatdırırıq. Bildiyimiz kimi, "multikulturalizm" (ingilis dilindən hərfi tərcümədə "çoxlu mədəniyyətlər" deməkdir) termini siyasi leksikona ilk dəfə 1970-ci ildə Avstraliyada immiqrasiya naziri vəzifəsində çalışmış Al Kresbi tərəfindən daxil edilib. O, anqlo-saksonlarla yeni avstraliyalılar arasındakı nifaqın aradan qaldırılmasına səy göstərüb.

1979-cu ildə hökumət Mədəni Müxtəlifliyin Problemləri üzrə Avstraliya İnstitutunu, 1987-ci ildə isə Multikulturalizm Problemləri Komitəsini yaratdı.

Multikulturalizm milli, dini, irqi və mədəni çeşidliliyin və fərqliliyin qarşılıqlı hörmət və anlaşma zəminində qəbul edilməsi, bir cəmiyyətin bütün üzvlərinin konstitusion mədəni hüquqlarının qorunması və adı çəkilən müxtəlifliyin xalqın ümumi rifahına və sabit inkişafına xidmət etməsinə nail olan təbii və düşünülmüş həyat tərzinin nəticəsi kimi başa düşülür. Məhz Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın timsalında multikulturalizmi xalqımızın həyat təzi kimi ifadə etməsi məsələnin dəqiq tərifini vermiş olur, həmçinin bu yaşam tərzinin təbii və milli xasiyyətimizin bir parçası olmasını təsdiqləyir. Ölkə başçısının multikulturalizmin milli sərvətimiz olması deməsi isə artıq dövlətin bu məsələyə yanaşmasının düşünülmüş siyasətə söykəndiyini nümayiş etdirir.

İnterkulturalizm isə həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində müxtəlif, çeşidli və fərqli mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoq və anlaşmanı təşviq edən fəaliyyətlər deməkdir. Azərbaycanın bu məsələlərdə unikalığı ondan ibarətdir ki, xalqımız əsrlərdir ki, həm milli, dini multikultural tərkibə, həm də Qərb və Şərq ənənələrinin müsbət təmayüllərinin daşıyıcısı kimi islam və xristian dünyasının malik olduğu beynəlxalq təsisatların üzvü olmaqla interkultural fəaliyyət imkanlarına sahibdir. Ölkəmizdə bu istiqamətdə həyata keçirilən çoxşaxəli tədbirlər və layihələr bu səbəblərdən qaynaqlanır.

Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət Müşaviri Xidmətinin baş məsləhətçisi, professoru Etibar Nəcəfovun qənaətinə görə, multikulturalizm elə bir siyasətdir ki, o, mədəni plüralizmi qə-

bul edir və onun inkişafına şərait yaradır: "Bu, ölkə əhalisinin etnik irqi və dini müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların hamısının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə əlaqədardır. Multikultural cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək sahələrində bərabər hüquqlara malikdir. Multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edən integrasiyaya aparır. Məhz buna görə də bu siyasəti təkcə siyasi elita deyil, eyni zamanda millətin yüksək vəzifə tutmayan digər nümayəndələri ilə yanaşı, həm də milli və dini azlıqlar da dəstəkləyirlər".

Professor E.Nəcəfovun fikrincə, multikulturalizmin nəzəri əsasını liberalizm, xüsusən də liberalizmin azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq kimi dəyərləri təşkil edir: "Bu səbəbdən də multikultural cəmiyyətdə nəinki sosial ədalətsizliyi aradan qaldırmağa nail olmaq mümkündür, həm də burda irqçiliklə bağlı ədalətsizliyə qətiyyənlə yol verilmir. Lakin multikulturalizmlə liberalizm arasında bir mühüm fərq vardır. Liberalizmdən fərqli olaraq multikulturalizm fərdlərin deyil, qrupların hüquqlarını ön plana çəkir".

Təhrif olunmuş və ümumiyyətlə qəbul edilməyən tendensiyalardan biri də multikulturalizmin yüksək inkişaf etmiş ölkələrə xas olmasının irəli sürülməsidir. Təcrübə göstərir ki, əksinə belə ölkələrdə multikulturalizm heç də təqdim olunduğu kimi uğur qazanmayıb. Almaniya (A.Merkel), Fransa (N.Sarkozi) və Böyük Britaniya (D.Kameron) kimi ölkələrin liderləri dəfələrlə bəyan (sentyabr, 2010-cu il) ediblər ki, onların ölkələrində multikulturalizm tənəzzülə uğramışdır və bu ideya milli identikliyin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır.

Rusiya təcrübəsində də bu kimi və yaxud da buna oxşar yanaşmalarla qarşılaşırıq. Tanınmış hüquqşünas Valeriy Zor-

kin bildirir ki, multikulturalizm vahid olanı, yüz illər boyu qurulmuş milli dövlətin hüquq sferasını parçalayır. Problemə daha çox siyasi mövqedən qiymət verən siyasi elmlər doktoru Andrey Savelyev isə multikulturalizmi "dövlətin altına qoyulmuş saatlı partlayıcı" adlandırır.

Azərbaycanda isə bütün bunların tam əksini düşünürlər. Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, akademik Kamal Abdullayevin qənaətinə görə, multikultural təhlükəsizliyini qoruya bilməyən ölkələrin bugünkü mənəvi durumu göz qabağındadır: "Bu ölkələrdə faşizm neofaşizm şəklində yenidən baş qaldırır, antisemitizm tüğyan edir, qatı millətçilik şovinizmə çevrilir. Təkmillətli olmağın fəsadları gizlində alışıraq gələcəkdə gur yanğına dönəcəkləri vaxtı gözləyir. Bütün bunların fonunda isə belə cəmiyyətləri dözümlülük, ədalət, mərhəmət, hörmət, məhəbbət hissləri gözə görünmədən, bəzən də açıq şəkildə tərk edir. Həqiqətən də Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, "dünyada multikulturalizmin alternativini yox imiş..."

1960-cı illərin ortalarından etibarən ABŞ anqlo-saksonları immiqrantlarla bir yerə qatan bir növ "əridici qazan" ("melting pot") rolunu oynayır. Bu "qazanda" anqlo-saksonlar üstün mövqeyə malik idilər. Lakin bir müddət keçdikdən sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. "Əridici qazan" proqramı multikulturalizm ideologiyası ilə əvəz olundu. Buna səbəb iki mühüm qanunun - "Vətəndaş Hüquqlarına dair Qanun" (1964) və "İmmiqrasiya haqqında Qanun"un (1965) qəbul edilməsi olmuşdu. Birinci qanun ölkədə anqlo-saksonların mövqelərini bir qədər zəiflətməklə yanaşı, bütün millətlərin bərabərliyini təmin etdi. İkinci qanun isə ölkəyə immiqrasiyanı sürətləndirdi.

İsveçin multikultural siyasətinin əsas istiqamətləri - dil və təhsil strategiyalarıdır. Bu strategiyalar immiqrantları həm öz

doğma dillərini, həm də İsveç dilini öyrənməyə sövq edir. İsveç hökuməti ölkədəki mədəni müxtəlifliyə vacib və zəruri olan bir reallıq kimi yanaşır. Bir sözlə, İsveçdə mədəni müxtəlifliyin saxlanılmasında dövlət fəal rol oynayır. Dövlətin bu cür fəallığı ilk növbədə ölkədəki konkret siyasi durumla əlaqədardır. 1976-cı ildə İsveç hökuməti əcnəbilərə səs vermək hüququ verdi. 1997-ci ildə qəbul olunmuş "İmmiqrasiya haqqında Qanun" isə İsveçi multikultural cəmiyyət kimi qələmə verir.

Avstraliyada multikultural cəmiyyətin formalaşması uzun müddət dövlət tərəfindən təqib edilən izolyasionizm siyasəti ilə müşayiət olunmuşdur. 1901-ci ildə Avstraliyada qəbul olunmuş "İmmiqrasiya haqqında Qanun" izolyasionizm siyasətinin idarə olunmasında hakim elita üçün inzibati əsas rolunu oynamışdır. Situasiya yalnız "Vətəndaşlıq haqqında Qanun" (düzəlişlərlə) (1948); "Miqrasiya haqqında Qanun" (düzəlişlərlə) (1958), "Əcnəbilər haqqında Qanun" (düzəlişlərlə) (1984) və "Viza rejimi haqqında Qanun" (düzəlişlərlə) (1997) qəbul edilməsi ilə dəyişməyə başlamışdır.

Kanadada multikultural cəmiyyətin formalaşması 1960-cı illərə təsadüf edir. Kanada hökuməti əhalinin irqi, etnik və konfessional müxtəlifliyini qəbul edirdi ki, bu da Kanada cəmiyyətinin əsas milli xüsusiyyətinə çevrilmişdi. Bu o deməkdir ki, multikulturalizm kanadalıların ən mühüm milli xüsusiyyətlərindən biridir. Bu ölkədə multikulturalizm Azadlıq və Hüquqlar Kanada Nizamnaməsinin 27-ci maddəsi ilə qorunur.

Bu gün **Qərbi Avropa** öz tərkibində yüzlərlə milli azlıqları saxlamaqdadır. Avropada düşünürlər ki, bu milli azlıqlara bir qədər üzə çıxmağa imkan verilərsə, yüzlərlə və bəlkə də minlərlə xırda krallıqlar, qraflıqlar yaranar. Elə götürək İspaniyanı... İspaniyada milli azlıqlar məsələsi qonşularına nisbət

tən daha da ağır formadadır. Əgər Fransa və ya İtaliyada milli azlıq özünü həm italyan, həm də kataloniyalı olduğunu qəbul edərsə, İspaniyada katalon yalnız ölüm hədə-qorxusu ilə ispanca danışa bilər. Hər il 11 sentyabr tarixində milyona qədər kataloniyalı zolaqlı sarı-qırmızı bayrağı çiynlərinə taxaraq bütün Barselona küçələrinə axışb Madridə və dünyaya ispan olmadıqlarını bəyan edirlər.

İndi təsəvvür edin ki, bu cür problem Avropanın ən güdrətli dövlətlərindən biri olan İspaniyada baş verir. Ən sadə tişik fabrikindən tutmuş, avtomobil zavodlarına qədər hər bir şey Kataloniyada var. Kataloniyada qazanılan pul sakinlərin gözü qarşısında mərkəz Madridə gedir. Kataloniya qazanılmış 1 dollardan yerli büdcəyə yalnız 40 sent əlavə edir. Qazanılan pulun 60%-i vergilərə və mərkəzə xərclənir. İspaniya qanunlarına görə, hər bir əyalət əhalinin faizinə görə investisiya alır. Lakin, nədənsə bu Kataloniyaya şamil edilmir. İspaniya əhalisinin 18%-i burada yaşayır, ölkənin milli gəlirinin 25%-i Kataloniyanın payına düşsə də, bu region cəmi 11% investisiya alır. Belə bir şəraitdə katalonların əksəriyyəti çıxış yolunu azadlıqda görür. O azadlıq ki, onlardan hələ çox-uzaqdır.

İsraildə 81 dildə danışan və 120 dövlətdən gəlmiş insanlar yaşayır. Bunların da böyük əksəriyyəti yəhudilərdir, amma illərlə başqa ölkələrdə yaşayıblar. Yəhudilərin "İvrit dilində danışmaq" şüarı tədricən özünü doğruldur. Ən müxtəlif ölkələrdən gəlmiş müxtəlif dildə danışan yəhudilər, əsasən, ivrit dilinə keçdilər. Avropadan gəlmiş şərqli yəhudilər, şərq-avropalı yəhudilər və özlərini zahirən qaynar adlandıran, lakin daxilən mülayim olan fələstinli yəhudilər arasında ciddi qarşıdurmalar olurdu. İsraildə yaşamaq arzusunu gizlətmədən "İvrit" dilini öyrənməkdən imtina etməyən bu adamlar öz di-

lini qorumaq istəyirdilər. 1967-ci ildən sonra bütün dünyada inkişaf etməkdə olan multikulturalizm yavaş-yavaş İsraildə də formalaşmağa başladı. Amma təəssüf ki, ərəb azlığına qarşı münasibətdə yaxşı heç nə müşahidə olunmayıb.

İsrailə 10 il ərzində təkcə MDB ölkələrindən 1100 000 nəfər gəlmişdir ki, bu da ölkə əhalisinin 18%-ni təşkil edir. Hazırda həmin 1100 000 nəfərlik əhali üçün İsraildə rus dilində 2 televiziya kanalı, 30 dan artıq qəzet, 6 radiostansiya fəaliyyət göstərir.

Keçmiş postsovet ölkələri sırasında **Qazaxıstanın** da istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların yaxınlaşması sahəsindəki fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Müstəqillik illərində ölkədə etnik və dini bərabərliyin effektiv-hüquqi bazası yaradılıb. Bu bazanın əsasını Qazaxıstanda yaşayan xalqların dini etiqad və dil azadlığı haqqındakı qanunları təşkil edir.

Ötən il qəbul edilmiş Milli Vəhdət Doktrinasını da irəliyə atılmış mühüm addım hesab etmək olar. Qazaxıstanda yaşayan xalqların konstitusiyaya statusuna malik olan Assambleyası ölkədə millətlərarası sazişin baza institutuna çevrilib. Bu institutun tərkibinə 820 etnomədəni birlik daxildir. 2003-cü ildən etibarən ölkənin paytaxtı Astana qlobal dinlərarası dialoq mərkəzinə çevrilib. Dünya dinlərinin və ənənəvi dinlərin liderləri, müxtəlif dinlərə mənsub nümayəndələr 2003, 2006 və 2009-cu illərdə Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin təşəbbüsü ilə Dəyirmi masa arxasında görüşlər keçirərək tolerantlığa doğru böyük nailiyyətlər əldə ediblər.

Ukrayna monomilli dövlət kimi tanınırdı. 2001-ci ilin siyahıyaalınmasına görə, əhalinin 78%-ni etnik ukraynalılar təşkil edir. Ölkədə etnik ukraynalıların bir hissəsi öz doğma dilində danışır, ukrain icmasının bir hissəsi isə rusdillidir. Onlar

həm rus, həm də sovet mədəni və siyasi ənənələrinin güclü təsiri altında formalaşmışdır. Ölkə əhalisinin 17%-ni etnik ruslar təşkil edir. Müstəqil Ukraynada onların sayı 22% təşkil edirdi, lakin ümumiyyətlə rusdilli, yəni rus dilini doğma dil hesab edən insanların sayı əhalinin 30%-ni təşkil edir. Karpatda kompakt şəkildə macar milli azlığı, Çernovits əyalətində isə rumın və moldav milli azlıqları yaşayır. Ölkədə bir-biri ilə rəqabət aparan üç pravoslav kilsələrinin hər biri özünəməxsus regional təsir arealı ilə fərqlənir. Yunan katolik kilsəsi Qərbi Ukraynaya kifayət qədər güclü təsir göstərir. Protestant dini icması da əvvəllər olduğu kimi indi də yetərincə fəallığı ilə seçilir. Krım və Donbasda müsəlman icması daha aktivdir.

90-cı illərin əvvəllərində Ukraynada yaranan spesifik problemlərdən biri - ölkənin rusdilli əhalisi arasında separatçı əhval-ruhiyyə idi. Üstəlik də 90-cı illərdə öz ana vətənləri olan Ukraynaya fəal surətdə qayıdan krım - tatar icması arasında milli-ərazi muxtariyyəti ideyası çox populyar idi və bu "populyarlıq" bu gün də qalmaqdadır.

1991-ci ildən Ukraynada yaşayan hər bir şəxs, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vətəndaşlıq əldə etdi. 1989-cu ildə milli azlıqların dil hüquqlarının təmin olunması haqqında qanun imzalandı, 1992-ci ildə isə Ukraynanın milli azlıqlar haqqında ümumi qanunu təsdiq olundu. 90-cı illərin ortalarında Ukrayna Avropanın alman dili xəritəsini ratifikasiya etdi, lakin bundan öncə Ukraynanın unitar xüsusiyyətini müəyyən edən 1996-cı ildə Konstitusiyaya vasitəsi ilə təsdiqlənmiş qanun qəbul edildi.

Bu gün Ukraynada vəziyyət daha acınacaqlıdır. Krım və ölkənin şərqində (Donetsk, Luqansk) yaşayan ruslar qiyam edərək mərkəzdən (Kiyevdən) ayrılmaq kimi tələblərlə çıxış edirlər.

Ermənistan öz monoetnik strukturu və irqçi dövlət siyasəti ilə ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilməkdə davam edir. Multikulturalizm ideyaları o yerdə mümkündür ki, orada milli azlıqlar bərabər və tolerant şəraitdə yaşasınlar. Öz ərazisində yaşayan bütün millətləri demək olar ki, sıxışdırıb çıxaran Ermənistan, işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında da geniş miqyaslı etnik təmizləmə siyasəti aparıb. Eyni zamanda gürcülər və digər milli azlıqlarla bağlı tez-tez problemlər yaşanılır. Belə olan halda bu ölkədə multikulturalizmdən danışmaq qeyri-mümkündür.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən əvvəlcə Daşnaksütyun hökuməti, daha sonra isə Sovet hökuməti planlı şəkildə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları və digər milli azlıqları bir neçə mərhələdə deportasiya edib. Bu gün Ermənistanda azərbaycanlı yaşamır. Ermənistan azərbaycanlıları deportasiya etdikdən sonra milli azlıq problemini qəti olaraq həll etdi. Digər milli azlıqlar Ermənistan üçün təhdid olmasa da, hökumət müsəlman kürdlərə, yezidilərə, yəhudilərə, gürcülərə və digər milli azlıqlara təzyiq edir. Bu gün Ermənistanda yaşayan bütün milli azlıqların sayı cəmi 50 mindən çox deyil. Bu milli azlıqların heç biri kompakt yaşamır və müxtəlif bölgələrə səpələniblər.

Ermənistanda assurilər, belaruslar, gürcülər, almanlar, yunanlar, yəhudilər, kürdlər, lehlər, ruslar, molokanlar, ukraynalılar və yezidilər milli azlıqlar hesab olunurlar.

1990-cı illərdən sonra hökumətin milli azlıqlarla bağlı siyasəti tədqiq ediləndə onlara qarşı ciddi təzyiq göstərildiyi məlum olur. Xüsusilə son zamanlarda yezidilərə qarşı etnik zəmində ayrı-seçkilik daha aydın hiss edilir. 1990-cı illərdən sonra Ermənistandan köçən yezidilərin sayının 6.000 - 10.000 arası olduğu təxmin edilir. Əhali artımına görə yezidilər ən

yüksək göstəriciyə sahibdir və bu da erməniləri narahat edən əsas amildir.

Hökumətin milli azlıqlara qarşı həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində yezidilər və digər milli azlıqlar Ermənistanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirak edə bilmirlər. Milli azlıqların müstəqil ictimai birlikləri hökumətə qarşı etirazlarını bildirəndə əks bəyanatlarla qarşılaşırlar. Hökumət milli azlıqların sosial-iqtisadi problemlərini həll etmir.

2006-cı ildə etnik zəmində münaqişə zamanı öldürülən bir yezidinin qatilinin azadlıqda olmasına etiraz edən bu etnik qrupun üzvləri Prezident Administrasiyası qarşısında mitinq təşkil etmişdilər. Bir az sonra isə öldürülən yezidinin həyat yoldaşı və iki uşağı şikayətlərinə cavab almadıqlarına üçün özlərini yandırdılar. Hüquq-mühafizə orqanları bundan sonra da həmin cinayət işi üzrə şikayətə cavab vermədi.

Siyasi elmlər doktoru Hətəm Cabbarlı yazır ki, Ermənistan hökuməti XX əsrin sonlarında azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi siyasətin eynisini bu gün ölkədəki digər milli azlıqlara qarşı tətbiq edir: "Onlara aid olan tarixi abidələr və mədəniyyət əsərləri planlı şəkildə məhv edilir. Hakim Respublika Partiyasından olan deputat Hrant Qriqoryanın yaxın qohumları etnik dözümsüzlük çərçivəsində yezidilərə aid olan tarixi qəbiristanlığı tamamilə dağıdıblar. Hökumət bunun etnik dözümsüzlüklə bağlı olmadığını bildirsə də, yezidilərin "Sincar" İctimai Birliyinin sədri Boris Tamoyan bunun əskini iddia edir. Tamoyanın mütəmadi olaraq yezidilərin problemlərini ictimailəşdirməsi milliyyətçi erməniləri olduqca narahat edir. Belə ki, bir qrup naməlum şəxs tərəfindən Tamoyanın yaşadığı evə avtomat silahlardan atəş açılmışdır".

Milli azlıqların Ermənistan hökumətindən tələbləri də çox sadədir. İlk növbədə "Milli azlıqlar haqqında" Qanun qəbul et-

mək, parlamentdə milli azlıqların təmsil olunması və milli azlıqların problemləri ilə maraqlanan dövlət qurumunun təşkil edilməsi.

Ermənistan Avropa Şurasına üzv olarkən "Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası"nı və əlavə protokolları təsdiq etməsinə, ənənəvi olmayanlar da daxil olmaqla, bütün dini mərkəzlərdə heç bir istisna olmadan ibadətin təmin edilməsi öhdəliyini qəbul etməsinə baxmayaraq, bu öhdəliklərin heç birini yerinə yetirmir. Dünya birliyi, xüsusən də beynəlxalq təşkilatlar isə bu kimi problemləri qabartmaq belə istəmir.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi 2003-cü ilin yanvarın 21-də Ermənistanda etnik azlıqların hüquqlarının qorunması ilə bağlı bu ölkənin rəhbərliyinə xüsusi tövsiyələr verən sənəd qəbul etmişdir. Sənəd Milli azlıqların müdafiəsi Konvensiyası çərçivəsində keçirilən monitoring əsasında hazırlanmışdır. Sənəddə deyilirdi ki, Ermənistan hökuməti milli azlıqların hüquqlarının qorunması üçün lazımi tədbirlər görməlidir. Məruzədə Ermənistanda haqları qorunmalı olan xalqlardan yuxarıda qeyd etdiyimiz yezidi kürdlərin və assuriyalıların adları çəkilirdi. Təəssüflər olsun ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların ölkədən qovulmaları barədə faktlar sənəddə yer almamışdı.

Gürcüstanın özündə də vəziyyət ürəkaçan deyil. Gürcüstan 1999-cu ildə Avropa Şurasına qəbul olunarkən öhdəliklərdən ən əsası Axısxa türklərinin Gürcüstana dönməsi idi. Öhdəliyə görə, Gürcüstan iki il ərzində Reabilitasiya və Repatriasiya barədə Qanun qəbul etməli, 10 il ərzində isə problem həllini tapmalı idi. Axısxa türklərinin geri qaytarılması ilə bağlı dəfələrlə komissiya yaradılsa və dövlət proqramları təsdiq olunsada, bu məsələnin həlli istiqamətində də önəmli addımlar atılmadı. Bildiyiniz kimi, 90-cı illərin əvvəllərindən

Axısxa türklərinin milli hərəkatının ən fəal mərkəzi məhz Azərbaycanda formalaşdı. Bu ölkədə azərbaycanlıların özləri ilə bağlı da ciddi problemlər yaşanmaqdadır. Xüsusi ilə Azərbaycanlılar yaşayan bölgələrdə infrastruktur, iqtisadi və sosial-mədəni inkişaf, orta təhsil yaxşı səviyyədə deyil. Daha doğrusu, Azərbaycanda yaşayan gürcülər və gürcü mənşəli ingiloyların yaşayış səviyyəsindən müqayisə olunmaz dərəcədə aşağıdır.

Miqrantlara Hüquqi Yardım Mərkəzi və Gürcüstanın "Qafqaz" Qeyri-Hökumət Təşkilatı tərəfindən hazırlanan hesabatda (http://www.borchali.net/index.php?s=hesabat_movcud_veziyyet) deyilir ki, 1989-1993-cü illərdə "Gürcüstan gürcülərindir" şovnist şüarı altında Gürcüstandan azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası başlanmışdır. Bu planın həyata keçirilməsi üçün azərbaycanlıların kütləvi surətdə işdən qovulması, rəsmi hakimiyyət strukturlarının birbaşa iştirakı ilə adam oğurluğu, xəstəxanadan xəstələrin məcburi çıxarılması, onlara məxsus şəhər telefonlarının şəbəkədən ayrılması və s. kimi təzyiq və təqiblər başlanmış, azərbaycanlılara həyat üçün zəruri olan ərzaq mallarının satışı qadağan edilmişdir. 1989-cu ildən 1993-cü ilə qədər Gürcüstandan 10.000-dən çox azərbaycanlı ailəsi qovulmuşdur. Millətçilər tərəfindən qeyri-konstitusion və cinayətkar etnik təmizləmələr nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuşlar. 1989-1994-cü illərdə Bolnisi şəhərindən 1800 ailə, Kazreti qəsəbəsindən 300 ailə, Dmanisi şəhərindən 1000-ə yaxın ailə, Tbilisi və Rustavidən isə 1650-dən çox azərbaycanlı ailəsi qovulub, 60 kənd qısa müddət ərzində tamamilə boşaldılmış, 155 kəndin isə azərbaycanlılardan təmizlənməsi prosesi tədricən həyata keçirilmişdir. Azərbaycan dilində qəzetlərin buraxılışı və dövlət radiosunun yayımı dayandırılmış,

onlarla orta məktəb bağlanmışdır.

Gürcüstan Respublikasında 17 fevral 1989-cu ildə aparılmış siyahıya alınmanın nəticələrinə görə, azərbaycanlıların sayı 600.000 nəfərdən çox olmuşdur. Gürcüstan Dövlət Statistika Komitəsinin 2002-ci ildə keçirdiyi siyahıya alınmaya görə isə Gürcüstanda 284,761 azərbaycanlı yaşayır ki, bu da Gürcüstanın ümumi əhalisinin 6.5 faizini təşkil edir.

Milli Azlıqların Məsələləri ilə bağlı Avropa Mərkəzi (European Center for Minority Issues) və Beynəlxalq "Amnesti International" təşkilatı 1998 və 2005-ci illərdə "Gürcüstanda milli azlıqlar"la bağlı araşdırma apararaq hesabat hazırlamışdır. Hesabatın Gürcüstana aid bölümündə bildirilir ki, bu ölkənin hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları tərəfindən vətəndaşların hüquq və azadlıqları çox kobud surətdə pozulmaqdadır. Gürcüstanda polis idarələrində tutulan və həbs edilən şəxslərə işgəncələr vermək və onlarla qəddar davranma halları mövcuddur və belə hallara son qoyulması üçün addımlar atılmır. Hesabatda göstərilib ki, 1998-ci ildə Gürcüstanda 308.000 (üç yüz səkkiz min) azərbaycanlı yaşayırdısa, 2005-ci ildə onların sayı 284.000 olmuşdur. Hesabatdan göründüyü kimi, 1989-2005-ci illərdə Gürcüstanı 300.000-dən çox azərbaycanlı (təxminən 50%-dən çox) tərk etmişdir.

1998-ci ildən sonra da Gürcüstandan Azərbaycana, Rusiyaya və başqa dövlətlərə azərbaycanlıların axını yenə də davam etməkdədir.

Azərbaycanda yaşayan təxminən 15.200 gürcüdən fərqli olaraq, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və məişət şəraitləri acınacaqlıdır və onlara göstərilən dövlət qayğısı həddindən artıq aşağı səviyyədədir.

Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı törədilən hüquq pozuntuları həmçinin bu ölkədə fəaliyyət göstərən Azər-

baycan mətbuatına qarşı da törədilir. Tbilisi şəhərində yerləşən azərbaycanlılara məxsus "Yeni düşüncə" qəzetinin əməkdaşlarına qarşı bu cür hüquq pozuntuları dəfələrlə baş vermişdir. Belə ki, 2004-cü il aprel ayının 3-də həmin qəzetin foto müxbiri Qacar Hüseynov qanunsuz olaraq Gürcüstanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həbs edilmiş, qəzetin redaktoru Niyazi Hüseynov haqqında isə qanunsuz cinayət işi açılmışdır.

Hazırda Gürcüstan Respublikasının Marneuli rayonunun 95 kəndində, Bolnisi rayonunun 40 kəndində, Qardabani rayonunun 12 kəndində, Dmanisi rayonunun 38 kəndində, Laqodexi rayonunun 4 kəndində, Saqaredco rayonunun 7 kəndində, habelə Kaspi, Mxeta, Telavi, Calqa, Tetricğaro rayonlarında, Tbilisi, Rustavi, Batumi şəhərlərində azərbaycanlılar kompakt halda yaşayırlar. Azərbaycanlıların əsrlərlə yaşadıkları rayonların, kəndlərin və digər coğrafi yerlərin adları zaman-zaman Gürcüstanın hakimiyyət orqanları tərəfindən soydaşlarımızın iradəsinə ziddinə olaraq dəyişdirilərək gürcü adları ilə əvəz edilmişdir. Bu proses indinin özündə də bu və ya digər üsullarla davam etdirilir.

Maddi mədəniyyət abidələri dekorasiya olunaraq mənimşənilir, bu mümkün olmayanda isə məhv edilir. Azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə arxeoloji qazıntılar aparılanda azərbaycanlıları yaxına buraxmır və tapılan əşyaların azərbaycanlılara aid olmasına baxmayaraq mənimşəyir və öz adlarına çıxırırlar. Məsələn, Baş Keçiddə aparılan qazıntılarda nəinki Gürcüstanın, hətta Qafqazın qədim abidələri aşkar edilib.

Azərbaycanda isə vəziyyət tamamilə fərqlidir. Kitabın digər bölmələrində Azərbaycanda mövcud olan multikultural mühitin yaradılmasında Ulu öndər Heydər Əliyevin atdığı addımlar, Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan multikulturalizmi modelini dünyaya xalqımızın sahib olduğu sərvət kimi təq-

dim etməsi barədə geniş məlumatlar verilir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmmaq və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etmək məqsədilə Prezident İlham Əliyev tərəfindən yaradılan Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi qısa zamanda Azərbaycan multikulturalizminin elmi əsaslarla öyrənilməsi və dünyada təbliği ilə bağlı bir sıra mühüm işlərin icrasına başlayıb. Əvvəlcə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Himayəçilik Şurasının sədri Kamal Abdullayevin ideya və təşəbbüsü ilə "Multikulturalizmə giriş" və "Azərbaycan multikulturalizmi" fənləri yaradıldı və hər iki fənn üzrə tədris proqramları hazırlanaraq Təhsil Nazirliyində təsdiq olundu.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin imkanları hesabına xarici ölkə universitetləri ilə bu fənlərin tədrisi haqda danışıqlar aparıldı və ilkin mərhələdə 10-a yaxın universitet təklifi müsbət qarşıladı.

Tədrisinə başlanacaq fənlər yeni olduğundan bu fənləri tələbələrə çatdıracaq müəllimlərin hazırlığını da öz üzərinə götürən Mərkəz ölkəmizin tanınmış alimləri və xaricdən dəvət etdiyi mütəxəssislərlə birgə müntəzəm treninqlərə başladı. Treninqlər zamanı mütəxəssislər dinləyicilərə "Multikulturalizmə giriş" və "Azərbaycan multikulturalizmi" fənlərinin tədris proqramlarının əsasında mühazirələr oxuyur, onları lazımi dərs materialları ilə təmin edir və sonda imtahanda onların biliklərini yoxlayırlar. İmtahandan uğurla keçənlərə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi tərəfindən sertifikat verilir.

Treninglərdə "Multikulturalizmə giriş" və "Azərbaycan multikulturalizmi" fənlərini tədris edəcək müəllimlərin hazırlanması bu sahədəki hazırkı tələbatı müəyyən dərəcədə qarşılaya bilib.

Hazırda 7 xarici ölkə universitetində "Azərbaycan multikulturalizmi" fənni tədris olunur. Bu ali məktəblər Müqəddəs Kliment Oksridski adına Sofiya Universiteti, İvan Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universiteti, Ural Federal Universitetinin Yekaterinburq filialı (Yekaterinburq, Rusiya Federasiyası), Litva Pedaqoji Universiteti, Praqa Karlov Universiteti (Çex Respublikası), Roma Sapienza Universiteti (İtaliya) və Belarus Dövlət Universiteti var.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinə "Azərbaycan multikulturalizmi" fənninin tədris olunması ilə bağlı rəsmi müraciətlərə əsasən növbəti tədris ilinin I semestrində dərslərə başlamaq üçün Vürsburq Universiteti (Almaniya), Frayburq Universiteti (İsveçrə), Sakarya Universiteti (Türkiyə), Doğu Akdeniz Universiteti (Şimali Kipr Türk Respublikası), Lutsk Milli Texniki Universiteti (Ukrayna) rəsmi müraciətlərini göndərib. Hazırda Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Vatikan Sileza Universiteti (İtaliya), Auqsburq Universiteti (Almaniya) və İNALCO Universiteti (Dövlət Şərq Dilləri və Sivilizasiyaları İnstitutu, Fransa) ilə bu istiqamətdə danışıqlar aparır.

"Multikulturalizmə giriş" və "Azərbaycan multikulturalizmi" fənləri paralel olaraq ölkəmizdəki ali təhsil ocaqlarının bakalavr və magistr pillələrində də tədris edilməyə başlanılıb.

Dövlət müşaviri, akademik Kamal Abdullayev bu fənlərin ölkənin bir sıra ali təhsil ocaqlarında tədris olunmasının təşkilinə dair Təhsil Nazirliyinə etdiyi müraciət qəbul olunub və "Multikulturalizmə giriş", "Azərbaycan multikulturalizmi"

fənləri Azərbaycan İqtisad Universitetində, Bakı Ali Neft Məktəbində, Bakı Slavyan Universitetində, Gəncə Dövlət Universitetində, Naxçıvan Dövlət Universitetində, Lənkəran Dövlət Universitetində və Azərbaycan Texniki Universitetində tədris olunmağa başlanıb.

Azərbaycanın dünyaya başqa bir rakursdan təqdimatına xidmət edən bu fənlərin tədrisinin coğrafiyasının genişlənməsi akademik səpkidə daha bir addımın atılmasını zəruri edib. Belə ki, Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Şurasının üzvü, akademik Kamal Abdullayevin təşəbbüsü ilə universitetin Elmi Şurasında "Azərbaycan multikulturalizmi" kafedrasının yaradılması haqqında qərar qəbul edilib. Universitetdə yaradılmış kafedrada BSU-nun bütün ixtisaslarında bakalavr pilləsində "Multikulturalizmə giriş", regionşünaslıq (ölkəşünaslıq) ixtisasında, "İxtisas ölkələrinin mədəniyyəti və incəsənəti", "İxtisas ölkələrinin etnoqrafiyası", "İxtisas ölkələrinin ictimai fikir tarixi", "İxtisas ölkələrinin etnopsixologiyası", "Müqayisəli ədəbiyyat" və s. fənlər tədris olunmaqdadır. Magistratura pilləsində isə "Azərbaycan multikulturalizmi" fənni ilə yanaşı, "Ədəbi komprotivistika" və müxtəlif ixtisaslaşmalara uyğun fənlərin tədrisi nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, kafedrada multikulturalizm üzrə buraxılış işləri, magistr və doktorluq dissertasiyalarının yerinə yetirilməsi planlaşdırılır.

Kafedranın tərkibi yuxarıda adları çəkilən sahələr üzrə kifayət qədər elmi-pedaqoji təcrübəyə malik olan mütəxəssislərdən formalaşdırılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, BSU-da yaradılan kafedra respublikada ilk olduğuna görə gələcəkdə digər ali təhsil müəssisələrində yaradılacaq bu qəbildən olan kafedralara elmi-metodik yardım göstərəcək.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü işin nəticəsində yaxın gələcəkdə həm

xaricdə, həm də ölkəmizdəki ali təhsil ocaqlarında "Multikulturalizmə giriş", "Azərbaycan multikulturalizmi" fənlərinin tədrisi daha da genişlənəcək və Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanımaq" təşəbbüsü öz real həllini tapacaq.

Azərbaycanda milliyyətindən asılı olmayaraq bütün ölkə vətəndaşlarının cəlb olunduğu ideoloji, sosial, mədəni əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif layihələrdən biri də "Azərbaycan dilini öyrənirik" layihəsidir. Layihə Millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müşavirliyinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Prezidenti yanında Bilik Fondu tərəfindən həyata keçirilir. Kifayət qədər əlamətdar faktdır ki, layihədə Azərbaycan dili kursuna Rus Pravoslav Kilsələrində hərtərəfli dəstək verən Rus Pravoslav kilsəsinin Bakı-Azərbaycan Yeparxiyası da iştirak edir. Bu layihə Prezident İlham Əliyevin 30 sentyabr 2002-ci il tarixində imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanundan irəli gəlib.

Hazırda Azərbaycan dili kursları Bakıda Müqəddəs Məryəmin Miladı kilsəsində keçirilir. Layihənin hədəf auditoriyası yalnız kilsəni ziyarət edənlər deyil, eyni zamanda müxtəlif millətlərə və dinlərə məxsus rusdilli vətəndaşlardır. Kursu ilkin mərhələdə 60-dan çox dinləyici yazılıb və iştirakçıların sayı daima artır. Dinləyicilər üçün ödənişsiz olan kursları aparan Bakının ali və orta məktəblərinin rus bölmələrindən müsabiqə yolu ilə seçilən müəllimlərin əmək haqqı Bilik Fondu tərəfindən ödənilir.

Rus Pravoslav kilsəsinin Bakı və Azərbaycan Yeparxiyası yalnız yer verməklə kifayətlənmir, kilsə xadimləri kurslara gəlmək istəyənlərin qeydiyyatını aparır və bununla da təşkilati işdə aktiv iştirak edir.

Bu layihə cəmiyyətdə təhsil və biliyin səviyyəsinin artırılmasına, multikultural təhlükəsizliyinin qorunmasına və möhkəmlənməsinə, dünyada gedən proseslərin səbəb olduğu obyektiv çətinliklərin ölkəmizdə əvvəlcədən qarşısının alınmasına yönələn və ölkəmizin gələcək inkişafını sülh və əməkdaşlıq şəraitində qurmasını təmin etməyə istiqamətlənmişdir.

Azərbaycançılıq ideologiyası - milli birliyin əsası kimi

Qədim dövrlərdən başlayaraq bu günümüzdə kimi Azərbaycan xalqının gözəl adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini özündə yaşadan və birləşdirən bir baxışlar sistemi kimi azərbaycançılıq ideologiyası yaranmış və formalaşmışdır.

Azərbaycançılıq ideologiyasında vahid polietnik millətin Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasına dair maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapmışdır. İdeologiya kimi azərbaycançılıq müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi-sosial doktrinasının sosiomədəni və etnik-geosiyasi cəhətlərini özündə birləşdirmişdir. O, qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və bərabərliyin mühüm əsasını təşkil edir.

Akademik Ramiz Mehdiyev 9 noyabr 2007-ci il tarixdə, "Azərbaycan" qəzetində çap olunan "Azərbaycançılıq - milli ideologiyanın kamil nümunəsi" adlı məqaləsində yazır ki, "azərbaycançılıq" anlayışı milli siyasi diskursda nisbətən yaxın vaxtlardan işlədilir: "O, ölkədə yaşayan bütün etnik qrupları və millətləri ümumdövlət mənafeləri və dəyərləri əsasında real surətdə birləşdirmək ideyasının verballaşdırılması kimi, 1992-1993-cü illərdə, xüsusilə, geniş yayılan şovinist və separatçılıq əhval-ruhiyyəsinə qarşı mübarizə ideyası kimi meydana gəlmişdir. Yeni anlayış ictimaiyyət tərəfindən kifayət qədər tez dəstəklənmiş, təzə, məzmunlu elementlərlə dolğunlaşmışdır. Düşünürük ki, indi "azərbaycançılıq" artıq milli ideologiyanın

ilk nümunəsi hesab edilə bilər". (19. 2)

Azərbaycançılıq iki təməl ideyanı - "dövlətçilik" və "vətənpərvərliyi" özündə birləşdirir. Məlumdur ki, müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanın düşdüyü dərin böhran təkcə Ermənistanın ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzü, Qarabağdakı aqressiv erməni separatçılığı ilə bağlı deyildi. Həmin dövrdə bütövlükdə respublikada milli-etnik ixtilaf, bölücülük tendensiyası cü-cü cərməkdə idi və bu, ayrı-ayrı bölgələrdə özünü göstərirdi.

Bu baxımdan, Ulu öndər Heydər Əliyevin azərbaycançılığı ümummilli ideologiya olaraq irəli sürməsi onun Azərbaycan dövlətçiliyi naminə göstərdiyi ən böyük tarixi xidmətlərdən biridir. Məhz, azərbaycançılıq Azərbaycana qarşı bir çox istiqamətlərdən yönələn təhdidlərin, ölkəmizi etnik bölücülük əsasında parçalamaq cəhdlərinin qarşısında güclü ideoloji və siyasi sipər oldu. Çünki azərbaycançılıq bizim keçmişimizdən gələn dəyər olaraq vahid Azərbaycanın ideya əsası, ölkədə bütün konfessiya və etnosların həmrəylik və anlaşma içində birgəyaşayışının tarixi təcrübəsidir.

Ümummilli lider öz çıxışlarında bir vacib məqamı hər zaman diqqətə çatdırıb ki, Azərbaycanın çoxmillətli, tolerant ölkə olması bizim böyük sərvətimizdir və biz bunu qoruyub saxlamalı, dünyada ən yüksək səviyyədə təbliğ etməliyik: "Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Azərbaycanın ən başlıca sərvətlərindən biri qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Biz bunu qiymətləndiririk və saxlayacağıq. Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir. Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. "Azərbaycanlı" sözü bizi həmişə

birləşdirib".

Tarix elmləri doktoru, professor Əli Həsənov "Heydər Əliyev və milli dövlətçilik təlimi - azərbaycançılıq" məqaləsində yazır ki, 1993-cü ildən Ulu öndərin siyasi rəhbərliyə gəlişi ilə bütün Azərbaycan vətəndaşlarının - dilindən, dinindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, ölkənin istiqlaliyyətini dəstəkləyən insanların vahid dövlətçilik ətrafında birləşdirilməsi üçün ciddi iş aparıldı. Cəmiyyətdə hakim olan istiqlal arzusu, azərbaycançılığın müstəqil dövlətin bütün əhalisinin ali ideologiyasına çevrilməsi, ümummilli birliyin təmin olunması zərurəti tezliklə ictimai-siyasi və mədəni dairələrin gündəliyinə çıxarıldı: "Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasına tamamilə yeni bir məzmun verərək, onu Azərbaycanın milli-etnik xüsusiyyətlərinə, müasir dövrün tələblərinə və dünyanın müasir şəraitinə uyğunlaşdırdı. Odur ki, Heydər Əliyevi müasir azərbaycançılıq ideologiyasının - dövrün, zamanın tələblərini, dövlətçiliyin əsaslarını, milli-etnik şəraiti nəzərə alan milli təlimin banisi hesab etmək olar. Azərbaycançılıq ideologiyası, məhz, Heydər Əliyevin dövründə mükəmməl bir ideoloji təlim kimi ölkənin dövlət siyasətinə çevrildi.

Heydər Əliyev azərbaycançılığı bütöv bir xalqın - bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların, Azərbaycanla bağlılığı olan bütün soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin söykəndiyi milli birlik platformasına çevirdi. Əgər Heydər Əliyevə qədər bu ideya, əsasən, etnolinqvistik, etnoqrafik, ədəbi, mədəni-estetik, fəlsəfi və mədəni dəyər kimi mövcud idisə, onun dövründə ciddi sosial-siyasi məzmun kəsb edərək, ümumi ideyalar sistemə - dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi". (20. 3, 4)

Tarix elmləri doktoru, professor Əli Həsənovun yuxarıda qeyd etdiyimiz fikrini daha da qüvvətləndirərək deyə bilər ki

ki, belə bir vaxtda (1993-cü il) bu dünya şöhrətli siyasətçi Azərbaycanın parçalanmasını istəyən qüvvələrin təzyiqlərinə baxmayaraq siyasi hakimiyyətə qayıtdı. Təcrübəli dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının etno-psixologiyasını gözəl bilən Ulu Öndərin ilk işi ideologiya ilə bağlı oldu.

Beləliklə, Ümummilli lider milli birliyimizin əsrlərin sınağından çıxmış təməl daşı olan azərbaycançılığı siyasi gündəliyə çıxardı, az sonra hakimiyyətin əsas ideoloji prinsipinə çevirdi. Professor Əli Həsənovun məqaləsindən belə nəticə çıxara bilərik ki, Azərbaycan kimi etnik tərkibi baxımından zəngin, çoxmillətli bir dövlətdə etnik millətçilik ziyanlı fəsadlara yol açə bilər. İki böyük dövlətin qonşuluğunda yerləşən, bu dövlətlərin təsir altına salmaq istədiyi toplumu yalnız özündə vətənciliyi, xalqçılığı ehtiva edən azərbaycançılıq ideyası ilə birləşdirmək mümkün idi. 1993-cü ildə Azərbaycan dövlətini parçalanmadan qurtarmış dahi siyasətçi Heydər Əliyevin uğurlarının kökündə, məhz, azərbaycançılıq ideyası dayanırdı. O, dağılmış dövləti, zədələnmiş milli birliyi azərbaycançılıqla bərpa etdi, möhkəmləndirdi. Xalq Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşdi və ölkəni parçalamaq istəyən xarici və daxili qüvvələri zərərsizləşdirdi.

Professor Əli Həsənov da bu nüansa xüsusi diqqət yetirir ki, azərbaycançılıq ideologiyası, bir tərəfdən, Azərbaycan türklərinin ölkədəki digər etnik qruplara tolerant münasibətinin, sülh içində yaşamaq istəyinin bariz göstəricisi oldusa, digər yandan, Azərbaycanın Türk dünyasının ayrılmaz parçası olduğunu təsdiqlədi.

Ulu öndər cəmiyyətin bütövləşməsi, azərbaycançılıq ideyasının milli həmrəyliyin aparıcı amilinə, təməl prinsipinə çevrilməsi istiqamətində mühüm işlər gördü.

Professor Səlahəddin Xəlilovun əsərlərindən biri olan

"Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi" kitabı Ulu öndərin ideyaları əsasında formalaşan müasir azərbaycançılıq təliminin elmi-nəzəri və ideoloji bir sistem kimi şərhinə həsr olunmuşdur. Müəllif Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanda formalaşmağa başlayan milli inkişaf strategiyasının ideya-siyasi əsaslarını təhlil edir, azərbaycançılıq ideyasının birləşdirici rolunu elmi əsaslarla araşdırır. Əsərin başlıca ideyası bundan ibarətdir ki, bəşəri dəyərlərin qiymətləndirmə meyarlarının milli sədləri aşdığı qloballaşma şəraitində bir millətin məfkurəsi olmaq etibarilə, yalnız, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan dövlətinin deyil, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların, habelə, bir neçə nəsil ölkəmizdə yaşamış və buranı öz vətəni sayan etnik və milli azlıqların maraqlarını ifadə edən müasir azərbaycançılıq konsepsiyasını müstəqil dövlətimizin strateji inkişaf xətti kimi ilk dəfə dəhi Heydər Əliyev irəli sürmüşdür.

Əsərdə azərbaycançılığın əsasları kimi söhbət təkcə milli dildən, dindən, adət-ənənədən, mədəni-mənəvi dəyərlərdən, habelə, bu dəyərlərin normativ hüquqi aktlarla təsbit olunmasından getmir. Müəllifin mövqeyi belədir ki, bu milli sərvətlərin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, dəyərləndirilməsi, sadəcə, qorunub saxlanması azdır, bu dəyərlər ictimai miqyasda, Vətən miqyasında, məhz, dinamik bir proses kimi saxlanılmalı və inkişaf etdirilməlidir.

S.Xəlilovun fikrincə, əsas vəzifə problemə təkcə milli-etnik müstəvidə deyil, həm də ictimai-siyasi müstəvidə baxmayaraq, milli-mənəvi dəyərləri yeni qurulan cəmiyyətin bilavasitə strukturuna daxil etmək, milli şüurla dövlətçilik şüurunu birləşdirməkdir.

Kitabda Ümummilli liderin ana dili, milli-mənəvi dəyərlərimiz və mədəniyyətimizlə bağlı fikirləri əsasında dünya azər-

baycanlıları və azərbaycançılıq ideyası, vahid milli-mənəvi məkan, milli-etnik və milli-siyasi özünüdərk, azərbaycançılıq və milli fəlsəfi fikir, milli mənəviyyət və milli dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər və müasirlik kimi aktual problemlər üzrə geniş fəlsəfi təhlil aparılmışdır.

Müəllif azərbaycançılığın elmi aparatının özünəməxsus strukturunu açmış, milli mündəricədən çıxaraq, millilik və ümumbəşəriyyətin vəhdətindən çıxış edən bir məfkurə kimi onu formalaşdıran amilləri göstərmişdir. Həmin komponentlər bunlardır: 1) Azərbaycanın milli-etnik gerçəkliyi: 2) dilimiz: 3) islam dini: 4) milli mənşəyin həyat tərzində, məişətdə, mərasimlərdə saxlanılan ümumi əlaməti olan etnoqrafiya: 5) toponimika: 6) arxeologiya və maddi mədəniyyət nümunələri: 7) milli-mənəvi mədəniyyət. **(21. 102,103)**

Akademik Budaq Budaqov Səlahəddin Xəlilovun "Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi" əsəri ilə bağlı yazırdı: "Professor Səlahəddin Xəlilovun "Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi" kitabı integrativ məzmunun açılmasına, türk mənşəli xalqlarla yanaşı, tat, talış, kürd və s. etnik mənşəli qrupların da azərbaycançılığın formalaşmasında iştirak etməsinin əsaslandırılmasına həsr olunub. Bu əsər Azərbaycanın bütövlüyünü, respublikamızda yaşayan bütün xalqların sarsılmaz birliyini təcəssüm etdirməklə yanaşı, bu sahədə yazılmış ilk elmi-fəlsəfi monoqrafiyadır". **(22. 3)**

Professor Səlahəddin Xəlilovun "Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi" kitabına yazdığı ön sözdə bu ideyanı daha da genişləndirən akademik Ramiz Mehdiyev azərbaycançılığın mövcudluğunun iki mühüm şərtini və çərçivəsini göstərir və etiraf edir ki, bu ideologiyanın ayrı-ayrı elementləri ailələrdə, müxtəlif insan və toplumların mənəvi aləmində yaşaya bilir. Lakin əlbəttə ki, azərbaycançılığın inkişafını onun yal-

nız bir milli-etnik dəyər kimi dar müstəvidə, bir etnosun içində deyil, müstəqil dövlətin xüsusi himayəsi altında ictimai-siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində tətbiq olunması tələb edir. Beləliklə, R.Mehdiyev azərbaycançılığın yeni dövrdə daha böyük inkişaf yoluna keçəcəyini proqnozlaşdırır və bunu dünya xəritəsində müstəqil və suveren Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu ilə bağlayır. Bu nöqteyi-nəzərdən, azərbaycançılığa vahid, bölünməz Azərbaycanı qoruyub-saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün vasitə kimi baxan R.Mehdiyev yazır: "Bu gün "azərbaycançılıq" milli həyatın, konfessiyaların harmoniyasının çoxəsrlik ənənəsi, ölkədə yaşayan bütün millətlərin və etnik qrupların qardaşlığı, qarşılıqlı əlaqə və təsirinin tarixi, onların ümumi taleyi və Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda birgə mübarizənin tarixi təcrübəsidir". (21. 109, 110)

Əlbəttə, azərbaycançılıq ideyası Azərbaycanda yaşayan və onu özlərinin ümumi Vətəni hesab edən bütün etnik qrupların ideyası kimi çıxış etmişdir. Məna və məzmunca bir-birini tamamlayan bu ideyanı, eyni zamanda, zamanın və ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların arzularına rəğmən birlik tələbi kimi də dəyərləndirmək olar. Bu, elə bir zamanda irəli sürüldü ki, həqiqətən, Vətənin də buna dərdinə məlhəm kimi ehtiyacı yaranmışdı. Elə bununla da bu ideyanın baş memarı olan Ulu öndər sonun başlanacağına birdəfəlik son verdi. Demək olar ki, Azərbaycan bütün sahələrdə - daxili və xarici siyasətdə, ictimai-mədəni əlaqələrdə və s. özünün yeni inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirmiş oldu. Buna yüksək önəm verən akademik Ramiz Mehdiyev milli ideyanın yaranması, inkişafı və transformasiyası prosesini düzgün metodoloji yanaşmaya əsaslanaraq ardıcılıqda izlədikdən və təfərrüatı ilə təhlil etdikdən sonra xüsusi vurğulayır ki, 2003-cü ilin axırlarından başlayaraq milli ideya müstəqil dövlətin inkişafının və dünya ilə

münasibətlər qurulmasının keyfiyyətə yeni aspektləri ilə zənginləşir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkəmizdə yaşayan bütün xalqlara, milli azlıqlara azərbaycançılıq kontekstindən yanaşma tərzində diqqətçəkən məqamlardandır. Ulu öndər ölkənin etnik rəngarəngliyini dövlətimizin tarixi-siyasi nailiyyəti hesab edir, bu nailiyyətin qorunub saxlanılmasına xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşır, dilindən, dinindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın burada yaşayan hər kəsin doğma ata-baba yurdu, Vətəni olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı.

Vahid polietnik millətin Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasına dair maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri, məhz, azərbaycançılıq ideologiyasında real təəcəssümünü tapır. Bu mənada, azərbaycançılıq milli olduğu qədər də bəşəri, universal səciyyə daşıyır. Onun ən müsbət məziyyətləri sırasında tolerantlıq komponentini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Azərbaycançılıq dilindən, millətindən, irqindən, sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün ölkə vətəndaşlarını ümumi Vətən naminə həmrəyliyə, vahid amal uğrunda birliyə dəvət edir. Milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşın bu torpaq üçün milli yiyəlik hissini yaşaması isə tolerantlıq bariz təzahürüdür. Əslində, dini və etnik tolerantlığın Azərbaycan xalqının qanında, canında, kökündə vardır desək, yanılmarıq. Milli ənənələrimizdə, mentalitetimizdə, habelə sosial, mənəvi və dini düşüncə laylarımızı özündə yaşadan folklorumuzda başqa dinlərə, millətlərə dözümlü münasibət özünü yaşadır.

Azərbaycan əsrlər boyu burada yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətəni anlayışını uğurla doğrultmuşdur. Əsr-

lərdir ki, çoxmillətli tərkibə malik Azərbaycan tolerant və dözümlü bir ölkə kimi dünyaya nümunədir. Azərbaycan əhalisinin çoxmillətli tərkibi bizim sərvətimiz, üstünlüyümüzdür. "Azərbaycanlı" sözü tarix boyu birləşdirici, həmrəylik və həmfikirlik missiyasının daşıyıcısı olmuşdur. Hər birimizə yaxşı məlumdur ki, xalqımızın düşmənlərinin əsrlər boyu ən böyük arzusu da bu bütövlüyü pozmaq olmuşdur. Bu məqsədlə düşmənlərimiz tərəfindən Azərbaycanda yaşayan millət və xalqlar arasında nifaq toxumu səpməyə, qardaşlıq və inam hissini sarsıtmağa, separatizm meyllərini yaymağa cəhdlər göstərilmişdir. Bu istiqamətdə onlar müxtəlif təxribatlar planlaşdırmış, çirkin yollarla bəzi səbatsız və Vətənə xəyanət yolu tutan satqınların xidmətindən yararlanmağa çalışmışlar.

2000-ci il iyunun 22-də Azərbaycanlıların Ümumrusiya Konqresinin təsis yığıncağında çıxış edən Prezident Heydər Əliyev demişdir ki, biz öz mənşəyimizi, öz milli mənşəyimizi və dini mənşəyimizi heç vaxt unutmamalıyıq: "Bəli, əcdadlarımız islamı hələ VII əsrdə qəbul etmişlər. İslam bir çox yüzilliklər ərzində xalqımızın həyatının mənəvi əsası olmuşdur. Biz başqa dinə tapına və ya onu qəbul edə bilmərik. Yeri gəlmişkən, çoxları təəccüblənir ki, Azərbaycanda üç konfessiya (islam, xristianlıq və yəhudilik nəzərdə tutulur - N.N.) belə dostcasına fəaliyyət göstərir. Biz, məhz, belə xalqıq, təkrar edirəm, biz başqa dinlərə dözümlüyük, lakin bununla bərabər, milli adətlərimizin, milli mərasimlərimizin ən mühüm mənbələrindən biri olan öz dinimizi unutmamalıyıq". (23. 65)

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət başçısı kimi azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırarkən çoxxəsrlik milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına, dövlət siyasətində ehtiva olunmasına ciddi diqqət yetirirdi. 13 avqust 2001-ci ildə verdiyi məlum bəyanatında (Şeyxülislam Hacı Allahşükür

Paşazadə qəzetlərin birində təhqir olunmuşdu - N.N.) ölkədəki demokratiyadan sui-istifadə edənlərə müraciətlə deyirdi: "Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Əgər, insan mənsub olduğu millətin milli-mənəvi dəyərlərini anlaya bilmirsə, yaxud, onları qəsdən təhrif edərsə, əgər, vəziyyət o dərəcəyə çatırsa ki, hətta, Azərbaycanın dini rəhbəri təhqir olunur, onda, təbiidir ki, bu, bizi narahat etməlidir. ...Biz Azərbaycanda demokratiyanın bütün tələblərini tətbiq etmişik, edəcəyik də. Ancaq Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı, Azərbaycanın milli mentalitetinə qarşı yönəldilmiş hərəkatların hamısının qarşısı alınacaqdır".

Bu gün Azərbaycanda mövcud olan etnik-dini tolerantlıq hazırda bəzi inkişaf etmiş ölkələrə də nümunə göstərilir. İnsan hüquqları üzrə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında Azərbaycanda müxtəlif dini sivilizasiyalar arasındakı münasibətlərin yüksək səviyyədə olduğu, dini azlıqların maraq və mənafeələrinin qorunduğu razılıqla bildirilir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkənin etnik mənzərəsini belə görürdü: milli adət və ənənələrimizin etnik kökü, genetik fondu beynəlxalq dövriyyəyə nöqsansız buraxılsın. Azərbaycançılığın dəyəri digər dövlətçilik dəyərlərinin zirvəsində dayansın. Çünki azərbaycançılıq əsl milli ideyadır. Milli ideya mənəvi dəyərlərin universallığıdır. Bütün etnik fərdlərin, dinlərin, etnosların, məzhəblərin bir ölkənin sərhədləri daxilində, vahid mənəvi məkanda, beynəlmilətçilik adlı ortaqlıqda, milliliyin beynəlmilətçiliklə sintezidir.

Bu ideyaların davamçısı Prezident İlham Əliyev də Bakıda keçirilən "Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə

əməkdaşlığa doğru" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransdakı çıxışında Azərbaycanda hökm sürən yüksək tolerantlıq mühiti barədə fərahla söz açmışdır. Azərbaycanı səmavi dinlərin birgəyaşayış məkanı, çoxmillətliyi ölkəmizin əvəzə-dilməz sərvəti hesab edən Prezident İlham Əliyev bu gün dini inancları bütün siyasi proseslərdən uca tutan milli ruhlu bir nəsil yetişdirilməsi, zəngin mənəvi aləmə malik azərbaycanlı obrazının dünyaya tam dolğunluğu ilə tanınması üçün bütün birlik və bacarığını sərf etməkdə, dini konfessiyalar arasında heç bir qüvvənin sarsıda bilməyəcəyi məhəbbət və sədaqət körpüləri qurmaqdadır. Belə də olmalıdır. Çünki "öz tərkibində, təkcə, etnosları deyil, hətta məzhəbləri, dini konfessiyaları vahid mənəvi məkanda birləşdirəndə yaranır azərbaycançılıq ideyasının təkrarsızlığı, milliliyi, bəşəriyyəti". (24. 7)

Filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə "Xalq qəzeti"ndə (10 aprel 2006-cı il) çap olunan "Azərbaycançılıq dünya azərbaycanlılarının milli ideologiyasıdır" məqaləsində yazır ki, milyon il əvvəl ölkəmizin ərazisində hansı tayfanın, hansı qövmin, hansı xalqın yaşaması Adəmin və Həvvanın hansı millətdən olması kimi əbədi bir mübahisədir. Amma mübahisəsiz budur ki, o zaman da, indi də yaşadığımız vətən Azərbaycan olub. Bu mənada azərbaycançılıq türkcülükdən, şamançılıqdan da, şumerçilikdən də qədim və əzəli fikir formasıdır. (25. 3)

1998-ci il, dekabrın 24-də Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü münasibətilə xalqa müraciətində Prezident Heydər Əliyev deyirdi: "XXI əsrin astanasında Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyinə daha böyük ehtiyac vardır. Sayca dünyanın ən iri millətləri ilə müqayisə olunan xalqımızı qarşıdan gələn yeni yüzillik və minillikdə ciddi və müqəddəs mübarizələr gözləyir. Biz, nəinki, təkcə müstəqil Azərbaycanın dövlətçili-

yinin qorunması, möhkəmlənməsi və inkişaf etməsi uğrunda, eyni zamanda, bütün dünya azərbaycanlılarının milli və tarixi haqlarının həyata keçməsi ilə bağlı ciddi iş aparmalıyıq. Bütün bu müqəddəs vəzifələrə nail olmaq üçün biz azərbaycançılığın dövlət rəmzlərini yaşadan müstəqil dövlətimiz ətrafında daha sıx birləşməliyik. Vətəni, xalqını sevən hər bir soydaşımız və ya digər tellərlə ölkəmizlə bağlı olan hər bir şəxs Azərbaycan dövlətini öz arxasında hiss edərək azərbaycançılıq, vətənpərvərlik hissləri ilə tarixi torpaqlarımıza, yurdumuza, mədəniyyətimizə məhəbbət aşılmalıdır. Vətənimizin, respublikamızın taleyi hər bir azərbaycanlının taleyinə çevrilməlidir". (26. 16)

Göründüyü kimi, azərbaycançılıq heç bir xalqın humanist (milli) ideallarına qarşı çıxmamışdır, bu gün də çıxmır və gələcəkdə də çıxmıyacaqdır. Bu, elə bir sarsılmaz ideologiyadır ki, bütün zamanlarda Azərbaycanı özünə doğma yurd, Vətən hesab edən hər kəsi əbədi qardaşlıq və qırılmaz məhəbbət telləri ilə bir-birinə bağlayacaqdır.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Ümummilli liderin bənisi olduğu azərbaycançılıq ideyasının nəinki daxildəki milli azlıqların, eyni zamanda, dünya azərbaycanlılarının konsolidasiyasında, milli mənlilik şüurunun tamamlanmasında və milli özünüdərk qabiliyyətinin yüksək mərhələyə gəlib çatmasında önəmli rolü danılmazdır. Millətimiz Ulu öndərin azərbaycanlıları bir amal uğrunda birləşdirən bu nəhəng azərbaycançılıq missiyasını lazım olduğu qədər qiymətləndirir, onun əhəmiyyətini zaman keçdikcə daha aydın və dərinlən dərk edir. Bu gün də Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında və uzaqgörən siyasəti ilə Ümummilli liderin millətimiz üçün qoyduğu bu sarsılmaz yolla inamla irəliləməkdəyik.

Azərbaycanda milli azlıqlar

Beynəlxalq təcrübədən göründüyü kimi, monoetnik dövlət tapmaq çətindir, dünyanın əksər dövlətləri çoxmillətlidir. Azərbaycan Respublikası da bu mənada istisna təşkil etmir. Öz coğrafi və strateji mövqeyi, iqlim şəraiti, təbii ehtiyatları, yeraltı və yerüstü sərvətləri baxımından çox əhəmiyyətli olan ölkəmiz bütün dövrlərdə beynəlxalq aləmin diqqət mərkəzində olub.

Tarixi mənbələr hələ Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin zamanında Şah İsmayıl Xətəinin yaxın ətrafında olan bir sıra milli azlıq (talış, kürd) nümayəndələrinin dövlət idarəçiliyində iştirak etdiyini təsdiqləyir.

Türk tayfaları başqa xalqlar və etnik qruplardan fərqli olaraq, Azərbaycanın bütün ərazisinə - həm şimalına, həm də cənubuna yayılmışdılar və çoxluq təşkil edirdilər. Buna görə də türk dili Azərbaycan ərazisində yaşayan əzsaylı xalqlar və etnik qruplar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi. Bu amilin o zaman vahid xalqın təşəkkülü prosesində çox mühüm rolu vardı. Çünki bəhs olunan dövrdə bütün Azərbaycan ərazisini əhatə edən vahid dini görüş - monoteist din hələ yox idi. Zərdüştlük, atəşpərəstlik, Günəşə, Aya, Göyə, ulduzlara, torpağa, suya və s. sitayiş davam etməkdə idi. Qədim türklərin tək Allahı olan Tanrıya sitayiş - tanrıçılıq hələ başqa dini görüşləri sıxışdırıb tamamilə aradan qaldıra bilməmişdi. Ölkənin şimalında - Albaniya ərazisinin bəzi yerlərində xristianlıq yayılmaqda idi. Lakin müstəqil Alban kilsəsi öz təsirlərini

Azərbaycanın şimal torpaqlarına yaymağa çalışan erməni-qriqorian missionerlərinə və gürcü kilsəsinə qarşı kəskin mübarizə şəraitində fəaliyyət göstərirdi. (27.7)

Əhməd bəy Ağaoğlu 1905-ci ildə "Kaspi" qəzetində yazırdı: "Bütün bu toplum (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur) yalnız dini toplum olmayıb, eyni zamanda, etnik bir varlıqdır. Çünki bütün Rusiya müsəlmanları, kiçik bir istisna ilə böyük türk-tatar mənsubudurlar. Bir tək ümumi dildə danışır və eyni inanc-ları paylaşırlar". Göründüyü kimi, Əhməd bəy Ağaoğlu burada artıq "bir addım qabağa gedərək" müsəlman ümmətçiliyi ideyasının təsir dairəsindən çıxıb bilməmişdi, lakin bu nöqtədən müasir azərbaycançılıq mövqelərinə hələ xeyli fikir məsafəsi vardı. O, Rusiyada yaşayan bütün müsəlmanların eyni bir milli birliyə - türk-tatar millətinə ("irqinə") mənsub olduğunu iqrar edir və həmin görüşlərini əvvəlcə rusca buraxdığı "Kaspi" qəzetində, sonra isə Əli bəy Hüseynzadə ilə birgə məşhur Azərbaycan məsenatı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi yardımı ilə 1905-ci ilin yayından nəşr etməyə başladığı "Həyat" qəzetində təbliğ edirdi. (21. 29, 30)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə azlıqda qalan millətlərin dillərinə də xüsusi diqqət verilirdi. 1918-ci ilin 7 sentyabrında "Milli azlıqlardan olan xalqların öz ana dilində təhsil alması haqqında" Qanun imzalanmışdı. Qanunda göstəriləndiyinə görə, hər hansı muxtar vilayətdə yerli əhali əksəriyyət təşkil etdiyindən orta təhsil də o dildə aparılmalı idi. Bundan əlavə, xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, əgər, bir məktəbdə azlıqda qalan xalqlardan olan tələbələr 40-a qədər olsa, təhsil onların dilində aparılmalıdır. 1919-cu il oktyabrın 1-dən Dağlıq Qarabağın erməni məktəbləri üzrə xüsusi müfəttişlik yaradılmışdı. Burada ermənilərin maarifi, mədəniyyət sahəsində öz müqəddəratlarını təyin etməsini əsaslandıran 13 maddəlik

Əsasnamə təsdiq edilmişdi. Hətta, ayrı-ayrı şəxslərə öz hesabına xüsusi məktəblər açmaq imkanı yaradılmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ifrat və şovinst millətçilik mövqeyində deyil, məhz, mütərəqqi azərbaycançılıq mövqeyində durduğunu sübut edən başqa bir nüans da o idi ki, ilk parlamentimizin tərkibində digər millətlərin nümayəndələri də fəal iştirak edirlər. (28.3)

Göründüyü kimi, hələ XX əsrin əvvəlində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentində talış, ləzgi və digər azsaylı xalqların nümayəndələri təmsil olunub. Bu tarixi-siyasi ənənə, tolerantlıq bu gün də davam edir. Hazırda da bir sıra dövlət strukturlarında, o cümlədən, parlamentdə etnik azlıqların nümayəndələri geniş tərkibdə təmsil olunurlar. Azərbaycan o dərəcədə tolerant ölkədir ki, hüquq-mühafizə orqanlarında, ordusunda milli azlıqların təmsilçilərinin vəzifələr tutmasına hərtərəfli şərait yaradılır. Bu gün Azərbaycanın ordusunda ləzgi, talış, kürd millətindən olan generallar Vətənə sədaqətlə xidmət edirlər.

1920-ci il məlumatına görə, respublika əhalisinin 68.8 faizini Azərbaycan türkləri, 21.7 faizini ermənilər, 7.5 faizini ruslar, 0.54 faizini gürcülər, 0.97 faizini yəhudilər, 7.09 faizini isə digər millətlər təşkil edirdilər.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Xankəndində, Qutqaşəndə (Qəbələ), Xaçmazda, Naxçıvanda və digər yerlərdə xırda üsyanlar baş versə də Qızıl Ordu tərəfindən amansızlıqla yatırılırdı. Bütün bu üsyanlar sübut edir ki, əhalinin müəyyən təbəqələri Sovet hökumətinin yeritdiyi siyasətdən narazı idilər.

Azərbaycan əhalisi çoxmillətli idi. Azərbaycan türklərindən əlavə burada erməni, rus, gürcü, ləzgi, ukraynalı, kürd, yəhudi və talışlar yaşayırdılar. Lakin ötən dövr ərzində milli

münasibətlər olduqca kəskinləşmişdi. Ermənistanın başladığı təcavüz xalqımızın həyatında dərin iz buraxmışdı. Milli münasibətlərin çox mürəkkəb olduğu bir şəraitdə ilk növbədə respublikada yaşayan xalqlar arasında milli sülh yaradılmasına başlamaq lazım idi. Ona görə də bütün millətlərin nümayəndələrinin yeni respublika quruculuğuna cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

1920-ci ilin iyulunda Az.KP MK-si yanında Milli azlıqlar şöbəsi yaradıldı. Milli azlıqlar arasında mədəniyyət-maarif işinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Milli azlıqlar şöbələri məktəblər, kitabxanalar və digər mədəni - maarif idarələri açır, yeni dərsliklər və ədəbiyyat nəşr olunurdu. Pedagoji kadrlar hazırlamaq məqsədilə tədrisin ana dilində aparıldığı xüsusi kurslar açılmışdı.

Respublikada yaşayan digər milli azlıqların hüquq və mənafeələrinin hər vasitə ilə qorunması hökumətin milli siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Məsələn, hökumət vətəndaş müharibəsi dövründə Muğanda dağıdılmış rus kəndlərinin bərpaasına hər cür yardım göstərirdi. Bu kəndlərin əməkçi kəndlilərinə pul, iş heyvanı və kənd təsərrüfatı alətləri verilir.

Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılarla ermənilər arasında dinc münasibətlər qismən bərpa olundu. Torpağın xalqa verilməsi Azərbaycan qəzalarında normal milli münasibətlər yaradılmasında mühüm rol oynadı.

Çoxmillətli ölkədə yeni cəmiyyət quruculuğu bütün millətlərin və xalqların sıx iqtisadi əməkdaşlığının təmin olunmasını tələb edirdi. Cənubi Qafqaz respublikaları vahid iqtisadi məkan idi.

Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil olan Şimali Azərbaycanda rus dilində ibtidai məktəblər açıldı. Birinci qəza peşə məktəbləri Şuşada 1830-cu ildə, Şəkidə 1831-ci ildə, Bakıda

1832-ci ildə, Gəncədə 1833-cü ildə, Şamaxı və Naxçıvanda 1837-ci ildə, Quba və Ordubadda 1856-cı ildə və Zaqatalada isə 1862-ci ildə təşkil olunmuşdur. (29)

Bu dövrlərdə respublikanın çoxmillətli tərkibini nəzərə alaraq, Azərbaycan hökuməti milli azlıqların maraqlarına xə-tər yetirmədən doğma dildə danışmaları, qəzetlərin nəşri, məktəblərin açılması haqda normativ akt qəbul etdi. 27 iyun 1924-cü ildə Azərbaycanda "Hökumət müəssisələrində dövlət dili, yerli əhalinin dili və yerli azlıqların dili haqda" Dekret qəbul olundu. (30.150)

1940-1941-ci ildə 68,9%, 1963-1964-cü tədris ilində isə 71% şagird Azərbaycan dilində təhsil alırdı. Beləliklə, respublika üzrə 3.533 orta təhsil məktəbindən 2.848-i Azərbaycan dili, 178-i rus dilli, 254-ü erməni dilli, 9-u isə gürcü dilli məktəblər idi. (31.57)

1937-ci il martın 14-də IX Sovetlər Qurultayında Yeni Konstitusiyaya qəbul edildi. Çoxmillətli ölkədə sosial və iqtisadi dəyişikliklər prosesində milli məsələ obyektiv olaraq öz əhəmiyyətini itirməyə başladı. Sosializm quruculuğunda milli məsələnin təhrif olunması əhalisi müsəlman olan respublikalarda xüsusilə aydın şəkildə təzahür edirdi.

Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra postsovet məkanında bir çox respublikalarda "etnik təmizləmə" siyasəti həyata keçirilib. "Etnik təmizləmə"yə məruz qalan milli azlıqlar monoetnik dövlətlərə transformasiya olunublar. Bu sırada Ermənistan MDB məkanında daha "öndə" gedir. Lakin Cənubi Qafqazın ən inkişaf etmiş respublikası hesab olunan Azərbaycanda bu prosesin başlanmasına, ümumiyyətlə, cəhd olmayıb. Hazırda respublikada bir çox xalqların nümayəndələri sakit həyat sürürlər. Bunun da tarixi kökləri vardır.

Azərbaycana dilindən və dinindən asılı olmayaraq maraq

göstərən xalqların, millətlərin sayı çoxaldıqca, onun ərazisinə köçüb gələnlərin, onunla öz taleyini əbədi qovuşduranların da sayı artmağa başlamışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Qafqazın və Orta Asiyanın bir sıra xalq və etnik azlıqları qrup halında Azərbaycanın indiki ərazilərinə köçürülmüşlər. Eləcə də, istər Azərbaycana sasanilərin, ərəblərin və monqolların yürüşlərindən, Orta Asiya türklərinin nəvbəti gəlişindən, istərsə də Vətənimizin Rusiya tərəfindən işğalından sonra bu əraziyə köçürülmüş tayfalar və etnoqrafik qruplar talelərini əbədi olaraq Azərbaycanla bağlamışlar. XIX əsrin ortalarından başlayaraq, neft sənayesi mərkəzinə çevrilən Bakıya, həmçinin, təbii sərvətlər ilə zəngin olan Gəncə quberniyasına çörək pulu dalınca gələn müxtəlif xalqların minlərlə nümayəndəsi də həmişəlik olaraq bu ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Beləliklə, Azərbaycan əsrdən-əsrə, dövrdən-dövrə yerli - aborigen tayfa birləşmələri və xalqlarla yanaşı, öz taleyini, gələcəyini bu torpaqla bağlayan bir sıra milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik azlıqların da doğma vətəninə çevrilmişdi. Azərbaycan qanunları təsdiq edir ki, öz müqəddəratını təyinetmə insanın ümumi hüquqlarından biridir. Dövlət bütün söylərini ona yönəldir ki, onun vətəndaşları dini, etnik və sosial özünü təyinetmə hüququndan istifadə etsinlər. Eyni zamanda, vətəndaşlar müxtəlif kollektivlərdə təşkilatlana bilərlər, onların özünəməxsusluğu, məhz, kollektivlərdə daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Bu gün haqlı olaraq bu torpaqda yaşayanların çoxu Azərbaycanı özlərinin doğma və əbədi Vətəni hesab edirlər. Bütün bu cəhətlər indi nəinki demoqrafik hesablamalarda, həmçinin, Azərbaycan xalqının, millətinin formalaşmasının məzmununda və tərkib hissəsində də özünü göstərir.

Akademik Ramiz Mehdiyev "Bakinski raboçiy" qəzetinə

müsaibəsində (noyabr, 2011) Azərbaycan millətinin ölkə ərazisində yaşayan bütün etnosların tarixi yolunun vəhdətini əks etdirən qaynar qazan kimi formalaşdığını bəyan edir: "Burada güclü türk təməli ilə yanaşı, İran, ərəb başlanğıcları, alban layı, digər qədim etnoslar mövcud olmuş, onlar hamısı əsrlər boyu təbii şəkildə vahid xalq kimi assimilyasiya olmuş, azərbaycanlıların milli identikliyinə xas cizgilər, komponentlər kəsb etmişlər. Qətiyyətlə demək olar ki, hər bir azərbaycanlı müasir Azərbaycanın ərazisində yaradılmış qədim dövlətlərin varisidir. Azərbaycanlıların damarlarında bizim bu qədim əcdadlarımızın da qanı axır. Bu, reallıqdır. Bunu etiraf etməyi antropologiya - insanın mənşəyi və təkamülü, irqlərin yaranması və insanın fiziki quruluşunun normal variasiyaları haqqında elm öyrədir".

Ramiz Mehdiyev əlavə edir ki, bu gün azərbaycanlılar minilliklər boyu bu ərazidə mövcud olmuş bütün dövlətlərin və orada məskunlaşmış xalqların obyektiv xələfləri və varisləri olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarıdır: "Etnik müxtəliflik Azərbaycan xalqının zəngin sərvətidir. Bu sərvəti qorumaq lazımdır. Azərbaycançılıq ideologiyasının təməli olan güclü birləşdirici başlanğıc hər bir vətəndaşın öz Vətəninə görə keçmiş və gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət daşıyıcısı olması üçün əlverişli şərait yaradır".

Həmin müsahibədə 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi nəticəsində "Biz kimik?" mövzusunda müzakirələrin yenidən geniş miqyas almasına da münasibət bildirilir. Akademik haqlı olaraq qeyd edir ki, kollektiv identifikasiya formalarından biri olan etnik identifikasiya müstəqilliyin ilk illərində prioritet əhəmiyyət qazanırdı. Yetmiş il ərzində etnikliyin təkzib edilməsinə cavab olaraq, bu komponent qısa müddətdə güclü təkan almış və ifrat dərəcəyə çatmışdır. O, fikri-

ni davam etdirərək deyir: "Lakin respublikada yaşayan millətlərin heç də hamısı türk etnikliyinin daşıyıcıları deyildi. Buna görə də identifikasiyanın bu formasının qətiyyətli seçimi cəmiyyətin bütövlüyünə mənfi təsir göstərirdi. Azərbaycanlıların etnik və dini identifikasiyası mövzusunda debatlarda türkçülüyə üstünlük verilməsi cəmiyyətin sabitliyini zəiflədir, onu etnik əlamət üzrə parçalanmağa doğru sürükləyirdi. Yalnız, azərbaycançılıq vətəndaşlığın dövlət formasının etniklik üzərində prioriteti kimi seçmiş Heydər Əliyevin bu prosesə vaxtında müdaxilə etməsi problemin kəskinliyini aradan qaldırdı. Eyni zamanda, dövlətin adı ilə eyniləşdirilmiş millətin adı qorunub saxlandı".

Ramiz Mehdiyev müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasının bu dövrünü Fransada milli ideyanın formalaşması dövrü ilə müqayisə edir: "1789-cu il Fransa inqilabı dövründə - mərkəzsizləşmə tərəfdarları bir müddət əyalətlərdə populyarlaşdığı vaxtda Yakobinçilərin qələbəsi sayəsində Fransada milli birlik qorunub saxlanmış və bu aspekt Fransa milli ideyasının əsasını təşkil etmişdi. O vaxtdan "milli" anlayışı yeni kontekstdə istifadə edilməyə başlandı. Parlamentin adı dəyişdirilərək Milli Assambleya adlandırıldı və o, millətin adından həyata keçirilən suverenliyin təəcəssümünə çevrildi. Millət anlayışına yeni yanaşma: birgə yaşamaq əzmi və bunun nəticəsi kimi millətin və dövlətin vəhdəti və bölünməzliyi yaranmışdı. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında Heydər Əliyev bu barədə demişdir: "Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumböşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir". Bu gün Azərbaycan müsbət təcrübəni uğurla tətbiq edir. Təsədüfi deyildir ki, "kim

özünü azərbaycanlı hiss edirsə, o, azərbaycanlı sayıla bilər" tezisi təkcə azərbaycanlılar kimi doğulanlar üçün deyil, həm də etnik bağlılığı olmadığı halda bu ölkənin vətəndaşları olanlar üçün aktualdır. Son illərdə Azərbaycan bütün azərbaycanlıların Vətəninə çevrilmiş və universal dəyərlərin daşıyıcısı statusunu qazanmışdır".

Azərbaycanın çoxmillətli bir ölkəyə çevrilməsinin obyektiv və subyektiv səbəblərinin dərinliklərinə varmadan bir cəhəti xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, bu torpağı özünə əbədi məskən seçmiş xalqların əksəriyyəti zaman keçdikcə doğmalaşmış, bəziləri isə yerli xalqlarla qaynayıb-qarışmışlar. Hazırda, Azərbaycan Respublikasında ölkənin əsas və çoxluq təşkil edən əhalisi - azərbaycanlılarla (Azərbaycan türkləri) yanaşı, bir sıra digər millət, xalq və etnik azlıqlar da çiyin-çiyinə yaşayırlar.

Dövlətin özünün milli azlıqlarına qarşı münasibəti aşağıdakı prinsiplərlə ölçülür:

- dövlətin ərazi bütövlüyü və onun suverenliyi prinsiplərinə qeydsiz-şərtsiz əməl edilməsi;
- milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması;
- milli azlıqların dillərinin, mədəniyyətlərinin, məişətinin qorunmasında dövlətin təminatı;
- ölkə Konstitusiyası, Milli Məclisin müvafiq qanunları və Prezidentin fərmanları əsasında milli azlıqların hüquqlarının qorunması;

Bura, həmçinin, aşağıdakı aspektləri də daxil etmək lazımdır:

- Azərbaycan çoxmillətli ailəsində birgə həyat və fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi;
- tarixi dostluq və mehriban qonşuluq əlaqələrinin qorunması;

- ideoloji-hüquqi və mənəvi-psixoloji bazanı möhkəmləndirmək üçün vətənpərvərlik ideyalarının həyata keçirilməsi;
- milli, irqi, etnik, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün ölkə vətəndaşlarının əsl hüquqlarını təmin etmək;
- millətçilik, irqçilik hallarına yol verməmək. **(32. 160)**

Azərbaycan Respublikasında ruslar, ermənilər, ukraynalılar, belaruslar, gürcülər, avarlar, ləzgilər, başqırdlar, tatarlar, yəhudilər, kürdlər, osetinlər, laklar kimi milli azlıqlar; talışlar, udinlər, dağ yəhudiləri, saxurlar kimi azsaylı xalqlar; Ahısxa türkləri, tatlar, lahıclar, buduqlar, qızıllar, haputlar, ceklər, xınalıqlar, ingiloylar, Kırım tatarları, gürcü yəhudiləri, kazaklar, tabasaranlar kimi etnik azlıqlar yaşayırlar.

Əlbəttə, respublikamızın ərazisində kompakt halda yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik azlıqlarla yanaşı, bu gün qədim Odlar ölkəsində bizimlə birgə bəzi digər millətlərin, xalqların və etnik azlıqların da nümayəndələri yaşayırlar. Daha doğrusu, məlum olur ki, Azərbaycan Respublikasında sayının azlığından və çoxluğundan asılı olmayaraq, həmçinin, öz-bəklər, qazaxlar, litvalılar, latışlar, moldavanlar, estonlar, almanlar, qırğızlar, taciklər, türkmənlər, abxazlar, aqullar, burxatlar, inquşlar, darginlər, kabardinlər, komilər, qumuqlar, marilər, noqaylar, rutullar, udmurtlar, çeçenlər, çuvaşlar, adıgeylər, çərkəzlər, qaqauzlar, Orta Asiya yəhudiləri, qaraçılar, ərəblər, aysorlar, əfqanlar, bolqarlar, macarlar, vyetnamlılar, yunanlar, koreyalılar, kubalılar yaşayırlar. Bu etnosların sayı 40-dan çoxdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan müxtəlif etnik və dini qrupların ənənəvi dözümlülük və harmonik birgəyaşayışı üzərində qurulmuş siyasətin aparıldığı çoxetnikli və çoxdinli ölkədir. Ümummilli lider Heydər Əliyev etnik azlıqların nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərində demişdir: "Biz, Azərbaycan de-

yəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar".

Ümummilli liderin bu nitqinin ardınca Qəbələ rayonunda yaşayan azsaylı udin xalqının nümayəndəsi demişdir: "Tanrı özü dualarımızı eşidərək Heydər Əliyevi bizə göndərmişdir. İndi biz özümüzü azad və sərbəst hesab edirik".

Sözün əsl mənasında, Ulu öndər Heydər Əliyevə Azərbaycanda normal həyatı bərqərar etmək, millətlərarası sülhə nail olmaq, sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək, xalqlar və ölkələrarası münasibətləri tənzimləmək nəsib oldu. Başqaları buna nail ola bilmədi. O, sözün bütün mənalarda bunu bacardı. Buna görə də xalq haqlı olaraq ona Dahi, "müsəlman dünyanın lideri", "Qafqazın atası" adını verdi.

Əsrlər boyu bir çox etnosun nümayəndəsi Azərbaycan türkləri ilə yanaşı yaşayır. Bu tarixi təcrübə azsaylı etnosların və etnik qrupların yoxa çıxması təhlükəsinin aradan qaldırılmasına, etnik və konfessional fərqlərə baxmayaraq, sülh və həmrəylik şəraitində yaşamasına parlaq nümunədir. Etnik çoxluqla yan-yana yaşayan digər xalqlarla münasibətdə tolerantlıq ölkə əhalisinin əksəriyyətinin etiqad etdiyi İslam dininə xas dözümlülüklə, müxtəlif etnik icmaların vahid ərazidə, tarixən, təşəkkül tapmış birgə yaşayışı ilə izah olunur. Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının bütün tarixi ərzində bir dəfə də olsun dini və etnik ədavət, sayından asılı olmayaraq, etnik azlıqlarla münasibətdə ayrı-seçkilik faktları qeydə alınmayıb. İlk növbədə, ona görə ki, Azərbaycan dövləti onların hər birinə eyni dərəcədə qayğı göstərir.

Bura qədər deyilənləri ümumiləşdirsək, o zaman qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan həm də tolerantlığın vətənidir. İndi isə mövzunun mahiyyətinə, ümumi ruhuna uyğun olaraq ölkə ərazisində yaşayan milli azlıqların tarixi keçmişi və bu gününə işıq salmağa çalışaq.

Avarlar. Çar Rusiyasının Qafqaza ardıcıl işğalçı yürüşləri başlanandan sonra digər Qafqaz xalqları kimi, avarlar da işğalçılara qarşı mübarizədə özünəməxsus qəhrəmanlıq salnaməsi yaradıblar. XIX əsrin ortalarında ruslar tərəfindən varlığına son qoyulan Dağıstan sultanlığının sonuncu iki sultanı, məhz, avar olub. Şeyx Şamil - sonuncu sultan (1797- 1871) bu gün də müsəlman dünyasında əvəzedilməz qəhrəman kimi yad edilir. Daima yadelli işğalçılara qarşı əlində dini dəyərləri bayraq edib döyüşən Şeyx Şamil apardığı mübarizədə Rusiya imperiyasına ciddi itkilər verib. Bunu Qafqaza yürüş edən rus generalları öz gündəliklərində dəfələrlə etiraf ediblər.

Bir çox tədqiqatçılar öz əsərlərində belə bir məlumatı önə çəkərək qeyd edirlər ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində mövcud olan avar kəndlərinin böyük hissəsini XVII əsrdə Dağıstandan köçüb gəlmiş avarlar təşkil edir.

Məsələ bundadır ki, Dağıstan ərazisində əkinə yararlı torpaqların azlığı, buradan avarların, saxurların tədricən Azərbaycan ərazisinə köçmələrinə səbəb olub. Başqa bir mənbədə deyilir ki, XVIII əsrdə torpaqsız Dağıstan əhalisinin Şimali Azərbaycanın Car-Balakən icmaları və İlisu sultanlığı ərazilərinə intensiv köçü başlayır. Onların çoxunu isə avarlar və saxurlar təşkil edirdi. (33. 288)

Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə, "avar" sözü narahat, qızgın, davakar mənalərini ifadə edən türk sözündən yaranmışdır. Avarlar, əsasən, Balakənin Abaqzül qəsəbəsində, Kətex, Gərəkli, Mahamalar kəndlərində azərbaycanlılarla birlik-

də, sıx qohumluq münasibətləri şəraitində yaşayırlar.

Özlərini "maafulal" - yəni "dağlı" adlandıran avarlar başlıca olaraq Dağıstanda, qismən də Azərbaycanın Balakən, Qax, Zaqatala rayonlarında kompakt halda yaşayırlar. Azərbaycan avarları isə özlərini "baqualal" adlandırırlar.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda azsaylı xalqlara qarşı tolerant münasibət avarların da ölkənin ictimai həyatında aktiv fəaliyyətinə geniş şərait yaratdı. Bu gün istər güc strukturları, istər mədəniyyət sahəsi, istər qanunvericilik orqanlarında avar xalqının nümayəndələri aktiv fəaliyyət göstərir, özlərinin bu dövlətə sədəqətliyini əməli işlərində bir daha sübut edirlər.

Azərbaycanlı-avar münasibətləri sovet dövründə və müstəqillik əldə edildikdən sonrakı dövrdə qarşıdurma və toqquşmalarla pozulmayıb. Avarlarda Azərbaycan dili və mədəniyyətinə integrasiya çox yüksək səviyyəyə çatıb. Bakı, Gəncə və respublikanın digər şəhərlərində yaşayan avarlar və azərbaycanlılar arasında fərq tapmaq olduqca çətindir.

Amma 90-cı illərin əvvəllərini avar millətçiliyinin bir qədər yüksəliş dövrü kimi də səciyyələndirmək olar. 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətdəki başıpozuqluq nəticəsində Balakən rayonunda, hətta, silahlı dəstələrin yaradılması, yerli İcra Hakimiyyətinə təzyiqlərin göstərilməsi ilə müşahidə olunurdu. Ulu öndərin hakimiyyətə gəlişindən və göstərdiyi qətiyyətdən sonra vəziyyət sabitləşdi, silahlı dəstələr buraxıldı və silahlar təhvil verildi.

2001-2002-ci illərdə respublikanın şimalında millətçi-kriminal dəstələrin silahlı fəndlər törətmək və qeyri-sabit vəziyyət yaratmaq cəhdlərinin qarşısı Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəti surətdə alındı və onlar yerli avar əhalisindən dəstək ala bilmədilər.

Əhalinin 1999-cu ildəki siyahıyaalınmasına görə, avarların sayı 15% artıb və 50,9 min nəfər, yaxud, ölkə əhalisinin 0,6%-ni təşkil edib (Rusiyada onların sayı 814,5 min nəfərdir). Onlar, əsasən, Balakən və Zaqatala rayonlarında məskunlaşıblar. Burada iri və zəngin tarixə malik Car, Siliban, Malsex və s. avar kəndləri yerləşir.

Bu rayonlar ərazisində avar dilində ümumilikdə 260 sinifi olan 19 məktəb fəaliyyət göstərir və həmin məktəblərdə 7 minə yaxın şagird təhsil alır.

Balakən və Zaqatala rayonlarında yerləşən ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərində bir neçə ildir ki, avar dili tədris edilir. Azərbaycan parlamentində avar icması öz deputatı ilə təmsil olunur.

Bu azsaylı xalq Qafqaz dil ailəsinin Dağıstan qrupuna mənsub dildə, Zaqatalanın dağlıq hissəsində yaşayan avarlar isə avar dilinin ansux ləhcəsində danışirlar.

Avarların hamısı İslam dininə mənsubdur və dini bayramlara xüsusi diqqət yetirirlər. Kənd əhalisi bir qayda olaraq namaz vaxtı məsciddə toplaşar, camaat namazı qılınar. Belə məscidlərdən biri də Zaqatala rayonunun Car kəndində yerləşir. 200 yaşı olan məscid bu günədək fəaliyyət göstərir.

Dağıstanda, əsasən, qoyunçuluqla məşğul olan avarlardan fərqli olaraq, burada yaşayan avarlar əkinçilik, bağçılıq kimi daha mütərəqqi təsərrüfat sahələri yaratmağa nail oldular. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan avarlarının məişətinə ipəkçilik, tütünçülük, bostançılıq, arıçılıq kimi təsərrüfat sahələri də daxil oldu.

Avarların məşğuliyyət formaları arasında keçəçilik, dəmirçilik, qalayçılıq, kürkçülük, xalçaçılıq kimi sənət sahələri də geniş inkişaf etmişdir. Bu sənət sahələrində çalışanlar öz ailəsinin, kəndinin tələbatını ödəməklə yanaşı, istehsal etdiyi,

hazırladığı əşyaları həm də satışa çıxarırlar.

Avar ustalarının hazırladığı qızıl və gümüş bəzək əşyaları bütün Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda və Dağıstanda məşhurdur. Qadın və kişi kəmərləri, qadınlar üçün baş bəzəklərinin hər biri, sözün əsl mənasında, bir sənət əsəri sayılırdı. Avar qadınlarının toy-düynələrdə başlarına geydikləri və əsasən, qızıl və gümüşdən hazırlanan belə sənət nümunələri müasir dövrdə Zaqatala Diyarşünaslıq muzeyinin fondlarında saxlanmaqdadır.

Müasir dövrdə avarların istər yaşayış evləri, istərsə də geyimləri azərbaycanlılarla oxşarlıq təşkil edir. Ənənəvi yaşayış evləri və geyimlərinə demək olar ki, müasir dövrdə heç yerdə təsadüf edilmir.

Qohumluq münasibətləri avarlar arasında "tsoruksalul qadamal" - yəni bir evin adamları, toxum və "ksibil" - yəni bir kökdən olanlar istilaları ilə məlum olmuşdur. Bəzən bir "qadamal"da 60-70 nəfər qohum birləşirdi. Bir neçə toxum və "qadamal"ın birləşməsindən isə "ksibil" təşkil olunurdu.

Hazırda, Zaqatala bölgəsində yaşayan avarların bağçılıq təsərrüfatında coğrafi mühitdən asılı olaraq, əsasən şabalıd, fındıq, qoz, xurma, əzgil kimi meyvələrin yetişdirilməsi geniş yayılıb.

Ölkəmizdə milli azlıqlar öz milli mədəni mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından tam istifadə edirlər. Avarlar da həmcinin.

Avar xalqı, tarixən, zəngin mədəniyyətə malik olub. Onların folklorunda Qafqaz xalqlarının mədəni irsi özünü əks etdirir. Milli avar rəqsləri və musiqiləri xalq yaradıcılığının ayrılmaz hissəsidir.

Axaxlar. Axaxlar soy-kökünə görə Dağıstan xalqlarından olan avarlardan sayılır. Axaxlar bütün dünyada iki yerdə

kompakt şəkildə yaşayırlar, Dağıstanın Axvax rayonunda və Azərbaycanın Zaqatala rayonunun Axaxdərə kəndində. Adlardan göründüyü kimi, çox kiçik bir fərq mövcuddur - bu xalqın Dağıstanda yaşayan hissəsi özünü axvax, Azərbaycanda isə axax adlandırır.

Bütün bölgələrimiz kimi, Zaqatala rayonunda da yaşayan xalqlar öz milli mənliliklərini qoruyub saxlaya biliblər. Belə xalqlar arasında Axaxlar böyük maraq doğurur.

Axaxdərə Zaqatalada şəhərə ən yaxın sayılan kəndlərdən biridir. Bura digər kəndlərdən öz yerləşməsi baxımından çox fərqlənir. Kəndi tamamilə gəzmək üçün demək olar ki, bir neçə dağı qalxmaq lazım gəlir. Ona görə, Axaxdərə 15-20 evdən ibarət yaşayış yerləri ilə tamamlanan obalardan ibarətdir. Ancaq bu obaların tarixi çox uzaqlara gedib çıxmır. Çünki axaxlar bu yerlərə sonradan gəlmədirlər və obaların salınması da indiyədək gəlib çatan babalarının adı ilə bağlıdır. Kənd camaatının dediyinə görə, hələ axaxlar bu yerlərə gəlməzdən əvvəl buralarda öz sakinlərini tarixin dərinliklərində itirmiş, tarixi məlum olmayan yaşayış məskəni mövcud olub. Bu gün də həmin nişanələr qalmaqdadır.

Dil üslubuna görə avar dilinin dialekti olmasına baxmayaraq, aralarında böyük fərqlər var, hətta, oxşarlıq çox azdır. Axax kənd əhalisinin dediyinə görə, avarlarla danışq zamanı qarşılıqlı anlaşıma olduqca çətindir və bəzi hallarda mümkün-süzdür. Buna baxmayaraq, Dağıstan xalqlarının bütün milli adətləri ilə sıx bağlıdırlar. Tarixi hadisələrlə də bunu göstərmək olar.

Axaxdərə camaatı bu kəndə gələndən sonra burada yeni məşğuliyyət formaları qəbul ediblər ki, onlardan biri də ağacışləmə olub. Kənd bağ-bağatlı, meşəli dağlarla əhatə olduğuna görə, burada müxtəlif məşğuliyyət növlərinin forma-

laşmasına şərait yaradıb. Elə arıçılığın da geniş yayılmasına görə, axaxdərəlilər bu torpağın gözəl təbiətinə borcludurlar. Demək olar ki, burada əksər qapılarda bal pətəkləri görmək olar.

Axısxa türkləri. Tarixi torpaqları olan Gürcüstandan Qaxaxıstanın və Orta Asiyanın çöllərinə sürgün edilən Axısxa türklərinin Azərbaycana kütləvi köçürülməsi keçmiş Sovet İttifaqı rəhbəri İosif Stalinin göstərişi ilə 1944-cü ilin 15 noyabrından başlayaraq, 1956-cı ilə kimi davam edib. İlk yaşayış məskənləri respublikanın Xaçmaz, Quba, Saatlı, Sabirabad və Beyləqan rayonlarında salınmışdı.

Axısxa türklərinin Azərbaycanda məskunlaşmasının ikinci dövrü 1989-cu ilin may-iyun aylarında baş vermiş Fərqanə hadisələri (Özbəkistanın Fərqanə vilayətində özbəklərlə Axısxa türklərinin qarşıdurması) ilə bağlı olmuşdur.

Həyata keçirilən sürgündə Axısxa türklərindən ibarət 17 mindən çox qoca, uşaq, qadın, müharibə əlilləri soyuqdan, aclıqdan və xəstəlikdən həlak olublar. Zor gücünə baş verən bu sürgünün o dövrdə iki başlıca səbəbi var idi. Birincisi, SSRİ-nin cənub sərhədlərinin guya möhkəmləndirilməsi (Gürcüstanla Türkiyə arasındakı sərhəd rayonları), ikinci səbəb isə o vaxt SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədri İosif Stalinə Gürcüstan Kommunist Partiyası rəhbərlərinin və erməni əsilli bir çox rəhbər işçilərin bölgənin türk-müsəlman əhalisinə qarşı iftiralı və təxribat xarakterli məxfi hesabatları olub. Həmin dövrlərdə Qaxaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstana sürgün edilən Axısxa türklərinə orada Stalin tərəfindən 12 il kənd rejimi tətbiq olunub. Axısxa türkləri Sovet İttifaqının ağır şərtlərinə baxmayaraq, sürgünün ilk illərindən öz vətənlərinə qayıtmaq uğrunda mübarizəyə başlayıblar. Çox təəssüf ki, keçmiş SSRİ rəhbərliyindən, yəni rəsmi Moskvadan 181 də-

fə nümayəndə heyəti göndərməklə vətənə qayıtmaq tələbi irəli sürülsə də, İttifaq dağılana qədər bu məsələyə baxılmadı.

90-cı illərin əvvəllərindən Axısxa türklərinin milli hərəkatının ən fəal mərkəzi Azərbaycanda formalaşdı. Həç şübhəsiz, respublika rəhbərliyinin, ictimaiyyətin və xalqın axısxalılara qarşı doğma münasibəti buna şərait yaradır. 1993-cü ilin 13 oktyabrında Azərbaycanda Axısxa türklərinin "Vətən" cəmiyyəti qeydə alınıb (ilk sədr az bir müddətdə Qoçəli Lətifov olub), 1994-cü ilin 27 oktyabrından türklərin "Ziyahılar" komitəsinin rəhbəri Xəlil Taştanov cəmiyyətin sədri seçildi. Xəlil Taştanovun rəhbərliyi ilə "Vətən" cəmiyyətinin fəaliyyəti genişlənərək beynəlxalq səviyyəyə çatdı. 2002-ci ildən cəmiyyətə Bəkir Mamoyev, 2003-cü ildən isə İbrahim Burxanov sədrlik edir. Qeyd edək ki, Azərbaycandakı "Vətən" cəmiyyəti fəal işləyən qurum, əslində, MDB ərazisində Axısxa türklərinin ən güclü təşkilatıdır. Bu qurum Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri, beynəlxalq təşkilatlar, ictimaiyyətlə, axısxalıların digər ölkələrdəki dənəkləri ilə sıx əlaqə saxlayır, bir çox vacib ictimai, mədəni, xeyriyyəçilik tədbirləri görür, hər il müxtəlif müzakirələr, xüsusən, sürgün ildönümlərinə həsr olunmuş konfranslar keçirir. Azərbaycandakı "Vətən" cəmiyyətini Axısxa türklərinin beynəlxalq koordinasiya mərkəzi hesab etmək olar. (34)

Hazırda, cəmiyyət son illər ortaya çıxan müvafiq Gürcüstan qanunvericiliyinə uyğun olaraq, Azərbaycandakı axısxalıların öz yurdlarına qayıtmasında yardımçı missiyasını davam etdirir.

Gürcüstan müstəqillik qazandıqdan sonra Axısxa türklərinin həmin probleminin həlli ilə bağlı dəfələrlə komissiya yaratması və dövlət proqramları təsdiq etməsinə baxmayaraq, bu

məsələnin həlli istiqamətində də önəmli addımlar atılmadı.

Gürcüstan 1999-cu ildə Avropa Şurasına qəbul edilərkən onun qarşısında qoyulan öhdəliklərdən ən əsası Axısxa türklərinin Gürcüstana - öz tarixi torpaqlarına dönməsi olub. Öhdəliyə görə, Gürcüstan iki il ərzində Reabilitasiya və Repatriasiya barədə Qanun qəbul etməli, 10 il ərzində isə problem həllini tapmalı idi. Gürcüstanda demokratik qüvvələr hakimiyyətə gəldikdən sonra prezident Mixeil Saakaşvili problemin həlli ilə bağlı önəmli addımlar atdı. O, 2004-cü ilin 29 noyabrında mövcud problemin öyrənilməsi və Dövlət Komissiyasının yaradılması üçün Sərəncam imzaladı. Komissiya problemin həlli ilə bağlı araşdırmalar apardı, Axısxa türkləri yaşayan ölkələrə beynəlxalq araşdırmaçılar göndərdi. Gürcüstan parlamenti 11 iyul 2007-ci il tarixdə "XX əsrin 40-cı illərində keçmiş Sovet İttifaqı tərəfindən bu ölkədən zorla köçürülmüş şəxslərin repatriasiyası haqqında" Qanun qəbul etdi. Qanun layihəsində problemin həllinin hüquqi maddələri öz əksini tapsa da, əmlak hüququ və sosial məsələlərin necə həll olunacağına dair maddələr nəzərə alınmayıb. Yəni, konkret olaraq Qanunda qeyd olunmayıb ki, öz yurdundan köçürülən hansısa xalq (məsələn, Axısxa türkləri öz yurdlarına - Axısxa bölgəsinə) tarixi vətənlərinə qaytarılsın. Burada, ümumilikdə, Gürcüstana qayıtmaq nəzərdə tutulub və qayıdanlar da daha çox öz bölgələrində yox, pərakəndə şəkildə ölkənin müxtəlif yerlərində yerləşdirilir. Axısxa türklərinin tələbi bu olub ki, ilk növbədə Gürcüstanda onlara bəraət verilsin. Yalnız, bundan sonra onlar qanuni şəkildə öz yurdlarına qayıdıb yerləşə bilərlər.

Axısxa türklərinin "Vətən" Cəmiyyəti bu Qanunun icrasına dair 2008-ci ilin avqust ayından müəyyən layihələr həyata keçirməyə başlayıb. Bu məqsədlə cəmiyyət 12 min 647 Axıs-

xa türkünə vətənə qayıtmaq üçün ərizə ilə müraciət etməkdə yardımçı olub. (35)

Axısxa türkləri pərakəndə formada yaşamalarına baxmayaraq, doğma mədəniyyətə xüsusi fikir vermiş, müasir dövrdə də özlərinin sosial, mədəni-etnik özünəməxsusluqlarını, dil, əxlaq, folklor, məişət və bir sıra dəyərlərini qoruyub saxlamışlar. Axısxa türklərinin Saatlı rayonunun Adıgün kəndində yaratdıqları "Adıgün" folklor kollektivi və Xaçmaz rayonundakı məktəblilərdən ibarət "Sevil" rəqs qrupu etnosun mənəvi dünyasını təkcə yaşadıkları rayonda deyil, ümumən Azərbaycanda və hətta, ondan kənarlarda da tanıdılar.

Almanlar. Almanların Azərbaycana ilk kütləvi köçü 1819-cu ilə təsadüf edir. Həmin ilin yayında Tiflisdən Azərbaycanın Yelizavetpol qəzasına (indiki Gəncə) köçən 194 alman ailəsi Şamxor (indiki Şəmkir) yaxınlığında Helenendorf (indiki Göygöl rayonu) və Annenfeld adlı iki koloniya saldılar. Yaşayış məntəqəsi plan üzrə salınırdı. Həmin kəndlərdə geniş küçələr, aynabəndli, taxtapuşlu, zirzəmili və eyvanlı evlər tikilirdi. (36. 233)

Sonralar Gəncə və Qazax qəzalarında almanların yeni koloniyaları - Georgsfeld (indi Şəmkirin Çinarlı qəsəbəsi), Alekseyevka, Qrünfeld (indi Ağstafanın Həsənsu kəndi), Ayxenfeld (indi Şəmkirin İrmaşlı kəndi), Traubenfeld (indiki Tovuz şəhəri), Yelizavetinka (indiki Ağstafa şəhəri) və Marksovka yarandı.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda yaşayan almanların əksəriyyəti protestantlığa etiqad edirdilər. Ölkəmizdə protestant kilsəsi 1857-ci ildə, məhz, Helenendorfda (Göygöl) tikilib. Sonralar Gədəbəy, Şamaxı, Bakı, Şəmkir ərazisində də alman lüteran kilsələri tikilib istifadəyə verildi.

Məskunlaşmadan sonra almanlar Azərbaycanda öz dini mərkəzlərini, mədəniyyət ocaqlarını yaratmağa başladılar. Kolonistlərin dini başçısı İohan Yakob Krauz 1821-ci ildə Yelendorfda ilk ibadət xana açmağa təşəbbüs etdi və 1834-cü ildə onun fəaliyyət göstərməsinə nail oldu. 1854-cü ildə burada İohan kilsəsi tikilib istifadəyə verildi. (33. 328)

Almanların Azərbaycana yerləşdirilməsindən sonra - əlli il ərzində Gəncə ətrafında iki, Şəmkirdə üç, Tovuzda bir, Ağstafada üç alman yaşayış məntəqəsi salındı və alman ailələrinin sayı 3400-ü ötdü.

Tarixi qaynaqların da məlumat verdiyi kimi, almanların Azərbaycanın Qərb bölgələrinə gəlişi ilə doğrudan da o yerlərin kənd həyatında böyük mədəni dəyişikliklər baş verdi. Onların məskunlaşmasından sonra Qərb bölgəsində yaşayan yerli azərbaycanlı kəndlilər də almanlar kimi altı zirzəmi, üstü çardaqlı, damı kirəmitli evlər tikməyə başladılar. O döv-rədək həmin bölgələrdə zirzəmi və çardaqlı evlər olmayıb. Bəzi məlumatlara görə, kənd təsərrüfatında işlədilən dörd-çarxlı at arabalarının düzəldilməsi də almanların gəlişindən sonra təsadüf edir.

Cins inəkləri də ilk dəfə Azərbaycana almanlar gətiriblər. Sənaye üsulu ilə pendir və yağ istehsalı da, məhz, onlara məxsusdur. Azərbaycanda ilk yağ-pendir zavodu Ziqanter adlı alman tərəfindən Yelenendorfda (Şəmkirdə) tikilib.

Almanlar kənd yerlərində elektrik enerjisindən istifadənin, elektrik dəmir yolunun, indiki Şəmkirin Dəllər qəsəbəsindən Gədəbəyədək uzanan neft kəmərinin ilk yaradıcıları olublar.

Gədəbəy misəritmə zavodlarının əsasını da Azərbaycanda yaşamış Simens qardaşları qoyub. Göygöl Şampan Şərabı Müəssisəsi onlar tərəfindən tikilib. Sonralar Bakendorfun rəhbərlik etdiyi alman firmaları isə Bakıda - Balaxanıda, Sura-

xanıda, Ramanada, Sabunçuda sənaye üsulu ilə ilk neft çıxaran müəssisələrdən olub.

Azərbaycandakı alman koloniyaları azərbaycanlılarla çox mehriban və səmimi yaşayıblar. 1914-cü ildə - I Dünya müharibəsi başlayanda rus çarı II Nikolay Krım, Moldova, Şimali Qafqaz və Volqaboyunda yaşayan almanların Sibirə köçürülməsini əmr edib. Bu zaman, yalnız, Gəncə quberniyasındakı almanlar köçürülməyib. Gəncə ictimaiyyəti, xüsusən də Rəfibəyov qardaşları Qafqaz canişininin yanına gedərək almanlara zəmin durub və onların köçürülməsinə imkan verməyiblər.

1918-ci ildə bütün Azərbaycandakı koloniyalarda yaşayan almanların sayı 6 min nəfərə yaxın olub. O zaman onların əsas peşəsi əkinçilik və şərabçılıq idi. Məlumatlara görə, həmin dövrdə helenendorf lu Forer və Hummel qardaşlarının istehsal etdiyi çaxır bütün Qafqaz bölgəsində hazırlanan çaxırın 58 faizini təşkil edirdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə (1918-1920-ci illər) almanlar ilk koloniyanın salınmasının 100 illiyini təntənə ilə qeyd ediblər.

1941-ci ilin sentyabrında Stalinin əmri və Mikoyanın təşəbbüsü ilə təqribən Azərbaycan vətəndaşı olan 20 mindən çox alman heç bir tutarlı dəlil olmadan Sibirə və Qazaxıstana sürgün ediliblər. Onların abad evlərinin çoxuna Mikoyanın həvadarlığı ilə ermənilər yerləşdirilib. Tarixdən də məlumdur ki, 1941-ci ildə almanları Göygöldən sürgün edilənədək rayon ərazisində bir nəfər də erməni yaşamayıb. Almanlar sürgün olunduqdan sonra azərbaycanlılar onların evlərində yaşamağı özlərinə sığışdırmayıblar. Ermənilər isə bütün evləri zəbt ediblər. Ölkəmizdə alman memarlarının layihələri əsasında inşa olunan tikililər çoxdur. Göygöl, Şəmkir, Daşkəsən, Gədə-

bəy rayonlarında xeyli yaşayış məntəqəsi onlar tərəfindən salınıb.

Alman kirkası (alman kilsəsi) II Dünya Müharibəsində ruslara əsir düşərək Azərbaycana gətirilmiş almanlar tərəfindən tikilib. Dövlət İncəsənət Muzeyini, Hökumət Evini, Səhiyyə Nazirliyinin keçmiş binasını da, məhz, almanlar inşa edib.

1940-cı ildə əsas qoyulmuş Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının tikintisinə 1941-ci ildə 10 minə yaxın alman hərbi əsiri cəlb edilib.

Gəncədəki məşhur alman kilsəsi XIX əsrdə tikilib. Tikintidə, əsasən, tuf daşından istifadə edilib. 1915-ci ildə almanlar Gəncə şəhərindən köçən zaman bina Pravoslav kilsəsinin istifadəsinə verilib. Hazırda, burada Gəncə Dövlət Kukla Teatrı fəaliyyət göstərir. Məlumatlara görə, Almaniyadan Azərbaycana gətirilmiş əsirlərin ölkəmizdə dəfn olunduğu beş qəbiristanlıq vardır.

Erməni millətçilərinin uzun illər azərbaycanlılara qarşı apardığı terror və soyqırımını siyasətindən Azərbaycanda yaşayan almanlar da zərər çəkiblər. 1905-ci ildən 1907-ci ilin avqustunadək "Daşnaksütyun" Partiyasının Gəncədə yerli təşkilatının rəhbəri Koryun partiya silahdaşları Arutyunov qardaşları ilə birlikdə Helenendorf (Göygöl) almanlarını partiyanın xəzinəsinə xərac verməyə məcbur ediblər, o cümlədən, şərab istehsalçıları olan Forer və Qurrdan hərəyə 30 min rubl pul tələb ediblər. Qurr bu məbləği ödəyə bilmədiyi üçün qətlə yetirilib.

Sovetləşmədən sonra isə ermənilər Azərbaycandakı almanlara "antisovetçi" damğası vuraraq onların bir hissəsinin güllələnməsinə nail olublar.

Göygöldə yaşamış və 2007-ci il martın 29-da vəfat etmiş sonuncu alman Viktor Klayn sovetləşmədən sonra "antisovet-

çi" damğası vurularaq güllələnməyə məhkum edilənlərin qətlinin canlı şahidlərindən olub. Yeri gəlmişkən, Almaniyanın Azərbaycandakı səfirliyi Viktor Klaynın Göygöldəki evini muzeyə çevirib.

XIX əsrdə Şəmkirin tarixində yeni bir səhifə açıldı. Əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, o cümlədən, Şəmkir ərazisində etnik dəyişiklik etməsi, yəni, bir qrup almanların buraya köçürülməsi, iki böyük xalqın - azərbaycanlıların və almanların tarixi dostluğunda əhəmiyyətli dərəcədə rol oynadı. Adət-ənənələrin, milli xüsusiyyətlərin qovuşması, məşğuliyyət formalarının uzlaşması ilə insanların mədəni-məişət həyatının zənginliyi daha da artdı. Əgər onların gəlişinə qədər burada heyvandarlıq, əkinçilik, dulusçuluq daha çox yayılmışdısa, məskunlaşmadan sonra buralarda artıq şərabçılıq da əsas məşğuliyyət növlərindən birinə çevrildi və ardıcıl olaraq öz dövrünün ən böyük istehsal müəssisələrindən biri kimi Çinarlı kəndində şərab zavodu inşa edildi. Şərabçılığın inkişafı isə böyük üzüm sahələrinin salınmasına zərurət yaratdı. Şəmkirin şərabçılıq sənayesi də XIX əsrdən - almanlardan miras qaldı.

Şəmkir şəhərində almanlardan qalma evlərə bu gün də rast gəlmək olar. Belə evlər Alman etnoqrafiya ədəbiyyatında "Aleman" tipli evlər adlanır. Bu isə o deməkdir ki, yaşayış mənzili və yardımçı tipli təsərrüfat sahələri, yəni anbar, qaraj və digərləri kirəmit döşənmiş bir dam örtüyü altında yerləşir. Belə evlər müasir dövrümüzdə də Almaniyanın bir çox yerlərində qalmaqdadır.

Şəmkir şəhərinin küçələrini gəzib dolaşarkən bir xüsusiyyət də diqqəti cəlb edir. Almanlar tərəfindən salınan bu yollar çox planlı şəkildədir. Şəhərin bir tərəfindən digər tərəfinə aparan küçələr bir-birinə paraleldir və indiyə kimi burada

küçələri el arasında sadəcə olaraq 1-ci, 2-ci, 3-cü və 4-cü küçə adlandırılır. Küçələrin səkilərində isə əsasən, çinar və armud ağacları əkilib ki, bu da təsadüfi deyildir. Belə ki, qədim Alman Heraldikasında armud məhsuldarlıq, bərəkət və əməksevərlik rəmzidir.

Əsasən, Azərbaycanın Qərb bölgəsində yerləşdirilən almanlar Ağstafa rayonunda 4 koloniya salırlar. Ağstafa rayonunda onların izləri bu gün də qalmaqdadır. Hələ də alman məhəllələrini xatırladan küçələr mövcuddur.

Tarixçi Əli Cəfəroğlu (Türkel TV-yə müsahibəsi zamanı) qeyd edir ki, dörd koloniyadan biri indiki Ağstafa rayonunun ərazisində Yelzavetinka, ikincisi Həsənsu (almanların dövründə Alekseyivka), üçüncü Qrinfeld kəndləri (indiki Vurğun qəsəbəsi) olub. Dördüncüsü isə Karl Makosun şərəfinə Markusovka kəndi adlanıb.

Bu kəndlərdə özünəməxsus mədəniyyət, sivilizasiya yaranan almanlar Böyük Vətən müharibəsi illərində bütün SSRİ-də olduğu kimi, Ağstafadan da sürgün olunur. Lakin izləri hələ də qalmaqdadır.

Həmin yaşadıqları dövrdə almanlar əkinçilik mədəniyyətini inkişaf etdirdilər. Şərab zavodları tikiblər. Həmin zavodlar hal-hazırda Ağstafa ərazisində - Vurğun qəsəbəsi və Alekseyevkada qalmaqdadır.

Bundan başqa, almanlar həmin kəndlərdə, bağça, məktəb rəqs meydançıqları, klublar da tikiblər. Küçələrdə hələ də o dövrlərdə çəkilən su arxları qalmaqdadır.

Ağstafa sakini Fərhad Rəhimov bildirir ki, biz gələndə burda gül-çiçək var idi: "Bu arxların hamısının kənarı betonlanmışdı. Küçələr gül kimi idi. Ətrafda üzüm bağları salınmışdı. Sonra ermənilər gələndə hər şeyi məhv elədilər."

Ermənilərin alman izlərini silmə niyyətləri məqsədli olub.

Evləri, ümumiyyətlə, almanlara məxsus hər şeyi dağıdıb başqa formaya salaraq özünüküləşdirməyə çalışıblar. Lakin tarix saxtakarlığa imkan verməyib. Bəzi evlərin zirzəmisinin tavanında olan qəzet belə bir vaxtlar burada almanların yaşadığını və bu tikililərin onlara məxsus olduğunu deyir.

Son illər Nazim İbrahimovun Azərbaycan, rus və alman dillərində çap olunmuş "Azərbaycan tarixinin alman səhifələri" adlı kitabı da Azərbaycanda alman koloniyacılarının yerləşməsi, əhalinin məşğuliyyət formaları, almanların Azərbaycanda elm, təhsil və mədəni quruculuq sahəsində fəaliyyətinin işıqlandırılmasına həsr edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan almanlarının inşa etdikləri məşhur tikililərin bəziləri Bakıda yerləşir. Bakıda - 28 may küçəsində yerləşən alman kilsəsi - Kirxa onlardan biridir. Azərbaycanda yaşayan alman icması hər bazar günü bu kilsəyə gəlib, öz dualarını oxuyur, ibadət edir və söhbət aparırlar. Kirxanın yanında daha bir bina var. Kapelhauz adlanan bu bina Alman Mədəniyyət Mərkəzidir. Bu bina Almaniyə hökuməti tərəfindən 99 illiyə icarəyə götürülüb. Hazırda, Azərbaycanda çox az alman yaşayır. Onların böyük əksəriyyəti yaşlıdır və demək olar ki, alman dilini bilmirlər.

2008-ci il noyabrın 27-də Almaniyanın Ştutqart şəhərində almanların Azərbaycanda məskunlaşmasının 190 illiyinə həsr olunmuş "Almanlar Azərbaycanda" adlı fotosərgi açılmışdı. Dekabrın 5-dək davam edən sərgini Almaniya-Azərbaycan Cəmiyyəti təşkil etmişdi. Sərgidə Azərbaycanın Gəncə, Şəmkir, Gədəbəy, Daşkəsən, Ağstafa, Göygöl və digər şəhər və rayonlarında məskunlaşan almanların tarixi və həyatını əks etdirən 56 fotosəkil nümayiş olunmuşdu.

Azərbaycanda yaşamış almanlar zaman-zaman Almaniya mətbuatının da diqqətini cəlb edir. Almaniyanın "The Euro-

pean Circle" internet jurnalında Azərbaycan haqqında və Azərbaycanda yaşayan almanların tarixi ilə bağlı reportaj dərc olunub. "Alman irsini qoruyan ölkə" adlanan reportajda, almanların Azərbaycana 1819-cu ildə çar I Nikolayın icazəsi ilə gəlməsindən danışılır. Məqalədə deyilir ki, 1941-ci ildə Hellenendorfda 3500, bütün Azərbaycanda isə 23000 alman yaşayıb. Amma Stalinin əmri ilə onların böyük əksəriyyəti Qazaxıstana sürgün olunub. Məqalədə o da vurğulanır ki, Prezident İlham Əliyev alman irsinin qorunub-saxlanması, bərpası ilə şəxsən maraqlanır və müvafiq göstərişlər verir. (37)

Buduqlar. Buduq və buduqlular barədə XVIII və XIX əsrin əvvəllərində Quba xanları - Həsənəli xan, Fətəli xan, Şeyxəli xan tərəfindən verilmiş Fərmanlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

A.A.Bakıxanovun "Gülüstanı-İrəm" əsərində Buduğa və buduqlulara müəyyən yer verilmişdir. XVIII əsrdə Buduq eyni adlı mahalın mərkəzi olmuşdur. Buduq kəndi Quba rayonu ərazisində yerləşir.

Buduqlular, tarixən, nəsilərə - böyük və ya kiçik ailə birliklərinə bölünmüşlər və indi də həmin nəsilərin adı ilə tanınırlar. Kəndin qəbiristanlığında hər bir nəslin öz yeri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərinə kimi, Buduğun əhalisi 2500-3000 nəfər təşkil edirdi. Hal-hazırda kənddə 250-300 nəfər əhali var. Sosial-iqtisadi şəraitlə əlaqədar olaraq sakinlərin çox hissəsi kəndi tərk etmişlər.

Kəndin əhalisinin etnik tərkibini "Şahdağ milli etnik qrupu" kimi fərqləndirilən buduqlular təşkil edir. Buduqlular Azərbaycanın milli etnik nümayəndələridir, ana dilləri buduq dilidir.

Buduqlular digər dağ əhalisi kimi oturaq həyat tərzini keçirmişlər. Onların əsas yaşayış məskənləri Buduq kəndi olmuş-

dur. Buduğun əhalisi payız gələndə öz sürülərini orta zolağa, qışda isə daha düzən yerlərə - qışlaqlara aparır, yaya kimi orada xüsusi hazırlanmış yerlərdə qalırdılar. Qışlaqlarda, adətən, heyvanların saxlanması üçün yerlər - tövlələr, mağaralar olurdu.

Buduğun təsərrüfatının əsasını, tarixən, maldarlıq və qoyunçuluq təşkil etmişdir. Kəndin coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti, geniş otlaq sahələrinə malik olması, əhalinin təsərrüfatın bu sahəsi ilə məşğul olmasına imkan yaratmışdır.

Əkinçilik buduqluların təsərrüfatında ikinci dərəcəli yer tutur. Təbii şərait əkinçiliyin inkişafına imkan yaratdığından bu sahəyə də fikir verilib.

Buduq evləri, tarixən, ikiotaqlı evlərdən ibarət olmuş və alt mərtəbədə, adətən, heyvan saxlanması üçün istifadə olunmuşdur. Otaqlardan biri qonaq otağı hesab edilirdi. Bununla belə, Buduq evləri xarici baxımdan gözəgəlimli olmamışdır. Dağ əhalisi olan buduqlular xalça, gəbə, palaz, yəhər, xurcun, corab, şal və s toxuyur və bunların müəyyən qismini satışa çıxarırlar.

Ərazisinə nisbətən evlərin sayı xeyli azdır. Amma buna baxmayaraq, Buduq boş da görünmür. Kəndin tam mərkəzində başı qürurla ucalan bir heykəl görünür, bu, bütün buduqluların şərəfi sayılan, Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıqla vuruşan və canını doğma vətənə fəda edən Qalib Əliyevin heykəlidir.

Tarix elmləri doktoru Vaqif Piriyevin müəllifliyi ilə çap olunan "Buduq və buduqlular" kitabı bu etnos haqqında hərtərəfli məlumat verir. Kitabda Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biri - Quba rayonunun Buduq kəndi və onun sakinləri barədə elmi araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Burada Buduq kəndinin tarixi, buduqluların etnik mənsubiyyətləri,

bu günü və keçmişi, buduq dilinin öyrənilməsi səviyyəsi, Buduğa aid tarixi sənədlər və materiallar, maraqlı və ibrətamiz söhbətlər, rəvayətlər verilir. (38. 62)

Gürcülər. Gürcülər, əsasən, ölkəmizin Zaqatala və Qax rayonları ərazisində kompakt halda məskunlaşıblar. Azərbaycanda yaşayan gürcülər ölkəmizin ictimai- siyasi və mədəni həyatında bərabərhüquqlu vətəndaşlar kimi iştirak edirlər.

Azərbaycanda yaşayan digər milli azlıqlar kimi, gürcülərin də öz ana dillərində maariflənməsi üçün geniş şərait yaradılıb. Bu məqsədlə, Qax rayonunun mərkəzində fəaliyyət göstərən orta məktəbdə dövlət dili ilə yanaşı, gürcü dili də tədris olunur.

Gürcülər də digər azsaylı xalqlar kimi, diqqət və qayğı ilə əhatə olunub. Azərbaycan Prezidentinin Fərmanı ilə Qax rayonunda yerləşən və 1981-ci ildən fəaliyyətdə olan Gürcü Xalq Teatrına Azərbaycan Dövlət Gürcü Dram Teatrı statusu verilməsi də bunun əyani sübutudur.

Azərbaycanda yaşayan gürcülərdə də milliyyətindən asılı olmayaraq, Vətənə xidmət etmək, torpaq uğrunda canından keçmək əsl vətəndaşlıq borcu hesab olunur. Gənclərin hərbi xidmətə yola salınması böyük şənliklə, ziyafətlərlə qeyd olunur.

Gürcülər xristian dininin pravoslav təriqətinə mənsubdurlar. Qax rayonunda yaşayan gürcülər Qaxbaş kəndində fəaliyyət göstərən kilsədə dini ayinlərini yerinə yetirir, ibadət edirlər. İbadət edənlərin dini savadlarının artırılması və kilsədə dini ayinlərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üçün Gürcüstandan bu kilsəyə keşiş təyin olunub. Kilsə XVIII əsrdə tikilib. Yanındakı qüllə isə sonralar inşa olunub. O vaxt burada xristianlar kompakt halda yaşayıblar. Monastırın həyatında xalq arasında müqəddəs sayılan, böyük hörmət qazanan şəxs-

lər dəfn olunublar. Zaman keçdikcə onların məzarları, bir növ ziyarətgaha çevrilib. Monastır 1990-cı ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə təmir olunub və yenidən istifadəyə verilib.

Bəzi təxribatçı qruplar Azərbaycanda yaşayan etnik gürcülərin təqiblərə məruz qaldıqlarını iddia edirlər. "Gürcüstan mənim vətənimdir" İctimai Birliyinin sədri Əli Babayev rəsmi saytlarda Azərbaycanda yaşayan etnik gürcülərin hüquqlarının pozulması barədə yayılan məlumatları şərh edərkən bildirmişdir ki, bu cür məlumatların yayılmasında Azərbaycan-Gürcüstan arasında dostluq münasibətlərinə xələl gətirmək istəyən üçüncü tərəf maraqlıdır. Bəzi saytlarda "Azərbaycanda yaşayan etnik gürcülərin hüquqları pozulur" başlıqlı məqalələrdə nə hansı bir mənbəyə istinad, nə də məqalə müəllifinin adı var. Erməni saytları da bunlara istinadən həmin məqalələri yaymaqda xüsusi canfəşanlıq edirlər.

Azərbaycanda yaşayan gürcü ailələrində yeni doğulan uşaqlara guya gürcü mənşəli adların qoyulmasına icazənin verilməməsi ilə bağlı məlumatlar da sonradan təsdiqini tapmadı.

Övladlarına Azərbaycan mənşəli adların qoyulması valideynlərin öz istəkləri ilə olur. Heç bir məcburiyyət və qadağa yoxdur. Məsələn, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı ailələr arasında da yeni doğulan uşaqlara gürcü adlarının qoyulması hallarına rast gəlinir.

2011-ci ilin may ayında Gürcüstan mətbuatı yazırdı ki, Azərbaycanın şimal-qərbində - Zaqatala rayonunda yaşayan etnik gürcülər onların problemlərinə biganə yanaşan Gürcüstan səfiri Teymuraz Şaraşenidzenin vəzifəsindən azad edilməsi tələbi ilə xarici işlər naziri Qriqol Vaşadzeyə ünvanlanacaq imza toplayıblar.

Azərbaycandakı gürcü icması üzvlərinin sayı, təxminən, 14 000 nəfərdən çoxdur: Qax rayonunda - 7450, Zaqatalada -

3075, Bakı şəhərində - 2340, Balakəndə -1731, Gəncədə - 136, Sumqayıtda -46, Şəkidə -13, Mingəçevirdə -10, Ağstafada -7, Şəmkirdə -5, Lənkəranda - 3, Yevlaxda -3, Şirvanda - 3, Masallıda - 2, Daşkəsəndə -2, Qazaxda -2, Samuxda -2, Ağdaşda -2, Göyçayda -2, Qəbələdə -2, Tərtərdə -2, Abşeronda -1, Siyəzəndə -1, Ağcabədidə -1, Hacıqabulda -1, İmişlidə -1, Kürdəmirdə -1, Neftçalada - 1, Saatlıda -1 gürcü yaşayır.

Qax rayonunun hüquq-mühafizə sistemində xeyli gürcü işləyir. Gürcülərin məskunlaşdığı bütün kəndlərdə icra nümayəndələri və bələdiyyə sədrləri gürcülərdir. Qax-İngiloy kəndində kifayət qədər azərbaycanlının olmasına baxmayaraq, bələdiyyədə təmsil olunan gürcülər çoxluq təşkil edir və bələdiyyənin sədri də bu xalqın təmsilçisidir. Rayonun səhiyyə sahəsində çalışanların yarısından çoxu gürcüdür.

Respublikamızın (1205 şagirdi əhatə edən) 6 məktəbində tədris, yalnız, gürcü dilində aparılır. Təlim Azərbaycan-gürcü dillərində aparılan 5 məktəbdə 1100-dən çox məktəbli gürcü bölməsində, təlim Azərbaycan, rus və gürcü dillərində aparılan 1 məktəbdə 200-dək şagird gürcü bölməsində, 90-dan çox şagird rus bölməsində təhsilə cəlb edilmişdir. Beləliklə, respublikanın 12 məktəbində 2500-dək şagird gürcü dilində təhsil alır. Balakən, Qax, Zaqatala bölgəsində ingiloyların məktəbyaşlı uşaqları valideynlərin arzu və istəyindən asılı olaraq, təhsillərini Azərbaycan, gürcü və rus dillərində alırlar.

Qeyd edək ki, gürcü məktəblərində humanitar fənlər üzrə dərsləkləri Azərbaycanın Təhsil Nazirliyi hazırlayır və 8-ci sinfə qədər pulsuz paylayır. Dəqiq və texniki elmləri əhatə edən dərsləklər isə Gürcüstandan gətirilir. Gürcü şagirdlərin 70 faizi Azərbaycan dili dərsləklərinə malikdirlər.

Qax rayonunun Əlibəyli, Gürcü Kötüklü, Qax-İngiloy və

Məşəbaş kəndlərində, əsasən, gürcülər yaşayırlar. Torağan və Xələfsala kəndlərində də gürcülər var. Yaşlı nəslin nümayəndələri azərbaycanlılarla qaynayıb-qarışsalar da, gənclərin dil problemi qalmaqdadır. Onlar yaşadıkları ərazidə öz dillərində danışdıqları üçün qonşu kəndlərə, rayona, lap elə paytaxt Bakıya gələndə çətinlik çəkirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, bölgədəki gürcü məktəblərinin Azərbaycan dilinə və tarixinə münasibəti lazımi səviyyədə deyil. Müəllimlər və valideynlər gürcü məktəbləri üçün Azərbaycan dili dərsləklərinin çatışmazlığından giley edirlər. Baxmayaraq ki, onlara öz dillərində təhsil almaları üçün rayonda zəruri şərait yaradılıb.

Gürcü məktəblərində Azərbaycan tarixini Bakı Dövlət və Pedaqoji Universitetlərin tarix fakültəsini bitirmiş məzunlar tədris edir.

Rayon ərazisində fəaliyyət göstərən Məşəbaş, Əlibəyli, Qax-İngiloy və İngiloy Kötüklü kəndlərindəki kilsələrdən ikisinin - Qax-İngiloy kəndindəki "Müqəddəs Georgi" və Əlibəyli kəndindəki "Müqəddəs Nino" kilsələrinin icmaları 2010-cu ildə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir.

İngiloy Kötüklü və Məşəbaş kəndlərindəki kilsələr fəaliyyətə yararlıdır. Kilsədə ibadət edənlər kənd əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən gürcülərdir. İngiloy Kötüklüdə XIX əsrdə tikilmiş kilsə təmir olunub. Hazırda, həmin kilsələrin icmalarının da dövlət qeydiyyatından keçməsi məsələsi gündəmədir və bu istiqamətdə iş aparılır.

Azərbaycanda yaşayan gürcülərin heç bir probleminin olmadığını söyləmək düzgün deyil. Amma bu problemlərin, əsasən, etnik köklərdən qaynaqlandığını iddia etmək də yersizdir. Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılardan fərqli olaraq, Azərbaycanda yaşayan gürcülər torpaq islahatından bəhrələnilərlər.

Onların torpaq məsələsində narazılığı, əsasən, verilən sahələrin uzaqda yerləşməsi ilə bağlıdır.

Ölkəmizdə yaşayan gürcülər, əsasən, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurlar.

Gürcülərin milli-mənəvi dəyərlərinin, eləcə də tarixi-dini abidələrinin qorunub saxlanılması məqsədilə Azərbaycan hökuməti tərəfindən bütün gərəкли tədbirlər görülmüş və görülməkdədir.

Xınalıqlılar. Xınalıqlar Azərbaycanın aborigen azsaylı xalqları içərisində özünəməxsus etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu etnos Qafqaz dil ailəsinə daxil olub, Şahdağ ətrafında yerləşmələrinə görə, tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda "Şahdağ xalqları" adlandırılır. Xınalıqlılar Azərbaycanın ən qədim sakinlərindən sayılır. Bu etnos dünyada yeganə dilə və yaşayış məskəninə mənsubdur. Yəni dünyanın etnik xəritəsində, ancaq bir Xınalıq kəndi və yeganə Xınalıq dili mövcuddur ki, bu da Azərbaycanın Quba rayonuna məxsusdur.

Xınalıq dilinin əsas daşıyıcıları Xınalıq kəndinin özündə yaşayan xınalıqlılardır. Ümumi sayı 30 minə yaxın olan xınalıqlıların, təxminən, 5 min nəfəri təmiz Xınalıq dilində danışirlar.

Kətiş dilini (Xınalıq dili) bəzi mütəxəssislər Şimali Qafqaz ailə qrupunun Nax-Dağıstan dil ailəsinə, digər mütəxəssislər isə bu dili Ural dil qrupuna aid edirlər. Bundan öncə, mütəxəssislər bu dili Qafqaz-Şahdağ dil qrupuna aid edirdilər. Bu sahədə linqvistik tədqiqatlar davam edir. Lakin bütün mütəxəssislər razılaşırlar ki, bu dil ən qədim dil ailəsinə məxsus dillərdən biridir. Maraqlıdır ki, bu dildə ismin 18 halı var.

Xınalıqların dili şərti olaraq Dağıstan dilləri ləzgi qrupunun Şahdağ yarımqrupuna aid edilir. Səs sistemi mürəkkəbdir. Qrammatik quruluşu Dağıstan dillərindən bir sıra fərqli

cəhətləri ilə seçilir. Xınalıq dilində ismin sinif, kəmiyyət və hal kateqoriyaları var. Say sistemi iyirmilikdir. Fel formaları zəngindir. Leksikasında Azərbaycan, rus, ərəb və fars dillərindən keçmə sözlər çoxdur. Yazısı rus qrafikası əsasında yara-dılmışdır. (39. 44)

Xınalıq dili haqqında bir neçə elmi kitab nəşr olunub. Xınalıq dilinin hansı dil qrupuna aid edilməsi barəsində illər boyu mübahisələr gedib. Xınalıq dilinin ən təqdirəlayiq tədqiqatçısı Yunus Dəşəriyev sayılır. O, 1950-54-cü illərdə Xınalıqda böyük tədqiqatlar aparıb və 1959-cu ildə "Xınalıq dilinin qrammatikası" kitabını dərc edib. Yunus Dəşəriyevin yazdığına görə, eramızdan əvvəl III minillikdə Qafqazda tək qədim dil mövcud idi. Sonradan dillər bölünməyə başladı, amma Xınalıq dili günümüze qədər dəyişməz olaraq qaldı.

Doğrudur, müasir Xınalıq dilində Azərbaycan sözləri var, lakin bu sözlər xınalıqlıların azərbaycanlılarla əsrlərlə saxladığı mədəni və iqtisadi əlaqələrin yaxınlığının nəticəsidir. Xınalıq dili bu kənddə yaşayanların canlı danışiq dilidir, ölü dil deyil. Bu dil indi də öz inkişaf mərhələsini yaşayır, yazılı dillər sırasına keçməkdədir. Son 2-3 ildə dahi Azərbaycan şairi N.Gəncəvinin əsərlərindən ibarət "Hikmət çələngi" və Rəhim Alxasın "Xınalıq" adlı şeirlər kitabının Xınalıq dilində çapdan çıxması böyük hadisədir.

M.Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi münasibətilə "Azərnəşr"də "Hər sözüm bir pəhləvandır" kitabının Xınalıq dilində çapa hazırlanması təkcə xınalıqlıların deyil, Azərbaycan xalqının da mədəni nailiyyətidir.

Ölkəmizdə milli azlıqlara humanist münasibətin nəticəsidir ki, Xınalıq kənd şagirdlərinin öz dillərini öyrənmələri diqqətdən kənarda qalmamışdır. Hazırda, 7 ibtidai sinifdə 100-dən çox şagirdə Xınalıq dilində dərs keçilir.

Xınalıqlılar İslam dininə sitayiş edirlər. Xınalıq ərazisində 31 türbə və ziyarətgah var. Onların 16-sı islam dövrünə aiddir, qalanı isə islamlaşmadan öncəki inanclarla bağlı olub və əhali tərəfindən müqəddəsləşdirilmiş ziyarət yerləridir.

Xınalıq əhalisi kənddə mövcud olan bütün məscidləri də pir adlandırır. Məscidlər evə bənzəyir və minarələri yoxdur. Xınalıqda Əli Müslüm və ya Pir Comərd (XII əsr), Xıdır Nəbi (XV əsr), Möhüc baba (XVI əsr), Şeyx Şalbuz (XVI əsr), Şeyx İsrail baba (XVII əsr) məscidləri mövcuddur. Xınalıqda, əsasən, 6 məscid fəaliyyət göstərir. Cümə günü əhali Cümə məscidinə yığılıb cümə namazı qılır. Hər cümə 30-40 nəfər adam cümə namazına gəlir. Qadınlar Cümə məscidinə getmirlər.

Xınalıqda ilkin elektrifikasişını 1963-cü ildə dizel-generatoru vasitəsilə həyata keçirmişlər. Dizel-generator 110 volt sabit cərəyan verməklə axşamlar müəyyən saat hesabı ilə qoşulurdu. Bu, ancaq yayda mümkün idi, qışda elektrik enerjisi olmurdu. Xınalığa 1967-1968-ci illərdə 220 voltluq elektrik xətti çəkilmişdir. Hazırda, kəndə 5000 kv-luq yüksək gərginlikli elektrik xətti daxil olmaqla yanaşı, eyni zamanda, müasir tələblərə cavab verən yarımstansiya quraşdırılmışdır.

Beynəlxalq Ekoenergetika Akademiyasında Quba rayonunun Xınalıq kəndinin bərpa olunan enerji ilə təmin edilməsi üzrə böyük layihə hazırlanıb. Bu barədə akademiyanın prezidenti, professor Fəqan Əliyev məlumat verib. O bildirib ki, rəhbərlik etdiyi qurumun hazırladığı layihədə enerjinin ilk növbədə günəş, çay suları və bioqazdan alınması nəzərdə tutulur. Xınalıq kəndi dəniz səviyyəsindən 2200 metr yüksəkdə yerləşdiyindən ora günəş şüası daha intensiv düşür. Buna görə də layihədə günəş enerjisinə daha çox üstünlük verilib.

Fəqan Əliyev qeyd edib ki, Azərbaycan külək, günəş, çay,

biotermal, metanol, hidrogen və digər tükənməz enerji mənbələri ilə zəngindir. Odur ki, akademiya alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi ilə bağlı bir sıra layihələr hazırlayıb. Həmçinin kənd sakinlərinə aqrar sektorun, xüsusən heyvandarlığın və balıqçılığın davamlı inkişafı üçün istiqamətlər də verilib.

1969-cu il noyabrın 7-dən Xınalıq kəndinə Mingəçevir SES-dən elektrik xətti çəkilib. 1978-ci ildə televiziya Xınalıqda da görünüb. 1991-ci ildə Xınalığın ən hündür yerində (dəniz səviyyəsindən 2800 metr yüksəklikdə) televiziya verilişlərini peyqlə tutmaq üçün ötürücü qoyulub.

İlk telefon xətti isə 1965-ci ildə çəkilmişdir. Bu xətt kommutator tipli, bucurqadlı telefon idi və keyfiyyətsiz əlaqəsi vardı. İlk illərdə bu cür telefon ancaq kənd soveti sədrinin binasında idi. 1967-ci ildə Xınalıqda rəsmi poçt təsdiqləndi. Artıq kənddə ikinci telefon aparatı poçtda idi. Bu cür telefon əlaqəsi 2006-cı ilə kimi mövcud olmuşdur. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə 2006-cı ildə Xınalığa yeni, son modeli elektron telefon xətti çəkilib. Hal-hazırda bütün evlərə telefon çəkilmişdir. Əlavə olaraq, "Azercell" və "Bakcell" mobil operatorlarının stansiyaları quraşdırılıb.

Hazırda, Xınalıq kəndində Quba rayon İcra Hakimiyyəti başçısının Xınalıq inzibati ərazi vahidi üzrə nümayəndəliyi, Sərhəd məntəqəsi, Poçt şöbəsi, Xınalıq dövlət tarix-mədəniyyət və etnoqrafiya qoruğunun müdiriyyəti, Mədəniyyət evi, 11 illik orta ümumtəhsil məktəbi və Şadlıq evi var.

Əhalinin əsas məşğuliyyəti heyvandarlıqdır. Xırda sənətkarlıq inkişaf etmişdir. Son illərdə turizm inkişaf etməkdədir.

Xınalığın köhnə məhəllələrində 153 ev salamat qalıb və bu evlərdə 1360 nəfər yaşayır. Burada 82 ev tam və ya qismən dağılmışdır. Küçələrin uzunluğu, təxminən, 5 km olar. Xınalığın inkişafı onun tarixi hissəsindən kənara çıxmış və ha-

zirda Xınalıq çayının kənarında yeni yaşayış massivi salınmışdır. Xınalığın yeni massivində 53 evdə 58 ailə yaşayır. Ümumiyyətlə, bu tarixi kənddə 400-ə yaxın təsərrüfat vardır.

Şair və yazıçılardan Ə.Məmmədخانlı, Anar, M.Araz, H.Arif, S.Rüstəmxanlı, Ə.Salahzadə, O.Rza müxtəlif vaxtlarda Xınalıqda olmuş, oranın təbii gözəlliklərini vəsf etmişlər. Heç təsadüfi deyil ki, xınalıqlılar indi xalq şairi Rəsul Rzanın qələmə aldığı məşhur "Xınalıq kəndinin adamları" öçerkini, Həsən Əliyevin və Budaq Budaqovun birlikdə yazdıqları "Əfsanəvi dağlar" kitabındakı "Xınalığa gedən yolda", Azərbaycan Respublikası EA-nın müxbir üzvü Teymur Bünyadovun "Zirvə qala" kitabındakı "Əfsanəvi dağlar" məqalələrini sevə-sevə oxuyurlar. Kənddə qonaq olmuş görkəmli Azərbaycan alimlərindən Xudu Məmmədov, Qəmərsah Cavadov, Elməddin Əlibəyzadə, Gülnarə Mehmandarova və başqaları da Xınalıq haqqında maraqlı sətirlərin müəllifləridir.

Respublikamızın xalq rəssamları Səttar Bəhlulzadə, Maral Rəhmanzadə, Rasim Babayev, Qafar Seyfullayev və başqaları bu gözəl dağ kəndini öz tablolarında nəfis şəkildə əks etdirmiş, bir sıra mənzərə rəsmləri yaratmışlar.

Xınalığa dair bir sıra qısametrajlı kinofilmlər çəkilmişdir. "Dağlarda ada", "Xınalıq kəndi", "Xınalıq etüdləri" adlı televiziya filmləri buna misal ola bilər. Görkəmli rejissor, vaxtilə Lenin mükafatı laureatı olmuş Cavanşir Məmmədovun çəkdiyi "Xınalıq kəndi" filmi dünyanın 50 ölkəsində, habelə, keçmiş Sovetlər Birliyinin bütün respublikalarında göstərilmişdir.

Xınalıq kəndinin və dilinin dünya miqyasında tanınmasında Azərbaycan Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti də xeyli iş görmüşdür. Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, ərəb, fars və türk dillərində çıxan "Azərbaycan bu gün" məcmuəsində Xınalıq haqqında "Bulud səndən aşağı"

məqaləsinin çap olunması bu kəndi dünyada nə qədər tanıtmış oldu. Həmin məqalədən sonra Nyu-York Universitetinin professoru, məşhur antropoloq alim Harold Batters, Bonn Universitetinin professoru Zeynalabdin Makeas Xınalıqla daha yaxından tanış olmalarını öz məktublarında həvəslə qeyd etmişlər.

Xınalıqlıların yaşadığı ərazilərdən qiymətli yay otlaqları kimi istifadə edilir. Yerli əhali, əsasən, kустar sənətkarlıqla məşğul olur. Dulusçuluq, misgərlik, əl ilə toxuma xınalıqlılarda geniş inkişaf edib. Yundan müxtəlif məmulatlar (xalça, palaz, şal və s.) hazırlayırlar. (40. 89)

Bir çox adətlər var ki, son onilliklərdə buralara gəlib çıxıb. Hətta, bəzi ümumazərbaycan mərasimləri, bayramları Xınalıqda tamamilə fərqli keçirilir.

Xınalıqlılar mal-qaraya xüsusi diqqətlə yanaşırlar. Onlar öz mal-qaralarının sayını heç kəsə bildirmirlər ki, bəd-nəzər toxuna bilər.

Xınalıqlıların ailə-nikah münasibətlərində də özünəməxsus adətləri var. Onlar qonşu kəndlərdən qız alıblar, məsələn, Quruş kəndindən. Amma, buna baxmayaraq, heç bir kəndə qız verməyiblər.

Ailədə anadan olan ilk oğlan uşağının müəyyən yaşa qədər hörüyü olur. Xınalıqda bu günə qədər istifadə olunan ənənələrdən biri də oğlan uşağının başında 7 yaşa qədər hörüyün saxlanmasıdır. Bu adətin Xınalıqda nə zamandan işlənməsindən heç bir informasiya yoxdur.

Bu kəndin özü də, camaatı da Azərbaycanın canlı bir muzeyi olduğu halda, onun da daxilində Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi var. Muzey, əslən, Xınalıqdan olan şair, publisist, tərcüməçi və pedaqoq Rəhim Alxaslinin təşkilatçılığı ilə 2001-ci ildə yaradılıb. Burada kənd ərazisində aparılmış qazıntılar za-

manı qəbiristanlıqlardan və köhnə yurd yerlərindən tapılmış əşyalar, dövrümüzə qədər gəlib çatmış milli geyim və məişət əşyaları, dini və digər sahələrlə bağlı maarifləndirmə kitabları və başqa eksponatlar yer alıb. Amma kəndin hər evi elə bu- ra toplanılmış eksponatlar qədər qorunub saxlanılmalıdır.

Xınalıq kəndinin 5-6 kilometrliyində, Qızılcaya dağı yaxınlığında təbii yanar qaz çıxır, bura Xınalıq atəşgahıdır. Yerli əhali ora müqəddəs ocaq kimi sitayiş edir. Bəzən də qurban kəsərkən qurbanlıq ətindən gətirib bu ocağın üstündə bişirərək ziyarətə gələnlərə paylayırlar. İslamdan öncə Xınalıqda yaşayanlar atəşpərəst olublar. Lakin bu ocağın atəşpərəstliklə heç bir əlaqəsi yoxdur.

1968-ci ildə Qubadan Xınalığa çəkilən 65 km-lik yol rayonun Alpan, Cəray, Uzunmeşə, Susay, Qalaxudat və Xınalıq kəndlərini birləşdirdi. İndi çəkilən yol isə Quba-Xınalıq yolunun ikinci sahəsidir. Uzunluğu 45-50 kilometr olan bu yeni yol 1987-ci ildən çəkilərək Qəçrəş, Qrızdəhnə, Əlik, Cək və Xınalıq kəndlərini birləşdirir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2007-ci il oktyabrın 7-də Qubadan Xınalıq kəndinə qədər avtomobil yolunun açılış mərasimində iştirak etdi. Üç ay ərzində çəkilən yolun uzunluğu 57 km, eni 8-10 metrdir. Dağ yolu 8 yaşayış məntəqəsindən keçir. Yola 14 milyon manat, 45 min ton asfalt sərf olunub. Layihə çərçivəsində 9 yeni körpü inşa edilib.

Mərasimdə çıxış edən Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, əgər, ən ucqar dağ kəndlərindən biri olan Xınalıqda yol çəkilibsə, o zaman hər yerdə yol çəkmək olar, bütün bu işlər isə Azərbaycan xalqının maddi rifahının artırılması üçün görülür.

Prezident, həmçinin, ölkənin ucqar kəndində yeni avtomobil yolunun inşasını mühüm hadisə adlandırıb. Onun fikrincə,

bu, kəndin gələcək inkişafını təmin edəcək. Paralel olaraq, Azərbaycanın bu qədim kəndinin digər sosial problemləri də həll olunacaq.

Sonra prezident yeni Xınalıq sərhəd keçidinin açılışında iştirak edib. Prezident xanımı Mehriban Əliyeva ilə birgə, həmçinin, Heydər Əliyev Fondunun vəsaitləri hesabına inşa edilmiş Xınalıq ümumtəhsil orta məktəbi ilə də tanış olub. (41. 2)

Ölkə başçısının tapşırığı və tövsiyələrindən sonra Xınalıq kəndinə ən müasir yolun çəkilməsi ilə burada digər sahələrlə yanaşı, rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsi də yeni inkişaf müstəvisinə qədəm qoydu. Prezident İlham Əliyevin kəndə məlum səfərindən sonra Xınalıq və ətraf kəndlərdə televiziya, telefon və poçt rabitəsinin inkişafı üçün verdiyi tapşırıqlarından sonra orada olan rabitə və informasiya texnologiyaları naziri Əli Abbasovun imzaladığı tədbirlər planına əsasən, qısa müddətdə bu sahədə böyük dəyişikliklər baş verib.

Quba kimi dağlıq rayonun ən çətin keçilməz bir ərazisində yerləşən Xınalıqda buna qədər bir radiotelefon, sonra peyk rabitəsi quruldu. Daha sonra isə kənddə ən müasir tələblərə cavab verən elektron ATS qurularaq sakinlərin istifadəsinə verildi. Kəndin mərkəzi ATS-lə birləşdirici xətti optik kəbellə aparıldığından kənd sakinləri nəinki telefon, hətta ən sürətli internet xidmətlərindən də yararlanırlar.

Quba-Xınalıq yolunun çəkilməsi bu bölgəyə turist axınını sürətləndirdi. Bu da bütün sahələr kimi poçt rabitəsinin inkişafına da öz təsirini göstərdi.

2011-ci ilin avqust ayında Xınalıq Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğunun Cek kəndinə aid Kukaş ərazisində "Kukaş kurqanı" aşkarlandı. Eyni zamanda, Cek kəndinin Zəncər ərazisində də qədim yaşayış məntəqəsi aşkarlanmışdır. Ərazidə işləyən arxeoloq İdris Əliyevin bildirdiyinə görə, ta-

pıntıların tunc dövrünə - e.ə. III-II minilliklərə aid olması ehtimal edilir. Arxeoloq tapıntıların böyük əhəmiyyətə malik olduğunu deyib. Onun sözlərinə görə, yaşayış məntəqəsi və kurqanın tədqiqindən sonra bu ərazi ilə bağlı bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilə bilər. Kurqanın yerləşdiyi ərazidə 15-ə qədər mağara mövcuddur. Mağaraların qədim insanların yaşayış məskəni olması ehtimal edilir.

Xınalıqlıların kəndi tərk etməsi prosesi son 5 ildə dayanmışdır. Amma buna baxmayaraq, Xınalıqdan olan ali təhsil almış şəxslərin əksəriyyəti demək olar ki, kəndə qayıtmırlar. Bunu daha çox iş yerləri və gələcək inkişaf perspektivlərinin olmaması ilə əlaqələndirirlər.

Xınalıqda hal-hazırda 17 nəfər ali təhsilli şəxs vardır. Onlardan 11-i pedaqoq, 3-ü iqtisadçı, 3-ü mühəndisdir.

Xınalıqda 1956-cı ildən tibbi ambulatoriya fəaliyyət göstərir və 4 işçisi var.

Hazırda Xınalıq etnosu haqqında olan ədəbi-ictimai "Xınalıq" qəzeti buraxılır. İlk kitabxana isə 1967-ci ildən fəaliyyət göstərir.

Xınalıqda iki qeyri-hökumət təşkilatı fəaliyyət göstərir. "Xınalıq Mədəniyyət və Xeyriyyə Cəmiyyəti" İctimai Birliyi (2005-ci ildə yaradılmışdır) Xınalığın tarixi və mədəni irsinin təbliğini, "Xınalıq Turizmin İnkişafına Dəstək" İctimai Birliyi (2010-cu ildə yaradılmışdır) Xınalığın turizm imkanlarının artırılması, kəndin dayanıqlı inkişafına kömək etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar.

Xınalıq Mədəniyyət və Xeyriyyə Cəmiyyəti İctimai Birliyinin www.xinaliq.az, "Xınalıq turizmin inkişafına dəstək" İctimai Birliyi www.xinalig-az.org internet səhifələri fəaliyyət göstərir. (42)

2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin göstə-

rişi ilə kənddən 5 km məsafədə yerləşən və suyu daha keyfiyyətli olan "Südlü bulaq"dan dəmir borularla yeni su xətti çəkilmişdir. Yeni su xətti əhalinin suya olan tələbatını tam ödəyir, lakin dəmir borudan olduğu üçün qış aylarında donur və su xəttinin tam sıradan çıxması üçün bələdiyyə tərəfindən bağlanır və əhali yalnız saxsı su xəttindən istifadə edir. Su xəttinin üstündə kəndin müxtəlif hissələrində cəmi 12 bulaq quraşdırılmışdır ki, əhali suyu həmin bulaqlardan qablarla daşıyır. Kəndin yeni yaşayış massivində əhalinin bir qismi kəndlə üzbəüz 2 km məsafədəki bulaqdan çəkilmiş alternativ su xəttindən istifadə edir. Amma kənd sakinlərinin deməsinə görə, həmin su (qara su) keyfiyyətli deyildir.

Xınalıq bələdiyyəsinin ərazisində sahəsi 4200 ha olan 22 yaylaq vardır. Onlardan 16-sı icarə müqaviləsi ilə icarədarlara, 6-sı isə ərazidə olan kəndlərə kənd ərazisi kimi əvəzsiz olaraq verilir.

Bundan əlavə, Xınalıq təsərrüfatları dövlət torpaq fonduna daxil olan sahəsi 9000 ha olan 13 yaylaqdan istifadə edir.

Prezident İlham Əliyevin 19 dekabr 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə Quba rayonunun Xınalıq ərazisi "Xınalıq" Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğu elan edilmişdir. (43. 2)

Xınalıqda 25-ə qədər ailə (şəxsi evlərdə) turist qəbul edir. İl ərzində kənddə, təxminən, 250-300 turistə (xarici ölkə vətəndaşlarına) şəxsi evlərdə xidmət göstərilir. Evlərdə qonaqların yaşaması üçün şərait zəif, lakin təmizdir. Qonaqlara bir qayda olaraq evin bir otağı verilir.

Xınalıqda ictimai-iaşə obyektlərindən yalnız bir çayxana vardır. Bu çayxana Xınalığın girəcəyindədir və yay aylarında fəaliyyət göstərir. Zərurət olarsa, orada yemək də bişirə bilərlər.

Kəndə gələn turistlərə müxtəlif bitkilər, əsasən kəkliko-

tu, ətotu və s. təklif edirlər. Turistlər üçün müəyyən məhdudiyyətlər də vardır. Xınalıqda bəzi turist marşrutları (Şahdağ yaylağına, Atəşgaha) sərhəd mühafizə ərazisinə düşdüyündən turistlər üçün əlverişli deyildir. Sərhədçi postlarından keçmək üçün xüsusi icazə tələb olunur. Bu isə turistlərin maraq dairəsini məhdudlaşdırır.

İngiloylar. İngiloyların yaşadıkları ərazi Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamaclarında yerləşir və Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonuna daxildir. İngiloyların dili gürcü dilinə yaxın (gürcü dilinin cənub dialekti) olduğu üçün onları gürcüdən dönmə hesab edənlər, hətta, bu aspektdən çıxış edib, Azərbaycan Respublikasının bəzi ərazilərini gürcülərə aid edənlər də var. İngiloyların əcdadları olan gellər orta əsrlərdə dilləri gürcüləşmiş Qafqaz Albaniyası tayfaları olmuşlar.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bu istiqamətdə məqsədyönlü tədqiqatlar aparılıb. Tarix elmləri namizədi Şirinbəy Əliyevin "Şimali-Qərbi Azərbaycan: ingiloylar" kitabında bu xalqın tarixi tamamilə tədqiq olunub. Müəllif yazır ki, ingiloylar Qafqaz Albaniyasında yaşamış və qədim yunan tarixçisi Strabonun "Coğrafiya" əsərində qeyd olunan 26 tayfadan biridir. Çünki yunan müəllifləri ingiloyların qədim əcdadı olan gel tayfaları haqqında məlumat veriblər və onların yaşadıkları etnik əraziləri də göstəriblər. Çox maraqlı faktlardan biri odur ki, ingiloylar ötən 2 min ildən çox bir tarixdə elə eyni ərazidə məskunlaşmaqda və yaşamaqda davam edirlər. İngiloyların müstəqil etnos olması ilə bağlı yüzlərlə faktlar var. Onların maddi və mənəvi mədəniyyəti, məişəti, təsərrüfatı bilavasitə özlərinə məxsusdur.

İngiloyların sayı ilə bağlı da ziddiyyətli məqamlar var. Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatında ingiloyların deyil, gürcülərin sayı barədə məlumatlar verilir.

Azərbaycanın regionları üzrə statistik göstəricilərdə də gürcülər barədə məlumat verilir. Son dövrlərin heç bir statistik məlumatında ingiloy adı altında say göstəricisinə rast gəlinmir. Bu da yəqin ki, ingiloyların gürcü mənşəli olmaları ehtimalı ilə bağlıdır.

Prezident İlham Əliyevin 2004-cü il iyunun 10-da Gürcüstana etdiyi səfəri zamanı kütləvi informasiya vasitələrində Qax-Zaqatala bölgəsində yaşayan bir qrup ingiloyun Gürcüstanın Dövlət Dəftərxanası qarşısında nümayiş keçirmələri haqda informasiyalar yayıldı. Lakin az keçməmiş Azərbaycanda yaşayan ingiloylar bəyanat yayaraq nümayiş keçirmələrinin səbəbi kimi Gürcüstan hökumətindən onların təhsilləri ilə bağlı lazımı vəsaitlərin vaxtı-vaxtında göndərilməsi istəyində olduqlarını ifadə etmişlər.

İndi böyük yaşayış məntəqələrində və ingiloyların öz ana dillərində danışdığı kəndlərdə həm Azərbaycan, həm gürcü bölməsi olan məktəblər fəaliyyət göstərir. Təhsil məsələsində başqa problem var. İldən-ilə gürcü bölməsinə uşaqların verilmə tendensiyası azalmağa doğru gedir. Səbəb də budur ki, indi Gürcüstan və Azərbaycan ayrı-ayrı respublikalardır, sərhəd var və s. Təbii ki, bu hal da valideynlərin işini çətinləşdirir. İngiloyların bəzi hissəsi gürcü dilində on il orta təhsil aldıqdan sonra ali təhsilə yiyələnmək üçün Gürcüstana gedir. Ali məktəbi Gürcüstanda bitirdikdən sonra onların diplomlarının Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyində tanınmasında problemlər yaranır.

Son illər Gürcüstanda özəl məktəblər açıldı və saxta diplomlar aşkarlandı. Bu səbəbdən, Azərbaycanın Təhsil Nazirliyi ciddi sistem yaratdı. Bu sistemin prinsipləri ingiloylara da şamil edilir. Lakin istisna hal kimi, bir insanın ingiloy olduğu məlumdursa, o zaman onun 10 illik orta təhsilinin sırf gürcü

dilində olması nəzərə alınır və diplomlarının təsdiqi çox mü-rəkkəb sistemlə aparılır.

İngiloy dilində 5 məktəb fəaliyyət göstərir ki, bu məktəb-lərin ümumilikdə 51 sinifi və 2600-dən artıq şagirdi var. Bu məktəblərdə I-IV siniflər üzrə mindən, V-IX siniflər üzrə 1200-dən, X - XI siniflər üzrə isə 350-dən artıq şagird təhsil alır.

İngiloylar, əsasən, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında - Balakənin İtitala, Zaqatalanın Əliabad, Mosul və Yengiyan, Qaxın isə dağətəyi kəndlərində, yaşayırlar.

Hazırda, ingiloyları ikiyə bölürlər: xristian və müsəlman ingiloylar. Xristian ingiloylar yalnız Qaxda yaşayırlar. Dövlət statistikasında xristian ingiloylar gürcü kimi qeydiyyatda düşü-blər. Bu ingiloylar XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiya-sının və gürcü katolikoslarının təzyiqi altında məcburi xris-tianlaşma siyasətinə məruz qalıblar. Xristianlığı qəbul edən-də birmənalı olaraq onlara gürcü ad-soyadları verilib.

Yəni, xristianlaşdırma siyasəti həm də gürcüləşdirmə siya-səti ilə paralel aparılıb. Nəticədə, adı xristian olan bu gürcü-lər nə müsəlman kimi müsəlman, nə də xristian kimi xristian ola bildilər. İndi bütövlükdə orada bir dini boşluq hiss olun-maqdadır. Statistika isə səhvən xristian ingiloyları gürcü ki-mi qələmə veriblər.

Zaqatalanın Yengiyan kəndində yaşayan ingiloylar təmiz Azərbaycan dilində danışdıqlarına görə, həmin kənd ingiloy kəndləri siyahısından çıxarılıb.

XIX əsrə qədər ingiloylar avarlar və saxurlar tərəfindən təzyiqə məruz qalıblar. Buna görə də vaxtilə Balakəndə, Car-da ingiloylar yaşasa da, indi artıq yaşamırlar. Hazırda, Azər-baycanda, təxminən, 20 minə yaxın ingiloy dilində danışan müsəlman ingiloyu, 8 mindən artıq isə xristian ingiloy yaşa-

yır.

Əliabad kəndi respublikada ərazisinə, əhalisinə, istehsalat obyektlərinə görə ən böyük kəndlərdən biridir. Kəndin 9476 nəfər əhalisi, 4 məktəbi, mədrəsəsi, bir neçə dəyirmanı, çö-rək kombinatı, 20 məscidi və sair tədris ocaqları, istehsalat müəssisələri vardır. Əhali Azərbaycan və ingiloy dillərində danışır.

Qeyd edək ki, Əliabad kəndində baptist dini icması fəaliy-yət göstərir. İlk yarandığı illərdə ətrafına 200-ə yaxın təəssüb-keş toplamış icma Zaqatala rayon İcra Hakimiyyəti, hüquq-mühafizə orqanları və icmadan narazı olan kənd əhalisi tərə-findən keçirilən profilaktik tədbirlər nəticəsində xeyli zəiflə-di. Kənddə İslamın möhkəmləndirilməsi üçün (əslində bu missionerlik fəaliyyəti kiçik bir kənddə İslamın misilsiz qüd-rətinə heç bir xələl də gətirə bilməzdi) 21-ə yaxın hücrə ti-kildi, mədrəsə açıldı və ilkin fəaliyyəti zamanı dini təhsil alan tələbələrin sayı 80-ni ötdü. 180 nəfərə yaxın dinini də-yişmiş müsəlman tutduğu əməldən pəşman olaraq yenidən is-lama tapındı. Hazırda, 21 nəfər rəsmi, 10 nəfərə qədər qeyri-rəsmi üzvü olan baptist icmanın heç bir nüfuzu yoxdur.

Əliabad kəndində yaşayan ingiloylar özlərinin ənənəvi Qorqot bayramına böyük önəm verirlər. Buna görə də bayra-ma xüsusi hazırlanırlar. Kənddə 12-yə yaxın tabun, yəni mə-həllə mövcuddur. Kənd yuxarı tabun, aşağı tabun, koxa tabun, dəyirman tabun və digər hissələrə bölünür. Adətə görə, Qor-qot bayramı ərəfəsində bütün tabunlarda və eləcə də hər bir ingiloy ailəsində əkin-biçin işləri sona çatmalı, həyat-bacada təmizlik işləri aparılmalı və bayramın keçirilməsinə mane ola-caq bir iş qalmamalıdır. Sonra isə bayrama hazırlıq işlərindən ən vacibi sayılan bayram yeməklərinin hazırlanma mərhələsi başlayır.

Bu bayram, əslində, ingiloylarda Novruz kimi də dəyərləndirilə bilər. Mahiyyətinə görə, tamamilə Novruzla üst-üstə düşən "Qorqot" da martın 20-dən sonra başlanan bir bayramdır. Novruzda çərşənbələr olsa da, "Qorqot" bayramında bu, yoxdur. Ancaq bu bayram da əkinçiliklə bağlıdır, qışın sərt sınağından çıxmağı bayram edirlər. Novruzda azərbaycanlılar buğdadan səməni hazırlayırlar, ingiloylar isə buğdadan Qorqot adlı yemək bişirib hər kəsə paylayırlar. Bu bayramda da tonqal qalanır, müxtəlif xalq oyunları icra olunur.

Qeyd edək ki, burada da Novruz bayramının elementləri yetərincədir. Ancaq "Qorqot" bayramını qonşu etnosların heç biri qeyd etmir, bu, yalnız, ingiloylara məxsusdur. İngiloyların digər bir bayramı isə tutun yetişməsi ilə bağlı qeyd edilən Tut bayramıdır. Dini bayramları isə azərbaycanlılarla eynidir.

Etnik, psixoloji, mədəniyyət və s. cəhətlərinə görə, azərbaycanlılarla qohumluq əlaqələrinə malik olan ingiloylar, əsasən, tütünçülük, taxılçılıq, heyvandarlıq, üzümçülük, meyvəçiliklə məşğul olurlar.

İngiloyların məşğuliyyət formaları da olduqca zəngindir. Xüsusən də İtitala camaatı həddən artıq əməksevər, çalışqandır. Bütün kəndlərdə olduğu kimi, onlar da mal-qara saxlamağı zəruri hesab edir və heyvandarlığın bütün sahələrindən yetərincə yararlanmağı bacarırlar. Kəndin əlverişli şəraiti olan yerlərində balıq gölləri salınıb ki, bu da kəndin təbii gözəlliyini artırır, bura istirahətə gələnləri valeh edir.

Dənli bitkilərin əkilməsi geniş yayılmışdır ki, onlar arasında qarğıdalı əkini də özünəməxsus yer tutur. Zaqatala-Balakən bölgəsinə xas olan fındıqçılıq İtitala kəndində də hamı tərəfindən qəbul olunmuş məşğuliyyət növlərindəndir. Ümumiyyətlə, bu tərəflərdə kəndlərin hamısında bütün lap əvvəllərdən kənd camaatının daha çox əkdii bitkilərdən olub.

Azərbaycanın demək olar ki, ən iri tütünçülük sahələri, məhz, Zaqatala-Balakən, Qax-Oğuz rayonlarındadır.

İtitala kəndinin məşğuliyyət növlərinin zəngin olmasındandır ki, burada ləzzətindən doymaq olmayan növbə-növ yeməklərin bişirilməsi ingiloyların mətbəxinin nə qədər zəngin olmasını aydın göstərir.

İngiloylar kökünə bağlı, tarixini yaşadan bir xalqdır. Öz adətlərinə sadıq qalan İtitala camaatı bu gün də ata-babalarından, nənələrdən qalan irsi adətləri qoruyub saxlayırlar.

Azərbaycanda çox az kənd tapmaq olar ki, İtitala qədər öz milli musiqilərini kiçikli-böyüklü hamı əzbər bilsin. Burada yaşından asılı olmayaraq, hamının oxumağa, oynamağa böyük həvəsi var.

Prezident İlham Əliyev Şimal-Qərb zonasına səfəri zamanı Balakən, Qax, Zaqatala rayonlarında olub. Dövlət başçısı Qaxda ingiloyların məskunlaşdığı kənddə bir neçə dəqiqəliyə dayanıb, kilsəni ziyarət edib. Onu qarşılayan ingiloylarla ayaqüstü söhbət zamanı onların problemlərini dinləyib, yaşayışları ilə maraqlanıb.

İngiloyların həm də zəngin mənəvi mədəniyyəti var. İngiloylarda aşiq sənəti yaxşı inkişaf edib. İngiloy aşiq yaradıcılığında spəfik xüsusiyyət odur ki, onlar bütün şeirləri Azərbaycan dilində yazırlar. Yalnız, Aşiq Hüseynin yaradıcılığında Azərbaycan və ingiloy dilinin birgə istifadəsini görmək olur. İngiloy aşiq məktəbində digər aşiq məktəblərində müşahidə olunmayan əvvəl-axır deyilən şeir üslubu da var.

İngiloyların milli adət-ənənələrinin qorunub saxlanması sayəsində dövlət tərəfindən bir sıra işlər görüldü və görülməkdədir. Milli tərkibindən asılı olmayaraq, Əlibəyli kənd mədəniyyət evinin gürcü xoru, xalq teatri, Qaxbaş, Qax-gürcü kənd mədəniyyət evlərinin gürcü xoru və rəqs qrupu, Qəbələ rayo-

nunda fəaliyyət göstərən folklor kollektivləri, kəndirbazlar qrupu, zurnaçılar dəstəsi, "zopu-zopu" xalq kollektivi həmin bölgədə milli adət-ənənələrin təbliğində mühüm rol oynayırlar.

Qax rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində mütəmadi olaraq, milli adət-ənənələri əks etdirən sərgilər təşkil edilir, bölgədə yaşayan azsaylı xalqların mədəniyyətinin təbliğinə dair tədbirlər keçirilir.

Milli azlıqların bədii kollektivlərinə diqqət və qayğı Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Bir çox kollektivlər nazirlik tərəfindən geyim, musiqi alətləri və texniki vasitələrlə təchiz olunmuşlar.

Qaxda Gürcü Teatrı fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, milli azlıqların vokal instrumental ansamblı da onların istifadəsindədir.

Kürdlər. Azərbaycanda yaşayan fars dilli etnoslardan biri də kürdlərdir. Özlərini "kurmanç" adlandıran bu etnos XIX əsrə qədər Azərbaycan ərazisində, əsasən, Cəbrayıl, Cavanşir, Zəngəzur, İrəvan qəzaları və qismən də Naxçıvan ərazisində yaşayıblar. Azərbaycanın müasir inzibati bölgüsünə görə, məlum Qarabağ münaqişəsinədək onlar qismən Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər rayonlarında və eləcə də Naxçıvanda yaşayırdılar.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin və 1989-1992-ci illərdə onun bərpasının fəalları və iştirakçıları arasında kifayət qədər kürd əsilli yurddaşlarımız da vardır.

1926-cı ildə keçirilən siyahıyaalmaya görə, 40 min, yaxud, respublika əhalisinin ümumi sayının 1,8%-i miqdarında kürd qeydə alınıb. Rəsmi statistikaya əsasən, 1989-cu ildə kürdlərin sayı 12 min nəfər olub.

Keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində yaşayan xalqlar bu tarixi heç vaxt unutmayacaqlar. Bu dövr imperiyanın yüzlərlə xalqı kimi, kürdlərə də dəhşətlər gətirdi. 1937-ci ildə Ermənistan ərazisində yaşayan 50 min müsəlman kürdü yüz illərlə məskunlaşdıqları yurdlarından dini zəmin əsasında zorla Orta Asiya və Qazaxıstan çöllərinə sürgün edildi.

20 ilə yaxın qaçqınlıq həyatı keçirən kürdlər, nəhayət, Stalinin ölümündən sonra bəraət aldı. Stalinin hakimiyyəti dövründə repressiya dəhşətlərinə məruz qalan tək-tək insanlara və millətlərə bəraət qərarı verilsə də, kürdlər buna sevinə bilmədi. Onların öz vətənlərinə dönməsinə rəsmi razılıq olsa da, faktiki olaraq ermənilər bu razılığın qarşısına sipər çökdilər. Qatarlara doldurulmuş ailələr, nəsillər Azərbaycandan keçib Ermənistanı - öz ata-baba yurdlarına gedərkən Ermənistandan gəlmiş nümayəndələr köçlərin qarşısını kəsir, qətiyyənlə buna imkan verməyəcəklərini bildirirdilər. Və beləcə, sürgündən qayıdan kürdlər Azərbaycanın dəmiryol stansiyalarında yolların bağlı olduğunu başa düşdülər. Bundan sonra isə kürdlər Azərbaycan ərazisində - Yevlax, Goranboy, Göygöl, Samux və başqa rayonlarda məskunlaşmalı oldular.

Bu dövrdə Ermənistandan gələnlərin hamısı eyni dərəcədə ürək ağrısı ilə qarşılanırdı. Öz tarixi torpaqlarından zorla çıxarılanları yerləşdirmək Azərbaycanda ümummilli qayğıya çevrilmişdi.

Kürdlər Naxçıvan MR-nın Sədərək rayonu ərazisində (Heydərabad qəsəbəsi), Culfa rayonunun Teyvaz və Şorur rayonunun Dərəkənd kəndlərində yaşayırlar. Xatırladaq ki, Kəlbəcər - Laçın ərazisi bütövlükdə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildiyindən yüzlərlə kürd ailəsi də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məcburi köçkün həyatı yaşayır. Azərbaycan-erməni münaqişəsi başladıqdan sonra

Ermənistandan Azərbaycan ərazisinə 250 mindən artıq azərbaycanlı ilə yanaşı, minlərlə müsəlman kürd gəlib. Azərbaycanın daha altı rayonunun erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı nəticəsində təqribən bütün yerli kürdlər məcburi köçkün vəziyyətinə düşdülər.

Kürdlərin qismən yaşadıkları Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilan rayonları erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunub. Mühəribə vaxtı yüzlərlə qadın, uşaq, kişi əsir aparıldı. Maddi və mənəvi itkilərin ağrısını kürdlər bu gün də çəkirlər. Köçkün kürdlər hazırda respublikamızın 55 rayonunda məskunlaşmışlar.

Aydındır ki, həm öz ərazisindən, həm də işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından müsəlman kürdlərin hamısını qovmuş ermənilər onların dəstəyinə ciddi arxalana bilməzdilər. Buna görə də onlar planlarının gerçəkləşdirilməsi üçün Rusiya, Qazaxıstan və digər ölkələrin yezidi kürd təşkilatlarının fəallarının cəlb edilməsinə səylərini yönəltmişdilər. Ancaq bundan da heç nə alınmadı. Müsəlman kürdlərdən fərqli olaraq, Ermənistandan qovulmayan yezidi kürdlərin Azərbaycana heç bir aidiyyəti olmayan müraciəti nə dünyada, nə də bölgədə heç bir əks-səda doğurmadı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən, ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqlar və milli azlıqların öz milli dəyərlərini qoruyub saxlaması və inkişaf etdirməsinə böyük imkanlar yaradılıb. Kürdlər də bu şəraitdən istifadə edərək "Rəni" Kürd Mədəniyyət Mərkəzi yaradıblar, "Kürdün səsi" qəzeti qeyri-müntəzəm nəşr olunur.

Kürd dili müəlliməsi Leyla Şamilova kürdlərin Yaxın Şərqi bir sıra ərazilərinə yayılıb, müxtəlif ictimai-iqtisadi şəraitdə yaşamalarına, müxtəlif dillərdə danışan dövlətlərin təbəçiliyi şəraitində olmalarına baxmayaraq, bir etnos kimi hər

yerdə öz mövcudluğunu və vahid dilini qoruyub saxlaya bildiklərini qeyd edir.

Ermənistanın və Azərbaycanın dağlıq ərazilərində yaşamaqlarına görə, kürdlərin əsas məşğuliyyətləri heyvandarlıq olmuşdur. Onlar sürgün həyatı yaşadığından sonra məskunlaşdıqları ərazilərdən asılı olaraq məişət, həyat tərzini qəbul etməli olublar.

Müasir dövrümüzdə kürdlər yaşadıkları coğrafi mövqeyə görə, sənətkarlıq, bağçılıq, heyvandarlıq və ticarətlə məşğul olurlar.

Hər bir xalqın milli mətbəxi, əsasən, onun ata-baba məşğuliyyəti, həyat tərzini ilə sıx bağlı olur. Buna görə də əvvəldən heyvandarlıqla məşğul olan kürdlərin süfrələrində daha çox ət yeməklərinə rast gəlinir. Ət məhsullarından geniş istifadə olunması həm gündəlik həyatda, həm də milli mərasimlərdə, el şənliklərində özünü göstərir.

Yaşlı nəslin dediyinə görə, kürd toylarına xas olan bəzi adətlər müasirləşib və həyat tərzinin dəyişməsindəndir ki, əksər hallarda unudulub. Yeni nəsillər bu ənənələri davam etdirmir.

Azərbaycan xalqları arasında əsrlərin, min illərin doğmalıqı qurulan saf ailələrlə, el mərasimlərinin birgə keçirilməsi, milli dəyərlərin qarşılıqlı qorunması ilə, bir bayraq altında istər çətin, istər xoş günlərdə ayrılmayaraq, vətənə, millətə sədaqətlə möhkəmlənib.

İşğala qədər isə kürdlərin 2 məktəbi var idi ki, burada da 98 şagird təhsil alırdı. 1991-ci ildə kürd dilində "İnam" adlı sinifdən xaric oxu kitabı, 1996-cı ildə isə I sinfi üçün "Əlifba" kitabı nəşr olunub. 1999-cu ilin statistikasında Azərbaycan əhalisinin 0,2%-nin kürd olduğu göstərilir.

Dünya kürdləri dini mənsubiyyətinə görə, iki hissəyə bö-

lünür. Ən böyük hissəsi islam dininə sitayiş edənlərdir. Bununla yanaşı, kürdlərin bir qolu səmavi dinlərdən heç birini qəbul etməmişdir. Onlar tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatlarda "ye-zidi kürdlər" kimi qeyd olunurlar. Əsasən, İraq, Suriya, Türkiyə, müasir Ermənistan və Gürcüstan ərazilərində məskunlaşıblar.

Kürdlər islam, xristian, iudaist dininə sitayiş edirlər. Müsəlman kürdlər sünni və şiə məzhəbinə bölünürlər.

Qızlar. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində bir çox tayfalar yaşamışdır. Bunlar maskutl, massaqet, girdman, mar, hun, ştrovan, qız (ciqb) və digər tayfalardan ibarət idi. Qeyd olunan tayfalardan qız (ciqb) və bir çox başqa tayfalar Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrdə alban hökmdarlarının müttəfiqi kimi iştirak etmişdir. (44. 212)

Akademik Z.Bünyadov qeyd edir ki, qızlar özlərini "ciqb" adlandırırdılar. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu gün qızlara igid qızlı deyilməsi bununla bağlıdır. Çünki "ciqb-ceqit" türk sözünün bir variantıdır. Azərbaycanın şimalında orta əsrlər dövründə mövcud olmuş ən qüdrətli feodal dövləti olan Şirvanşahlar dövlətinin həm siyasi, eyni zamanda, mədəni həyatında fəal rol oynayan qızlar da az olmamışdır. Lakin Çar Rusiyası və onun davamı olan Sovet rus rejiminin qısqanc münasibəti nəticəsində tariximizin öyrənilməmiş məqamlarının qalması bir çox tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasına mane olmuşdur.

Şirvanşahlar dövrünün ictimai-siyasi və mədəni həyatında tanınan və bir çox gözəl əsərlər müəllifi olan İbrahim Qızı Qubanın Qız kəndində doğulub böyümüşdür. Yaqut Həməvi göstərir ki, onlardan ən məşhuru Əl-Qəzalinin (1059-1111) şagirdi İbrahim Qızı idi. (45)

1918-ci il may ayının 28-də bütün bəşəri prinsipləri əsas

tutaraq yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) elan olunması XIX əsrdə itirilmiş milli dövlətçiliyi bərpa etdi. Bu əlamətdar hadisə vətənimizin hər yerində, o cümlədən, Qız kəndində də (Quba r-nu) böyük sevincə səbəb olmuşdur. 1918-ci il dekabr ayının 7-də AXC parlamentinin açılışı münasibəti ilə Qız kəndindən təbrik teleqramı göndərilmişdir. Tarixçi-tədqiqatçı M.Rüstəmbəyli özünün "Çarpışan qüvvələr" kitabında yazır: "Qəzanın (Quba qəzası - N.N) Qız kəndinin varlı adamları noyabrın 24-də bütün camaat adından parlamentə təbrik teleqramı göndərərək möhkəm dövlət hakimiyyətinin yaradılmasına ümid bəslədiklərini bildirirdilər". (46. 90)

Bu məlumat "Azərbaycan" qəzetində (1918-ci il 7 dekabr, №54) təsdiq olunur.

Qızlar Azərbaycanın Quba, İsmayilli və Xaçmaz rayonlarında yaşayırlar. Tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, Qız kəndinin əhalisinin sayı 1874-cü ildə 7.770 nəfər olub. Sonradan əhali buradan demək olar ki, Aran zonasına köçməyə başlayıb. Ondan əvvəl də köçənlər olub. Lakin ən çox qeyd olunan tarixdən sonra köçməyə başlayıblar. O zaman burada 32 oba olub. "Oba" sözünün mənası qızca "qəsəbə" deməkdir. O da "aul" mənasını verir.

Rus etnoqrafı Kotlyarevski XIX əsrin 80-ci illərində Quba qəzasında qızlara məxsus 61 obanın mövcud olduğunu qeyd edir. Etnoqrafın araşdırmalarına əsasən, başlıca olaraq "oba", "qışlaq" adları ilə məlum olan bu kiçik yaşayış məskənləri, məhz, qəzanın Dağ Qız kəndindən köçən əhalidən ibarət olub.

Hələ İkinci Dünya müharibəsi illərinə qədər Qızda 770-dən artıq ev olub. Burada əhalinin sıx yaşaması insanları bir çox çətinliklərlə üz-üzə qoyub. Sıx yaşamaq kənd camaatını

məcbur edib ki, onlar sıldırım qayaların başında ev tiksin, hər yerdə əkin-biçinlə məşğul olsun. Ağsaqqalların dediyinə görə, Böyük Vətən müharibəsi dövründə Qırızda yaşamaq nəinki çətinləşib, hətta, mümkünsüz olub. Buna görə də sıx olan evlər seyrəlməyə başlayıb. Kənddə neçə-neçə yurd boş qalıb.

Qırızların sayı haqda müxtəlif məlumatlar var. N.K.Zeydliyin 1886-cı ilə olan məlumatlarına əsasən, qırızların sayı 7.767 nəfər olub. 1926-cı ilin siyahıyaalınmasına görə, qırızların sayı 2.600 nəfər idi. 1959-cu ilin siyahıyaalınması zamanı qırızlar ayrıca bir qrup kimi qeydə alınmamışlar. "Qafqaz etnoqrafik toplusu"un 37-ci cildində qırızların sayı 9.704 nəfər kimi qeyd olunub.

2005-ci ildə nəşr olunan "The Sociolinguistic Situation of the Kryz in Azerbaijan"-ın Vəli Xıdırova istinadən verdiyi məlumata görə, Azərbaycanda qırızların sayı 10 000-15 000 arasında dəyişir.

Azərbaycan torpaqlarının müdafiəsi uğrunda başlanan Qarabağ müharibəsində hər bir vətən övladı kimi, qırızlılar da erməni qəsbkarlarına qarşı müqəddəs mübarizəyə qalxdılar. Belə qeyrətli övladlardan biri də Qırız-Dəhnə kəndinin 19 yaşlı şəhidi Qəmbərov Həbil Balasultan oğludur. Həbil yaralı halda iki düşmən tankını yandırmış və özü də uğrunda vuruşduğu Vətən torpağı üstündə şəhid olmuşdur (47)

Əsrlər boyu bu kənddə yaşayan əhali natural təsərrüfatla məşğul olmuşdur. Bundan başqa, Qırızda geniş vüsət alan heyvandarlıq həmin sahə ilə bağlı olan sənətlərin inkişafına şərait yaradıb. Belə ki, məşğuliyyət növləri arasında qoyunçuluğun geniş yayılması xalçaçılığın da inkişafına səbəb olub. Xalçaçılığın ən qədim növlərindən sayılan "Səlim ağacları" çeşniyi yalnız bu kəndin adı ilə bağlıdır. Kənd əhalisinin gündəlik həyatında digər məşğuliyyət növlərinin də rolu az deyil.

Qırız camaatının əsas təsərrüfat məşğuliyyəti əkinçiliklə bağlıdır.

Qırızlıların dediyinə görə, kənddə heç sovetlər dövründə də maye qaz olmayıb. Bu yerlərdə yanacaq kimi heyvanların peyinindən də istifadə edirlər. Ona görə də əhali üçün iribuy-nuzlu heyvanların əhəmiyyəti təsərrüfatda olduğu qədər, məişət işlərində də çoxdur.

Azərbaycan süfrəsinin şahı sayılan çörəyin burada bişirilmə qaydası başqa bölgələrimizdən daha çox ləzgilərin mətbəxinə yaxındır.

Qırız dilinə ən yaxın dil buduq dilidir. Həmçinin, Qırız dilində ətrafda yerləşən Qırız-Dəhnə, Cek, Əlik, Haput və Yergüc kəndlərində də danışılır. Bu kəndlərdə danışılan Qırız dilinin ləhcələri o qədər fərqlənir ki, bəzi alimlərin fikrincə, onları ayrı bir dil kimi götürmək olar. Lakin bu dili araşdıran linqvist və alimlərin böyük əksəriyyəti bunları Qırız dilinin ləhcələri kimi qəbul ediblər.

Qırız, Cek, Haput, Əlik, Buduq, Yergüc dillərinin leksikası, morfologiyası, sintaksisi, xüsusən, sonsuzluğa qədər əşyaların cinsini bildirmək üçün meyar olan say sistemi, qohumluq bildirən sözlər demək olar ki, eynidir.

Qırız kəndində hamı iki dildə danışa bilir - Azərbaycan və Qırız dilində. Qırız dilini unutmamaq üçün bütün qırızlılar öz dillərində ünsiyyət qurur, uşaqlarını bu dildə dindirirlər. Ancaq yerli əhəlinin dediyinə görə, başqa rayonlarda yaşayan qırızlılar öz ana dillərini qoruyub saxlaya bilməyiblər. Çünki bu dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri çoxdur.

Gənc Fransız tədqiqatçılarından Jil Otye Fransanın Şərq Dilləri və Sivilizasiyaları İnstitutunda "Qırız dilinin şərhli. Azərbaycanın şimal-şərqində Qafqaz dillərinin tədqiqi" mövzusunda kurs işi müdafiə edib. Elmi işlə bağlı Azərbaycana

gələn gənc fransız burada qaldığı müddətdə Qrız dilini də öyrənməyə müvəffəq olub.

Sovet dövrünə qədər kənddə 7 məscid olub - onlardan 6-sı məhəlli, 1-i isə Cümə məscidi kimi fəaliyyət göstərüb. Həftənin cümə günləri namaz əhli məhəlli məscidlərdə deyil, bu böyük din ocağında - Cümə məscidində ibadət etmişlər. Məscidin yaranma tarixi haqqında isə ətraflı məlumat yoxdur.

Kəndin ərazisi kiçik olsa da, burda xeyli sayda inanc yerləri var. Hacı Muradağa piri öz möcüzəli rəvayəti ilə Qrız gələnlərin diqqətini cəlb edir.

Belə ziyarətgahlar kənddə çoxdur. Bunlardan biri də qədim zamanlarda yeddi dəfə həccə gedib-gəlmiş Sabirin adını daşıyan qəbiristanlıqdır. Həmin adam, o cümlədən, onun yanında yeddi dəfə gedib-gəldiyi atı müsəlman adəti ilə kəfənləyib bu qəbiristanlıqda dəfn ediblər.

Qrız camaatı Qurban, Ramazan bayramlarında bura ziyarətə gəlib, ehsan verirlər.

Ləzgilər. Ləzgilər Dağıstanın cənubunda və Azərbaycanın şimalında məskunlaşmış Qafqaz xalqlarından biridir. Onlara beş etnos daxildir - ləzgilər, saxurlar, aqullar, rutullar və tabasaranlar. Bunlar Qafqazın şimal-şərq xalqlarının samur qolunu təşkil edir və tarixən, Samur çayının hər iki sahilində yaşamışlar. Ərazi, əsasən, dağlıq yerlərdən, Samur və Gülgərçay boyunca uzanan vadilərdən, bir də Xəzər sahili boyu ensiz, lakin məhsuldar düzənlikdən ibarətdir.

1989-cu ilin statistikasına əsasən, ləzgilərin sayı 46.833 nəfər olub. Bu gün Dağıstanda və Azərbaycanda yaşayan ləzgilərin sayı siyasi müzakirələrin mövzuna çevrilib. Rəsmi məlumatlara görə, Azərbaycanda 171.395 nəfər (2,3 faiz), Dağıstanda 204.370 nəfər (12 faiz) yaşayır. Dağıstan ləzgiləri, əsasən, Dərbənddə və respublikanın Məhərrəmkənd, Axtı,

Doqquzpara, Qasıməkənd və Rutul, Azərbaycanda isə Qusar, Quba, Şəki, Şamaxı və Xaçmaz rayonlarında yaşayırlar. Qusar rayonu əhalisinin 91 faizi ləzgilərdir. Ləzgilərin yaşadığı digər 10 rayonda isə onların sayı cüzdür. Hazırda, Türkiyədə də ləzgi diasporu mövcuddur və ləzgi mənbələrinə görə, onların sayı 200 000-dən 300 000-ə qədərdir. (11)

Bu gün Nəcdə udinlərlə yanaşı, ləzgilər də yaşayır. Kənd əhalisinin 10 %-ni təşkil edən bu etnoslar azərbaycanlılarla qaynayıb qarışmışlar. Əsasən, heyvandarlıq, dəmirçilik, bağçılıq, tərəvəzçiliklə məşğuldurlar. Heyvandarlığın qoyunçuluq növü ilə məşğul olan ləzgilərin istehsal etdikləri məhsullar ətraf kəndlərin də bu tələbatını ödəyir. (48. 2)

Ləzgilərin milli yeməkləri arasında xəngəl növləri üstünlük təşkil edir. "Ləzgi xəngəli" adı ilə məşhur olan bu yemək növləri ətraf kəndlərdə də məşhurdur. Çörəyin lavaş növünə üstünlük verilir. Adət-ənənələrə gəlincə isə onlar azərbaycanlılarla demək olar ki, eynilik təşkil edir.

Ləzgilərin sıx yaşadığı Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu sənayesinin əsasını yüngül və yeyinti sənayesi təşkil edir. Burada başlıca olaraq meyvə-tərəvəz, şərab və süd məhsulları emal edilir. Rayonun kənd yerlərində xalçaçılıq ənənəvi sənəkarlıq növü kimi inkişaf etməkdədir.

Ənənəvi ləzgi rayonlarında, ləzgilərlə həmin ərazidə yaşayan digər xalq qrupları arasında heç bir milli etnik gərginlik yaşanmayıb. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda ləzgilər heç bir ayrı-seçkiliklə üzləşməyiblər. Əksinə, burada yaşayan xalqlarla onlar arasında mənəvi və tarixi yaxınlıq vardır. Azərbaycanlı-ləzgi münasibətləri həmişə sabit olmuşdur. Çoxlu qarışıq nikah vardır. Ölkəmizdə yaşayan ləzgilərin əksəriyyəti Azərbaycan dilində yaxşı danışır. (49. 483)

Qusarda Bakı Pedaqoji Universitetinin filialı vardır. Bura-

da ibtidai məktəblərdə ləzgi dilini tədris edəcək müəllimlər hazırlanır. Filial həm də ləzgi ədəbi dilini inkişaf etdirir. Qusar filialında, yalnız, Azərbaycan ləzgiləri deyil, Dağıstandan gələn eyni millətin nümayəndələri də təhsil ala bilirlər. Burada rus və ləzgi dilləri ixtisası verilir ki, məzunlar həm Azərbaycanda, həm də Dağıstanda işləyə bilsinlər.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris Azərbaycan, ləzgi və rus dillərində aparılır.

1993-cü ildən başlayaraq ləzgi dilində dərsliklər çap edilməyə başlayıb. Məlumatlara görə, hazırda 100-ə yaxın məktəbdə ləzgi dilində dərslər keçirilir. Həmin məktəblərdə I-IV siniflərin sayı 200-ə yaxındır, bu siniflərdə 2 mindən artıq şagird təhsil alır. X-XI siniflərin sayı 120-dən, şagirdlərin sayı isə 1800-dən artıqdır.

Malakanlar. Azərbaycanda yaşayan xalqlardan biri də malakanlardır. Onların Azərbaycan ərazisində məskunlaşması XVIII əsrin sonlarına təsadüf edir (bu təriqət Rusiyada XVIII əsrin əvvəllərində yaranmağa başlayıb). Malakanlar ikonanı, məbədi qəbul etmir və kilsə hökumranlığı ilə razılaşmırdılar. Rus imperatorlarının malakanların sürgün edilməsi haqda verilən fərmanlarına baxmayaraq, onlar öz adət-ənənələrini qoruyub saxlayırdılar.

1820-ci ildən başlayaraq malakanlar Cənubi Qafqaza, Krıma, 1870-ci illərdə isə Sibirə və Qars vilayətlərinə köçürülmüşlər. Azərbaycanda malakanlar, əsasən, kəndlərdə ayrıca icmalar şəkilində məskunlaşmışlar. Onlar öz adət-ənənələrini, dillərini və dini baxışlarını qoruyub saxlamaqla yanaşı, həmin ərazidə yaşayan yerli azərbaycanlılarla qarşılıqlı ünsiyyət də qurmuşlar. Rusların ilk məskunları 1828-ci ildə İranla Rusiya arasında bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra Zaqafqaziyada qalan əsgərlərdən ibarət olub.

Vikipediyada (açıq ensiklopediyada) qeyd olunur ki, həmin yerlərdən biri də sonralar Kalinovka kimi tanınacaq ərazi olub. Həmin ərazinin Xəzər dənizi sahilində, kənd yaxınlığında, poçt yolunun kənarında olması güman edilir və Şamaxıdan 1833-cü ildə köçüb gəlmiş 30 malakan burada məskunlaşıb.

1837-ci ildə Çarın verdiyi Fərman bu ərazilərdə rus kəndlərinin yaranmasına tökan verir. 1838-ci ildə Mixail Akinfeyeviç Popovun tərəfdarları Lənkəran qəzasının Qızılağac kəndi yaxınlığında poçt yolu ətrafında yerləşirlər. Yaşayış ərazisi hər tərəfli yararlı bir məkan idi.

1840-cı ildə Popovun həmfikirlərinin yeni dəstəsi Rusiyadan sürgün edilir və daha 32 malakan bu ərazidə yerləşdirilir. Yeni salınmış ərazi Mixail Popovun şərəfinə Mixaylovka adlandırılır. Sonralar bu ad dövlət tərəfindən dəyişdirilib Nikolayevka qoyulur. Malakanlar bu adla barışırlar - qəbul edirlər. Sürgün edilən malakanlar, əsasən, Rusiyanın mərkəzindən, Volqa boyundan gətirilmişlərdir. Onların hamısına Popov rəhbərlik edirdi. Malakanlar başlıca olaraq, heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olurdular. Sonrakı illər buraya yeni-yeni dəstələr, Popovun tərəfdarları axıb gəlməkdə davam edirdilər. Sovet hakimiyyətinin qələbəsiindən sonra kəndin adı "Ümumittifaq starosta"sı Kalininin şərəfinə dəyişdirilərək Kalinovka (Masallı r-nu) adlandırılıb.

Malakanlar da digər milli azlıqlar kimi Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərirlər. Onlardan biri də Masallının Kalinovka kəndində anadan olmuş Belim Yevgeniy Nikolayeviçdir (1970-1993). O, 1993-cü il martın 30-da Ağdərə uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur. Yevgeniy Nikolayeviç Kalinovka kəndinin mərkəzində - 20 Yanvar şəhidlər xiyabanında dəfn edilmişdir.

Malakanların Azərbaycanla məskunlaşdığı ərazilərdən biri də Gədəbəy rayonunun Slavyanka kəndidir. Onlar yerli xalq kimi Novruz bayramını milli bayram kimi qeyd edirlər. Kənd sakini Mariya Vasilenkova Novruzun canlarına, qanlarına hopduğunu deyir: "Bayramqabağı ev-eşikdə, həyat-bacada yır-yığış edirik, səliqə-sahman yaradırıq. Küsülülər barışır, qazanlar asılır. Şəkərbura, paxlava bişirilir. Biz də bayram günlərində üzərrik yandırırıq, tonqallar qalayırıq, yumurta döyüşdürürük. Bura bizim vətənimizdir. İllər boyu bir-birimizlə qaynayıb-qarışmışıq. Prezident İlham Əliyev də bizim qonağımız olub. Həyatımızda çay süfrəsi arxasında onunla söhbət etmişdik. O tarixi günləri əsla unuda bilmərik".

Adət-ənənələri, yaşayış tərzı və məişəti ilə seçilən İvanovka kəndi İsmayılı rayonunda yerləşir. Azərbaycanda məşhur olan bu kənddə vaxtilə Rusiyadan köçüb gəlmiş malakanlar nəslinin davamçıları yaşayır. Kənddə böyükdən kiçiyə kimi hamı rus dilində danışır. Bir qayda olaraq yaşlı kişilərin hamısı saqqalda gözlər. Uzun bəyaz saqqallı və geyindikləri kətan köynəklə malakanlar insana köhnə rus filmlərinin qəhrəmanlarını xatırladırlar.

Malakanlar özlərinin dini təliminin yeganə mənbəyi kimi Bibliyanı tanıyırlar. Bibliya kəlamlarını sərbəst şəkildə izah etməyə çalışsalar da, bəzən onların mənasını tanınmaz dərəcədə təhrif edirlər. Malakanlar özlərinin əsl dindarlar olduğunu bildirir, heç bir dini hekayəti, kilsə qərarını qəbul etmir, yalnız, Bibliyanın göstərişlərinə əməl edirlər. Onlar kilsədə xüsusi səlahiyyətlərə malik şəxslərin iyerarxiyasını rədd edirlər. Malakanların kilsələri yoxdur, onların ehkamçılıq təlimi "Dini qaydalar" adlı kitablarda təsvir olunur. Onlar kilsəni və keşişləri inkar edir, ibadət mərasimini adi evlərdə keçirirlər. Malakan icmasına qocalar və ya seçilmiş şəxslər başçılıq edir.

Malakanlar öz dini etiqadlarına görə ruslardan seçilir. Onların təriqəti ikona, xaç, xaç suyuna salınma kimi atributları qəbul etmir, donuz ətı və soğan yeməyi, spirtli içki içməyi haram buyurur. Bu da onların 200 il öncə Rusiyadan sürgününə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda məskunlaşan malakanlar öz dini etiqadlarını olduğu kimi qoruyub saxlaya biliblər və bu gün də qədim adətlərinə uyğun bir çox bayramlarını qeyd edirlər. İvanovka kəndinə səfərim zamanı "Pasxa" bayramının iştirakçısı oldum. Malakanlar bu bayramı dini təriqətlərinə uyğun olaraq qeyd edirlər. Adətə görə, bayram həftəsinin "Çistiy Çetverq" adlanan 4-cü gününə qədər bütün evlərdə, həyətlərdə təmizlik işləri sona çatdırılır və həftənin sonuncu günü "Svetly Voskreseniye" adlanan gün "Pasxa" bayramı başlayır.

Öz dini inanclarına görə, malakanlarda yaşlı nəslin nümayəndələri (günah saydıqlarına görə) televizora da baxmırlar və ibadət evində hər hansı bir çəkiliş aparılmasına icazə vermirlər. Bu ibadət evində indiyə qədər heç bir çəkiliş qrupu olmayıb və yerli əhali həmişə buna qarşı çıxıb.

Olduqca zəhmətkeş və əməksevər olan ivanovkalılar, əkin-biçin və heyvandarlıqla məşğul olurlar. Sovet dönmində İvanovkanın Kalinin adına kolxozu Azərbaycanda ən nümunəvi təsərrüfat birliklərindən idi. Elə o zamandan bu yana paytaxt Bakıda və respublikanın digər iri şəhərlərində onların ixtisaslaşmış dükanları fəaliyyət göstərir, əsasən də ət, süd və tərəvəz məhsullarının satışı ilə məşğuldurlar.

Bu kənddə Sovet təsərrüfat sistemi olan kolxoz mahiyyət etibarilə hələ də qalmaqdadır. Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olaraq, torpaqlar pay şəklində yerli əhaliyə verilsə də, onlar əvvəlki kimi kollektivçiliyə üstünlük verirlər - hamı vahid fermer təsərrüfatında birləşib. Bunun daha səmərəli oldu-

ğunu, yaxşı gəlir əldə etdiklərini bildirirlər. Bu cür təsərrüfat formasında birləşmək, iş qurmaq ölkə qanunları ilə ziddiyyət təşkil etmir.

Burada malakanlarla bağlı fikrimizi yekunlaşdırıb "ruslar" bölməsinə keçməzdən öncə (bizə irad tutulmasın deyə) bir nüansa diqqət çəkmək istərdik. Əslində, "malakanlar" dedikdə, təbii olaraq (əsasən), ruslar başa düşülür. Lakin malakanlar milliyyət etibarı ilə rus olsalar da, mahiyyətə onlardan fərqlidirlər. Çünki aralarındakı din, etiqad, adət-ənənə, həyat tərzı tamamilə fərqlidir. Ona görə də "malakanlar" və "ruslar" ayrı-ayrılıqda təqdim olunur.

Ruslar. Tarixən, iki xalq - ruslar və azərbaycanlılar arasında səmimi və mehriban münasibət, qarşılıqlı hörmət və dostluq birgəyaşayışın atributuna çevrilib, desək, heç də yanlışdır. Bu da hər şeydən əvvəl hər iki xalqın humanizm və insani dəyərlərə üstünlük verməsinin bariz nümunəsidir.

Azərbaycanda əhalinin milli tərkibinə - həm sayca, həm də xüsusi çəkisinə görə ruslar xüsusi yer tutur. Ölkə ərazisində ilk rus yaşayış məskənləri XIX əsrin 30-cu illərində meydana gəlmişdir. Bunlar, əsasən, Çar hökuməti tərəfindən sürgün edilmiş və ya Rusiyanın cənub əyalətlərindən könüllü olaraq köçüb gəlmiş malakanlar, duxoborlar, subbotniklər olmuşdur.

XIX əsrin 30-cu illərindən sonra Azərbaycana köçürülən rus əhalisini iki qrupa bölmək olar. Həmin əsrin 70-80-ci illərindən sonra burada məskunlaşan rusların bir qismi müflisləşmiş və yerlərdə torpaqdan məhrum olmuş kəndlilər, digər qrup isə xristian dininin müxtəlif cərəyanlarına məxsus olan, bədətçilikdə ittiham olunan təriqətçilər idi. XIX əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar rusların miqrasiyası güclənmişdir.

XX əsrin 40-cı illərinə qədər bu proses davam etmiş, şəhərlərin salınmasında onların rolu böyük olmuşdur.

Rusların ölkəmizə köçürülməsi nəticəsində azərbaycanlılarla rusların birgə məskunlaşdığı Astraxanbazar (indiki Cəlilabad - N.N) əyalətin mərkəzinə çevrilir.

XIX əsrdə ölkəmizə köçürülən ruslar həm Bakı və Gəncə kimi böyük şəhərlərdə, həm də bölgələrdə yerləşdirilirdi. Onlara münbit torpaqlar ayrılır, yerli əhali ilə müqayisədə müxtəlif güzəştlər edilirdi.

Cəlilabad rayonunun indiki ərazisi demək olar ki, meşə örtüyündən məhrumdur, çöllükdür, iqlimi isə qurudur. O vaxt rusların bir hissəsi bu ərazidə məskən salıblar, daha doğrusu, buna məhkum ediliblər. Onların, məhz, Cəlilabada köçürülməsinin də pərdəarxası səbəbləri olduğu bildirilir. Təbii ki, İranla həmsərhəd olan rayonda rusların yerləşdirilməsi (İmperiya maraqları baxımından) cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyinə qismən də olsa təminat verə bilərdi.

Rusların burada məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq, Cəlilabad rayonunda zaman-zaman rus yer adları meydana gəlir. Bunlardan Pokrovka, Privolnoye, Astraxanovka, Tatyankovka, Nikolayevka, Petrovka, Andreyevka, Mixaylovka və digərlərini sadalamaq olar.

Belə kəndlərdən biri olan Pokrovka Rusiyanın köçürmə siyasəti zamanı salınmış yaşayış məskənlərindən biridir. Lakin ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, ruslar Pokrovkadan köçdükcə yerlərini azərbaycanlılar tutdular. İndi Pokrovka kəndinin hamısı azərbaycanlılardan ibarətdir. Hazırda, Günəşli adlanan kənddə ruskardan demək olar ki, əsər-əlamət qalmayıb. Sadəcə, kilsədən başqa...

İki əsrə yaxın yaşı olan rus kilsəsi bu gün də tarixi abidə kimi qorunub saxlanmaqdadır. Təbii ki, kilsənin dağıdılmama-

sı, qorunub saxlanılması həm dövlətin, həm də yerli əhalinin dini abidələrə böyük dəyər verməsindən irəli gəlir.

İndi bu kənddə ruslar haqqında xatirələr, təkcə, daş abidələrdə deyil, həmçinin, insanların yaddaşında yaşayır.

Rusların kütləvi halda Azərbaycana köçürülməsi, əlbəttə, dini mərkəzlərlə yanaşı, təhsil ocaqlarının da təşəkkül tapmasına səbəb oldu. Bu səbəb ölkəmizin ruslar məskunlaşan ucqar kəndlərində belə məktəblərin tikilməsinə təkan verdi. Belə məktəblərdən biri də 1914-cü ildə Pokrovka kəndində tikilən orta məktəb idi.

Cəlilabad rayonunun ən iri yaşayış məskəni olan Göytəpə şəhəri də vaxtı ilə rusların daha çox yerləşdirildiyi ərazilərdən biri olub. Bir zamanlar Prişib adlandırılan bu ərazidə xeyli sayda rus yaşayıb. Onların burada məskunlaşmasının ən əsas səbəbi hərbi hissənin yerləşməsi ilə bağlı olub. Sovet dövründə burada rus zabıtları və İttifaq ölkələrindən gələn əsgərlər xidmət göstərüb. Bu gündən fərqli olaraq, keçmiş dövrlərdə sözügedən hərbi hissədə barmaqla sayılacaq azərbaycanlıların xidmət göstərməsi isə o dönmənin təbii "qanunauyğunluğu" idi.

Cəlilabadın digər ərazilərinə nisbətən, bir neçə rus ailəsi indinin özündə də Göytəpədə yaşamaqda davam edir. Sovet İttifaqı dağıldandan sonra rusların bəziləri (daha çox gənclər) Rusiyaya köçüb getsələr də, Göytəpədə rus üslubunda tikilmiş palıd evlərin çoxu qalır və həmin evlərdə indi ruslarla yanaşı azərbaycanlılar da yaşayır. Kənddə yaşamaqda olan ruslar isə əsasən, ahıl yaşında olanlardır.

Göytəpədə rusların az sayda qalmalarına baxmayaraq, onlar burada öz icmalarını yaradıb dini ayinlərini yerinə yetirirlər. Hər həftənin şənbə və bazar günləri bir yerə yığılan ruslar Allaha dualar edir, müqəddəs kitablarını oxuyurlar.

Cəlilabad rayonunun etnik rəngarəngliyinə görə seçilən kəndlərindən biri də Privolnoyedir. Geniş torpaq sahələrinə, gözəl təbiətə malik olan bu kənddə ruslarla yanaşı, yəhudilər də yaşayırlar. Kiçik bir kənddə həm rus, həm də yəhudi icmasının fəaliyyət göstərməsi Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olan tolerantlığın bariz nümunəsidir.

Cəlilabadda rus ailələrinin yaşadıkları kəndlərdən biri də Andrejevka olub. Bakı-Astara yolunun üstündə yerləşən bu kənddə rus memarlıq üslubunda tikilən evlər hələ də qalmaqdadır. Ruslar ərazini tərk edib paytaxt Bakıya və yaxud da Rusiyaya köçdükdən sonra onların evlərini yerli əhali alaraq istifadə etməyə başladılar.

Hazırda, Cəlilabad şəhərinin özündə də ruslar yaşamaqdadır. Onların problemləri isə rayon əhalisinin ümumi problemləri ilə eyniyyət təşkil edir. Yəni, konkret olaraq "rusların özəl problemləri var" kimi anlayışlar yox səviyyəsindədir.

Burada yaşayan ruslar digər azsaylı xalqların nümayəndələri kimi, öz folklorunu, mədəniyyətini geniş təbliğ etmək üçün bədii öz-fəaliyyət kollektivlərini yaradaraq rəngarəng repertuarlarla tədbirlər həyata keçirirlər. Bu qəbilədən olan bir çox xalq kollektivləri nəinki respublikamızda, eyni zamanda, bir çox xarici ölkələrdə də məşhurdurlar. Bu sıraya Cəlilabadın "Ruçeyok" rus bədii öz-fəaliyyət kollektivini də daxil etmək olar.

1945-ci ildə Cəlilabad rayonundakı Privolnoye və Novoqolovka kəndlərinin hər birində 1000 nəfərdən artıq rus əhalisi yaşayırdısa, 90-cı illərdə Privolnoyeda əhalinin yarısı, Novoqolovkada da təxminən bir o qədər də rus qalmışdı.

Bu azalma prosesi, Gədəbəyin Novo-İvanovka, Novo-Saratovka, Slavyanka, Şamaxı, Quba, Xaçmaz rayonlarının kəndlərinin təmsalında da aydın görünür. Əgər, 1959-cu ildə Gə-

dəbəyin adlarını çəkdiyimiz üç kəndin hər birində 1100-1200 rus əhalisi yaşayırdısa, 90-cı illərdə bu rəqəm 500-600 nəfərə enmişdir. (50.47)

Ruslar həmçinin İmişli rayonu ərazisində də məskunlaşdırılıb. İmişli rayonundan Biləsuvar rayonuna gedən yolboyu kəndlər - Semyonovka, Poltovka, Suvorovka rus kəndləri olub. Hazırda həmin kəndlərin adı dəyişdirilib (Aranlı, Qızılkənd və s.)

Ruslar Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi iqtisadiyyata, dövlətçiliyə, elmə, mədəniyyətə və təhsilə sanballı töhfələrini vermişlər. Bakı neftçisi Nikolay Konstantinoviç Baybakovun həyatı buna bariz nümunədir. Vaxtı ilə o, Azərbaycan neft kompleksində rəhbər vəzifələrdən birini tutmuş, Neft Sənaye Xalq Komissarı, sonra SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin sədri olmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyev N.K.Baybakovun səmərəli fəaliyyətini unutmamış və 1995, 1998, 1999-cu illərdə onu Azərbaycanda şəxsən qəbul etmişdir. Rusiya-Azərbaycan dostluq münasibətlərinin inkişafındakı xidmətlərinə görə N.K.Baybakov "Şöhrət" Ordeni ilə təltif olunmuşdur.

MDB sammitlərinin birinin yekunları barədə keçirilən mətbuat konfransında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdi: "Azərbaycandakı ruslar mənim dostlarımdır...".

Əlbəttə, bu sözlər təkcə ruslara aid deyil Azərbaycanda yaşayan hər bir millətə aid edilə bilər. Ruslara gəldikdə isə həyatı misallar bunu təsdiq edir. Ölkəmizin bütün tarixi boyu ilk dəfə olaraq Rus Provaslav Kilsəsinin Başçısı, Moskva Ümumrusiya Patriarxı, mərhum II Aleksey Azərbaycana səfər etmişdir. Bu tarixi səfər bir daha təsdiq edirdi ki, Azərbaycan Prezidenti respublikada yaşayan rus vətəndaşlarına, provaslav xristianlara necə böyük diqqət və qayğı göstərir.

Rus mədəniyyəti və rus dilinin qorunması, məktəblərdə rus dilində dərslərin tədris olunması, Bakı Slavyan Universiteti kimi unikal tədris müəssisəsinin yaradılması, rus dilində qəzet və jurnalların nəşri, paytaxtda A.S.Puşkinin abidəsinin ucaldılması və s. tədbirlər bütünlüklə Azərbaycan dövlətinin demokratik cəmiyyət quruculuğundakı səmərəli milli siyasətini bir daha təsdiq edir.

Bakıda Azərbaycandakı Rus İcmasının 15 illiyinə həsr edilən "Rus İcması - 15 illik yol" adlı konfransda çıxış edən icmanın başçısı, millət vəkili Mixail Zabelin vurğulamışdır ki, qurumun inkişafı 1993-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra başlayıb. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra rus icmasının fəaliyyətində yaxşılaşma doğru dəyişikliklər baş verib. O, nəzərə çatdırmışdır ki, hazırda Azərbaycanda 15 mindən çox tələbə rus dilində təhsil alır. Azərbaycanda yaşayan rusların sayı 150 min nəfərdən ibarətdir. Həmçinin, rus dilində qəzetlər, jurnallar çap edilir və digər mətbuat orqanları fəaliyyət göstərir. Bir sözlə, rus dilinə münasibət Azərbaycanda çox yaxşıdır. O, daha sonra təəssüf hissi ilə Azərbaycan dilini yaxşı bilmədiyini qeyd edərək, buna görə özünü günahlandırmışdı.

Prezident İlham Əliyevin konfrans iştirakçılarına təbrik məktubunda bildirilirdi ki, rus və Azərbaycan xalqlarının taleyi artıq 170 ildir ki, bir-biri ilə bağlıdır və yüz minlərlə rus haqlı olaraq Azərbaycanı öz vətəni hesab edir.

Hazırda, Qafqazdakı ən böyük rus icması da məhz Azərbaycanda yaşayır.

Rus icmasının bir neçə ictimai və mədəni birliyi ("Sodrujestvo", Slavyan mədəniyyət mərkəzi və s.) mövcuddur. Bunların sırasında Milli Məclisin deputatı Mixail Zabelinin başçılıq etdiyi rus icması daha çox nüfuzludur. Ayırı-ayrı rus mil-

liyyətli şəxslərə sosial-demokratların və kommunistlərin sıralarında da rast gəlinir. Ancaq sonuncuların ölkədəki təsiri cüzdür. Rus əhalisinin maraq və tələbləri kütləvi şəkildə açıq bəyan edilmir. Bunlar daha çox tövsiyə şəklində iqtidarın və siyasi qüvvələrin nəzərinə çatdırılır.

1970-ci ildən Azərbaycandakı orta məktəblərdə birinci sınıfdan rus dili tədris edilməyə başlandı. Bu gün isə orta məktəblərin 400-də dərslər rus dilində, ali məktəblərin isə tam əksəriyyətində dərslər Azərbaycan və rus dillərində keçirilir.

Rusiyanın siyasi dairələri də açıq etiraf edirlər ki, Azərbaycanda rus dili özünə möhkəm dayaq tapmış və bu uğura Ulu öndərin müdrik siyasəti səbəb olmuşdur. Hələ keçən əsrin 70-ci illərindən respublikada rus dilinin hərtərəfli inkişafı üçün həyata keçirilən siyasət öz bəhrəsini verməkdədir.

Rus Dram Teatrı özünə çoxlu tamaşaçı cəlb edərək böyük uğurla fəaliyyətdədir. Xalqlarımız arasındakı mədəni əlaqələr dərinləşməkdə davam edir. Hər iki xalq üçün əlamətdar olan günlər təmtəraqla keçirilir, hər iki xalqın ədəbiyyat və incəsənətində dərin iz buraxan şəxslərin yubileyləri qeyd edilir. Azərbaycandakı belə vəziyyət ruslar üçün, yalnız, Baltik ölkələri ilə deyil, həm də MDB respublikaları ilə müqayisədə daha əlverişlidir. Bunu rusların özləri də açıq etiraf edirlər.

Bütün digər vətəndaşlar kimi, ruslar da öz dini mərasimlərini azad keçirmək imkanına malikdirlər. 90-cı illərin ortalarında Rus Pravoslav Kilsəsinin (RPK) Müqəddəs Sinodunun qərarı ilə mərkəzi Bakıda olan müstəqil Xəzər yeparxiyası bərpa edilib. Göründüyü kimi, həm rəsmi, həm də insani təmaslar Azərbaycan ilə Rusiyanı bir-birinə yetərinə sıx bağlayır. (51)

Prezident İlham Əliyev 28 noyabr 2014-cü ildə Ümumru-

siya Dövlət Teleradio Verilişləri Yayım Şirkətinin "Rossiya-24" informasiya telekanalına müsahibəsində Azərbaycanda rus icmasının Cənubi Qafqazda ən böyük icma olduğunu xüsusi olaraq vurğulayıb: "Onun üzvlərinin sayı 120 min nəfərdən çoxdur. Azərbaycanı beynəlxalq məkanda layiqincə təmsil edən bu insanlar həm müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edir, həm də ölkəmizin inkişafına böyük töhfə verirlər. Onlar dövlətimizin layiqli vətəndaşları, Azərbaycanın vətənpərvərləri, eyni zamanda, öz dilinə, mədəniyyətinə, ənənələrinə bağlı olan insanlardır".

Prezident bildirmişdir ki, leksikonumuzda, nisbətən, yeni söz olan multikulturalizm ənənələri Azərbaycanda əsrlər boyu həmişə mövcud olub: "Sadəcə, müxtəlif cür adlanıb, lakin mahiyyəti dəyişməyib. Zənnimcə, əsrlər ərzində, o cümlədən, Sovet dövründə yaranan müsbət meyllər müasir Azərbaycanda möhkəmlənir. Bu da ölkəmizdə milli həmrəyliyin əsası, müasir dinamik inkişafın təməlidir. Təəssüf ki, biz müasir dünyada çox vaxt başqa mənərə - qarşıdurma, təcridolunma, ayrı-seçkilik görürük. Bəzi ölkələrdə ümumiyyətlə, yüksək səviyyədə bəyan edirlər ki, multikulturalizm siyasəti fiaskoya uğrayıb. Bu, çox təhlükəli meylidir. Düşünürəm ki, Azərbaycanın nümunəsi bunun tam əksini göstərir. Onu göstərir ki, öz mədəniyyətinə, tarixinə bağlı olmaqla bərabər, eyni zamanda, başqa xalqların və dinlərin nümayəndələrinin mədəniyyətinə də hörmətlə yanaşmaq olar. Təsədüfi deyil ki, Bakı bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın özünəməxsus mərkəzinə çevrilib. Bu yaxınlarda bizdə Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılıb, müxtəlif tədbirlər, beynəlxalq forumlar keçirilir. Əlbəttə, Azərbaycan çoxmillətli, çoxkonfessiyalı ölkə kimi belə bir nümunə göstərir ki, sosial sifariş və dövlətin düzgün siyasəti olanda bütün bu məsələləri bacarıqla həll etmək müm-

kündür.

Azərbaycanda rus dilinə əvvəllər olduğu kimi, indi də hörmətlə yanaşılır. Bizdə tədris rus dilində olan 300-dən çox məktəb, həmçinin, bütün dövlət ali məktəblərində rus dilində təhsil almaq üçün bölmələr var. Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı və Bakı Slavyan Universiteti yaradılıb. Hesab edirəm ki, bu müsbət təcrübə dili hücum hədəfi seçən ölkələr üçün faydalı ola bilər". (76)

Azərbaycan Rus İcmasının Rus Mədəniyyəti Mərkəzində Rusiya Federasiyası Federal Məclisinin Dövlət Dumasında Kommunist Partiyası fraksiyasının sədri Gennadi Züqanovun rəhbərliyi ilə ölkəmizdə səfərdə olan nümayəndə heyəti ilə görüş keçirildi. (10 fevral 2015-ci il)

Mərkəzin direktoru Qalina Manafova qonaqları Azərbaycanda rus mədəniyyətinin və rus dilinin, rus ədəbiyyatı, adət və ənənələrinin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi və təbliği, millətlərarası əlaqələrin inkişafı və möhkəmləndirilməsi, rus və Azərbaycan mədəniyyətlərinin, habelə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər xalqların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı zənginləşməsi istiqamətində aparılan böyük işlər barədə məlumat verib.

Qeyd edilib ki, ötən illər ərzində Mərkəz Rusiyanın və Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığına həsr edilmiş çoxsaylı ədəbi-musiqili tədbirlər, pravoslav bayramları münasibətilə konsertlər təşkil edib. Mərkəzdə mütləq olaraq Azərbaycanda yaşayan rus rəssamlarının əsərlərinin sərgiləri, rus şair və yazıçıların kitablarının təqdimat mərasimləri, respublikanın, Rusiyanın və yaxın xaric ölkələrin görkəmli mədəniyyət xadimləri ilə yaradıcı görüşlər keçirilir.

Azərbaycan Rus İcmasının sədri, Milli Məclisin deputatı

Mixail Zabelin Rus İcmasının fəaliyyətindən söhbət açaraq qeyd edib ki, icma bir sıra mühüm layihələr həyata keçirir: müharibə və əmək veteranlarına hər il maddi yardım göstərilir, müalicəyə ehtiyacı olanlar Moskva şəhərinin klinikalarında müalicə olunmağa göndərilir, uşaqlar Rusiyanın tarixi bölgələrində turist səfərlərində olur, yay fəslində uşaqların "Drujba" idman-sağlamlıq xeyriyyə düşərgəsində istirahəti təşkil edilir.

Qeyd olunub ki, ehtiyacı olan yaşlı insanlar zəruri dərman maddələri, tibbi cihazlar, əlil arabaları ilə təmin edilir. Respublikada həyata keçirilən "Moskva merinin təqaüdü" proqramı sayəsində Bakı şəhərinin ali məktəblərində təhsil alan 22 ən yaxşı tələbənin hər birinə ildə 1100 ABŞ dolları məbləğində təqaüd ödənilir.

Respublika məktəbləri ilə səmərəli iş aparılır - rus dili və Rusiya tarixi üzrə olimpiadalar və müsabiqələr keçirilir.

Rus icmasının təşəbbüsü ilə hər il "Rodniki düşi" adlı rus mahnısı festivalları keçirilir, Yeni il münasibətilə uşaqlar üçün tamaşalar təşkil edilir.

Gennadi Züqanov Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevlə dostluq münasibətləri barədə xatirələrini bölüşərək qeyd edib ki, Prezident İlham Əliyevlə də çoxdan tanışdır. O, Bakıda keçirilmiş görüşlər barədə məlumat verərək qeyd edib ki, nümayəndə heyəti 23 nömrəli orta ümumtəhsil məktəbində və Bakı Slavyan Universitetində olub.

Qonaqlar Azərbaycanda rus dilinin və rus ədəbiyyatının öyrənilməsi səviyyəsindən, respublikada rus mədəniyyətinə və incəsənətinə münasibətdən məmnun olduqlarını bildiriblər.

G.Züqanov rus icmasının problemləri ilə maraqlanıb. Qonaqlara "Ruslar Azərbaycanın tarixində" kitabı və rus dilində jurnallar hədiyyə edilib.

Bu hadisədən bir həftə sonra (23 fevral, 2015-ci il) Rusiya İnformasiya və Mədəniyyət Mərkəzində "Azərbaycan rusları" sənədli filminin təqdimatı oldu. Filmdə rusların Azərbaycana köçməsi, respublikanın mədəni və iqtisadi inkişafında iştirakından, müasir Azərbaycanda rusların həyat və fəaliyyətindən söz açılır.

Film Azərbaycanın Rus İcmasının sifarişi və Moskva Hökumətinin Xarici İqtisadi və Beynəlxalq Əlaqələr Departamentinin, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının köməyi ilə lentə alınıb. Filmin rejissoru Cavid İmamverdiyev, ideya və ssenari müəllifi Rus İcmasının sədri, Milli Məclisin deputatı Mixail Zabelindir.

Bütün bunları ümumiləşdirsək, görürük ki, hər iki xalqın bir-birinə sıx bağlılığı, mehriban ünsiyyət Azərbaycan ilə Rusiyanı daha sıx tellərlə bir-birinə bağlayır. Hazırkı həssas bir dövəmdə bunu təbii yaranan zərurət kimi də dəyərləndirmək olar.

Rutullar. Rutulların əsas hissəsi Dağıstanın Rutul rayonunda, bir hissəsi isə Azərbaycanda yaşayır. Onlar özlərini rutul və ya "mix adbır" adlandırırlar. Ölkəmizdə yaşayan rutullar kompakt halda Şəkinin Şorsu kəndində məskunlaşıblar. Onlar, həmçinin, Şəkinin yaxınlığında yerləşən Şin, Göybulaq kəndlərində də yaşayırlar. Ancaq say etibarilə rutulların əsas yaşayış yeri, məhz, Şorsu və Şin kəndləridir.

Şəkinin 42 kilometrliyində yerləşən Şorsu bu rayonun çox da qədim olmayan kəndlərindəndir.

XX əsrin 40-cı illərinə qədər rutullar maldarlıqla məşğul olaraq köçəri həyat sürüblər. Sonralar Şəkidə böyük bir ərazidə meyvə bağlarının, əsasən də alma bağlarının salınması Dağıstan rutullarının buraya köçünü gücləndirib.

Rutulların köçəri həyat tərzindən oturaq həyata keçid dövrü yaşlı nəslin yaddaşında da dərin izlər buraxıb.

Əsasən, heyvandarlıqla məşğul olan rutulların süfrələrində daha çox ət yeməklərinə rast gəlinir. Qaxac ilə yanaşı, təh-nələrində lavaş saxlayan rutulların əsas yeməkləri xəngəl olub.

Rutullar bir çox adət və ənənələrini saxladıkları kimi, toy adətlərində də bu özünəməxsusluğu qoruyub saxlayıblar. Xan, vəzir və cəlladın iştirakı ilə olan səhnələr müasir rutul toylarında da dəbdədir.

Dağıstan xalqları ilə rutullar arasında uyğunluqla yanaşı, fərqlənən cəhətlər sırasında onların dilini də göstərmək olar. Bu xalqın dili Dağıstan dillərinin ləzgi qrupuna aiddir. Rutul dilinin, əsasən, ləksik fərqlərə malik dörd dialekti var. Leksikasında ərəb, fars, xüsusilə Azərbaycan və rus mənşəli sözlər çoxdur.

Rutulların şeirlərində və mahnılarında onların həyat tərz-i, yaşam tarixi, dədə-baba yurdları yada salınır. Demək olar ki, mənbəyi Dağıstan rutullarından qaynaqlanan bu xalq folkloru Şorsu kəndində də öz axarı ilə davam edir.

Rutullar öz folklor nümunələrini hərtərəfli yaşadır, inkişaf etdirirlər. Yaradılan şeir nümunələri, rəqs qrupu ilə yanaşı, rutul folkloru onun ayrılmaz hissəsi olan "ABAY" ansamblının ifalarında da yaşayır. Bu ansambl, təkcə, Şorsu kəndinin deyil, Şəkidə keçirilən bütün şənliklərin də bəzəyi sayılır.

Rutulların bu yerlərə Dağıstandan gəlməsinə baxmayaraq, onların bir çox xüsusiyyətləri Dağıstan xalqlarından, o cümlədən, avarlardan, ləzgilərdən, saxurlardan seçilir. Bu fərqlənmə onların mədəniyyət, incəsənət nümunələrində də özünü göstərir.

Oturaq həyata qədəm qoymuş bu xalq artıq yerli əhali ilə

bir çox adətləri, el mərasimlərini birgə keçirməyə başlayıb və bununla da köç həyatına son qoyublar. Yerli əhaliyə qayna-yıb-qarışan, təkcə, ünsiyyət deyil, həm də adətlər, ənənələr olub.

Saxurlar. Etnoqrafik baxımdan zəngin rayonlarımızdan biri də Qaxdır. Qax rayonu öz qədim tarixi abidələri, yaşayış məskənləri ilə yanaşı, ərazisində yaşayan azsaylı xalq, milli azlıq və etnik qrupların zənginliyi ilə də seçilir. Rayonda 20-yə qədər milli azlığın və azsaylı xalqın nümayəndəsi mehriban qonşuluqda yaşamaqdadır. Avarların, ləzgilərin, ingiləylərin, gürcülərin və digər xalqların bir çox adət-ənənələri əsrlərin süzgəcindən keçərək bir-birinə daha da yaxınlaşıb.

Azərbaycanın Qafqaz dilləri ailəsinə daxil olan saxurlar, əsasən Qax və Zaqatala rayonlarının bir neçə kəndində məskunlaşıblar.

Təqribən, XV əsrdə saxur icmaları birləşərək Dağıstan ərazisində yerləşmiş və onlara sultan başçılıq etmişdir. Bu icmaların iqamətgahı əvvəl Saxur kəndi, XVII əsrdən isə qismən İlisu olmuşdur (Hazırda, burada 5-6 ailə yaşayır - N.N).

Saxurlar, tarixən, Dağıstanda məskunlaşmış, daha sonralar isə Azərbaycan ərazisinə köç edib Qax və Zaqatala ərazilərində yerləşmişlər. Saxurların Azərbaycanda yerləşməsinin bir neçə yüz illik tarixi ərzində onlar azərbaycanlılarla qayna-yıb-qarışmış, Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə yiyələnmişlər.

1992-ci ildən Azərbaycanda saxurların adət-ənənələrinin, dilinin, mədəniyyətinin inkişafına xidmət edən Saxur Mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Yüz illər boyu doğma Azərbaycan torpağında bu azsaylı etnosların assimilyasiyaya uğramasına yol vermədən, bu günümüzədək saxlanması, şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqının humanistliyini, böyüklüyünü təsdiq edən danılmaz faktdır. Əsr-

lərlə sayı bir neçə mindən artıq olmayan, bir kənddə məskunlaşan əhalini qoruyub saxlamaqla, biz, əslində özümüzə, tariximizə hörmət bəsləmiş oluruq və həm də onu sübut edirik ki, Azərbaycan, təkcə, özünü azərbaycanlı sayanların deyil, eləcə də bu torpağın övladı hesab edənlərin vətənidir.

Saxurlara 12 məktəbdə saxur dilində dərslər keçirilir. Saxurların ana dilində "Əlifba"ları çap edilib və 1996-cı ildən öyrənilir.

Saxurların məişət təsərrüfatında aparıcı yeri qoyunçuluq tutmuşdur. Bu təsərrüfatda yerli qoyun cinsləri daha üstünlük təşkil etmişdir. İribuynuzlu mal-qara isə qoyunçuluğa nisbətən geniş yayılmamışdır. Bu da saxurların başlıca olaraq dağ ərazilərində zəngin yaylaqlara malik olmaları ilə izah edilməlidir.

Bir xarakterik cəhəti də qeyd etmək ki, saxurların məişətində əkinçilik ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dağlıq ərazilərdə yaşadıqlarına görə və münbit torpaqların azlığı üzündən onlar əkinçiliklə məşğul ola bilməmişlər.

Saxurların digər məşğuliyyəti sənətkarlıq olmuşdur. Bu, bir tərəfdən onların zəngin yun, dəri məmulatına malik olması, digər tərəfdən də kişilərin başqa məşğuliyyətinin olmaması ilə izah edilir. Yəni, qadınlar yunu öyürüb ondan müxtəlif ev-məişət əşyaları toxuyur, kişilər isə zərgərlik, dəmirçilik və silahqayırma ilə məşğul olurdular.

Saxurlar arasında çəkməçilik, dülgərlik, daşıqlama sənətləri də üstün yer tutub. Bu sənət sahibi olan kişilər bir tərəfdən yerlərdə el-obanın öz tələbatını ödəyər, digər tərəfdən də ilin müxtəlif vaxtlarında Azərbaycan və Gürcüstan şəhərlərinə, kəndlərinə gedib orada əhalinin sifarişini yerinə yetirərdilər.

Ölkəmizdə məskunlaşan saxurlar bir neçə yüz illik tarixi dövr ərzində azərbaycanlılarla qayna-yıb-qarışaraq, ümumazər-

baycan dilinə, mədəniyyətinə yiyələniblər. Bununla yanaşı onlar özlərinə məxsus bir çox adətləri yaşada biliblər. Bu özəllik onların zəngin mətbəxinə də aid ola bilər.

Saxurların mətbəxi müxtəlif yeməklərlə zəngindir. Xəmir xörəkləri isə onların ən çox sevdikləri yeməklərdən sayılır. Saxurların mətbəxində bir çox yemək növləri qaxacla hazırlanır. Bundan başqa, onların mətbəxində "sürfüllü", "xikeyi", "xingili" adlı yemək növləri də məşhurdur.

Uzun əsrlər boyu Azərbaycan türkləri ilə bir yerdə yaşayan saxurlar toy adətlərində də özünəməxsusluqlarını qoruyub-saxlaya biliblər. Bu gün saxur kəndlərində, əsasən, qədim toy adət-ənənələrinə üstünlük verilir.

Bütün bunlar Azərbaycanın, tarixən, müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan xalqların məskəni olduğunu bir daha sübut edir. Bu xalqların dar gündə də, şad gündə də bir-birinə arxa, dayaq olaraq hamılıqla vahid azərbaycançılıq ideologiyasına sadiqliyini nümayiş etdirir.

Saxurların geyimləri də böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Kişilərə məxsus "motal" papaq, bürünmə və ya qollu kürk, şal, çarıq, yundan toxunmuş şalvar və başqa ənənəvi geyim növləri aradan çıxmış, onları daha müasir fabrik geyimləri əvəz etmişdir. Saxurların ənənəvi qadın geyimləri bir növ azərbaycanlı qadınların geyim növü ilə oxşardır. Müasir dövrdə ənənəvi qadın geyimlərindən, yalnız, yaşlı nəslin nümayəndələri istifadə edirlər.

Talışlar. Talışlar, əsasən, Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində - Astara, Lənkəran, Lerik, Masallı rayonlarında, həmçinin Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvarın bəzi qəsəbə və kəndlərində yaşayırlar.

Talışlar Azərbaycanın qədim yerli tayfalarındandır. Elmi

ədəbiyyatda əcdadlarının kadusilər olması və döyüşkən xalq kimi göstərilir. Talışlar özlərini "tolış", dillərini "tolışə zıvon" adlandırırlar. Rus mənbələrində talışlar, əsasən, "talışi", bəzən isə "talışini" kimi təqdim olunurlar.

Telusinanın müasir İranın şimal ərəzində mövcudluğunu nəzərə alsaq, çox güman ki, bu, talışların yaşadığı qədim vilayət olmuşdur. "Telusina"-nın "talış" sözünün ilk variantından biri olması fikrini ağılabatan hesab etmək olar. İran tarixçisi Ə.Kəsərvî qeyd edir ki, ərəblər Azərbaycana gələnə qədər "talış" sözünə heç bir mənbədə rast gəlinmir. Talışlar barəsində ərəb mənbələrində ilk məlumat verənlərdən biri məşhur coğrafiyaşünas alim-səyyah İbn-Xordadbeh (820-913) olmuşdur. O "Yollar və məmləkətlər haqqında kitab" əsərində "ət-Teyləsan" dedikdə talışları nəzərdə tutmuşdur. (52.170)

"Teyləsan" ərəbcədir, zahidlərin baş sarıqlarından sallanan sarıq ucuna, kürkün bir növünə deyilir. (53.158)

Tarix elmlər namizədi A.Fazili bu barədə yazır: "Nə kadusilər oradan getməmiş, nə də talışlar başqa ərəzidən buraya gəlməmişlər. Ona görə ki, kadusi sözünün əsli "kaduşi", yaxud qaduş, qadış olmuş, yunanlar və ərəblər bu adı dəyişmiş, birincilər "ş" hərfi əvəzinə "s" hərfini, ikincilər isə "talasan"-ı "talıqaduş" göstərmişdir". Şübhəsiz, bu müəllif İran dillərindən istifadə etmişdir. Sonralar isə "k" hərfi "t" hərfinə, "d" hərfi isə "l" hərfinə çevrilərək "taluş", "talış" şəklini almışdır. (54.123)

Eramızın IV-V əsrlərində yaşamış yunan müəllifləri Araz çayı sahilində "Tal" tayfasının mövcud olmasını qeyd edirlər. Bəzi tədqiqatçılar "talış" sözünün yaranmasını bu tayfa ilə əlaqələndirirlər. Görkəmli Türkiyə tarixçisi Bahəddin Ökəl "Böyük Hun imperiyası" kitabında yazır: "Çinlilərin "tieli" dedikləri tölüş türk tayfaları Orta Asiyadakı qədim Hunların qalığı-

larından başqa bir şey deyildir". (55. 185)

Tarix elmləri doktoru Seyidağa Onullahi isə İran tarixçilərinin mülahizələrinə əsaslanaraq yazır: "Muğan ilə Gilanın sonunda isə Rudşər (Hövsam - S.O.) buxtası arasında geniş bir ərazidə talışlar yaşayırdı ki, bu da "Tilsan" sözündən əmələ gəlmişdir".

İran alimi Səid Nəfisi talışları türk irqindən hesab edir və onların əcdadının Çingiz xan tərəfindən İrana gətirilmiş qoşunlar arasında olduğunu bildirir. Yazır ki, Elxani Sultan Əbu-Səidin əmirlərindən olan Əmir Çobanın bir oğlunun adı Talış idi.

Qoluşlar dağdan aşağı, aranda yaşayan, əkinçiliklə, torpaqla məşğul olan hissəsini "tolış", talışlar isə dağda yaşayan əsasən mal-qara ilə (maldarlıqla) məşğul olanları "qolış" adlandırırlar. (56. 105)

Filologiya elmlər doktoru Maqşud Məmmədovun, coğrafiya elmlər namizədi Nadir Məmmədovun və əməkdar müəllim Mirhaşım Talışlının bu sahədə bözi araşdırmaları var. (57. 4)

Hazırda, respublikamızın Ağdam, Quba, İsmayilli, Sabirabad, Şamaxı, Şəmkir, Ağdərə rayonlarında Talış adlı kəndlər, Hacıqabulda kiçik Talış qəsəbəsi, Gürcüstan Respublikasının Aspinadex rayonunda Toloş kəndi, Ermənistanda Talış kəndləri, İran İslam Respublikasında Talışnuri, Talışlar, Talışmika-yıllılar toponimləri vardır ki, bunlar da XVI əsrdə Səfəvi qızılbaşların tərkibində olan talışların göstərilən yerlərdə məskunlaşması ilə bağlıdır. Akademik N.Y.Marr qeyd edir ki, talış adı Qafqaz coğrafi adlar içərisində ən geniş yayılmış bir addır.

İstər Azərbaycan Respublikasında, istərsə də İranda yaşayan talışların sayı haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlara rast gəlinir.

Əhalinin 1926-cı il siyahıyaalmasıdakı statistik məlumatlara əsasən, Şimali Azərbaycanda milli mənsubiyyətinə görə 77.323 nəfər talış qeydə alınmış, 80.624 nəfəri isə talış dilini özlərinin ana dili hesab etmələri göstərilmişdir. 1931-ci il aprelin 5-dək olan məlumata görə, Şimali Azərbaycanda 89.398 nəfər talış yaşamışdır. 1931-ci ildən 1989-cu ilə kimi əhalinin siyahıyaalmasıda talışların sayı haqqında rəsmi məlumat verilməmişdir. Lakin bəzi elmi tədqiqat əsərlərində SSRİ-də 89 min talışın yaşadığı qeyd olunmuşdur. (58.302)

Tədqiqatçı, tarixçi-etnoqraf Həşim Kəlbəyev "Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsi əhalisinin etnoqrafik xüsusiyyətləri" kitabında Azərbaycan etnoqrafiyasının tərkib hissəsi olan talışlar haqqında geniş və dolğun məlumat vermişdir. Əsər Azərbaycan etnoqrafiyasına böyük bir töhfədir. (59)

1989-cu il əhalinin siyahıyaalınmasında Sovet İttifaqında 21.914 nəfər, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasında 21.200 nəfər talışın yaşadığı göstərilir. Hətta, talışlara xüsusi məqalə həsr etmiş professor Ə.Rəcəbov heç bir rəsmi məlumata söykənmədən Azərbaycan Respublikasında 100 min, İranda 1 milyon 200 mindən çox talışın yaşadığını göstərir. (60)

Bütün bunlar onu göstərir ki, nə respublikamızda, nə də onun sərhədlərindən kənarda yaşayan talışların sayı barədə dəqiq rəsmi məlumat yoxdur. (61.5)

Talış dilinin iki - şimal və cənub dialekti mövcuddur. 1930-cu ildə nəşr edilmiş "Talışskie teksti" əsərində İranda talış dilinin cənub dialektinin mövcud olması barədə məlumat və həmin dialektə mətn nümunələri verilmişdir. Cənub dialekti son dövrlərdə Rəşt şəhəri yaxınlığındakı Masulə kənd şivəsinin materialları əsasında C.Lazar tərəfindən təsvir olunmuşdur. Müasir dövrdə talış dili dialekt səviyyəsində, bir na-

mizədlilik dissertasiyası istisna olmaqla, elmi şəkildə öyrənilməmişdir. (62. 98)

Talışlar Azərbaycan əlifbasından istifadə edirlər. Müxtəlif vaxtlarda talış dilində bir sıra kitablar, əlifba, dərsliklər və qəzet çap olunmuşdur.

Talış dilinin ilk əlifbası latın qrafikası əsasında 1933-cü ildə Z.Əhmədzadə və M.Nasirli tərəfindən yazılmışdır. 30-cu illərin əvvəllərində ibtidai siniflərdə talış dilini tədris etmək cəhdi göstərildi və bir neçə dərslik yazıldı. Lənkəranda çıxan "Sə Təliş" qəzetində Azərbaycan dilində məqalələrlə yanaşı, talış dilində yazılar da çap edildi. 1930-1937-ci illərin represiyaları bütün bunlara son qoydu.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra talış dilində yenidən kitablar nəşr edilməyə başlandı. 1994-cü ildə Novruzəli Məmmədov və Şəhrza Ağayev tərəfindən talış dilində "Əlifba", dərsliklər nəşr olundu. Talış tərkibli bir sıra orta məktəblərin I-ci siniflərində talış dili həftədə iki saat tədris edilir. 1992-ci ildə "Təlişi sədə" qəzeti, sonrakı illərdə bir sıra şeir kitabı, almanax nəşr edildi. Hazırda, Azərbaycan da yaşayan azsaylı xalqların dillərindən biri kimi talış dili Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda tədqiq edilir, onun öyrənilməsi dövlət planına salınmışdır. Azərbaycan Respublikasında talışlar dövlət dili kimi Azərbaycan dilindən istifadə edirlər. (11)

1990-1991-ci tədris ilində talışların kompakt yaşadığı Lənkəran, Masallı, Astara və Lerik rayonunun bir sıra ümumtəhsil məktəblərində talış dilinin tədrisinə başlanıldı. Talış dili tədris olunan orta ümumtəhsil məktəblərinin sayı 248 olmaqla, respublikada fəaliyyət göstərən orta təhsil müəssisələrinin, təqribən, 5 faizini əhatə edir. Hazırda, talış dili bir fənn kimi I-IV siniflərin tədris planında həftədə 2 saat olmaqla tədris

edilir.

Müəllimlər bir müddət 1991-ci ildə Kərim Kərimovun müəllifliyi ilə nəşr olunan "Talış dilinin tədrisinə dair" metodik vəsaitindən əlifba dərsliyi kimi istifadə etmişlər. İlk əvvəl talış əlifbası üçün kiril qrafikasıdan istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifbaya keçiddən sonra talış dili üçün də latın qrafikalı əlifba yaradılmışdır.

1993-cü ildə azlıqda qalan xalqların dillərinin I sinifdə tədrisi üçün T.Seyidovun və M.Cəlilovun müəllifliyi ilə "Danışmağı öyrənirik" adlı dərslik hazırlandı və 1994-cü ildə çap edildi. Bu dərslik ancaq şəkillərdən ibarət idi və azlıqda qalan bütün xalqlar üçün eynilik təşkil edirdi, həm də əlifbaya-qədərki dövr üçün ana dilində şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnməyə kömək məqsədi daşıyırdı.

Azlıqda qalan xalqların dillərinin tədrisində əlifbanı öyrənmə dövrü II sinifdən nəzərdə tutulur. Bunu, eyni zamanda, həm dövlət dilinin, həm də ana dilinin əlifbasının tədrisinin şagirdlər üçün yaradacağı çətinliklə əlaqələndirirlər. Talış dilində əlifba dərsliyi N.Məmmədovun və Ş.Ağayevin həmmüəllifliyi ilə 1996-cı ildə nəşr olundu. 1996-cı ildə həm də talış dilinin IV sinifdə tədrisi üçün Ə.Rəcəbovun və Ə.Əliyevin birgə hazırladıqları "Təlişə zıvon" dərsliyi çap olundu.

25 avqust 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən "Azsaylı xalqların cəm halda yaşadıkları regionlarda fəaliyyət göstərən məktəblərin I-IV sinifləri üçün ana dili (doğma dil) proqramları" təsdiq edilərək çap olundu.

2005-ci ildə Talış ziyalılarının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevdən talış dili dərsliklərinin təkrar çapını və indiyə qədər nəşr edilməyən dərs vəsaitinin hazırlanmasını xahiş etdilər. Ölkə başçısına talış dilinin tədrisində mövcud olan problemlərlə bağlı açıq məktubla müraciət öz

böhrəsini verdi. Təhsil Nazirliyi Prezidentin göstərişi ilə bir il ərzində I-IV siniflər üçün dərslikləri yenidən işləyərək, bəzilərini isə yenidən hazırlayaraq nəşr etdirdi.

2006-cı ildə Yəhya Kərimovun müəllifliyi ilə bütün xalqlar üçün ümumi olan "Dilimizi öyrənək", Novruzəli Məmmədov və Şahrza Ağayevin həmmüəlliflikləri ilə II sinif üçün "Talışə zıvon", Kərim Kərimov və Yədulla Ağazadənin həmmüəllifliyi ilə III sinif üçün "Talışə zıvon", Əbülfəz Rəcəbov və Əlirza Əliyevin həmmüəllifliyi ilə IV sinif üçün "Talışə zıvon" adlı dərslik tam və komplekt halda, nəfis şəkildə çap edilərək məktəblərə çatdırılıb. (79)

250-yə yaxın məktəbdə talış dilində dərslər keçirilir. 1996-cı ildən isə talış dilində "Əlifba" dərsliyi mövcuddur.

Azərbaycanın əksər etnosları kimi talışlar da İslam dininə mənsubdurlar. Cənub bölgəsi həm də ziyarətgah və pirlərin sayının çoxluğuna görə də seçilir. Bu bölgədə dini bayramların keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Azərbaycanda yaşayan talışların böyük əksəriyyəti İslam dininin şiə məzhəbinə mənsub olsalar da, Lənkəran rayonunun cənubunda və Astara rayonunun bir neçə dağətəyi kəndində məskunlaşan əhalinin müəyyən hissəsi sünnidir. (63.16)

Talışların təsərrüfat məişəti bölgənin təbii-coğrafi şəraitinə uyğun olaraq düzənlik, dağətəyi və dağlıq olmaqla bir-birindən müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malik olub. Onlar qədimlərdən təbii-coğrafi şəraitə uyğun olaraq müxtəlif inşaat materiallarından bir-birindən fərqli olan yaşayış evləri inşa ediblər. Evin inşası ilə bağlı talışlarda bir çox adətlər mövcuddur. Onlardan biri də evin Qibləyə baxması ilə əlaqədardır. Talışlar bunu evə daim Günəş işığının düşməsi ilə əlaqələndirirlər. (64.89)

Azərbaycan respublikasında talışlar, demək olar ki, Azərbaycan türkləri ilə qaynayıb-qarıssalar da, özünəməxsus müəyyən qədim toy, yas və digər məişət mədəniyyətlərini qoruyub saxlamışlar. (65. 39-40)

Talışların spesifik və zəngin mətbəx mədəniyyəti vardır. Talış mətbəxinin bir çox yeməkləri indi Azərbaycanın müxtəlif yerlərində yayılmışdır. Talışların mətbəx mədəniyyəti bayramlarda xüsusi ilə rəngarəng olur.

Talışların yaşadığı tarixi-coğrafi ərazinin məhsuldar torpağı, sulu çayları, əlverişli təbii iqlim şəraiti bu ərazidə başqa dənli bitkilərlə yanaşı, həm də qiymətli kənd təsərrüfatı bitkilərindən biri olan çəltik becərilməsi üçün geniş imkan yaratmışdır. (66.16)

Talışların məişətində çəltikçilik və eləcə də taxılçılıq başlıca yer tutur. Bu cəhət talışların məişətində, mətbəx mədəniyyətində, hətta, şifahi xalq yaradıcılığında da öz əksini tapıb. Belə ki, çəltiyin əkilməsi, becərilməsi prosesi ilə bağlı olan bicar mahnılarını, yalnız, talışlar oxuyurlar.

Azərbaycan xalqının ən qədim və əziz bayramlarından biri Novruz bayramında talışların süfrəsi ən ləziz yeməklərlə bəzədilir. Talışlarda Novruz bayramının keçirilməsinin də bir sıra özünəməxsusluqları vardır. Onlar da təbiətin dörd ünsürü sayılan su, od, torpaq və külək olmaqla ilin son çərşənbələrini qeyd edirlər. Həm də eldə-obada hər bir çərşənbənin özü-nəməxsus əlamətləri, mərasimləri, adət-ənənələri mövcuddur.

Talışlar arasında dulmuşçuluq, xalçaçılıq, müxtəlif növ həsirlər, zənbillər toxumaq, ağacdən müxtəlif məişət əşyaları hazırlamaq, habelə, güclü əkinçilik, çəltikçilik, sitrus bitkiçiliyi, bağçılıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik, maldarlıq mədəniyyəti də geniş yayılmış və inkişaf etmişdir.

Bir çox adətlərinə görə, talışlar Azərbaycan türkləri ilə ey-

niyyət təşkil edir. Toyun mərhələləri, icra olunan adət-ənənələr, qohumluq-qudalıq münasibətləri, toyda ifa olunan musiqi və mahnılar buna misaldır. Lakin burada da müəyyən spesifikasiklik mövcuddur. Keçmişdə talışlar arasında bir neçə gün davam edən "olatabırın", yəni gəlin paltarının tikilməsi adəti fərqli olub.

Qeyd edək ki, İranın Mazandaran əyalətində Talış adlı böyük bir qəsəbə var. Həmin qəsəbənin sakinləri olan talışlar öz dillərini bu günədək qoruyub saxlayıblar. (67.42)

Talışların şifahi ədəbiyyatı zəngin və rəngarəngdir. Nağıllar, dastanlar, bayatılar, oxşamalar nəsil-dən-nəslə keçərək indiyədək gəlib çatıb. Astaranın adət-ənənəsini, tarixini, mədəniyyətini və məişətini yaşadan belə folklor qruplarından biri də Kakalos kəndindəki "Əvəsor" folklor qrupudur.

Talışların daha çox kompakt yaşadığı rayonlarımızdan biri də Lerikdir. Bu gün Qafqazda 550-dən artıq dərman bitkisi xalq təbabətində işlədilir. Bəlkə də onların hamısına Lerikdə rast gəlmək mümkündür.

Lerik rayonunun ayrı-ayrı kəndlərində 30 türbə qeydə alınıb. Lerikin mədəni həyatında ön vacib məsələlərdən biri də 1983-cü ildən burada keçirilən "Uzunömürlülər" bayramı olub. Mahmud Eyvazov, Şirəli Müslümov, Məcid Ağayev kimi planetimizin qocaman sakinləri Lerikin uzunömürlülər diyarı olduğunu bir daha sübut edir. Onlarla uzunömürlülərə həsr edilən bu bayram hər il məhsul yığımından sonra keçirilirdi.

Talışların qismən yaşadığı cənub rayonlarımızdan biri də Masallıdır. Masallı Azərbaycanın ən zəngin və qədim tarixə malik olan rayonlarından biri hesab olunur. Burada olan 100-ə qədər toponimin çoxu türk və talış mənşəlidir. Toponimlərə maraq göstərən, onlarda tarixin izlərini axtaran müstəqil

tədqiqatçılardan biri də Musarza Mirzəyevdir.

Masallı rayonunda "Halay" folklor ansamblı uzun illərdir ki, fəaliyyət göstərir. Bu ansambl, təkcə, respublikamızda və MDB ölkələrində deyil, eyni zamanda, dünyanın əksər ölkələrində uğurlu konsert proqramları ilə çıxış edib. Hazırda, repertuarını genişləndirməkdə, fəaliyyətini davam etdirməkdədir.

Sovet dövründə və müstəqillik dövrü ərzində Azərbaycandan və Azərbaycana talışların heç bir köçü baş verməyib.

SSRİ dağıldıqdan sonra talışların böyük hissəsi mövcud imkanlardan yararlanaraq öz əvvəlki etnik adlarını bərpa ediblər.

Bu gün Milli Məclisdə ölkənin cənub bölgəsini kifayət qədər millət vəkili təmsil edir. Talışlar və ümumiyyətlə, ölkənin cənub rayonlarından çıxan insanlar ticarət sahəsində üstünlük təşkil edirlər. Hüquq-mühafizə orqanlarında və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ali zabit korpusunda talışların sayı kifayət qədərdir. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə (Lənkəran r-nu, Cil kəndi), mərhum Qazı Hacı Mirəziz Seyidzadə (Masallı r-nu, Türköbə kəndi) və ölkənin bir çox tanınmış din xadimləri mənşəcə talışdırlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müdafiə naziri olmuş artileriya generalı Səməd bəy Mehmandarov, iki dəfə Sovet İttifaqı qəhrəmanı Həzi Aslanov talışların qürur yeridir.

Müstəqilliyin ilk illərində, daha doğrusu, Ümummilli liderin hakimiyyətə qayıdışından sonra bölgədə tam stabil ictimai-siyasi vəziyyət hökm sürməyə başladı. Bölgə inkişaf etdi, orada yaşayan insanların sosial-mədəni həyatda aktivliyi yüksəldi. Bunu sonralar Azərbaycana gələn milli azlıqlar üzrə bəynəlxalq müşahidəçilər də təsdiq edirdilər.

2010-cu il sentyabrın 11-12-də Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası üzrə Məşvərətçi Komitənin nümayəndələri Jozef Mark (Avstriya), Dalibor Jilek (Çexiya), Buhomila Feretsonova (Slovakiya) və Fransuaz Kempf (Fransa) ölkəmizdə yaşayan milli azlıqlarla bağlı Azərbaycanın Avropa Şurasına təqdim etdiyi məruzəni araşdırmaq məqsədi ilə Lənkəranda olmuşlar. Rayonun 63 ümumtəhsil məktəbinin aşağı siniflərində talış dilinin tədris olunduğu, dövlət tərəfindən şagirdlər üçün dərsliklərin hazırlandığı və pulsuz paylandığı vurğulanıb. Talış dilinin Lənkəran Humanitar Kollecinə də tədris edildiyini, rayonun idarə, müəssisə və təşkilatlarında çalışanların 95 faizini talışların təşkil etdiyi bildirilib. Lənkəranda bütün azsaylı xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə, adət və ənənələrinə hörmətlə yanaşıldığı, həmçinin, milli azlıqların rayonun ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etdikləri diqqətə çatdırılmışdır.

Bu gün talış ziyalıları tərəfindən də ədəbi və publisistik kitablar nəşr olunmaqdadır. Aytən Eyvazonun "Dili Sado" adlı romanı və Vüqar Mirzəzadənin "Vətən" adlı şerlər kitabı da bu qəbildəndir. Bu inkişafa səbəb müasir Azərbaycanda yaranmış şəraitdir. Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra ölkədə talış ədəbiyyatı inkişaf etməyə başlayıb. Talış dilində ilk romanın yaranması isə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi hadisədir.

"Dili Sado" kitabında 19-cu əsrin sonlarında talışların adət-ənənələri, həyat tərz, məişəti, insani münasibətlər maraqlı süjet xətti üzərində qurulub. Kitabda talış ailəsində və cəmiyyətdə kişinin rolu və yeri, rus işğalına qarşı mübarizə, xalqın qonaqpərvərliyi, mətbəxi həssaslıqla qələmə alınıb.

"Vətən" kitabının müəllifi Dağlıq Qarabağ savaşında iştirak edib və vətənpərvər ruhunu şerlərinə də köçürüb.

Qeyd edək ki, keçən əsrin talış dilli ədəbiyyatında Şahan Talıbizonun "Təmudə" povesti, Əli Əyyubinin hekayələri olub.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda artıq "Kitabi Dədə Qorqud"-un talış dilinə tərcüməsinə başlanıb. Artıq Müqəddimə və "Basat" boyu tərcümə olunub.

Tatarlar. Onlar da digər azlıqlar kimi, Azərbaycanı özlərinə doğma Vətən hesab edir və ölkənin ümumi inkişafına öz töhfəsini əsirgəməirlər.

Azərbaycanda yaşayan digər xalqlar kimi, tatarların da öz bayramlarını, adət-ənənələrini yaşatmasına böyük imkanlar yaradılıb. Hər il Bakıda keçirilən Sabantuy bayramını misal gətirmək olar. Bu bayramda tatar musiqiləri səslənir, rəqsləri ifa olunur və səli-küylü yarışlar isə mərasimə əsl bayram əhval-ruhiyyəsi qatır.

Tatarların sevimli Sabantuy bayramı bu xalqın gözəl adət-lərini, mahnılarını, rəqslərini və dini ayinlərini özündə birləşdirir. Sabantuy adı da maraqlı doğurur: türk sözləri olan "saban" - kətan, "tuy" isə bayram mənasını verir. Adının mənasından irəli gələrək bu bayram torpaq, əkin bayramı xarakterini daşıyır. Əvvəllər Sabantuy bayramını yaz əkin işlərinin əvvəllərində, yəni aprel ayında qeyd edirdilər. Keçmiş dövrdən fərqli olaraq, hazırda, bu bayram əkin işlərinin sonunda, - iyun ayında qeyd olunur.

Azərbaycan çar Rusiyasının tərkibində olan zaman ölkənin türk-müsəlman əhalisinə tatar deyilirdi. Yerli əhalinin dili də tatar dili adlandırılırdı. Çar Rusiyasında "tatar" sözü "türk" anlamının qarşılığı kimi işlədilir. O dövrlərdə Kırım və Kazan tatarları Azərbaycana da köç edib. Bu iki türk xalqının ziyalıları arasında yaranan münasibətləri, təkcə, elmlə, yaradıcılıqla məhdudlaşmayaraq məişət səviyyəsinə də keçib. Azər-

baycan ziyalılarının həyatına baxsaq, onların bəzilərinin tatar xanımları ilə evləndiklərini görə bilərik. İlk opera yazarı Üzeyir Hacıbəyli, Azərbaycan mediasının qurucusu Həsən bəy Zərdabi kimi aydınların xanımları tatar ailələrinin qızlarıdır. Böyük tatar mütəfəkkiri İsmayıl bəy Qasıralının qızı Şəfiqə xanımın həyat yoldaşı Nəsim bəy Yusifbəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri idi.

Respublikamızın, əsasən, iri şəhər və qəsəbələrində məskunlaşan tatarlar yaratdıqları Tatar Cəmiyyəti ətrafında sıx birləşiblər. Cəmiyyət üzvləri dil və mədəniyyətlərinin inkişafı, adət-ənənələrinin qorunub saxlanılması üçün hər cür şəraitin yaradıldığını ən mötəbər tədbirlərdə belə xüsusi olaraq vurğulayıb, bundan hədsiz məmnun qaldıqlarını, bir sözlə, əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən müdrik siyasət nəticəsində daim Azərbaycan dövlətinin diqqət və qayğısını hiss etdiklərini bildirirlər.

Tarixən, azərbaycanlıların Krım tatarları ilə çox geniş əlaqələri olub. Hətta, əsrin əvvəlində çox sayda Krım ziyalıları Azərbaycana mütəmadi şəkildə gələrək dövlət səviyyəli tədbirlər həyata keçiriblər. Bundan başqa, Kazan tatarlarına nisbətən, Krım tatarları ilə azərbaycanlıların dil yaxınlığı daha sıxdır. Krım tatarları, azərbaycanlılar və türkiyəlilər ortaq dildə sərbəst şəkildə danışa bilirlər. Bu gün Azərbaycanda Kazan tatarları ilə yanaşı, çox sayda Krım tatarları da yaşamaqdadır. (68)

Tatarıstan prezidenti Rüstəm Minnixonov 14 aprel 2015-ci ildə Azərbaycana səfəri çərçivəsində Prezident İlham Əliyevlə görüşü zamanı ölkəmizdə yaşayan tatar icması üzvlərinin firavan yaşamaları üçün hər cür şəraitin yaradıldığını bildirib.

Tatlar. Azərbaycanda yaşayan tatarlar haqda az öyrənilib və onlar kifayət qədər tədqiq olunmayıb. Tatların etnik tarixi, din və dil mənşəyinin öyrənilməsi Azərbaycan tarixinin və xüsusilə, onun etnik problemlərinin öyrənilməsinə ciddi təsir göstərə bilər. "Tat" sözünün etimologiyası, tatarların Azərbaycanda nə vaxtdan məskunlaşması haqda bilgilərin əldə edilməsi onların din və dil mənşəyinin öyrənilməsinə də yaxından kömək edər.

Tatlar, təkcə, Şimali Azərbaycanda deyil, həmçinin, Cənubi Azərbaycanın bir sıra vilayətlərində, Dağıstan və Şimali Qafqazda yaşayırdılar. IX-XI əsrlərdə Şirvan və Dərbəndin tarixi inkişafından yazarkən, V.F.Minorski göstərirdi ki, həmin dövrdə buranın əsas əhalisindən biri də tatar olmuşdur.

Akademik Ziya Bünyadov isə qeyd edir ki, XIII əsrin əvvəllərində Şirvan əhalisinin xeyli hissəsini tatar təşkil etmişdir. Şimal-şərqdə tatar kompakt olaraq Quba, Dəvəçi, Siyəzən, Xızı rayonları ərazisində və Bakının ətraf kəndlərində məskunlaşmışlar. Şamaxı, Qobustan, İsmayilli rayonlarının bir neçə kəndində də tatar yaşayırlar. Azərbaycanda yaşayan müsəlman tatar bütün tatarların əksəriyyətini təşkil edir.

Tat dili İran dillərinin cənub qrupuna daxildir. Fars və tacik dillərinə yaxın analitik dildir. Türk dillərindəki ahəng qanununa müvafiq olan saitlərin assimilyasiyasına meyl nəzərə çarpır. Müsəlman, yəhudi və xristian kimi dini mənsubiyyətləri var. Tat-yəhudi dialekti Dağıstanın ədəbi dillərindəndir. Tat dilində qədim İran dillərinə məxsus bir sıra arxaik formalar qalmışdır. Yazıda 1938-ci ilədək latın əlifbasından istifadə olunmuş, sonra rus qrafikasına keçilmişdir. (69.64)

1999-cu ilə qədər Azərbaycanda 30 min tat yaşayırdı. Tatların 74,9 faizi Azərbaycan dilində danışır.

Tatlar dini mənsubiyyət baxımından 3 qrupa ayrılırlar:

müsəlman, xristian və yəhudi tatlar. Dini mənsubiyyətdə ayrı-seçkilik dildə də mühüm fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən, hazırda yəhudi tatlar çox vaxt yəhudi xalqı, xristian tatlar da ermənilərlə qarışdırılır. Azərbaycan tatlarının dilinə, onların adət və ənənələrinə dair bir sıra əsərlər həsr olunmuş, lakin etnik tarixi problemlərə, dini görüş məsələlərinə demək olar ki, toxunulmamışdır. Azərbaycan tatlarının etnik tarixi problemlərini araşdırmaq, onların dini etiqad məsələlərini, tarixini tədqiq etmək, etnik mənşəyi və demoqrafik tarixini öyrənmək öncə daha maraqlı olar.

Yəhudi tatlar yığcam şəkildə Quba rayonunun Qırmızı qəsəbə adlanan yaşayış məntəqəsində və İsmayilli rayonunun Mücü kəndində yaşayırlar.

Tatların sayı haqqında ilk materiallar XIX əsrin ikinci yarısından məlumdur. Hələ N.Zeydlits 1859-cu və 1864-cü il materiallarına əsaslanaraq, 1870-ci ildə tatların sayını müəyyən etməyə çalışıb. 1873-cü il kameral siyahılara görə, tatların sayı Bakı quberniyasında 74.040, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında isə 3.123 nəfər olmuşdur. İki quberniyada tatların cəmi sayı cəmi 77.163 nəfərdir. 1884-1885-ci illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində tatların sayı Bakı quberniyasında 84.126, Yelizavetpolda (Gəncədə) isə 4.726 nəfər idi. Ümumilikdə, 88.852 nəfər tat qeydə alınıb.

1892-1893-cü illərdə isə 124.863 nəfər tat Bakı, Yelizavetpol (Gəncə), Quba quberniyalarında və Qazaxda yaşamışlar. Yəhudi tatların sayı haqqında ilk məlumatı İ.Çerniy verib. O, Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti və ümumiyyətlə, Qafqazda yaşayan dağ yəhudilərinin yaşadıqları əraziləri gəzməmiş və evləri siyahıya almışdır. Çerniy qeyd edib ki, Qafqaz ölkəsində 2.780 dağ yəhudisi ailə olaraq (təxminən, 13.900 nəfər) yaşayıb. İ.Ş.Anisimov isə 1886-cı ildə apardığı müşa-

hidələrə əsasən, dağ yəhudilərin sayının 26.000 nəfər olduğunu göstərmiş və bildirmişdir ki, bunlardan 13.500 nəfəri Dağıstan vilayətində yaşayır.

Xristian tatlar barədə demək olar ki, heç yerdə məlumat yoxdur, çünki onların bu qrupunu erməni kimi qələmə vermişlər. Hətta, siyahıyaalınma zamanı xristian tatlar yaşayan kəndlər erməni kəndləri kimi qeyd edilmişdir. Bu səbəbdən, xristian tatların sayını müəyyənəlməmək, nisbətən, çətindir. Adətən, xristian tatların sayını, ancaq Şamaxının Mədrəsə və Kilvar kəndlərinin əhalisi ilə müəyyən edirlər. XIX əsrin sonuna olan statistik məlumatlara görə, Mədrəsə kəndində 2774, Kilvar kəndində isə 483 nəfər əhali yaşayıb. Sonrakı illərdə 4.085 nəfər olduğu bildirilir. Təəssüf ki, xristian tatlar sonrakı siyahıyaalma zamanı unudulub. Onlar haqqında heç bir məlumat verilməyib. Beləliklə, XX əsrin əvvəlində Qafqazda 13.5000 nəfər tat yaşayıb. 1959-cu ilin məlumatına görə, İttifaq ərazisində 11.463 nəfər tat yaşayıb. Lakin tat dilində danışan əhali 46.316 nəfər göstərilib. Deməli, qalan 34.853 nəfər dağ yəhudisi olub. 1970-ci ildə isə tatların sayı 17.109 nəfər göstərilib. Həmin tatların 7.769 nəfəri Azərbaycanda, 64.440 nəfəri Dağıstanda qeydə alınıb. Lakin bir sıra mənbələrdə SSRİ-də yaşayan tatların sayı 72.600 nəfər göstərilib. Nəhayət, 1989-cu il siyahıyaalınmasında tatların sayının 31.000 nəfər olduğu göstərilir.

Bu gün Azərbaycanın şimal-şərqində, təqribən, 10 min nəfər irandilli tat yaşayır. Müsəlman tatlar, xüsusilə də respublikanın iri şəhərlərinə daimi yaşayış üçün çoxdan köçənlər intensiv assimilyasiyaya məruz qalıblar. Onların əksəriyyəti özünü azərbaycanlı hesab edir. Bu etnik qrupun konsolidasiya səviyyəsi həddən aşağıdır. Etnik mənşəyinə görə tat, ancaq özünüdərkə və əhval-ruhiyyəyə görə azərbaycanlı olan şəxs-

lər ölkənin siyasi və mədəni həyatında fəal iştirak edirlər. Hələ, 80-ci illərin sonunda və 90-cı illərin əvvəlində Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun nəzdində yaradılan tatların "Azəri" İctimai Birliyinin fəaliyyəti isə demək olar ki, nəzərə çarpır.

Müxtəlif dövrlərdəki tarixi proseslər tatların dini etiqadlarının da formalaşmasına əsaslı təsir etmişdir. Bu gün ölkəmizdəki tatların Azərbaycan türkləri ilə tam qaynaşmış qarışması burada hər iki xalqın İslam dininin təmsilçiləri olması ilə də bağlıdır.

Ölkəmizdə yaşayan digər müsəlman xalqlar kimi, tatlar da öz dini mədəniyyətlərini hər dövrdə yaşadıb, inkişaf etdiriblər.

Tat dili lur və bəxtiyari dialektləri, farsın bir sıra mərkəzi dialektləri ilə birlikdə İran ərazisinin cənub-qərbində mövcud olmuş qədim İran dilli dialektin davamıdır.

Tat dilinin üç dialekti və fonetik, qrammatik, leksik cəhətdən bir-birindən fərqlənən ləhcələri mövcuddur. Yəhudi, xristian və müsəlman tat dillər, tat dilinin bir-birindən fərqlənən dialektlərdir. Tat dilinin xristian dialektində tatların çox az bir qrupu danışdığı üçün bu dialektə demək olar ki, ləhcələr yoxdur. (70.54)

Yəhudi tat dili də demək olar ki, ləhcələrə bölünməyib. Təkcə, Azərbaycanda yaşayan yəhudi tatlarla Dağıstanda yaşayan yəhudi tatların dillərində kiçik bir fərq vardır.

Bir etnik qrup kimi tatlar XIX əsrin sonlarında öyrənilməyə başlanılıb. Hələ XIX əsrin ortalarında Dağıstan, Zaqafqaziya və İran ərazilərinə elmi ekspedisiya səyahətinə çıxan İ.N.Berezin tat dilinin bir sıra fonetik xüsusiyyətlərini açıqlamağa səy göstərmiş və bu dilin digər İran dillərindən fərqi

araşdırmağa çalışmışdır. Berezin bu məqsədlə bir sıra tat sözlərinin lüğətini də tərtib etmişdir.

Tatların öyrənilməsi sahəsində V.F.Millerin əməyi misilsizdir. Miller, əsasən, yəhudi-tat dilinin öyrənilməsinə bir neçə əsər həsr etmiş və hətta, bu dilə aid xeyli mətnlər toplusu da dərc etdirmişdir. Müəllif müsəlman tatlarının danışdığı dili ilə də marqlanmış və Lahic ləhcəsini öyrənməyə cəhd göstərərək, 2.500-ə qədər sözün tatca-rusca lüğətini tərtib etmişdir. Millerin yolunu ondan sonra oğlu davam etdirmişdir.

Tatların təsərrüfat həyatı müxtəlifdir və fərqli təsərrüfat sahələri ilə məşğuldurlar. Tatlar Azərbaycan ərazisində yüksək sənətkarlıq mədəniyyətinə malik olmuşlar. İstər daşısləmə, metalışləmə, misgərlik, dulusçuluq, dəmirçilik, zərgərlik və istərsə də toxuculuq, tikmə sənəti sahəsində tatlar mühüm nailiyyətlər əldə etmişlər. Hazırda, tatların yaşadığı İsmayilli rayonunun Lahic kəndində misgərlik sənəti yüksək inkişaf səviyyəsindədir. Xovlu və xovsuz xalça növlərini tatlar xüsusi ustalqla toxumuş və onların əl işləri Azərbaycanın xalça sənətinə böyük şöhrət gətirmişdir.

Tatların məşğuliyyətindən danışarkən xalçaçılıq sənətini xüsusilə qeyd etməliyik. Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatlardan bəlli olur ki, Quba qəzasının Cimi, Ördüc, Çiçi, Pirəbədil, Bakı qəzasının Suraxanı, Şamaxı qəzasının Qonaqkənd, Lahic, Zarat kəndləri, təkcə, adları çəkilən qəzalarda deyil, eləcə də ümumazərbaycan xalçaçılıq sənətinin mərkəzlərindən sayılır. Məsələn, "Pirəbədil", "Güllü çiçi", "Ağgül çiçi" çeşniləri Azərbaycan xalça sənətinin ən yüksək nümunələrindəndir.

Tatların Azərbaycanda çoxəsrlik yaşam tarixi digər sahələr kimi onların mədəniyyətinə də təsir edib. Yeməklərin adını və hazırlanmasındakı kiçik dəyişikliyi nəzərə almasaq, ümu-

mazərbaycan süfrəsindən çox da böyük fərq hiss edilmir. Tətlərin toy adətləri də öz ənənəliyini bəzi istisinalarla qoruyub saxlayıb və bu günə kimi yaşatmaqdadır. (71.79)

Udilər. Udilərin yaşadığı ərazi Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi bölgəsinə daxildir. Bölgənin qədim xalqlarından olan udilər yerli əhali ilə qohumluq əlaqələri quraraq onlarla qaynaşmışlar.

Qəbələ rayonunun Nic kəndi özündə təbiətin gözəlliyini əks etdirməklə yanaşı, olduqca maraqlı və qədim tarixə malikdir. Azərbaycan miqyasında yaxşı tanınan bu kənd haqqında danışılarda, ilk növbədə onun sakinləri olan udinlər yada düşür. Amma burada, təkcə, udinlər yaşamır. Bu kənddə udinlərlə yanaşı, azərbaycanlılar və ləzgilər də yaşayır. 7.285 ha ərazisi olan Nic kəndinin 50%-ni udilər, 40%-ni azərbaycanlılar, 10%-ni isə ləzgilər təşkil edir. Ayrı-ayrılıqda 14 məhəllədən ibarət olan Nic kəndinin ərazisinin 2.053 hektarı bələdiyyənin nəzarətindədir. Kənddə 2 məscid, 3 kilsə, 1 mədəniyyət evi, 1 kitabxana, 1 otel, 3-ü rus və 2-si Azərbaycan dilində olmaqla 5 orta məktəb, 4 kinoklub, 1 xəstəxana və 1 uşaq bağçası vardır.

Qədim tarixə malik olan Nic kəndində xeyli abidə aşkarlanmış. 1926-cı ildə Yolulutəpə adlanan ərazidə qədim torpaq qəbirlər aşkarlanmış. Ağdölləhli deyilən yerdə isə tapılan qəbir daşlarının üzərində 1228-ci il tarixi qeyd edilib. Kənddə olan Alban kilsəsi, "Daş bulaq" adlı tarixi çeşmə bu abidələrə marağı xeyli artırır. Eləcə də fərqli üslubda tikilən bir sıra yaşayış evləri Nicə gələn turistlərin diqqətini cəlb edir. Nicə il ərzində, təxminən, 2000-3000 turist gəlir.

Strabonun "Coğrafiya" əsərində qeyd edilən Qafqaz Albaniyasındakı 26 tayfadan biri olan udi (ya da uti - N.N.) xalqının tarixi olduqca qədimdir. Hazırda, kompakt şəkildə udinlər

Azərbaycanda - Qəbələnin bu kəndində - Nicdə yaşayırlar. Sayları, təxminən, 4.500 nəfərə yaxındır. Nicdən əlavə, 70-dən çox udi Oğuz rayonunda yaşayır.

Bu xalqla bağlı XIX əsrdən etibarən, tədqiqatlar aparılıb, məlum olub ki, udilər Azərbaycanın Qafqazdilli aborigen etnoslarındanıdır. Tarixən və elə bu günümüzə də dünyanın etnik xəritəsində udilər daha təhlükəsiz şəraitdə yalnız Azərbaycanı yaşayırlar.

Gürcüstanda yaşayan udilər, demək olar ki, 50-60% gürcüləşib. Onların əksəriyyəti öz ana dilini bilmir, sadəcə, yaşlı nəslin nümayəndələri öz dillərində danışmağı bacarır. Öz ana dilini yaşatmaq üçün Gürcüstan dövləti də udi xalqına imkan yaratmışdır.

Onu da etiraf etmək ki, digər yerlərdəki udilər intellektual potensiala görə, Oğuz udlərindən çox geridədir. Hal-hazırda Oğuzdan çıxan xeyli udi var ki, Rusiyada, Amerikada bizneslə, elmlə məşğuldurlar.

Nic kəndindəki tarixi Alban abidəsi - Müqəddəs Yelisey kilsəsi (Çotari) 1723-cü ildə inşa olunmuş, 1836-cı ildə "Rusiya müqəddəs Sinodu"nın xüsusi qərarı ilə erməni qriqorian kilsəsinin sərməcamına verilmişdir. O tarixdən udinlər etiraz əlaməti olaraq kilsəyə getməmişlər.

Ermənilərin tarixi Alban kilsəsinin həm arxivlərini, həm dini liturgiyasını, həm dini məbədlərini oğurlayıb mənimləmələri, yaxud da məhv etmələri erməni millətçiliyinin, dini irqçiliyinin bariz nümunəsidir. Onlar bütün dünyaya car çəkdiqləri kimi, yalnız, azərbaycanlılara qarşı deyil, digər xristian xalqlara, o cümlədən, Qafqazın ən qədim xristianları olan udlərə qarşı yönəlmiş dözümsüzlük və mədəni vandalizmdən belə çəkinməmişlər. Lakin Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə yaşayan bütün milli azlıqlara öz tarixi

milli-mənəvi dəyərlərinin bərpaşına, inkişaf etdirilməsinə tam şərait yaradılmışdır ki, görülmə işlərin sayəsində də hazırda ölkəmiz bir tolerantlıq nümunəsi kimi göstərilir.

2005-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Nic sakinləri ilə görüşdən sonra verdiyi tapşırığa əsasən, Alban tarixi dini abidələrinin bərpası başlanmış, tarixi, dini irslərinin bərpaşına şərait yaratmaq məqsədilə Nicdə və Oğuz rayonunda Alban-Udi dini icmaları yaradılmışdır.

Ölkə başçısının Nic kəndinə səfərindən sonra Alban abidələrinin bərpaşına başlanmış, imanının təşkilatlanması və tarixi kilsənin irsinə yiyələnməsi istiqamətində müsbət işlər aparılmışdır. Udiilər Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında da mühüm rol oynayırlar. Azərbaycan Alban-Udi İcması Əkrəm Əylislinin "Daş yuxular" adlı əsərində Alban irsinə dair faktların təhrif edilməsi ilə əlaqədar bəyanat vermişdi.

Bəyanatda deyilir ki, istər Azərbaycan, istərsə də indiki Ermənistan ərazisində yüzlərlə Alban məbədləri mövcuddur: "Tarixi məlumatlara əsasən, albanlar xristianlığı ilk qəbul edən xalqlardan biri olublar. Məşhur Alban tarixçisi Moisey Kalankaytuklu (Musa Kalankatlı) özünün "Albaniya tarixi" adlı əsərində qeyd edir ki, "ermənilər xristianlığa Roma təqviminin 43-cü ilində dönüblər. Albaniya isə xristianlığı ermənilərdən 270 il əvvəl qəbul edib". Bu da onu göstərir ki, Alban kilsəsinin tarixi erməni kilsəsindən daha qədimdir. Lakin 1836-cı ildə çar hökuməti Alban kilsəsini ləğv edib, kilsənin bütün əmlakı Eçmiədzin katolikosluğuna verilib. Həmin tarixdən etibarən, Alban məbədləri ermənilər və onların havadarları tərəfindən məqsədli şəkildə Qriqoryan məbədləri kimi təqdim olunub. Buna baxmayaraq, tarixi həqiqətlər göz qabağındadır. Artıq bu gün heç bir ciddi tarixçi bu məbədlərin erməni kilsəsinə aid olduğunu qəbul etmir".

Bəyanatda əlavə olunur ki, ciddi erməni tarixçilərinin belə iddia edə bilmədikləri mülahizələrin yazıçı Əkrəm Əylislinin "Daş yuxular" adlı əsərində öz əksini tapması, Əylisidə keçmişdə mövcud olmuş Alban məbədlərinin erməni kilsələri kimi təqdim olunması təəssüf doğurur: "Alban kilsəsi birbaşa xristianlığın mərkəzi olan Qüdsdən xeyir-dua alıb. Bu kilsə İsa Məsihin həvarilərindən biri Varfolomeyə birbaşa bağlı olan apostol kilsəsidir. Halbuki, ermənilərdə ilk dövrlərdə birbaşa apostol kilsəsi mövcud olmayıb. Üstəlik, alban kilsəsinin katolikosluq xətti erməni kilsəsindən tam fərqlidir. Əslində, "Daş yuxular"dakı bəzi səhnələrdən aydın olur ki, Əylislinin "Əylis erməniləri" dediyi şəxslər, əslində, albanlar olub. Məsələn, Qüdsə ziyarət üçün gedən şəxslər "muqdisi" adlandırılır. Erməni dini ənənəsində isə bu kəlmə istifadə olunmur. Bu, ancaq alban kilsəsinə məxsus bir termdir və hazırda da udiilər tərəfindən istifadə olunur. Erməni kilsəsində isə belə bir titul əsla yoxdur. Bütövlükdə, Azərbaycan xalqı albanların tarixi varisidir. Biz udiilər isə Albaniyanın həm tarixi, həm də dini varisləriyik. İstər Çar Rusiyası, istərsə də Sovet dövründəki uzun mübarizəmizin nəticəsində, nəhayət ki, öz kilsəmizi bərpa etməyə nail olmuşuq və hazırda icamımız öz tarixi renessansını yaşayır. Alban tarixçiləri tərəfindən "bütün kilsələrin anası" adlandırılan Kiş məbədi başda olmaqla bir çox Alban abidəsi dövlətin köməyi sayəsində bərpa olunub. Bu baxımdan, öz doğma vətənimizdə dini abidələrimizin tarixinə dair təhrif olunmuş məlumatların yayılması bizə böyük mənəvi zərbə vurur". (72)

1854-cü ildə Nicdə ilk udi məktəbi açılmışdı. Daha sonra Oğuzda kənd təsərrüfatı məktəbi yaradılır. Burada dərslər rus dilində keçirilirdi. Müəllimlər içərisində yerli sakinlərdən - udiilər də var idi. Təhsili davam etdirmək üçün udiilər Mosk-

vaya, Kozlova (kommersiya məktəbi), Qoriyə (dini seminariya), Tiflisə (orta kommersiya məktəbi) gədirdilər. 1931-1933-cü illərdə udlər təhsili doğma dillərində, 1937-ci ildən respublikamızda Azərbaycan və rus dillərində, Gürcüstanda gürcü dilində alırdılar. Ali təhsilə Bakı, Tiflis və Rusiyanın şəhərlərində yiyələnirdilər. Hətta, erməni dilini bilənlər belə Ermənistanın ali və orta ixtisas məktəblərində təhsil almaq arzusunda olmayıblar.

1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Azərbaycan Respublikasında mövcud olan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, onların dil və mədəniyyətlərinin qorunması və inkişafı" barədə Fərman imzalamışdır. Bu sənəd keçmiş Sovet respublikaları içərisində qəbul olunmuş unikal sənəddir.

1989-cu il siyahıyaalınmasına görə, dünyada udlərin sayı - 8.652 nəfər təşkil edir ki, bunlardan 6.125 nəfəri Azərbaycanın payına düşür.

Udlər hazırda, Nic kəndində fəaliyyət göstərən 5 orta məktəbin 3-də rus dilində təhsil alırlar. Dərsliklər kiril qrafikasında çap olunub. İndi bir qrup udi zıyalı dərsliklərin latın qrafikası ilə çap olunmasına çalışır.

Latın qrafikası ilə udi dilində yazı yazmaq üçün 42 hərfdən ibarət yeni əlifba hazırlanıb. Lakin hazırlanan əlifba ancaq 3-cü sinfə kimi nəzərdə tutulub.

Udi dilində elə hərlər var ki, müxtəlif, hətta, 6 mənə daşıyır. Ona görə də, udiilər əlifba yaradarkən çox çətinlik çəkib. Uşaqlar da bu əlifbanı öyrənməkdə çətinlik çəkir. Ancaq dili unutmamaq üçün bu, vacibdir. Qeyd edək ki, udi dili ləzgi dil qrupuna aiddir.

Aparılan tədqiqatlar da sübut edib ki, udlərin ermənilərlə

heç bir bağlılığı yoxdur. Baxmayaraq ki, hər iki xalqın nümayəndələrinin soyad sonluğu "...yan"dır.

Udi dilində heç bir erməni sözü yoxdur, Azərbaycan sözlərinə oxşar bəzi sözlər var. Udləri ermənilərlə yaxınlaşdıran cəhət eyni dinə - xristianlığa sitayiş etmələridir. Amma ermənilər xristianlığın qriqorian, udlər isə katolik qoluna məxsusdurlar.

Ermənilər Azərbaycanda yaranmış vəziyyətlərdən hər zaman öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışıblar. Təbii ki, udi xalqı da bundan ziyan çəkib.

Nic kəndində yaradılan Udi Xalq Mədəniyyət Mərkəzi udlərin qədim adət-ənənələrinin inkişafı və mühafizəsi ilə məşğuldur. Mərkəzin rəhbəri udi məktəbinin müəllimi, tarixçi Qeorgi Keçaaridir. Onun əsas fəaliyyəti qədim udi mədəniyyətini təbliğ etməkdir. O, Norveç hökumətinin dəstəyi ilə günümüze qədər qorunub saxlanılmış udi adət-ənənələrinə həsr olunan bir neçə kitab yazmışdır.

Udlərin milli geyimləri ümumi Qafqaz geyim növü kimidir. Kişi geyim növü - köynək, uzun şalvar, arxalıq, çarıq, papaq sayılır. Qadın geyim növünə - əlvən köynək, uzun tuman, arxalıq, çarıq və ya başmaq, habelə, bel kəməri daxildir. Qadın baş geyimi daqta adlanır.

Udi qadınları keçmişdə üzləri bağlı gözər, kişilərlə birgə süfrə arxasında oturmaz, söhbətə qarışmaz, icazəsiz evdən bayıra çıxmazdılar. Uşaqlar günün çox hissəsini həyətdə müxtəlif oyunlarla keçirər, böyüklər isə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olardı. Uşaqların tərbiyəsi ilə 14-15 yaşa qədər məşğul olunur, sonra onlar sərbəst sayılırlar.

Udlərin toy mərasimlərində öz milli rəqsləri ilə yanaşı, həmçinin, "Yallı", "Uzundərə" kimi Azərbaycan xalq rəqsləri

ifa olunur. Müsəlmanlarda olduğu kimi, cümə günü şad gün sayılır. Adətə görə, həmin gün başlanılan iş xeyirlə sonuclandır.

Udi folkloru çox rəngarəngdir. Müxtəlif oyunlar, əyləncələr, lirik və qəhrəmanlıq nəğmələri, rəqslər, əfsanə və rəvayətlər sırf məişət həyatı ilə bağlı olub və bir çoxları bu günümüzə qədər qorunub saxlanılır. Hətta, xristian dinini qəbul etdikdən sonra belə, digər Alban tayfaları kimi udinlər də keçmiş məişət həyatlarını və adət-ənənələrini unutmamışlar. Qədim inanclarından olan Aya inam hələ də qalmaqdadır.

Udi dili Dağıstan dillərinin ləzgi qrupuna daxildir. Oğuz və Nic dialektlər mövcuddur. Qafqaz Albaniyasında qədim dillərdən biri olmuşdur. Səs tərkibi 14 sait və 38 samitdən ibarətdir. Udi dili erqativ quruluşlu iltisqa dillərdəndir. İsim və fel formaları zəngindir. Say sistemi iyirmilikdir. Lügət tərkibində qədim İran, yunan, erməni, gürcü və Azərbaycan dillərindən keçmə sözlər çoxdur. **(73.140)**

Hazırda, Azərbaycanda 4,2 min (1999-cu il) udi yaşayır. Udinlərin 49,4 faizi Azərbaycan, 68,3 faizi rus, 1 faizi ingilis, 99,2 faizi isə öz dilində sərbəst danışa bilir.

Udinlərin 3 ibtidai məktəbi mövcuddur. Udi dilində birinci sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş "Əlifba" dərsliyi var və bu dərslik 1996-cı ildən nəşr edilir.

Nic kəndinin əhalisinin məşguliyyət sahəsi də müxtəlifdir. Geniş əraziyə malik olan Nicin xeyli hissəsi meyvə bağları, əkin sahələri ilə əhatəlidir.

Məhsul bayramı udinlərin təntənə ilə qeyd etdiyi bayramlardandır. Bu bayram məhsul yığımı başa çatdıqdan sonra keçirilir. Yığılan məhsulun bütün növlərindən kilsəyə gətirilir və orada masanın üstünə düzülür. Sonra kilsəyə yığılan udinlər təntənə ilə məhsul bayramını qeyd edirlər.

Yaşlı udinlər deyirlər ki, Sovet dövründə qeyd olunan "1 may" bayramını onlar da möhtəşəmliklə keçirmişlər. Marahıdır ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda "1 may" ləğv olunub, amma udinlər hələ də bu bayramı xüsusi coşqu ilə qeyd edirlər.

Udi xalqı bir çox sahələrdə olduğu kimi, ailə-məişət məsələlərində, nişan və toy mərasimlərinin keçirilməsində bəzi qədim adətlərini bu günə kimi qoruyub saxlayıblar. Udinlərdə toy adətləri, "Xüyer zombaksın", "Xozamandluğ", "Baliga" adlanan mərhələlərdən ibarətdir. Toy "Taraxmoy" havasının çalınması ilə başlayır və bir qayda olaraq iki gün - bazar və bazar ertəsi davam edir. Musiqi səsi ilk olaraq oğlan həyətinə eşidilməlidir, əks halda bu, yaxşı hal hesab olunmur. Toy hər iki tərəfdə eyni vaxtda başlanır və toyun başa çatmasına 1- 2 saat qalmış oğlan evi qız evinə gedir. **(74.64)**

Udi xalqı arasında qohumlara qız vermək və almaq qadağandır. Bu tələbin əsası hələ 488-ci ildə keçirilmiş "Aqen" kilsə məclisində qoyulub və günümüzə qədər udi xalqı ona əməl edir. El arasında olan inanca görə, gəlin və qayınana eyni bulagın suyundan içmə bilməzdi. Udi toylarında qızın alınb-verilməsində dayı ön vacib sima hesab olunur. *(Tək udinlər deyil, məsələn, kazaklarda da 7 nəsilədən yaxın olan qohumdan qız almaq olmaz. Gürcüstanın bəzi bölgələrində yaşayan gürcülər isə nəinki qohum, hətta, yaxın qonşu və eyni soyadlılarla evlənmirlər. Belə əsaslandırılır ki, eyni soyadlılar haradasa gətirib eyni nəslə çıxarır - N.N.)*

Udi xalqının bir sıra maraqlı adətləri var: qıza ad etmək məqsədi ilə qız evinə gedən oğlan tərəfi xurcunda 1 bardaq çaxır, 1 qırmızı alma, 1 soyutma toyuq aparır. Burada alma simvolik xarakter daşıyır. Yəni, qız almanın yarısını yeyib, yarısını oğlana göndərsə, bu, razılıq əlaməti kimi başa düşü-

lür. Əks halda, qızın bu işə razı olmadığı bilinir.

Gəlini ata evindən çıxarıb oğlan evinə gətirən zaman yol boyu oğlanın qohumları bəylə gəlini öz evlərinə dəvət edə birlərlər.

Bəy qızın dalınca gedəndə ağaca nişan atırlar. Toyda iştirak edənlərdən və ya bəyin dostlarından bir nəfər bu nişanı salmalıdır. Nişanı salana bəyin anası hədiyyə verir.

Udi toylarında "loşqoyin levet " adlı iri mis qazanlarda bişirilən milli yemək olan sıyıq verilir. Düyü və mal ətindən hazırlanan bu yeməyi yeməmiş toy iştirakçıları mərasimi tərk edə bilməz. A.Yegeşevič bildirib ki, azərbaycanlılarla olan sıx münasibətlərin nəticəsidir ki, udi toylarında artıq Azərbaycanın milli yeməyi olan plov da verilir.

Kənddə azərbaycanlılarla sıx münasibətdə yaşamalarına baxmayaraq, udilər və azərbaycanlılar arasında qız almaq-qız vermək çox da yayılmayıb. Bu hala çox nadir hallarda rast gəlmək mümkündür.

Udi xalqının olduqca zəngin mətbəxi var. Qoz dolması, kətə, firrama, sıyıq kimi yeməklər bu mətbəxin əsas nümunələrindəndir.

Qədim udinlərin müxtəlif dini baxışları olmuşdur. Totemist olmaqla bərabər, həm də astral dininə (əsasən, Günəşə və Aya) sitayiş edirdilər. Atəşpərəstliyin izlərinə də təsadüf edilir. Etnoqrafik cəhətdən azərbaycanlılardan fərqlənmirlər. Adət və ənənələrində bəzi maraqlı arxaizmlərin izi qalmışdır. (75. 420)

Udilər yaşadığı Nic kəndi ərazisinə görə, Qəbələdə birinci, əhali sayına görə isə ikinci böyük kənddir. Bu kənddə yerləşən və tarixi baxımdan əhəmiyyətli olan Alban - udi kilsəsi Albaniyada xristianlığın ilk təbliğatçısı olub. 25 ilə tikilən kilsə opostol Yeliseyə həsr olunub. İri bağça ilə əhatə olu-

nan məbədin həyətinə 4 böyük çinar ağacı mühafizə olunur.

Kilsə böyük zaldan və onun üzərində ucaldılan çadırabən-zər dam ilə örtülmüş kiçik zəng qülləsindən ibarətdir. Kilsənin tikintisində Qəbələnin dağlarından gətirilən daşlardan istifadə olunub. Təkcə, Qəbələ rayonunda yerləşən Alban kilsəsində deyil, eləcə də digər ərazilərdə (Qax, Şəki rayonu-N.N.) olan Alban kilsələrinin tikintisində də bu dağların daşlarından istifadə olunub. Çox yumşaq olan həmin daşları asanlıqla istənilən şəkə salmaq mümkündür.

2003-cü ildə dövlət tərəfindən qeydiyyatata alınan kilsədə təmir işləri aparılıb. Dünya tarixində, bəlkə də heç bir yerdə rast gəlinməyən qürur yaşayıb udinlər. Bu xalqın əqidəsi o qədər möhkəm olub ki, öz tarixi dini əqidələrinin dəyişdirilməsinə etiraz olaraq, hətta, bütünlükdə dini ibadətlərdən imtina ediblər.

Nic kəndində hazırda fəaliyyət göstərən Alban kilsəsindən olavə, 2 kilsə də mövcuddur.

Fəaliyyətdə olan Alban kilsəsinin 3 keşişi təhsillərini artırmaq üçün 2009-cu ildə Yerusəlimə göndərilib. Udinlər gənc-ləri dini təhsil almaq üçün özləri Rusiyaya göndərmirlər. Çünki Rusiya dini rəhbərliyi keçmişdə Alban kilsəsinin bağlanma-sına səbəb olub.

VII əsrin əvvəllərində ərəblər Azərbaycanı işğal edərkən İslamı qəbul etdirmək üçün xristianları çox sıxışdırmayıblar, əsasən, büt-pərəstlərə qarşı mübarizə aparıblar. VII əsrə qədər udilər arasında da büt-pərəstlər çox olub, indi də qalır. Amma udilər o vaxt öz dinlərini qoruyub saxlaya biliblər.

Müstəqillikdən sonra "Cotari" kilsəsinin bərpa olunması udin xalqına ana dillərində ibadət etməyə şərait yaradıb.

Udilər xristian olsalar da, onlar arasında da qurban kəsmək geniş yayılıb. Təbii ki, bu qurbanlar insanlar üçün müqəddəs

sayılan pirlərdə, ocaqlarda kəsilir. Nicin hər bir məhəlləsində, hər bir küçəsində ocaqlar var. Niyyət tutub bura gələn insanlar şam yandırır, qurban kəsirlər. Xristianlar arasında qurban kəsmək ənənəsi yoxdur. Udi xalqında isə qurban kəsmək qədimdə də olub, indidə də bu adət qalır. Bu hadisə kəndə gələn xristian turistlərin də təəccübünə səbəb olur.

Bu xalqın ziyalıları da Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında səmərəli fəaliyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onlardan biri müasirimiz, hər zaman müstəqilliyimizin qorunmasında, millətlərarası münasibətlərin daha yüksək səviyyəyə çatmasında - birgəyaşayışın təmin olunmasında mühüm xidmətləri olan Robert Baqratoviç Mobilidir. Təsədüfi deyil ki, 5 sentyabr, 2014-cü ildə Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının ictimai həyatında səmərəli fəaliyyətinə görə Robert Baqratoviç Mobilini "Şöhrət" ordeni ilə təltif edib.

Yəhudilər. XIX əsrin etnoqrafik ədəbiyyatlarında dağ yəhudilərinin Azərbaycanın başlıca olaraq Quba, Şamaxı, Göyçay, Nuxa (Şəki) qəzalarında və qismən də Bakı şəhərində məskunlaşdıqları bildirilir. Ən tanınmış məskənləri Şamaxı qəzasında Mücü kəndi və Quba yaxınlığında yerləşən Qırmızı qəsəbə sayılır.

Qırmızı qəsəbəni, təkcə, Azərbaycanda deyil, ölkəmizin həüdudlarından kənarda da yaxşı tanıyırlar. Əhalisinin 99 faizi yəhudilər olan qəsəbəyə bəzən "Kiçik İsrail" də deyirlər. Azərbaycanda yəhudi məskunlaşmalarının tarixi 2,5 min il əvvələ gedib çıxır. Dağ yəhudiləri Qırmızı qəsəbəni 280 il əvvəl özlərinə vətən seçiblər.

XIX əsrin ortalarında - Fətəli xan dövründə Quba xanlığı sürətlə inkişaf edirdi. Bu xanlıq Dərbənddən başlamış Lənkərana qədər bütün şimal-şərqi Azərbaycanı öz təsiri altına almışdı. Məhz, həmin dövrdə Quba xanları bu xanlığın paytax-

tının yaxınlığında vaxtilə İsrail ərazisindən İraqa, sonra İran, oradan isə Azərbaycana köçmüş yəhudilərə torpaq ayıraraq, onların təhlükəsizliyinə zəmanət verilib. Həmin tarixdən də yəhudilərlə azərbaycanlılar arasında qarşılıqlı inam və etimad yaranıb.

Qudyalçayın sağ sahilində yaşayan müsəlmanlarla çayın sol sahilində məskunlaşan yəhudilərin qaynayıb-qarışması, bir yerdə yaşaması üçün uzun müddət gözləməyə ehtiyac qalmayıb. Tarixən, tolerant olan azərbaycanlılar dağ yəhudilərinin sərbəst ibadət etmələri, özlərinin milli adət-ənənələrini qorumaları üçün hər cür kömək göstərirlər. Azərbaycanlıların da köməyi ilə ərazidə bir neçə sinaqoq inşa olunub. Oktyabr inqilabına qədər yəhudi qəsəbəsi adlanan bu yaşayış məntəqəsində 13 sinaqoq fəaliyyət göstərirdi. Qudyalçayın sol sahilindəki bu yaşayış massivi 1926-cı ildən Qırmızı qəsəbə adlanır.

Qırmızı qəsəbənin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarının adlarını daşıyan küçələri səliqə-sahmanlı, təmizliyi ilə insanı valeh edir.

Ötən əsrin əvvəllərində Qubada türklərlə yanaşı, yəhudilər də ermənilər tərəfindən qətlə məruz qalıb. 1918-ci ildə ticarət məqsədilə Xaçmazdan Qubaya neft gətirən yəhudilər ermənilərin quldur dəstəsi tərəfindən qətlə yetiriliblər. Qubadakı kütləvi məzarlıqda azərbaycanlılarla yanaşı, yəhudilərin də sümükləri var. Dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş yəhudilər ermənilərin günahsız azərbaycanlıları qətlə yetirməsini müxtəlif mətbəx tribunalları ilə gətiriblər. Xaricdə yaşayan yəhudi ziyalıları uzun illərdir ki, azərbaycanlılarla birlikdə erməni vəhşiliyini ifşa etməklə məşğuldurlar.

Bu regionda dağ yəhudilərinin maksimal sayı 1938-1939-cu illərdə 15-18 min arasında olub. İkinci Dünya Müharibə-

sindən sonra da onların sayı xeyli artıb.

İndi dağ yəhudiləri ilə yanaşı, bu yaşayış məntəqəsində az sayda azərbaycanlılar, ruslar və ləzgilər də yaşayır. Ümumilikdə, qəsəbənin dörd minə yaxın əhalisi var. Qəsəbə kiçik olsa da evlərin böyüklüyü, bahalı maşınları və özünəməxsus qayda-qanunları ilə seçilir. Yerli əhali qəsəbənin varlı görkəmini sakinlərin xarici ölkələrdəki uğurlu biznesi ilə bağlayırlar. Hazırda, qəsəbədə iki orta məktəb fəaliyyət göstərir. Bu məktəblərin ibtidai siniflərində bir neçə dil - Azərbaycan, rus, ıvrit, tat və ləzgi dilləri tədris olunur.

Sovet ideologiyası dağ yəhudilərinin dini inancını, milli adət-ənənəsini zəiflədə bilməyib. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra isə yəhudilər özlərinin mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini daha rahat şəkildə təbliğ etməyə başlayıblar. İsrail və Azərbaycan dövlətləri arasında ikitərəfli əlaqələrin güclənməsi qəsəbə sakinlərinin həyatında da müsbət iz buraxıb. Dövlətin bu coğrafiyada yaşayan ayrı-ayrı millətlərin, azsaylı xalqların, etnik qrupların dilini, dinini təbliğ etməsi, adət-ənənələrini yaşatması onları məmnun edir.

Hazırda, dağ yəhudiləri ünsiyyət vasitəsi kimi, əsasən, tat, Azərbaycan, rus və qismən də ıvrit dillərindən istifadə edirlər. Bunun da əsas səbəbi əsrlər boyu onların tat və azərbaycanlıların əhatəsində yaşamalarıdır. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bütün xalqlar kimi, dağ yəhudiləri də milli dəyərlərinə yiyələndilər.

Bu gün ıvrit dilinin tədrisi məqsədilə Qırmızı qəsəbə sakinləri üçün həm orta məktəbdə, həm də özəl kollecdə yüksək şərait var. Belə təhsil ocaqları Bakı şəhərində də yaradılıb.

Qəsəbədə fəaliyyət göstərən 1 nömrəli orta məktəbdə dil, dini ayrı olan bir sıra xalqların nümayəndələri təhsil alır.

Məktəbin kollektivi biri-birinin milli dəyərlərinə böyük hörmətlə yanaşırlar. İstər ümumazərbaycan, istərsə də konkret bir millətə aid olan bayramlarda milliyyətindən asılı olmayaraq hamı iştirak edir.

İvritlərin 5 sinifdən ibarət olan bir ibtidai məktəbi var.

Qırmızı qəsəbədəki İsaak Xanukov adına 1 saylı orta məktəb 1963-cü ildə inşa olunub. Bir neçə il əvvəl əsaslı şəkildə təmir olunan bu məktəbdə 330 şagird təhsil alır. Şagirdlərin 155-i azərbaycanlı, 151-i yəhudi, 22-i ləzgi, digərləri isə rus və başqa xalqların nümayəndələridir. Məktəblilərin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllimlərin milli mənsubiyyəti də rəngarəngdir: azərbaycanlı, yəhudi, rus və ləzgi. Məktəbdə dərslər Azərbaycan dilində keçirilir. Amma ibtidai sinif şagirdlərinə ıvrit dili də öyrədilir. Qəsəbədə, həmçinin, dövlət qeydiyyatından keçmiş kollec də fəaliyyət göstərir. Öz ana dilini, tarixini öyrənmək istəyən şagirdlər dərstdən sonra bu kollecdə məşğul ola bilirlər.

Belə məktəblərdən biri də 2010-cu il tarixdə Bakının Xətai rayonundakı Əbilov yaşayış massivində yəhudi uşaqlar üçün Heydər Əliyev Fondu və "Or-Avner" Beynəlxalq Fondu tərəfindən inşa edilmiş 450 yerlik "Xabad-Or-Avner" Təhsil Mərkəzidir. Mərkəzin açılışında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva da iştirak etmişdir.

Mərasimə toplaşanlar - məktəbin açılışı münasibətilə respublikamıza gələn müxtəlif ölkələrdəki yəhudi icmaları, Azərbaycandakı yəhudi icmasının nümayəndələri, məktəbin müəllim və şagird kollektivi Prezident İlham Əliyevi və xanımı Mehriban Əliyevanı hərərətlə qarşılayıblar.

Təhsil mərkəzi ilə tanışlıq zamanı Prezident İlham Əliyev və məlumat verildi ki, son illər ölkəmizdə təhsilin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanın öz gələcəyini

daha etibarlı və inamlı görmək özmini nümayiş etdirir. Heydər Əliyev Fondu da dövlət səviyyəsində həyata keçirilən, elm və təhsilin inkişafını təmin edən layihələri dəstəkləyir. Xalqımızın Ümummilli liderinin adını daşıyan Fond bu sahəyə diqqət yetirməklə və bir çox layihələri reallaşdırmaqla Azərbaycanın gələcəyini təmin etmək işinə layiqli töhfələr verir. Heydər Əliyev Fondu "Or-Avner" Fondu ilə birlikdə "Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində ölkəmizdə yaşayan yəhudi uşaqların təhsili üçün mərkəz inşa etmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev 2003-cü ildə binanın inşası ilə bağlı, Prezident İlham Əliyev isə 2004-cü ilin dekabrında yeni kompleksin tikintisi üçün torpaq sahəsinin ayrılmasına dair göstəriş vermişlər. 2007-ci il mayın 31-də Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva və MDB Yəhudi İcmaları Federasiyasının və "Or-Avner" Beynəlxalq Fondunun prezidenti Lev Levayev arasında 3 il müddətində təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial təyinatlı obyektlərin tikintisi, yenidən qurulması, maddi təchizatı sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan saziş imzalanmışdır. Elə həmin gün paytaxtın Xətai rayonunda Azərbaycanda yaşayan yəhudi uşaqlar üçün təhsil mərkəzinin təməlqoyma mərasimi olmuşdur. Bu layihənin reallaşması bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycanda dilindən, dinindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün xalqlar, tarixən, mehriban ailə kimi yaşamışlar. "Xabad Or-Avner" təhsil mərkəzi ölkəmizdə çox böyük tarixə, ənənələrə malik olan yəhudi icmasının da özünün bənzərsiz mədəniyyətini, milli adət-ənənələrini qoruyub saxlaması üçün inşa edilmişdir.

Təhsil mərkəzinin açılışı münasibətilə İsrail Prezidenti Şimon Peresin videomüraciəti səsləndirilib. İsrail dövlətinin başçısı təhsil ocağının inşasına görə Prezident İlham Əliyevə təşəkkürünü bildirib. Şimon Peres mərkəzin inşasını böyük ha-

disə adlandırıb, Ümummilli lider Heydər Əliyevi və dövlətimizin başçısı İlham Əliyevi gələcəyi görmək qabiliyyətinə malik böyük tarixi şəxsiyyətlər kimi dəyərləndirib. O, həmçinin, tədbirdə iştirak edən bütün qonaqlara minnətdarlığını bildirib.

Dövlətimizin başçısına və mərkəzin açılışında iştirak etmək üçün ölkəmizə gəlmiş yəhudi təşkilatlarının nümayəndələrinə məlumat verilib ki, mərkəzin digər təhsil müəssisələrindən fərqi burada yəhudi mədəniyyəti əsaslarının tədris olunmasıdır. Belə ki, mərkəz etnomədəni komponentlidir. Təhsil ocağında şagirdlərə ıvrit dili də öyrədiləcək.

Mərkəzdə müasir avadanlıq və lazımi dərs vəsaitləri ilə təchiz edilən 30 sinif otağı vardır. Azərbaycan dili kabinetində ölkəmizin dövlət rəmzləri, paytaxtımızın görməli yerlərinə aid stendlər quraşdırılmışdır. Burada Ulu öndərin xatirəsinə həsr edilmiş xüsusi stend diqqəti özünə cəlb edir.

Prezident İlham Əliyev mərasim iştirakçılarını - şagirdləri, müəllimləri, yəhudi icmalarının nümayəndələrini yeni, müasir məktəbin açılışı münasibətilə təbrik edib. Dövlətimizin başçısı bildirib ki, burada uşaqlar keyfiyyətli təhsil alaraq, Azərbaycanın layiqli vətəndaşları kimi yetişəcəklər. Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə təhsilin inkişafına böyük diqqət yetirildiyini deyib. Dövlətimizin başçısı vurğulayıb ki, bu təhsil mərkəzinin inşası ölkəmizdə tolerantlığın yeni bir təzahürüdür. Mərkəz Azərbaycan və yəhudi xalqları arasında dostluq münasibətlərinin inkişafına daha bir töhfədir. Prezident İlham Əliyev bu gün dinamik inkişaf edən Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələrinin sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşadığını söyləyib. "Bizim məqsədimiz gənc nəslin də bu əmin-amanlığı qorumasına nail olmaqdır", - deyən Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlara sülh və fi-

ravanlıq arzulayıb.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycandakı müxtəlif dini icmaların azad fəaliyyəti üçün həyata keçirilən tədbirlərə bir daha toxunaraq, bu baxımdan, Bakıda yeni sinaqoqun inşa olunduğunu qeyd edib.

MDB Yəhudiləri Cəmiyyəti Federasiyasının prezidenti Lev Levayev Azərbaycanda bütün xalqlara, milli azlıqlara, o cümlədən yəhudilərə daim yaxşı münasibət bəsləndiyini deyib. Ümummilli lider Heydər Əliyev ilə görüşlərini məmnunluqla xatırlayan Lev Levayev Ulu öndərin tolerantlıqla bağlı müdrik siyasətinin indi də Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildiyini vurğulayıb. Qonaq bu cür xoşməramlı siyasətə Heydər Əliyev Fondunun, Fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın da töhfələr verdiyini xüsusi qeyd edib. (73)

Dağ yəhudilərinin məskunlaşdığı coğrafi ərazidən asılı olaraq, burada əkinçilik inkişaf etməyib. Sənətkarlıq, xalçaçılıq, nisbətən, yayılmış sənət növlərindəndir. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra isə onlar əsasən ticarətlə məşğul olmağa başlayıblar. Azərbaycanla dünya dövlətləri arasında beynəlxalq əlaqələrin yaradılması dağ yəhudilərinə xarici ölkələrdə sərbəst iş qurmağa imkan verdi. Bu gün öz maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün Qırmızı qəsəbənin bir çox sakinləri, təkcə, Azərbaycanda deyil, Rusiya, Amerika, İsrail və digər Avropa dövlətlərində iş qurmağa nail olublar.

Hər bir millətin özünəməxsus toy adətləri olduğu kimi, dağ yəhudilərinə də ata-babalarından qalma zəngin ənənələr miras qalıb. Yüz illərlə bir yerdə yaşayan xalqların qaynayıb-qarışmasına baxmayaraq, onlar öz milli xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlaya biliblər.

XX əsrin əvvəllərində dağ yəhudilərinin toy-düyün qayda-

ları başqa etnoslardan tamamilə fərqlənirdi. Bəylə gəlin arasında nikah toy şənliyinə başlamazdan əvvəl bağlanır. Müsəlman xalqlarında mollanın etdiyi köbin kəsmə mərasimini burada Ravin yerinə yetirir. Nikah bağlanması "balaxin" adlı xüsusi örtüyün altında aparılır ki, bu da Azərbaycanda yalnız dağ yəhudilərinə məxsus ənənədir. Müqəddəs Tövrat kitabından ayələr oxunur, qızla oğlan rəmzi olaraq şərbət içir və bundan sonra onlar yeni ailə kimi təbrik olunurlar.

Bakıda Dağ yəhudilərinin İcması fəaliyyət göstərir ki, bu da onların ictimai işlərdə birlikdə çalışmalarına şərait yaradır. Milli bayramların, dövlət tədbirlərinin keçirilməsində dağ yəhudiləri ilə təşkilati işlərin qurulması bu icmanın üzərinə düşür.

Ümumiyyətlə, dağ yəhudiləri Azərbaycanda özünəməxsusluğu ilə ən çox seçilən xalqlardandır. Hətta, qidalanma və istirahət məsələlərində də analoqu olmayan adətlər mövcuddur ki, Azərbaycanda ikinci bir xalqda belə ənənələrə rast gəlinmir. (77.3)

Dağ yəhudilərində olan spesifik xüsusiyyətlərdən biri də "Bar miçva" adlanan ənənədir. Milli adətə görə, oğlan uşağı 13 yaşa çatanda onun yetkinlik dövrünə yetişməsi ilə bağlı xüsusi mərasim keçirilir. Mərasimin mənası belə yozulur ki, bu yaşdan sonra artıq oğlan öz müqəddəratını özü həll etməli, müstəqil həyatını qurmalıdır. Mərasim həmin uşağın 9 kişi ilə bərabər sinaqoqda dua oxuması ilə başlanır. Burada Tövratdan ayələr oxunur, Allaha ibadət olunur. Dualar zamanı "amin" deyən kişilərin sayı 10-dan az olmamalıdır. Bu 10 nəfərin içində mərasimin səbəbkarı da var. Çünki bu gündən etibarən, o, artıq kişi kimi qəbul olunur. İnanca görə, "amin" deyənlərin sayı 10 nəfərdən az olarsa, dualar Allah tərəfindən

qəbul olunmaz. İbadət bitəndən sonra isə evdə şadyanalıq edirlər.

Bu gün Azərbaycanda 30 minə yaxın yəhudi yaşayır ki, onların da 95 faizini dağ yəhudiləri təşkil edir. Burada qalan yəhudi ailələrinin böyük əksəriyyəti orta və kasıb təbəqənin nümayəndələridir.

Azərbaycanda "Soxnut" İsrail Cəmiyyəti də fəaliyyət göstərir. Bu cəmiyyət İsrailə köçmək istəyən yəhudilər üçün ivrit dili kursları açıb, İsraildə yeni mühitə tez uyğunlaşmaları üçün onlarla xüsusi proqramlar üzrə məşğələlər keçib. Bütün bu kurslardan keçən insanlara sonda İsrailə getmək üçün təyərədə birtərəfli bilet pulsuz təmin olunur. Ora gedən insanların qarşılayırlar və onları istədikləri yerlərə aparırlar. İsraildə də xüsusi proqramlar üzrə təlimlər keçirilir. Qafqaz yəhudiləri üçün spesifik kurslar fəaliyyət göstərir. Belə ki, ali təhsil ocaqlarına hazırlıq məqsədilə xüsusi ödənişsiz kurslar açılıb. Qafqaz yəhudilərinə, hətta, burada təqaüd də verilir. İsrail yəhudiləri üçün isə bu kurslar pulludur.

Yəhudilərin Azərbaycanın etnik rəngarəngliyində nəzərə çarpan yeri var. Bu qrup ölkədə qədim zamanlardan məskunlaşan dağ yəhudiləri (onlar tat dilində danışdıqları üçün bəzən onları yəhudi tatlar adlandırırlar) və Rusiyanın Qafqazı işğal etdiyi zaman bura mühacirət edən avropalı yəhudilərə, aşkinazlara bölünür. Bütün postsovet məkanında olduğu kimi, Azərbaycanda da son bir neçə onillikdə yəhudilərin sayının azalması müşahidə olunur. Onların İsrail və Qərb ölkələrinə böyük sayda mühacirəti buna səbəb olub.

Yəhudilərin sayı 1939-cu ildəki maksimal 41,2 min nəfərdən 1999-cu ildəki 8,9 min nəfərə - 1,3%-dən 0,1%-ə enib.

İndi respublikada bir neçə sinaqoq, "Soxnut" Beynəlxalq Yəhudi Təşkilatının şöbəsi, "Azərbaycan - İsrail" Cəmiyyəti

fəaliyyət göstərir. Onlar tərəfindən yəhudi icmalarının və İsrailin Bakıdakı səfirliyinin yardımı ilə mədəni tədbirlər keçirilir, yəhudi ədəbiyyatı nəşr edilir, müxtəlif yaradıcılıq kollektivlərinin fəaliyyəti təşkil olunur.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların və etnik azlıqların nümayəndələri kimi, yəhudilər də həmişə bu cəmiyyətin tamhüquqlu üzvləri olublar, onlar heç vaxt özlərini qərrib hiss etməyiblər. Quba rayonunda yerləşən Qırmızı Qəsəbə İsrail dövləti istisna olmaqla dünyada yəhudilərin yığcam şəkildə yaşadıkları yeganə yerdir. Əminliklə deyə bilərik ki, Ermənistanda yaşayan yəhudilərdən fərqli olaraq Azərbaycan yəhudiləri heç vaxt hər hansı antisemitizm təzahürləri ilə üzləşməyiblər. Hətta dünyanın müxtəlif ölkələrində antisemitizm qılgıçımları və antiisrail əhval-ruhiyyəsinin kəskinləşdiyi dövrlərdə də Azərbaycanda yəhudilərə dostcasına münasibət qorunub saxlanıb.

Yəhudi icması fəal vətəndaş mövqeyi göstərir, Azərbaycanın ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynayır. Bu icma ölkə parlamentində də təmsil olunub - Yevda Abramov Milli Məclisin insan hüquqları komissiyası sədri-nin müavini-dir.

Azərbaycanda yaşayan yəhudilər öz milli və dini bayramlarını geniş miqyasda qeyd edirlər, Azərbaycan dövlətinin başçısı isə hər il yəhudi icmasına rəsmi müraciətlə çıxış edir.

Azərbaycan keçmiş nəhəng imperiyada yeganə ölkədir ki, burada antisemitizm, milli-dini ayrı-seçkilik olmayıb. Azərbaycan həm də burada yaşayan onlarla digər xalqların, o cümlədən, yəhudilərin vətənidir. Ölkəmizdə elə bir elm təhsil, mədəniyyət, sənaye və başqa sahələr yoxdur ki, yəhudilər orada faydalı işlə təmsil olunmasınlar. Azərbaycanın öz müstəqilliyinin yenidən bərpasında, Qarabağın azadlığı uğrunda

döyüşlərdə yəhudi vətəndaşlarımız düşmənlə mübarizədə qəhrəmanlıqlar nümayiş etdiriblər. Yəhudi əsilli Azərbaycan oğlu Albert Aqoronov Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanıdır. Belə vətənpərvərlik qədirlən Azərbaycan üçün prinsipial məqamlardır.

Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsdlər və onların qarşısının alınması

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra müstəqillik yoluna qədəm qoymuş bəzi respublikalar bir sıra müəyyən çətinliklərlə üz-üzə qaldı. Azərbaycanda da müstəqilliyin ilk illərində milli məsələlərlə bağlı durum narahatçılıq doğururdu. Respublikada yaşayan xalqlarla bağlı yeni uydurulan bəzi neqativ məsələlərə milli don geyindirmək cəhdi ağır və sarsındıcı nəticələr verməkdə idi. Bəziləri milli əlamətlərə görə siyasi partiya yaradaraq xam xəyallar aləminə qapıldılar, amma bununla da kifayətlənməyənlər ictimai-siyasi tarazlığı pozmağa, eyni zamanda, doğma torpaqlarımıza göz dikən, onu işğal edən erməni təcavüzkarlarına qarşı mübarizəyə qalxmaq üçün yumruqlanmış gücümüzü parçaladaraq xeyli zəiflətdilər. Nəticədə, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixi səlnaməsinə ağırlı-acılı səhifələr düşdü.

Təbii ki, onlardan da biri separatizm meyilləri idi ("separatizm" latın sözüdür, ayrı-ayrılıqda, xüsusiləşmiş mənasını verib, dövlətdən ayrılma, başqa bir dövlət qurma və ya dövlətin tərkibində muxtariyyət əldə etmək fəaliyyəti kimi dərk olunur).

Müstəqilliyimizin ilk illərində respublikamız bəzi separatçı ünsürlərin ölkəni parçalamağa yönəlmiş çirkin həmlələrinə məruz qaldı. Belə həmlələrdən biri də soyuq "Cənub küləyi" oldu. Bölgə əhalisinin heç zaman müşahidə etmədiyi və arzulamadığı, hətta, təsəvvür belə etmədiyi bu qəfil "soyuq kü-

lök" getdikcə daha da şiddətli xarakter almağa başladı.

Tarixən, azərbaycanlılarla talışlar arasında etnik zəmində toqquşmalar müşahidə olunmayıb (əslində, "talış-azərbaycanlı" ifadəsi elə müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizə bəxş edilən "ən qiymətli hədiyyə"lərdən biri idi). Fəqət, ölkənin müstəqilliyi uğrunda gedən mübarizə dövründə "talış" adının bərpası ölkənin bu bölgəsindəki gərginlik üçün müəyyən zəmin yaratdı və Talış Xalq Partiyasının yaradılması bəyan edildi. Daha sonra isə onun liderləri etnik amilin qabarıq formada nəzərə çarpmaması və azərbaycanlı-talış qarşıdurmasının qızışdırılmasında ittiham olunmamaları üçün bu partiyanın adını Bərabər hüquqlu Xalqlar Partiyası adına dəyişdirdilər. Respublikanın Cənub bölgəsinin mərkəzdən ayrılma və onunla qarşıdurma prosesi 1993-cü ildə öz kulminasiya nöqtəsinə çatdı (Ə. Elçibəyin Bakını tərk etdiyi, Ulu öndərin isə iqtidarda tam bərqərar olmadığı, ümumiyyətlə, Azərbaycandakı milli azlıqlar arasında hər cür mümkün olan millətçi və separatçı hərəkatların artdığı dövr). Xalq hərəkatının "bağrından" qopmuş, Cəbhə hakimiyyəti dövründə mühüm vəzifələrdə çalışmış, qismən də olsa, bölgə əhalisi arasında nüfuz qazanmış Ələkrəm Hümətov 1993-cü ilin avqustunda Cənubda yerləşdirilmiş hərbi hissələri, Cənub rayonlarındakı icra aparatlarını və hüquq-mühafizə orqanlarına təbəçiliyi ələ alaraq, Azərbaycanın tərkibində "Talış-Muğan Respublikası"nın yaradıldığını elan etdi və mərkəzi hakimiyyətlə güc mövqeyindən dialoq aparmağa cəhd göstərdi.

1993-cü il 17 avqust tarixində Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarında yaranmış vəziyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi (sədr Heydər Əliyev) Qərar qəbul etdi. Qərarla deyilirdi ki, son zamanlar ölkədə yaranmış gərgin ictimai-siyasi və hərbi

vəziyyətdən istifadə etməyə çalışan bir sıra qanunsuz silahlı birləşmələr Azərbaycanın dövlətçiliyinə və ərazi bütövlüyünə xəyanət etmək qəsdinə düşmüşlər. Belələrindən biri Lənkərandə uzun müddətdən bəri Ələkrəm Hümətovun başçılıq etdiyi, Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə təbə olmayan qanunsuz silahlı birləşmədir.

Ələkrəm Hümətov ələ keçirdiyi silahlı qüvvələrdən istifadə edib Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarının əhalisini təzyiq altında saxlayır, onlara qarşı qanunsuz hərəkətlərə yol verir, dövlət orqanlarına hədə-qorxu gəlir, onları özünə təbə olmağa məcbur edir. O, silahlı təzyiqlə Lənkəran şəhərində və qonşu rayonlarda hədə-qorxu yolu ilə şəhər və rayon Xalq deputatları sovetlərinin sessiyalarını keçirmiş, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olan qərarlar qəbul etdirmişdir.

Qərarla daha sonra deyilirdi: "Ələkrəm Hümətov onun qanunazidd və cinayətkar hərəkətlərinə etiraz edənlərə zorakılıq edir, divan tutur, onları həbs etdirir. O, heç bir səlahiyyəti olmadan cinayət əməllərinə görə həbsdə olan Ə. Quliyevi və R. Nuriyevi azad etmək haqqında göstəriş verir. Onun bu qanunsuz göstərişini yerinə yetirmədiyinə görə Cəlilabad rayon prokuroru K. Tağıyevi həbs etməyə cəhd göstərmiş, onu tapa bilmədikdə, rayon prokurorluğunun işçilərindən M. Kazımovu, K. Qasımovu, S. Mirzəyevi və rayon polis idarəsinin rəisi A. Hacıyevi zor gücünə Lənkərana aparıb həbs etdirmişdir. Astara rayon polis şöbəsinin rəisi İ. Quliyev də Ələkrəm Hümətovun qanunazidd tapşırıqlarını yerinə yetirmədiyinə görə girov götürülmüşdür. Lənkəran şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı H. Məmmədov isə Ələkrəm Hümətovun göstərişlərini yerinə yetirmədiyinə görə həbs olunmuşdur.

Ələkrəm Hümətov özünü qondarma "Talış-Muğan Respublikası"nın ali baş komandanı elan etdikdən sonra Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarında qanuni yolla təyin edilmiş icra hakimiyyəti başçılarını vəzifədən kənarlaşdırmış, həmin vəzifələrə əqidəcə özünə bağlı səriştəsiz adamları təyin etmişdir. Yerli əhali bu təyinatlara qarşı etirazlarını bildirsə də, Ələkrəm Hümətov qanunları tapdalayaraq qaragüruh yolu ilə həmin rayonlarda istədiyi adamları hərbi komendant təyin etmiş, onlara texnika və hərbi sursat vermişdir.

Beləliklə, Ələkrəm Hümətov ətrafındakı cinayətkar unsurlarla Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını pozaraq qanuni hakimiyyəti zəbt etmişdir. Onların hərəkətləri həmin rayonlarda dərəbəylik və qanunsuzluq şəraitinə gətirib çıxarmışdır.

Ələkrəm Hümətov özbaşınalıq edərək rubl pul nişanlarının dəyişmə müddətini uzatmış, bununla da respublikanın iqtisadiyyatına çox böyük ziyan vurmuşdur.

Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar əhalisinin iradəsinə zidd olaraq, Ələkrəm Hümətovun mafioz separatçı dəstələri silah gücünə heç bir səlahiyyəti olmayan qondarma "Talış-Muğan Respublikası" yaratmaq iddiasına düşmüşlər.

Ələkrəm Hümətov Azərbaycan hökumətinə qarşı özünü saymazyana aparmış, MDB-yə daxil olmaq üçün Rusiyanın rəhbər orqanlarına müraciət etmişdir. Rusiyanın müvafiq təşkilatları onun müraciətinə məhəl qoymamışlar. Ələkrəm Hümətov özbaşına qondarma "Talış-Muğan Respublikası" yaratmaq iddiası ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını kobudcasına pozmuş, Azərbaycan dövlətçiliyinə xəyanət etmiş, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü pozma-

ğa çalışmışdır.

Əvvəllər Talış Milli Partiyası kimi yaradılmış Azərbaycan Xalqlarının Bərabərliyi Partiyası (sədr Hilal Məmmədov) qondarma "Talış-Muğan Respublikası" yaradılmasının ilk təşəbbüskarıdır. Bu partiya millətçilik xətti götürərək, hər vasitə ilə separatçılıq mövqeyində dayanır, talışlarla başqa xalqlar arasında qarşıdurma yaradır. Həmin partiya, əslində, öz proqramına və Nizamnaməsinə zidd gedərək pozuculuqla məşğul olur, əhali arasında qondarma "Talış-Muğan Respublikası"nın zəruriliyi barədə geniş təbliğat aparırdı.

Buna baxmayaraq, Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarının əhalisi Ələkrəm Hümətovun, eləcə də onun azsaylı tərəfdarlarının fitnəkar hərəkətlərini, çirkin niyyətlərini rədd edirdilər. Bölgənin rayon Sovetlərinin iclaslarında, siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların rayon şöbələrinin yığıncaqlarında qəbul edilən bəyanatlarda, tanınmış alim və ziyalıların, xalq deputatlarının Milli Məclisə müraciətlərində və Ali Sovetin ünvanına daxil olmuş minlərlə teleqramda bölgədə gedən proseslər qətiyyətlə pislənilir.

Milli Məclis böyük təəssüf hissi ilə qeyd edirdi ki, həmin bölgədən olan bir sıra xalq deputatları, vəzifəli şəxslər, yerli Sovetlərin deputatları, ağsaqqallar, ziyalılar və digər hörmətli şəxslər bu özbaşınalıqlara, qiyamçılıq və millətçilik hərəkətlərinə qarşı prinsipial mövqe tutmamış və qətiyyət göstərməmişlər. Bəziləri isə (hətta, həmin bölgəyə aid olmayan şəxslər belə) təsir altına düşmüş və qiyamçılara havadarlıq etmişlər.

Belə havadarlardan biri Azərbaycan Respublikasının keçmiş müdafiə naziri, Milli Məclisin üzvü Rəhim Qaziyev olmuşdur. O, tez-tez Lənkərana gedir, Ələkrəm Hümətovu

dəstəkləyir, ona kömək edir və istiqamət verir. Məhz, R.Qaziyevin müdafiə naziri işlədiyi dövrdə Ələkrəm Hümətov qanunsuz yolla həmin hərbi hissələri ələ keçirmiş, özünü komandan təyin etmişdir. Bu müddətdə Müdafiə Nazirliyi həmin hissələrin özünə tabeliyini təmin etməmiş, yaxud, təmin etmək üçün heç bir tədbir görməmişdir. Buradan belə bir qənaət hasil olur ki, həmin hərbi hissələrin özbaşına qoyulması keçmiş müdafiə naziri Rəhim Qaziyevin və Ələkrəm Hümətovun əvvəlcədən düşünülmüş xəyanətinin nəticəsidir.

Bütün bunlarla yanaşı, Rəhim Qaziyev Azərbaycanla Rusiya arasında münasibətləri hər vasitə ilə pozmağa çalışır, dövlətlərarası münasibətləri gərginləşdirməyə cəhd edir. O, keçmiş prezident Ayaz Mütəllibovun yenidən Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətə qaytarılmasına var gücü ilə söz göstərir və bununla da respublikada qarışıqlıq, hərc-mərclik salmaq məqsədi güdür. Bu çirkin məqsədinə çatmaq üçün böhtanlardan, şayiələrdən, şantajdan istifadə edir. Onun separatçı mövqeyi, respublikada ictimai-siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirmək məqsədi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə xələl gətirə biləcək hərəkətləri, Ələkrəm Hümətovla birgə can atdığı çirkin niyyətləri respublikanın mövcud rəhbərliyinə qarşı yönəlmiş və yüksək vəzifə tutmaq iddiasından irəli gəlmişdir. Milli Məclisin iclasında o, nöqsanlarını səmimi etiraf etmək əvəzinə, özünü dəfələrlə, kobud, təkcəbbürlü aparmış, öz xəyanətlərini ört-basdır etməyə çalışmışdır.

Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarında yaranmış vəziyyət, eyni zamanda, hakimiyyət orqanlarının Respublika Daxili İşlər Nazirliyinin, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin, Müdafiə Nazirliyinin, Respublika Prokurorluğunun, onların yerli orqanlarının Ələkrəm Hümətovun və onun havadarlarının cinayətkar hərəkətlərinə

qarşı vaxtında lazımi tədbirlər görmədiklərinin nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qərara alır:

1. Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarının ərazisində Ələkrəm Hümətovun və onun mafioz, millətçi, qiyamçı dəstələrinin yerli əhaliyə qarşı zorakılığı, terrorçuluq əməlləri, insan hüquqlarını tapdaltması, özbaşınalığı cinayət kimi qiymətləndirilsin və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının pozulması, respublikanın ərazi bütövlüyünə qəsd, dövlətçiliyinə xəyanət kimi pislənilsin.

2. Lənkəran rayonunda əvvəllər hərbi hissə kimi mövcud olmuş, sonradan Ələkrəm Hümətov tərəfindən qanunsuz yolla ələ keçirilmiş hərbi birləşmə heç bir şərt qoyulmadan Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə təbə edilsin.

3. Respublikanın daxili işlər naziri V.Novruzova, milli təhlükəsizlik naziri N.İmranova, Baş prokuroru Ə.Öməröva tapşırılsın ki, Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının qüvvəsini, dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini tam təmin etmək, insan hüquqlarının pozulmasının, cürbəcür cinayət əməllərinin qarşısını almaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görüb müqəssirləri məsuliyyətə cəlb etsinlər və nəticəsi barədə Milli Məclisə məlumat versinlər.

4. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvü, respublikanın Baş naziri Surət Hüseynova tapşırılsın ki, bu qərardan irəli gələn məsələləri üç gün müddətində həll etsin.

5. Azərbaycan Xalqlarının Bərabərliyi Partiyasının (sədri H.Məmmədovdur) millətçilik mövqeyində dayandığı qeyd olunsun və Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, bu partiyanın fəaliyyətini təhlil edib, lazımi təd-

birlər görsün.

6. Respublika əhalisi arasında, eləcə də sərhəd bölgələrində apardığı siyasi təxribatlara, Ələkrəm Hümətov qiyamında bilavasitə iştirak etdiyinə, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü pozmağa cəhd göstərdiyinə, dövlətçiliyinə xəyanət etdiyinə görə Rəhim Həsən oğlu Qaziyev Milli Məclisin üzvlüyündən azad edilsin və onun məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna tapşırılsın". (80)

Danışqların lazımı nəticə vermədiyini görən Milli Məclis və artıq onun sədri olan Heydər Əliyev respublikanın cənubunda hakimiyyəti qeyri-qanuni ələ keçirən şəxslərə qarşı qalxmaq çağırışı ilə əhaliyə müraciət etdilər və bir sıra zəruri əməli tədbirləri həyata keçirdilər. Əhali və yerli elitanın əsas kütləsi mərkəzi hakimiyyəti dəstəklədilər. Nə talışlar, nə də azərbaycanlılar arasında özünə ciddi arxa tapmayan Ə. Hümətovun dəstəsi hökumət qüvvələri ilə elə ilk toqquşmadan sonra dağıldı, onun təşəbbüskarları və yaxın tərəfdarları tezliklə həbs edildilər və uzun müddətə məhkum olundular. Hümətov qiyamını dəstəkləyən Bərabərhüquqlu Xalqlar Partiyası Ali Məhkəmənin qərarı ilə tezliklə buraxıldı.

Tez bir zamanda ölkənin cənubunda ictimai-siyasi durum sabitləşdi və hökumətin tam nəzarətinə keçdi. Doğrudur, o illərdə İranın Azərbaycana öz təsirini qüvvətləndirmək üçün talış əmilindən istifadə etmək meylləri də müşahidə olunurdu. Azərbaycan İslam Partiyasının İran xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıqda ittihamlanan fəallarının məhkəmə prosesində səslənən məlumatdan aydın oldu ki, onlar, əsasən, ölkənin cənubundan gəncləri seçib, guya, dini təhsil almaq üçün qonşu dövlətin ərazisindəki xüsusi mərkəzlərə, əslində isə onlara ideoloji təsirin göstərilməsi və xüsusi hazırlığın keçilməsi

üçün göndəridilər. Ancaq onlar istədikləri nəticələrə nail ola bilmədilər.

2013-cü il mayın 11-də "Talışı sədo" qəzetinin təsisçisi və baş redaktoru, hazırda dövlətə xəyanət və digər ağır ittihamlarla həbsdə olan Hilal Məmmədovla bağlı sensasion video-görüntülər yayıldı. 58 dəqiqəlik kadrlar qondarma "Talış-Muğan Respublikası"nın təsis yığıncağından idi. 1993-cü il avqustun 7-də keçirilmiş yığıncaqda Hilal Məmmədov sədarətdə - Ələkrəm Hümətovun solunda əyləşib.

Yığıncaqda çıxış edən Hilal Məmmədov bildirir ki, əvvəllər iki dəfə Talış Muğan Respublikasının yaradılmasına cəhdlər olsa da, bu, baş tutmayıb: "Allah üç dəfədən deyib. İndi belə bir tarixi məqam yetişib. Nəhayət ki, sizin razılığınızla Talış Muğan Respublikasına gəldik". Hilal Məmmədov qondarma "Talış Muğan Respublikası"nın bayrağı kimi təqdim olunan üçrəngli (qırmızı, ağ, yaşıl) bayraqa bağlı məlumat verir.

Daha sonra özünü "prezident" kimi təqdim edən Ələkrəm Hümətov danışır. Eyni videoda başqa bir maraqlı məqam Ələkrəm Hümətovun Heydər Əliyev, Surət Hüseynov və Rəhim Qaziyevlə keçirdiyi görüşlərlə bağlı verdiyi məlumatdır. Onun sözlərindən belə anlaşılır ki, ilk əvvəl Surət Hüseynov və Rəhim Qaziyev Azərbaycanın cənubundakı separatçı hərəkətdə dəstək veriblər. Surət Hüseynov, Rəhim Qaziyev və Ələkrəm Hümətovun üçlükdə danışmaları da olub. Daha sonra Surət Hüseynov Heydər Əliyevlə görüşüb və Ələkrəm Hümətovun onunla görüşünü təşkil edib. Ələkrəm Hümətov deyir ki, o və Rəhim Qaziyev Heydər Əliyevlə görüşdə irəli sürüləcək tələbləri də razılaşdırıblarmış. Amma görüş onların istədikləri kimi keçmir. Kabinetə daxil olan kimi Heydər Əliyev Rəhim Qaziyevi qovur və söhbətin məcrası də-

yişir.

Qeyd edək ki, bir çox hüquq müdafiəçiləri Hilal Məmmədovu "siyasi məhbus" adlandırırlar. İstintaq isə onu haqlı olaraq dövlətə xəyanətdə təqsirli bilir. Hilal Məmmədovla bağlı Baş Prokurorluq və Daxili İşlər Nazirliyinin yaydığı birgə məlumatda deyilirdi: "İstintaqla müəyyən edilmişdir ki, uzun illər ərzində jurnalist peşəsinin və mədəniyyət mərkəzinin rəhbəri vəzifəsinin imkanlarından yararlanan Hilal Məmmədov 1992-ci ildən etibarən İranın xüsusi xidmət orqanının əməkdaşı Əbdoli Əli Həməzəli oğlu tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb olunaraq Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, dövlət təhlükəsizliyi və ərazi toxunulmazlığı zərərinə fəaliyyət göstərmiş, bunun müqabilində mütəmadi şəkildə birbaşa maddi vəsait almışdır. Hilal Məmmədov fizika-riyaziyyat elmləri namizədidir. O, 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Xalqlarının Bərabərlik Partiyasının sədri olub. Partiyanın fəaliyyəti qadağan edildikdən sonra Azərbaycanı tərk edib və 12 il Rusiyada yaşadıqdan sonra, 2005-ci ildə Azərbaycana qayıdıb. 2007-ci ildə "Tolışi Sədo" qəzetinin əvvəlki redaktoru Novruzəli Məmmədov həbs edildikdən sonra onun hüquqlarının müdafiəsi komitəsini yaradıb və ona rəhbərlik edib. Novruzəli Məmmədov həbsdə vəfat etdikdən sonra "Tolışi Sədo" qəzetinin baş redaktoru Hilal Məmmədov olub. O, 2012-ci il iyunun 21-də həbs edilib".

Təəssüf ki, Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların arasında çaxnaşma yaratmaq istəyən qüvvələr bununla kifayətlənmirdi. 1988-ci ildə yaranmış "Sadval" təşkilatına himayəçilik edən Rusiya onu Azərbaycana təzyiq olaraq ehtiyat variant kimi nəzərdə tuturdu. "Sadval"ı gah qeydiyyatı alan, gah da qadağan edən rəsmi Kreml onun fəaliyyətini Azərbaycana qaşı qoymağa müvəffəq oldu. Sonradan məlum oldu ki, "Sadval"ın bu is-

tiqamətdə fəaliyyətində Ermənistanın da xüsusi maraqları var.

Belə çağırışlar Azərbaycanda olmasa da, ondan kənarlarda təəssüf ki, az da olsa öz nəticəsini verir. Demokratiyanı əllərində silah edən Dağıstanın bir qrup millətçi ünsürü "Sadval" adı altında ləzgi xalq hərəkatının yaradılmasına nail olmuşdur. Dağıstan ərazisində yaradılan bu təşkilat respublikada deyil, beynəlxalq ictimai cəmiyyət kimi 1992-ci ilin may ayında Moskvada - Rusiya Federasiyası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydə alınmışdır. Əslində isə belə bir sənəd bir çox tərəfdən hüquqa ziddir.

1992-ci ilin sentyabrında Mahaçqalada "Sadval" Ləzgi Xalq Hərəkatının altıncı qurultayında cəmiyyətin İdarə Heyətinin sədr vəzifəsinə Şimali Qafqaz hərbi dairəsi komandanının sabiq müavini, istefada olan general-mayor Mühiddin Qəhrəmanov seçildi. Bu isə o demək idi ki, "Sadval" Xalq Hərəkatının rəhbərliyinə Rusiya hərbi-sənaye kompleksinin yüksək rütbəli zabiti başçılıq edir. Yəni təşkilatın haradan qidalanması məlumdur. Bunu, istər "Sadvalın" və istərsə də Ləzgi Milli Şurasının rəsmi sənədlərindən də aydın görmək olar.

1992-1993-cü illərdə "Sadval" bölgələrdə dəfələrlə sabitliyi pozmağa cəhd göstərdi. 1993-cü ilin martında Dağıstandan Xaçmazın Yalama kəndinə silah keçirmək istəyən "sadval"çılar rayon hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən yaxalandılar. Bu hadisədən sonra "Sadval"ın Xaçmaz və Qusar rayon fəalları, eləcə də yuxarıda adı çəkilən dəstə həbs edildi.

1992-ci ilin fevral ayında Şuranın sessiyasında Rusiya FR, Azərbaycan və Dağıstan respublikalarının Ali sovetlərinə müraciət qəbul olundu və bu sənəd "Sadval" qəzetində dərc edildi. Müraciətdə deyilirdi: "Hüquqi cəhətdən SSRİ-nin ləğvi MDB xalqlarının suverenliyinin bərpası, sərhədlərin müəyyən

edilməsi ilə bağlı olaraq, hüquqi nöqteyi-nəzərdən ləzgi xalqının Rusiyanın tərkibinə (Dağıstana) keçməsi avtomatik surətdə bərpa olunur. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası öz suverenliyini elan etdiyi və dövlət müstəqilliyi haqqında qanun qəbul etdiyi andan Azərbaycan SSR-nin ləzgi əhalisi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik nəzarətindən çıxaraq, onların icrasını ləzgilər üçün hüquqi cəhətdən vacib saymır". (81)

Ləzgi Milli Şurasının bu müraciətini təhlil etsək aydın olar ki, "Sadval" Dağıstan ləzgilərinin heç də Rusiyadan ayrılması tələbini irəli sürmür. Əksinə, burada söhbət Azərbaycan ləzgilərinin Azərbaycandan ayrılıb, Rusiya ləzgilərinə birləşdirilməsindən gedir. Özü də nə az, nə çox, Azərbaycanın 10 inzibati rayonunu Rusiya ərazisindəki ləzgilərə birləşdirilməsindən gedir. Halbuki, "Sadval"ın iddiasında olduğu 10 Azərbaycan rayonundan ancaq birində - Qusarda ləzgilər çoxluq təşkil edir. Həm də Qusar rayonunda yaşayan ləzgilərin demək olar ki, əksəriyyəti "Sadval"ın ideyalarından çox-çox uzaqdırlar. Onlar özlərini Azərbaycanın bərabərhüquqlu övladları və vətəndaşları hesab edirlər. Ona görə də Azərbaycan ləzgilərinin adından danışmağa heç kimin mənəvi haqqı yoxdur. Bu mənəvi və hüquqi aksiya ancaq Azərbaycan ləzgilərinin özlərinə məxsusdur. Azərbaycan ləzgiləri isə öz əməlləri ilə tarixin bütün dövrlərində olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan xalqı ilə birdirlər. Bunun respublikaya ermənilər tərəfindən elan edilməmiş müharibənin gedişi, yüzlərlə ləzgi oğullarının müharibənin ilk günündən silahla sarılıb Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorumağa getməsi, ləzgi balalarının Qarabağ uğrunda şəhid olması faktları, habelə, ləzgi ziyalıların, ağsaqqal və ağbirçəklərinin mitinqlərdə, radio və televiziyalarda, mətbuatda çıxışları əyani sübut etmişdir.

Hadisələrin mürəkkəb zamanında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının şöbə müdiri, milliyyətçə ləzgi olan Nizami Abdurrəhmanov mətbuatda "Ləzgilər çəkişməyə qoşulmayacaqlar" məqaləsi ilə çıxış etdi. Məqalə müəllifi yazır: "Mən respublikamızın ləzgilər yaşayan bir çox şəhər və kəndlərində olmuşam. Xalq arasında gedən ürəkaçan müləhizələr mənə əsas verir ki, deyim: Azərbaycanda yaşayan ləzgilər hakimiyyətdə olan demokratik fikirli rəhbərləri müdafiə etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, toxunulmazlığı, siyasi və iqtisadi müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmaq, respublikanı iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş dünya ölkələri səviyyəsinə çıxarmaq və onu azad, bərabərhüquqlu, yüksək həyat səviyyəsi olan xalqların birgə yaşayış evinə çevirmək məsələsini qarşıya qoymuşlar. Siyasi qruplar daxili çəkişmələrdən əl çəkib, respublikanı müharibə vəziyyətindən çıxarmaq üçün yeni hökumətə kömək etməlidirlər".

N.Abdurrəhmanov məqaləsində həm də "Sadval" təşkilatına münasibət bildirərək yazır: "Zənnimcə, bu qondarma təşkilat ləzgi xalqının bir nömrəli düşmənidir. Müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatlara görə, təşkilatın əksər üzvləri soyadlarını dəyişən erməni millətçiləridirlər. Təşkilatın fəaliyyətini planlaşdırırlar və maliyyələşdirənlər Rusiyadakı erməni lobbisidir və digər Rusiya rəsmi strukturlarındakı qüvvələrdir. "Sadval" təşkilatı ermənilərin Qafqaz planlarının uğursuzluqla nəticələnməyə başladığı vaxtda yaradılmışdır. Bütün bunları ləzgi xalqı çox gözəl başa düşür. Ləzgi xalqı müdrik xalqdır, fədakardır, zəhmətkeşdir. Onun müdrik ağsaqqalları var, vətənpərvər oğul, qızları var. Bu xalq heç vaxt siyasi çəkişmələrə baş qoşmayacaq, bu oyunları düzüb-qoşanların cavabını layiqincə verəcək. Buna mənim şübhəm yoxdur". (82)

1992-ci ilin iyun ayında İsmayilli rayonunun ləzgilər yaşa-

yan Qalacıq kəndində mitinq keçirildi. Mitinqdə ləzgilər (245 nəfərin imzası ilə) Azərbaycan xalqına müraciət ünvanladı. Müraciət mitinqdə iştirak edən Milli Mənasibətlər İnstitutunun əməkdaşı Maqsud Hacıyevə təqdim edildi. M. Hacıyev mətbuatda "Nicatımız birlikdədir" adlı məqalə ilə çıxış edərək ləzgilərin müraciətini geniş ictimaiyyətə çatdırdı: "Biz, İsmayilli rayonunda yaşayan ləzgilər ermənilərin fitvası, rus mətbuatının, kütləvi informasiya vasitələrinin himayəsi ilə törədilən təxribatdan, guya, ləzgilərin azərbaycanlılar tərəfindən sıxışdırılması kimi cəfəngiyatdan hiddətlənirik. Əsrlər boyu azərbaycanlılarla bir qan, bir qardaşlar kimi birgə yaşayır və yaşayacağıq. Hamımızın vətəni, doğma respublikası olan Azərbaycanın sərhədlərinin qorunması üçün ləzgilərin mərd, cəsarətli oğulları bu gün azərbaycanlı qardaşları ilə birlikdə çiyin-çiyinə Qarabağda vuruşur və bundan sonra da vuruşacaqlar". (83)

"Sadval"-ın ləzgilər arasında apardığı antiazərbaycan təbliğatına qarşı ayrı-ayrı rayonlarda geniş tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Xüsusilə, "Sadval"-ın silahlı dəstələrinin avtomobillərlə Qusara gəlməsi, burada separatçı mitinqlər keçirilməsinin qarşısı alındı.

Sadvalçıların Qusar rayonunda apardıqları qeyri-qanuni hərəkətlər 1992-ci ilin yay ayında daha da kəskin xarakter aldı. Bu hərəkətin bir tərəfi də Moskva əleyhinə çevrilmişdi. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq, 1993-cü ilin iyununda Rusiya Federasiyası Ədliyyə Nazirliyi özünün "Sadval" cəmiyyətinin təsdiqi haqqında 969 sayılı qeydiyyatını ləğv etmək haqda qərar verdi. Lakin hüquqi sənədlə təşkilatın ləğvi hələ ekstremist qüvvələrin tam ləğv edilməsi demək deyildi. Sadvalçılar Azərbaycanda ləzgilərin çətin iqtisadi şəraitdə yaşamalarını, dillərinin aradan çıxarılmasını, təhsildən kənarda qalmalarını

və daha bir çox sosial məsələləri bəhanə edərək, yenə də milli münaqişələr yaradılmasına cəhd göstərirdilər.

Təkcə, təbii nöqtəyi-nəzərdən ləzgilərin yaşadığı ərazilər Mil-Muğan zonalarından dəfələrlə, həm də müqayisəedilməz dərəcədə əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycanda insan yaşayışı üçün ən faydalı yerlərdən biri də məhz, ləzgilərin məskunlaşdığı bu ərazilərdir. Burada insanların məişət və həyat tərzini respublikanın başqa rayonlarından heç də aşağı deyildir. Bu rayonlardan əhali artımı daha çox, uşaqların ölüm səviyyəsi isə bir çox Azərbaycan rayonundan aşağıdır. Qusar, Quba, Xaçmaz, Qəbələ, İsmayilli, Göyçay rayonundakı ləzgi kəndləri özünün sosial-mədəni görünüşü, habelə, əhalinin gündəlik problemləri baxımından ölkənin digər kəndləri ilə müqayisədə demək olar ki, fərqlənir. Yəni, bir çox amillər baxımından Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində etnik fərqlər axtarmaq mümkün deyil. Azərbaycan kəndindəki çatışmazlıqları milli zəminlə əlaqələndirmək şübhəsiz ki, məntiqdən kənardır. Bu çatışmazlıqlar varsa, onu ləzgi, tat, kürd və ya digər etnosun yaşaması ilə bağlamaq düzgün deyil. (84)

1995-ci il fevralın 20-də Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin ləzgi ziyalıları ilə görüşü keçirildi. Ümummilli lider görüş iştirakçıları qarşısında geniş çıxış edərək müstəqillik şəraitində Azərbaycanda milli məsələlərin düzgün həll edilməsinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq diqqətə çatdırdı: "Azərbaycanın müsbət xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, respublikamız çoxmillətli, beynəlmillət dövlətidir. Mən, dəfələrlə qeyd etmişəm ki, bu, respublikanın üstünlüyüdür, milli sərvətidir. Biz, bununla fəxr edirik və bu tərkibi qoruyub saxlamalıyıq".

Respublika prezidenti daha sonra Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların bir ad - azərbaycanlı adı altında birləşməsi faktına toxunaraq vurğulayıb: "Respublikamızın əhalisinin tam

əksəriyyəti azərbaycanlılardır. "Azərbaycanlı" məfhumu çox genişdir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, bütövlükdə hamısı azərbaycanlıdır. Bu "azərbaycanlı" sözü bizi həmişə birləşdirir". (85)

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin 1995-ci il aprel məlumatından sonra (13 nəfərin həyatına son qoyan, 58 nəfərə xəsarət yetirən 3 iyul 1994-cü il tarixdə metronun 20 Yanvar stansiyasında sadvalçıların törətdikləri terror aktı) "Sadval"ın Azərbaycan ləzgiləri arasındakı nüfuzuna ciddi zərbə vuruldu.

Respublikada aparılan 1999-cu ilin siyahıyaalınması göstərdi ki, ölkədə yaşayan milli azlıqların əksəriyyəti öz ana dilini qoruyub saxlamışdır. Onlar haqqında yazılan kitablar - dərsliklər, hekayələr və digər çap materialları bu xalqlara yaradılan şəraitin bariz nümunəsidir. Lakin müəyyən hallarda milli və etnik azlıqların, azsaylı xalqların öz içindən çıxan bəzi nadürrüst insanların həddən artıq eyforiyaya qapılması xoşagəlməz hadisələrin baş verməsinə səbəb olur.

Buna misal olaraq, Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində ləzgilərlə bağlı yaşanan bir sıra problemləri qeyd edə bilərik. O zaman Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin başçısı Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə ləzgi xalqlarının fəvqəladə konqresi Təşkilat Komitəsinin separatçı çağırışını mənəviyyata zidd əməl kimi qiymətləndirmişdi. Bu bəyanatı şərh edən Şeyxülislam qeyd etmişdi ki, Cənubi Qafqaz və Dağıstan ruhani idarələrinin əməkdaşlığında heç bir ciddi problem yoxdur. (86)

Bu hadisələrin cərəyan etdiyi vaxtlarda Milli Məclisin səbiq üzvü Asya Manafova mətbuatda çıxış edərək Konqresin ideyasını mənfi qiymətləndirmiş və bəyan etmişdi ki, Azərbaycanda ləzgilər, yalnız, bütün vətəndaşlar kimi sosial prob-

lemlərdən şikayətlənə bilərlər.

Rusiyanın Azərbaycandakı keçmiş səfiri A.Bloxin hesab edirdi ki, Təşkilat Komitəsinin bəyanatı sərhəddəki vəziyyətə mənfi təsir göstərə bilər. A.Bloxin onları "ekstremist" kimi qiymətləndirməkdən də çəkinməmişdi. Baş verən bu kimi hadisələri milli münaqişə fonunda təqdim etməyə maraqlı olan insanlar Azərbaycandakı etnomühiti korlamağa çalışırdılar. Buna isə ölkədə yaşayan bütün xalqlar, sadəcə, soyuq başla yanaşır və gərginliyi yaratmağa maraqlı olan qüvvələrə qarşı amansız mövqe sərgiləyirdilər. (67. 24, 27)

Azərbaycan polisi 1993-cü ildə 150 nəfər ləzginin orduya çağırılmasına etiraz edən bəzi ləzgi separatçıları cəzalandırmalı oldu. Amma bu vaxt Azərbaycan ordusunda fərariilik və hərbi xidmətdən yayınma geniş hal almışdı. Ləzgilərin orduda xidmət etmək istəməməsi daha açıq və sərt şəkildə olsa da, etnik münasibətlərin gərginləşməsində bu hadisənin böyük rolu olmamışdır.

Yalnız, məqsədyönlü və ardıcıl siyasət nəticəsində Azərbaycanda yaşayan bütün millət və xalqlar, etnik azlıqlar vahid amal uğrunda birləşməyə doğru müəyyən addımlar atmağa başlamış, öz doğma vətənlərini hamılıqla qorumaq üçün ayağa qalxmışlar.

Müstəqilliyin ilk illərindən (1991-1992) təbii şəkildə bir millətçilik dalğası ortaya çıxmışdı və bundan da kənar qüvvələr istifadə edərək milli azlıqları qıcıqlandıra bilmişdilər. 1993-cü ildən sonra isə Ulu öndər Heydər Əliyev xarici siyasət kursunda balanslaşdırılmış siyasətdən istifadə etdiyi kimi, ölkə daxilində milli münaqişələrin olmaması üçün vahid ideologiya ilə çıxış etdi. Bu isə azərbaycançılıq idi. Deməli, dünənə qədər hər kəs özünü azərbaycanlı hesab edirdisə, bundan sonra da bu ahəng bərpa edilməli idi və edildi də. Bunun-

la da daxili siyasətlə xarici siyasətdə bir harmoniya yarandı.

Amma buna baxmayaraq, kənardan ölkədəki tolerantlığa zərbə vurmaq istəyən qüvvələr yenə öz işində idilər. Məsələn, Kürd Fəhlə Partiyası (PKK) terror təşkilatının yayım orqanı hesab edilən "Firatnews" Xəbər Agentliyində yayımlanan bir məqalədə deyilir: "Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra, xatırladığınız kimi, mübahisəli bölgə olan Qarabağ uğrunda azəri-erməni münaqişəsi başlamış və bunun da nəticəsində bölgədə minlərlə sivil insan qətl edilmişdir. 1990-cı illərin ortalarında Qafqaz kürdləri ilə bağlı proqram hazırlayan və bölgəyə gədən Med TV-də yerli bir kürd var gücü ilə bağırırdı - "Qarabağ nə azərilərin, nə də ermənilərinindir. Qarabağ kürdləridir". Geniş şəkildə araşdırsaq görürük ki, doğrudan da müharibədən əvvəl Qarabağda onlarla kürd yaşayış mərkəzləri var idi. Bu kürdlərin hamısı Qarabağdan didərgin salındı".

Görünür, Türkiyə təcrübəsində əlləri qana batan PKK funksionerləri Azərbaycan ərazisində yaşayan kürdlər üçün yeni bir tarix uydurmaq həvəsinə düşmüşdülər. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün azsaylı xalqlar kimi, kürdlər də bu ölkənin ləyaqətli vətəndaşlarıdır. Hələ Sovet dövründən etibarən, Azərbaycanda kürd dilində təhsilin verildiyi məktəb, eyni dildə yayımlanan radio verilişləri və s. mövcud olmuşdur.

Müstəqillik illərində də eyni ənənə artaraq davam etmişdir. Yüz illər ərzində Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqlar bir-biriləri ilə qaynayıb-qarışmış, qardaşlaşmış, qız alıb, qız vermiş, bir çox qəhrəmanlıq dastanlarına bərabər imza atmış və nəticədə Azərbaycan xalqının təşəkkülünə öz töhfələrini bəxş etmişlər. Müəllif öz yazısında Qarabağ münaqişəsinə toxunmasına baxmayaraq, Azərbaycanın bu əzəli torpağının ermənilər tərəfindən işğal faktının üzərindən sükutla ke-

çib, Azərbaycan dövlətinin "assimilyasiya" siyasətinə geniş yer ayırır və sanki fikirlərinə dəstək qazanmaq üçün bölgədə kürdlər qədər "zülmə" məruz qalan ikinci bir millətin də talışlar olduğunu iddia edir. Böhtan və iftiralarla zəngin məqalənin ana fikri talışlarla kürdlərin eyni millət olduğu, hətta, talış dilinin kürdcənin bir ləhcəsi olan Qırmancandan törəndiyi üzərində qurulub.

Göründüyü kimi, talışları kürdləşdirməyə çalışan müəllif, sanki PKK-ya siyasi müttəfiq axtarışındadır. PKK, Talış, bəlkə də gələcəkdə Sadval müttəfiqliyi... Ola bilsin ki, İrəvanda keçirilən qondarma Talış konfranslarında bu məsələ PKK ilə müzakirə olunub. Çünki son dövrdə baş verən hadisələrin təhlili onu göstərir ki, PKK talış separatçılarını öz təsiri altına salmağa çalışır. Aydındır ki, bu kimi planlar Qondildə (İmralıda) yox, İrəvanda və Moskvada hazırlanır. Maraqlıdır, daxildə heç bir dəstəyi olmayan bəzi bölücü azlıq nümayəndələrini öz ətrafına cəkmək istəyən PKK və yaxud onun himəyadamları nəyi hədəfləyirlər?

Hər şeydən öncə onu qeyd etmək ki, PKK-nın mətbu orqanında bu tipli məqalələrin özünə yer tapması heç də təsadüfi deyil. Heç kim təminat verə bilməz ki, PKK Türkiyədən istədiyini qopardıqdan sonra Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü parçalamaq istəyən qüvvələrin əlində alət olmayacaq. PKK "Talış" kartı ilə üzərimizə gələ bilər (göndərilər). Hər halda, bu adıçəkilən terror təşkilatının talışlarla təhlükəli "qohumluq" arayışına girməsinin arxasında duran səbəblər var.

Dünyada baş verən son proseslər bir daha sübut edir ki, bir dövləti parçalamağın, çökdürməyin ən asan yolu o dövləti etnik, yaxud, dini münaqişəyə sürükləməkdir. Bunun üçün orada yaşayan etnik (dini) azlıqları qıcıqlandırmaq, onları məhv olduqlarına inandırmaq və eyni zamanda, nümunə göstərmək

lazımdır.

PKK və onun təcrübəsi isə müəyyən etnik azlıq nümayəndələrinin separatçı əməllərə başlaması üçün şirnikləndirici nümunə ola bilər. Onsuz da bütün hallarda etnik və dini qarşıdurmalar xarici mərkəzlərdən idarə olunur və global güclərin marağına xidmət edir. Lakin Azərbaycanda yüksək milli və dini dözümlülüüyün mövcudluğu, azərbaycançılıq ideologiyasının hər kəs tərəfindən razılıqla qəbul olunması, dövlətimizin daxildə baş qaldıran bəzi bölücü (istər etnik, istər dini) meyllərdən sarsılmayacaq qədər güclü olması, ölkəmizə qarşı tərtib olunmuş məşum ssenarilərin reallaşmasına imkan vermir.

Əslində, bu tip ssenariləri Ermənistan da dəfələrlə gündəmə gətirib və götürməkdə davam edir. Azərbaycanın etnik xəritəsi Ermənistanın həmişə diqqətində olub. İrəvanda tez-tez qondarma Talış konfranslarının keçirilməsi, talış dilində kitabların nəşri və ən son Şuşada talış dilində radionun fəaliyyətə başlaması, Ermənistanın Azərbaycanı parçalamaq və Azərbaycanda yaşayan xalqlardan heç olmasa birini öz müttəfiqinə çevirmək cəhdindən başqa bir şey deyil. Yoxsa, Azərbaycanda yaşayan xalqların müqəddəratı nə Ermənistanı, nə onun gizli müttəfiqi PKK-nı, nə də digər "mehriban" qonşularımızı qətiyyətli maraqlandırmır. Məqsəd, Azərbaycanı etnik münaqişənin girdabına çəkmək və regionun liderinə çevrilmiş bir Türk dövlətinin varlığına son qoymaqdır. Məhz, burada Ermənistan ilə PKK-nın məqsədləri uzlaşır. Ümumiyyətlə, PKK-nın Türk hökumətini danışmaq masasına əyləşməyə məcbur etməsi Ermənistanda məmnuniyyət hissi doğurur və onlara cəsarət verir.

Düşündürücüdür ki, xüsusən, son zamanlar Ermənistan tərəfindən talış məsələsi süni şəkildə qabardılır və İrəvan Azərbaycandan qaçan (uzaqlaşdırılan) separatçıların məskəni halı-

na gəlir... Şüuraltı türk düşmənçiliyi, istər Azərbaycana, istərsə də Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları, bir sıra geostrateji maraqlar PKK, Ermənistan və bəzi qonşu dövlətləri eyni cəbhədə birləşdirir. Amma cəbhə eyni olsa da, hücumlar müxtəlif və namərdcə olur (Ermənistanda yeni açılacaq hərbi məktəbə talışların ödənişsiz hərbi təhsilə cəlb ediləcəyi kimi). Halbuki, Azərbaycanda talışlar bütün vətəndaşlar kimi pulsuz təhsil hüququna malikdirlər.

Milli və dini kimliyindən, siyasi dünyagörüşündən asılı olmayaraq, hər bir Azərbaycan vətəndaşı bunların fərqi nə varmalı və Azərbaycan adlı bir bütünün parçası olmalıdırlar.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi balanslaşdırılmış xarici siyasət nəticəsində bəzi qonşu dövlətlər, tədricən, Azərbaycana təzyiqlərini azaltmağa başladılar. Ulu öndər Heydər Əliyev bu siyasəti ilə ölkədə yaşayan milli azlıqları bir araya gətirə bildi və milli birliyi bərpa etdi.

Prezident İlham Əliyev hakimiyyətə gələn kimi, millətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün maraqlı təzislə çıxış etdi. Prezident bəyan etdi ki, o, Azərbaycanda deyil, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların prezidentidir. Bu isə artıq Azərbaycan prezidentinin dinindən, irqindən asılı olmayaraq, özünü azərbaycanlı hesab edən hər kəsə bir mesajı idi və milli birgəyaşayışın həlledici sütunlarından birinə çevrildi. Bununla yanaşı, Prezident İlham Əliyev xarici siyasətdə bir korrektor də etdi və bəyan olundu ki, xarici dövlətlərlə qurulacaq münasibətlər bərabərhüquqlu səviyyədə olacaq.

Həyata keçirilən xarici siyasət bilavasitə milli və dini tolerantlığa təsir göstərən mühüm faktordur. Onu da qeyd etmək ki, super güclər, adətən, bir ölkədə xaos yaratmaq istəyirlərsə, mütləq həmin ölkənin daxilində milli münaqişələrin yaranmasına, dini tolerantlığa zərbə vurmağa cəhdlər olur. Elə

son prezident seçkilərində də bunun şahidi olduq. Müəyyən qüvvələr Azərbaycanda dini təriqətlərin toqquşmasını yaratmağa, eyni zamanda, müəyyən qüvvələr isə milli azlıqları hərəkətə gətirməyə çalışdılar. Hətta, Avropa Parlamenti kimi nüfuzlu bir təşkilatın ofisində Azərbaycan vətəndaşı olmayan talışların toplantısı keçirildi və ölkəmizlə bağlı mənfi rəy yaratmağa cəhdlər edildi. Buna görə, ilk növbədə Azərbaycan toplumu bu cür hallara qarşı həssas yanaşmalı və baş verə biləcək xoşagəlməz halların qarşısını öncədən almalıdır. Necə ki, son prezident seçkilərində (2013) Azərbaycan xalqı Rusiyanın müəyyən qüvvələri tərəfindən yaradılan Milli Şuraya etimad göstərmədilər və ölkəmizin sabitliyinə səs verdilər.

Heydər Əliyev Fondu da 10 il ərzində millətlərarası münasibətlərin inkişafı, milli və dini tolerantlığın qorunması üçün, nəinki Azərbaycanda, həm də dünyanın bir sıra ölkələrində ciddi işlər gördü. Əsas məqsəd isə sivilizasiyaların dialoquna nail olmaq və azərbaycanlı "məni"ni dünyaya tanımaq idi.

Azərbaycanda birgəyaşayış naminə həyata keçirilən milli siyasət

Azərbaycan Respublikası çoxmillətli və çoxdindir. Ölkənin milli siyasəti müxtəlif millət, etnik qrup və dini azlıqların birgəyaşayış və dözümlülük prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanın coğrafi, təbii və iqlim şəraiti, flora və faunası, digər maddi-mənəvi xüsusiyyətləri ən qədim dövrlərdən bu torpaqlarda insanların məskunlaşmasına şərait yaratmışdır.

Soyuq müharibənin başa çatması dünyanın hər yerində insanların rahat nəfəs almasına səbəb oldu. Nüvə və adi müharibələr riski xeyli azaldı, siyasi demokratiyanın və iqtisadi liberallaşmanın genişlənməsinə rəvac verildi. Amma bundan sonra keçmiş Yuqoslaviya və Sovet İttifaqının Cənubi Qafqaz bölgəsində etnik münaqişələrin artması böyük təəccüb doğurdu. Görünür, dünyanın geosiyasi xəritəsi böyük dövlətlərin masaları üzərində yenidən, amma bu dəfə fərqli formada rənglənmişdi. Bu qarışıq "rəngləri" silmək - axan günahsız qanları durdurmaq, şəhər və kəndlərin xarabazara çevrilməsinə son vermək, bir sözlə, dünya düzənini nizama salmaq demokratiyanı əllərində bayraq tutaraq başqalarına "dərs" keçməyə çalışan, əksər hallarda isə buna müvəffəq olan böyük güclərin marağında deyil. Onların öz maraq dünyası var: hegemonluq...

Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqlar əsrlər boyu ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, öz-

lərinin etnik xüsusiyyətlərini, dinlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamış və bu günümüzədək yaşatmışlar. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra milli azlıqların kompakt yaşadıkları regionlarda məktəblər açılmış, ayrı-ayrı xalqların dillərində qəzet, jurnal, kitab nəşrləri ilə birbaşa dövlət strukturları məşğul olmuşlar. Lakin bu proses heç də uzun bir dövrü əhatə etməmişdir. XX əsrin ilk on illiyində başlanan bu kimi işlərə 30-cu illərin əvvəllərindən son qoyulmuşdur.

Azərbaycan xalqı milli azlıqlarla yanaşı, tarixin müxtəlif dövrlərində ölkəmizə pənah gətirən bütün xalqları milli münasibətlərdə, başqa xalqlara münasibətdə özü kimi tolerant (başqalarının mövcudluğuna, inamına və fikirlərinə dözümlülük) olmağa vadar etmişdir.

Milli azlıqların əksəriyyəti onlara özünəməxsusluqlarının qorunub saxlanması üçün yardım göstərilməsi üzrə dövlət tədbirlərini bəyənir. Bu, həmin məsələ üzrə ictimai rəyin demokratik Avropa şüuruna yaxın olması ilə əlaqələndirilir. Onlar, həmçinin, millətlərarası münasibətlər sahəsindəki dövlət siyasətini müsbət qiymətləndirirlər. İctimai həyatın hər hansı digər bir sahəsinin qiymətləndirilməsində belə həmrəylik müşahidə olunmur. Təbii ki, buna zorla və ya hər hansı bir inzibati yollarla nail olmaq qeyri-mümkündür. Xalqımız buna, ancaq özünün tolerant ənənəsi ilə nail olmuşdur. Milli azlıqlar özlərinin maraq və mənafelərinə uyğun gələn bu hala - başqa xalqlara, məhz, azərbaycanlı münasibəti ilə yaşamağa uyğunlaşdılar. Bu qanunauyğunluğun sayəsində indiyə kimi Azərbaycan tarixində etnik-milli, dini zəmində toqquşmanın faciəsi yaşanmadı. Həqiqətən də tolerantlıq milli mentalitetimizin xarakterik cəhəti kimi ölkəmizdə sabilliyin əsasına çevrildi. Milli müstəqilliyimizi qazandıqdan sonrakı dövrdə

yaşadığımız hadisələr bunu bir daha təsdiq edir. (16. 41)

Azərbaycanda etnomühit bütün dövrlərdə sabit olub. Bu, istər yuxarıların, istərsə də aşağıların biri digərinə olan münasibətinin birmənalı olaraq davam etməsinin göstəricisidir. Yəni, topluma daxil olan - həm türkə, həm də qeyri-türkə ictimai mühitdə yaşama tərzı eyni olub, etniklə, qeyri-etnik arasında fərq qoyulmayıb. Bu nüans istər ölkə qanunvericiliyində, istərsə də Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq Konvensiyalarda əsas prinsip kimi götürülüb. Baxmayaraq ki, Sovet dövrü etnomühiti müstəqil Azərbaycana nisbətən daha sabit olub. Bütün xalqlara eyni - "Sovet vətəndaşı" prizmasından baxan kommunist ideologiyası etnomühitin sabit durumuna mənfi təsir göstərən amillərdən yan keçib. Baxmayaraq ki, hər bir milli və etnik azlıq ayrı-ayrılıqda təhlil olunub, onların inkişaf dinamikası nəzərdən qaçırılmayıb. Amma bütün bunlar barədə cəmiyyət heç vaxt məlumatlandırılmayıb. Elə bir şərait yaradılıb ki, milli azlıqları əhatə edən sosial təbəqə də öz növbəsində bu kimi məlumatları mənimsəməyə belə maraq göstərməsin. Bu proses Azərbaycanın müstəqillik qazanmasına qədər davam edib. (67. 28, 30)

Mütəxəssislərin araşdırmalarına və proqnozlarına görə, dünyanın geosiyasi durumunu nəzarət altında saxlamaq iddiasında olan dövlətlər mümkün etnik münaqişə ocaqlarından məqamında istifadə etmək üçün buna zəmin hazırlayırdılar. Şübhəsiz ki, Azərbaycan xüsusi maraq doğuran ölkələr sırasında heç də sonuncu yerdə durmurdu.

1960-1980-ci illərdə icazə verilməyən milli siyasət kursu iki aspekti əhatə edirdi: mövcud normalar, münasibətlər daxilində Kreml rəhbərlərinin direktivləri əsasında həyata keçirilən assimilyasiyanın qarşısını almaq, etnik münaqişə üçün hazırlanan zəminə qarşı mübarizə aparmaq. Hər iki aspekt əla-

qəli, paralel şəkildə aparılırdı. Mahiyyətini, məramını elan etməklə müstəqil siyasi kursu həyata keçirmək qeyri-mümkün olduğundan, xalqı görülən işlərə inandırmağa istinad edilirdi. Qayğı əyani şəkildə həyatın bütün sahələrində qabarıq nəzərə çarpırdı. Məsələn, Dağıstanla müqayisədə Azərbaycanda boya-başa çatan, yaşayıb-yaradan ləzgi ziyalıların sayı dəfələrlə çoxdur. Milli azlıqların nümayəndələri, o cümlədən, ləzgilər ictimai-siyasi, milli-mədəni, sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində təmsil olunublar. (16. 42)

Azərbaycandakı azsaylı xalqların tərkibində son illər bir dəyişiklik də müşahidə olunmuşdur: bu da milli etnosların (ləzgi, talış, kürd, tat, və s.) yenidənqurma dövründə milli şüurun və özünüdərk hissinin oyanması ilə bağlıdır. Bu, 1979 və 1989-cu illər siyahıyaalınmasında özünü göstərmişdir.

Azərbaycan həmin xalqlar üçün tarixi vətən olmuşdur. Bu etnoslar arasında elələri (buduq, xınalıq, udin) var ki, min illər ərzində Azərbaycanda yaşayaraq, adət və ənənələrini qoruyub saxlamış, dillərini və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər. Onlar öz etnopsixologiyasını, maddi-mənəvi mədəniyyətlərini, etnik ərazilərinin müəyyən hissəsini mühafizə etmişlər.

Azsaylı xalqların mədəni-maarif inkişafı tarixində Azərbaycan Respublikasının müəyyən təcrübəsi vardır. Məsələn, 20-ci illərdə milli məktəb və mədəniyyət ocaqlarının açılması, öz milli dillərində qəzet, kitab və dərsliklərin nəşri, xalq teatrı truppalarının fəmaləşməsi, əlifbanın yaradılması sahəsində müəyyən işlərin görülməsi və s. buna əyani sübutdur.

Azsaylı xalqların problemləri ilə daha intensiv məşğul olmaq üçün 1990-cı ilin aprel ayında Bakıda dövlət orqanları rəhbərlərinin, nazirlik və idarələrin, elmi müəssisə və yaradıcılıq birliklərinin, ictimai təşkilatların iştirakı ilə Respublika müşavirəsi keçirildi. Müşavirə milli azlıqlarla iş sahəsində ye-

ni istiqamətlər açdı. Müşavirədə dövlətin və azsaylı xalqların nümayəndələrinin təşəbbüs və söyləri sayəsində respublikada milli azlıqların mənəvi-mədəni tələbatlarının ödənilməsi üçün normal şərait yaradılması Bakıda və rayonlarda tatların, ləzgilərin, talışların, Dağıstan xalqlarının, tatar, yəhudi və s. xalqların milli-mədəni mərkəzlərinin açılması, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında azsaylı xalqların dilində ədəbiyyat nəşr edən "Göy qurşağı" xüsusi redaksiyasının yaradılması bunun sübutudur. Milli azlıqların mədəniyyət mərkəzlərinin işini əlaqələndirən Respublika Şurasının fəaliyyətə başlaması da bu qəbildəndir.

Azərbaycanda 1990-cı ildən Azərbaycan Xalqlarının Həmrəyliyi - "Sodrujestvo" cəmiyyəti (ölkədə yaşayan rus milli azlığını təmsil edən - N.N) fəaliyyət göstərir. İctimai təşkilat olan "Sodrujestvo" cəmiyyəti öz Əsasnaməsinə uyğun olaraq, Azərbaycanın rəsmi dövlət orqanları və ictimai-siyasi təşkilatları ilə, eyni zamanda, xarici beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməklə ölkədə gedən demokratik-hüquqi islahatlar və azad vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində fəal iştirak edir, xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində, Azərbaycanda milli adət-ənənələrin, etnik dillərin və mədəniyyətlərin inkişaf etdirilməsində və insan hüquqlarının təminatı sahəsində fəaliyyət göstərir. "Sodrujestvo" qəzeti sözügedən Cəmiyyətin mətbuat orqanıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 sentyabr 1992-ci il tarixli Sərəncamı ilə AR Prezidentinin milli məsələlər üzrə müşaviri yanında Məsləhət Şurası yaradılmışdır. Həmin Şurada Azərbaycanda yaşayan bütün milli azlıqların, etnik qrupların nümayəndələri, milli-mədəniyyət mərkəzlərinin, azlıqların assosiasiya, cəmiyyət, birlik və digər ictimai təşkilatlarının rəhbərləri, elm və mədəniyyət xadimləri, din adamları, dilçi

alimlər, tarixçilər və etnoqraflar təmsil olunurdular.

Milli azlıq məsələləri üzrə məşvərətçi qurum kimi təsis edilmiş Məsləhət Şurası Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların etnik-mədəni özünəməxsusluğunun, adət-ənənələrinin qorunması, dil və mədəniyyətlərinin inkişafı sahəsində dövlətin apardığı siyasətdə iştirak edən, sözügedən sahədə və millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində müvafiq təklif və tövsiyələrlə çıxış edən, milli azlıqların ictimai-mədəni təşkilatları ilə dövlət strukturlarının fəaliyyətini əlaqələndirən məşvərətçi orqan idi.

Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların və etnik qrupların problemlərini kompleks şəkildə işlənilib hazırlanması üçün 1992-ci ildə Azərbaycan EA Milli Münasibətlər İnstitutu yaradıldı. İnstitut Azərbaycanın etnik tarixi məsələlərini, etnosların dil problemlərini, tarixi və mədəniyyətlərini öyrənən institutları, milli-mədəni mərkəz və cəmiyyətlər isə ölkədə aparılan milli siyasəti müxtəlif yönərdən tədqiq edirdi. Eyni zamanda, Azərbaycanda və Cənubi Qafqaz regionunda etnososial, etnomillə və etnosiyasi proseslər diqqətlə öyrənilirdi. (11. 10, 11)

Ölkədə milli məsələlərə necə həssaslıqla yanaşıldığının daha bir bariz nümunəsi kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci ildə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, milli dil və mədəniyyətlərin mühafizə edilməsi haqqında" Fərmanını göstərə bilərik. Fərmanda deyilirdi: Azərbaycan Respublikasının ərazisində milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların yaşadığını və onların sərbəst inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq ehtiyacını nəzərə alaraq, respublikada millətlərarası münasibətləri daha da təkmilləşdirmək və qurulmaqda olan hüquqi

dövlət tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq məqsədini açıqlayaraq, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının 19-cu maddəsini əsas götürərək, ölkəmizdə milliyyətdən, irqindən və dinindən asılı olmayaraq şəxsiyyət azadlığını və bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinin dönmədən həyata keçirilməsi zəruriyyətini nəzərdə tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, Azərbaycan Respublikasının nazirliklərinə və baş idarələrinə, yerli icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın:

Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların nümayəndələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müəyyən edilən siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni hüquqlarını və azadlıqlarını qorumaq, onların həyata keçirilməsinə yaxından kömək göstərmək məqsədi ilə nazirlik və idarələrin fəaliyyət çərçivəsində milli münasibətlərlə bağlı məsələlərə, bu Fərmandan irəli gələn vəzifələrə hərtərəfli baxılsın.

Milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların nümayəndələrinin peşə hazırlığına uyğun olaraq və heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan bərabər hüquqlara malik olmasını nəzərə alaraq, həmin hüquqların həyata keçirilməsi üçün hərtərəfli şərait yaradılsın, onların pozulmasına yönəldilmiş hər hansı bir hərəkətin, yaxud, hərəkətsizliyin qarşısı alınsın, ərizə və şikayətlərə baxılmasında və vətəndaşların qəbulunda həmin məsələlərin həllinə diqqət artırılsın.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Aparatına, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, Azərbaycan Respublikasının nazirliklərinə və idarələrinə, yerli icra hakimiyyəti başçılarına aşağıdakı istiqamətlərdə dövlət yardımının və hökumət siyasətinin həyata keçirilməsi bir vəzifə olaraq tap-

şırılsın:

- milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların mədəni, dil və dini özgürlüyünün qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi;
- milli ənənə və adətlərə əməl, dini mərasim və ayinlərin tam azad icra edilməsi, ibadət yerlərinin qorunub saxlanması və onlardan istifadə olunması;
- milli sənətkarlığın, peşəkarlıq və özfəaliyyət yaradıcılığı və xalq sənətlərinin sərbəst inkişaf etdirilməsi;
- bütün millətlərin tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması;
- əhali üçün əhəmiyyəti olan yerlər, qoruqlar, parklar və digər təbiət obyektlərinin mühafizə olunub saxlanması.

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, Azərbaycan Respublikası mədəniyyət, xalq təhsili, maliyyə, ədliyyə nazirliklərinə, şəhər, rayon icra hakimiyyəti başçılarına:

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bütün millətlərin öz mədəniyyət və dini müəssisələrini, cəmiyyətlərini təşkil etmək və fəaliyyət göstərmək hüququnun təmini üçün şərait yaratmaq və müvafiq qanuni tədbirlər görmək tapşırılsın.

Belə müəssisələrə, cəmiyyət və birliklərə qanunvericilikdən irəli gələn dövlət yardımı göstərmək, o cümlədən bina, maddi ehtiyatlar və maliyyə vəsaiti ayırmaq məqsəduyğun hesab edilsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquqları haqqında qanun layihəsini bir ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi və Dövlət Sərhədini Mühafizə Komitəsi bütün millətlərin nümayən-

dələrinin digər dövlətlərin ərazisində yaşayan soydaşları ilə sərbəst əlaqə saxlaması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərini sadələşdirilmiş qaydada keçmək hüququ haqqında qanun layihəsini bir ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsinlər.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, başqa əlaqədar nazirliklər və idarələr müvafiq dövlətlərlə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr bağlanması haqqında təkliflər versinlər.

6. Azərbaycan Respublikasının Xalq Təhsili Nazirliyi azsaylı xalqların sıx yaşadığı ərazidə orta məktəb proqramı üzrə, Bakı və Sumqayıt şəhərlərində isə fakültativ məşğələlər keçirmək yolu ilə həmin xalqların dili və ədəbiyyatının öyrənilməsi üçün tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsin.

Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetinə çevrilməsini nəzərə alaraq, burada azsaylı xalqların filologiyası şöbəsi və müvafiq kafedra açılsın.

M.A.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Universitetinin Quba filialında, M.Ə.Sabir adına Pedaqoji Kollecin Qusar filialında Dağıstan türkləri, yerli əhali və azsaylı xalqlar üçün kadrlar hazırlansın.

Respublikanın dağlıq rayon sakinləri, azsaylı xalqların gəncləri və respublikadan kənarda yaşayan soydaşlarımız üçün ali və orta ixtisas məktəblərinə güzəştli qəbul haqqında müvafiq təkliflər hazırlanıb təqdim olunsun.

7. Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyasında və M.Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycanda (Güney bölgəsi daxil olmaqla) yaşayan bütün xalqların qədim köklərini, tarixi inkişafını, dil və ədəbiyyatının tədqiqini təmin etmək və onu dünya tələbləri səviyyəsinə çatdır-

maq məqsədi ilə semitologiya, antik dillər, qafqazşünaslıq kafedraları və şöbələri açılsın, burada Şumer, Elam, Manna, Midiya, Albaniya, Hun, Xəzər və başqa qədim etnosların tarixi və mədəni irsini araşdırmağa qadir olan mütəxəssislər hazırlansın. Bu məqsədlə xaricdən mütəxəssislər dəvət olunsun və xaricə, dünya əhəmiyyətli elm və tədris ocaqlarına tələbə, aspirant və elmi işçilər ezam edilsin, bütün xərclər dövlət büdcəsi hesabına ödənilsin.

8. Azərbaycan Respublikasının xalq təhsili və mədəniyyət nazirlikləri azsaylı xalqların sənətkarlığını, bədii peşəkarlıq və özfəaliyyət yaradıcılığını, qədim sənətlərini yaşatmağa, milli mədəniyyət mərkəzlərində kitabxanaların, bədii özfəaliyyət kollektivlərinin, xalq incəsənəti studiyalarının və emalatxanalarının yaradılmasına yardım göstərsinlər.

9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mətbuat Komitəsi azsaylı xalqların dillərində tədris, sorğu-məlumat və bədii ədəbiyyatın buraxılışına diqqət yetirsin.

Ölkəmizdə milli münasibətlər üzrə respublika əhəmiyyətli dövrü mətbuat orqanının olmamasını nəzərə alaraq, bütün xalqların həyat və yaradıcılığını, əməyini, mənəvi dünyasını işıqlandırmaq, dil və mədəniyyətlərinin yayılmasına dövlət yardımı göstərmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin millətlərarası münasibətlər üzrə müşavir xidmətinin nəzdində "Elin səsi" adlı iri ölçülü həftəlik respublika qəzeti buraxılsın.

10. Dövlət Televiziya Verilişləri Şirkəti Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların və etnik qrupların ədəbiyyatını, folklorunu, əmək və həyatını işıqlandıran tele-radio proqramlar təşkil etsin, habelə ləzgi, talış və kürd dillərində "Respublika yenilikləri", yerli radioqovşağı ilə azsaylı xalqların dillərində gündəlik verilişlər getməsinə təmin etsin.

11. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Fərmanda göstərilən xalqların dil və mədəniyyətinə dövlət yardımı tədbirlərinin maliyyələşdirilməsini təmin etsin.

12. Bakı, Sumqayıt, Lənkəran, Qusar, Zaqatala, Qəbələ icra hakimiyyəti başçıları 1 ay müddətində slavyan, yəhudi, ləzgi, talış, avar, udin və başqa azsaylı xalqların və etnik qrupların milli mədəniyyət mərkəzlərini bina, yaxud, xidməti iş otağı ilə təmin etsinlər.

13. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Aparatında yaradılmış millətlərarası münasibətlər üzrə Məsləhət Şurasına bütün millətlərin mənafeyini təmsil etməklə yanaşı, millətlərarası münasibətləri təkmilləşdirmək, habelə, Prezident səlahiyyətinin həyata keçirilməsi bu Fərmandan doğan əməli məsələlərin həlli üçün müvafiq tövsiyələr və tədbirlər hazırlanması tapşırılsın.

14. Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroruna, Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinə, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, milli əlamətə görə ayrı-seçkiliyə, milli müstəsnalığın, milli üstünlüyün bərqərar edilməsinə və ya milli düşmənçiliyin qızışdırılmasına yönəldilən hər hansı bir hərəkətin qanunla müəyyən edilmiş qaydada qarşısı alınsın və günahkarlar qanuni məsuliyyətə cəlb olunsunlar. (87)

Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə baş verən siyasi hadisələrdən dolayı, dövlət strukturları milli azlıqların problemləri ilə faktiki olaraq məşğul ola bilmədi. Lakin 1993-cü ildən sonra Azərbaycanın bütün ictimai və siyasi həyatında olduğu kimi, milli azlıqlara münasibətdə də vəziyyət tamamilə yaxşılaşmağa doğru inkişaf etməyə başladı. Tarazlı milli siyasət kursu, milli azlıqların ön kiçik qayğılarından tutmuş ciddi sosial

problemlərinə qədər bütün məsələlərinin həlli Kremlin barmaq silkələməsinə görə deyil, artıq Ümummilli lider Heydər Əliyevin iradəsi, cəsarəti ilə həyata keçirilirdi. Onun təşəbbüsü və göstərişi ilə milli azlıqların ədəbiyyat, mədəniyyət, dil, tarix, adət-ənənələrinin və s. qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə qanuni zəmin yaradıldı. Bu məqsədlə onlara müntəzəm şəkildə maliyyə yardımları göstərildi. Milli azlıqların mədəni mərkəzləri kommunal xərclər, kirayə haqqı ödənilmədən yerlə təmin olundular. Onların əlifbaları, doğma dillərində dərslikləri hazırlandı, kitablarının, qəzetlərinin nəşri üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrıldı, respublika radiosunda, yerli özəl televiziyalarda və qəzetlərdə doğma dillərində veriliş və materiallar hazırlanmasına şərait yaradıldı, müxtəlif konfessiyaların hamısının sərbəst və azad fəaliyyət göstərməsinə tam hüquqi təminat verildi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra milli azlıq və etnik qrupların hərtərəfli inkişafı üçün dövlət tərəfindən zəmin yaradılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev həmişə ölkə ərazisində yaşayan azsaylı xalqlara hörmətlə yanaşmış, onların bütün sahələrdə azad fəaliyyəti üçün dövlət səviyyəsində şərait yaratmışdır. Ulu öndər çıxışlarının birində demişdir: "Azərbaycanın varı, dövləti, təkcə, onun pambığı, yeraltı, yerüstü sərvətləri deyil, onun ərazisində yaşayan xalqlarıdır".

1993-cü ildən sonra milli azlıqların spesifik məsələlərinə o zaman ağır, iqtisadi çətinliklər içində yaşayan Azərbaycanda dövlət səviyyəsində kompleks və müntəzəm qayğı göstərmək ənənəyə çevrildi.

1993-cü ildə 33 milli mədəni mərkəzin fəaliyyət göstərməsinə icazə verildi. Hüquq-mühafizə orqanlarına göstəriş verilməmişdi ki, milli əlamətə görə edilən hər hansı ayrı-seçkiliyin qarşısı dərhal alınsın. Milli təşkilat və cəmiyyətlərin normal

işləri üçün vacib olan inventar, onların yerlə təmin olunması və milli dillərdə qəzetlərin nəşrini maliyyələşdirmək üçün Prezident Fondundan vəsait ayrıldı.

1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə milli azlıqların dil və mədəniyyətlərinin inkişafı üçün Prezident Fondundan 1,5 milyon manat vəsait ayrılmışdır. 1996-1997-ci illərdə milli azlıqların mədəni-təşkilati fəaliyyəti və mətbuat orqanları üçün dövlət büdcəsindən 200 milyon manat vəsait ayrılmış və müvafiq qaydada azlıqların milli-mədəni təşkilatlarının hesabına köçürülmüşdür.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1993-cü ildə hələ Ali Sovetin sədri işlədiyi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirdiyi dövrdə - 21 sentyabr 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşündə də ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qorunması məsələsinə toxunmuşdu. Öz çıxışında Ümummilli lider üzünü təkcə ziyalılara yox, ziyalıların təmsilində bütün Azərbaycan xalqına tutaraq deyirdi: "Azərbaycanda insan azadlığı, təşəbbüs azadlığı, din azadlığı, dil azadlığı, sahibkarlıq azadlığı - bütün azadlıqlar təmin olunmalı, insan hüquqları, insan haqları qorunmalıdır. Azərbaycan müstəqil dövlət kimi öz vətəndaşlarının hüquqlarını qorumağı əsas vəzifələrindən biri hesab etməlidir".

Məhz sonrakı dövrdə ölkə başçısı kimi də Ulu öndərin əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan xalqının dinindən, irqindən, dilindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşının hüquq və azadlıqlarını təmin etmək, onlara qloballaşan dünya sisteminin tələb etdiyi hüquq və azadlıqlar çərçivəsində həyatını yaşamaq imkanı yaratmaq oldu. Bu şəraitin əsas prinsipləri isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının ayrı-ayrı maddələrində öz əksini tapırdı.

Hələ Konstitusiyanın referendumda çıxarılmasından 2 gün əvvəl - 10 noyabr 1995-ci ildə Prezident Sarayında Konstitusiya layihəsini hazırlayan komitənin iclasında Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxış edərkən də bu məsələyə xüsusi önəm verdiyini nümayiş etdirmişdi: "Konstitusiyanın maddələrinin 48-i insan, vətəndaş azadlıqlarına, hüquqlarına həsr olunmuşdur. Ümumi mətnin üçdə bir hissəsi məhz insan, vətəndaş hüquqlarına, azadlıqlarına həsr edilmişdir. Bu da onu sübut edir ki, bu Konstitusiya Azərbaycan vətəndaşlarının azad, sərbəst yaşaması üçün bütün şəraitləri yaradan Konstitusiyadır".

Ulu öndər etnik, dini, dili, cinsi ayrı seçkilik salmadan Azərbaycan xalqının hər bir nümayəndəsinin rahat, azad və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması üçün səy və bacarıqlarını əsirgəmir, bu istiqamətdə iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni dövlət siyasətini həyata keçirirdi.

Bakıda yəhudi sinaqogu və rus pravoslav kilsəsinin fəaliyyətinə yardım məqsədilə ayrı-ayrı vaxtlarda Prezident Fondundan maliyyə vəsaiti ayrılmış, milli-mədəni təşkilatların bir sıra tədbirləri dövlət tərəfindən maliyyələşdirilmişdir.

Kürd, ləzgi, talış, gürcü, rus, erməni dillərində müntəzəm yayımlanan radio verilişləri dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir. 10-dan artıq milli azlığın dilində əlifbalar, tədris proqramları, digər dərsliklər, məktəbli lüğətləri və s. ədəbiyyat dövlət hesabına çap edilir və pulsuz olaraq yayılır.

Hazırda, milli azlıqların dil və mədəniyyətlərinin inkişafını, milli-mədəni təşkilatların fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə dövlət büdcəsindən vəsait ayrılması imkanları araşdırılır.

Ölkədə yaşayan milli azlıqlar, eləcə də etnik qrupların mədəni dəyərlərinin, mədəni irsinin qorunması və inkişafı ilə bağlı Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən tədbirlər

planı həyata keçirilir. Bu məqsədlə aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycan Respublikasında yaşayan etnik qrupların tarixi vətəni olan ölkələrin səfirlikləri və nümayəndəlikləri ilə iş;

- azsaylı xalqları təmsil edən mədəniyyət mərkəzləri və birlikləri ilə əməkdaşlıq;

- milli azlıqlar və etnik qrupların mədəni dəyərləri və mədəni irsinin qorunması və inkişafı ilə bağlı fəaliyyət göstərən mədəniyyət işçiləri ilə seminar-müşavirələrin keçirilməsi;

- milli azlıqların etnoqrafiyası, incəsənəti və adətlərini əks etdirən sərgilərin təşkili;

- milli azlıqların folklor kollektivlərinin respublikada və xaricə qastrol səfərlərinin təşkili;

- milli azlıqların görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi;

- öz-fəaliyyət kollektivlərinin folklor geyimi, musiqi alətləri və texniki vasitələrlə təmin edilməsi və s.

1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mənşəyindən, irqindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarına hörməti təmin edir. Azərbaycan Respublikasının suverenliyi haqqında Konstitusiya aktı ölkənin bütün vətəndaşlarının Qanun qarşısında bərabər olduğunu təsdiq edir.

Konstitusiyanın 25-ci maddəsinə əsasən, dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.

Konstitusiyanın 44-cü maddəsinə əsasən, "Hər kəsin milli

mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz".

Konstitusiyanın 21-ci maddəsinin II hissəsinə (Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir) uyğun olaraq, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanunun bir sıra müddəalarında dövlət dilinin tətbiqi və istifadəsi ilə yanaşı, həmçinin, digər dillərdən də istifadə olunması müəyyən edilmişdir. Qanunun 5.2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

Həmçinin, Qanunun 7.1-ci və 11-ci maddələrinə görə, Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili ilə yanaşı, əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində, zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tabloularda, plakatlarda və s.), digər dillər də tətbiq və istifadə oluna bilər.

Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 2003-cü il tarixli Qanunu ilə "Dövlət dili haqqında" Qanunun 6-cı maddəsi dəyişdirilərək yeni redaksiyada verilmiş və elektron kütləvi informasiya vasitələri sahəsində müəyyən məhdudiyyəti nəzərdə tutan 6.1-ci bənd Qanunun mətnindən çıxarılmışdır.

"Mədəniyyət haqqında" AR Qanununun 11-ci maddəsində milli mədəniyyətin inkişafına və qorunub saxlanılmasına yardım nəzərdə tutulur. Dövlət Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin inkişafına və qorunub saxlanılmasına, eləcə də Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verir.

1999-cu il 26 noyabr tarixli "Notariat haqqında" Qanuna müvafiq olaraq, notariat hərəkətlərinin aparılması üçün mürə-

cət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edərsə, notarius imkan daxilində öz tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.

Konstitusiya Məhkəməsində icraat dövlət dilində aparılır, həmçinin, baxılan işin iştirakçısı olan və icraatın aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin bütün materiallarının onların bildiyi dildə tərcüməsi və məhkəmə iclaslarında ana dilində çıxış etməsi təmin olunur.

Azərbaycan Respublikasında mülki, cinayət, inzibati xətlər haqqında işlər üzrə icraat Azərbaycan dilində, yaxud, müəyyən ərazidəki əhalinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır. İşdə iştirak edən, məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslər ana dilində və ya bildiyi hər hansı başqa dildə məlumat, izahat, şikayət və ya vəsatət vermək hüququna, habelə, Cinayət-Prosesual, İnzibati Xətlər və Mülki-Prosesual Məcəllələri ilə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçinin xidmətlərindən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin III bəndinə görə, "Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır".

Konstitusiyanın 47-ci, 48-ci, 49-cu, 58-ci və 59-cu maddələrində Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan şəxslərin "Fikir və söz azadlığı", "Vəhdan azadlığı", "Sərbəst toplaşmaq

azadlığı" və "Birləşmək hüququ" təsbit edilmişdir.

Həmin qanunlarda şəxsin etnik mənsubiyyətindən asılı olaraq, hər hansı bir məhdudiyyət nəzərdə tutulmamışdır.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda çalışan işçilərin, o cümlədən də milli azlıqların nümayəndələrinin əmək, məşğulluq və sosial hüquqlarının qorunmasına dövlət nəzarəti bu sahəyə aid olan normativ-hüquqi aktların tələblərinə uyğun həyata keçirilir.

Konstitusiyanın 44-cü maddəsinə əsasən, "Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır və heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz". Eyni zamanda, Əsas Qanunun 45-ci maddəsində deyilir ki, "Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ, istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz".

Göründüyü kimi, milli və ya dini azlığın nümayəndəsi olmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan vətəndaşı olan hər bir kəs eyni hüquqlara malikdir. "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında" 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə görə, "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı onun əldə edilməsi əsaslarından asılı olmayaraq, hamı üçün bərabərdir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqları, azadlıqları və vəzifələri onların mənşəyindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, dilindən, dinə münasibətindən, siyasi və başqa əqidələrindən, məşğuliyyət növündən və xarakterindən, yaşayış yerindən, həmin yerdə yaşadığı müddətdən və başqa hallardan asılı olmayaraq bərabərdir".

Bununla belə, Azərbaycan Respublikasında heç bir millə-

tin, milli və ya dini azlığın nümayəndəsinə və ya onlardan olan qrupa milli xüsusiyyətlərini və ya dini mənsubiyyətlərinə görə başqalarından üstün olmaq kimi ideyaları aşılamaq, çox fəal təəssübkeşlik göstərmək, hətta, bu ideyaların həyata keçirilməsində fiziki təzyiqlərdən istifadə edilməsi qanunla məhdudlaşdırılır, bu sahədə sui-istifadə hallarına yol verən şəxs və ya qrup cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməklə müvafiq qanunlar çərçivəsində cəzalandırılır.

2000-ci il sentyabrın 1-də qüvvəyə minmiş Cinayət Məcəlləsinin "Təqib" adlı 109-cu maddəsinə görə, "Siyasi, irqi, milli, etnik, mədəni, dini, cinsi və ya beynəlxalq hüquq normaları ilə qadağan edilmiş digər əsaslara görə, müəyyən edilmiş hər hansı bir qrupu və ya təşkilatı təqib etmə, yəni qrupa və ya təşkilata mənsub olduqlarına görə insanları əsas hüquqlardan kobudcasına məhrum etmə, insanlıq əleyhinə digər cinayətlərlə əlaqədar olduqda - beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır".

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi milli zəmində törədilə biləcək cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən etmişdir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsi Soyqırımı cinayətinə görə məsuliyyət növünü müəyyən edir. Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsinə əsasən, hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu, bir qrup kimi bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədilə qrup üzvlərini öldürmə, qrup üzvlərinin sağlamlığına ağır zərər vurma və ya onların əqli qabiliyyətinə ciddi zərər vurma, qrupun bütövlükdə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş yaşayış şəraitini yaratma, qrup daxilində doğumların qarşısını almağa yönəlmiş tədbirləri həyata keçirmə, bir qrupa mənsub olan uşaqları zorla başqa qrupa keçirmə - on ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəza-

landırılır.

Soyqırımın törədilməsinə bilavasitə və ya açıq təhrik etmə Cinayət Məcəlləsinin 104-cü maddəsi ilə məsuliyyətə səbəb olur və beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadıqda, əhalini qanuni yerləşdiyi yerlərdən başqa ölkəyə qovma və ya digər məcburi hərəkətlərlə didərgin salma Cinayət Məcəlləsinin 107-ci maddəsi ilə məsuliyyətə səbəb olur və on ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Hər hansı bir irqi qrupu əsarət altında saxlamaq üçün digər irqi qrup tərəfindən üstünlüyü təşkil və təmin etmək məqsədilə: irqi qrupa və ya qruplara mənsub olan şəxslərin yaşamaq və azadlıq hüquqlarını inkar etmə, yəni irqi qrupa və ya qruplara mənsub olan şəxsləri öldürmə, onların sağlamlığına ağır zərər vurma və ya əqli qabiliyyətlərinə ciddi zərər vurma, işgəncə və ya qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaladan rəftar və ya cəza tətbiq etmə, yaxud, özbaşınalıqla həbs və qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum etmə; irqi qrupun və ya qrupların, bütövlükdə və ya qismən, fiziki məhvi ilə nəticələnmə biləcək yaşayış şəraiti yaratma; irqi qrupun və ya qrupların ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatında iştirakının qarşısını almaq, habelə, qrupa və ya qruplara mənsub olan şəxslərin işləmək, həmkarlar təşkilatlarını yaratmaq, təhsil almaq, ölkədən getmək və ölkəyə qayıtmaq, vətəndaşlıq, hərəkət etmək və yaşayış yerini seçmək, fikir və söz azadlığı, toplaşmaq və birləşmək hüquqları daxil olmaqla əsas insan hüquq və azadlıqlarını inkar etməklə tam inkişafın qarşısını almaq məqsədilə hər hansı qanunverici və digər tədbiri həyata keçirmə; düşərgə və qəttoların yaradılması ilə əhalini irqi

qruplara bölmək, irqi qruplar arasında qarışıq nikahları qadağan etmək, irqi qrupa və ya qruplara və ya onların üzvlərinə mənsub olan torpaq sahələrini onların razılığı olmadan almaq məqsədilə, qanunverici tədbirlər daxil olmaqla, hər hansı bir tədbiri həyata keçirmə; irqi qrupa və ya qruplara mənsub olan şəxslərin əməyini istismar etmə; aparteidə qarşı çıxan şəxsləri və təşkilatları, əsas hüquq və azadlıqlardan məhrum etmə vasitəsilə təqib etmə - Cinayət Məcəlləsinin 111-ci maddəsi ilə məsuliyyətə səbəb olur və on ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Cinayət Məcəlləsinin 154-cü maddəsi insan və vətəndaşların Konstitusiyada təsbit olunmuş bərabərlik hüququnu pozmağa görə məsuliyyət müəyyən edir. Bu maddəyə əsasən, irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq şəxsin hüquq və qanuni mənafelərinə zərər vurmaqla şəxsin bərabərlik hüququnu pozma - minimum əmək haqqı məbləğinin yüz mislinə beş yüz mislinədək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 11-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında cinayət prosesi hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi əsasında həyata keçirilir. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar cinayət prosesində iştirak edən şəxslərdən hər hansı birinə vətəndaşlıq, sosial, cinsi, irqi, milli, siyasi və dini mənsubiyyətindən, dilindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, yaşayış yerindən və olduğu yerdən asılı olmayaraq və qanunla əsaslandırılmamış digər mülahizələrə gö-

rə üstünlük vermir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 26-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət-mühakimə icraatı dövlət dilində və ya müvafiq ərazinin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır.

Qanuna əsasən, cinayət prosesini həyata keçirən orqan cinayət-mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən cinayət prosesi iştirakçılarının aşağıdakı hüquqlarını təmin etməlidir: cinayət prosesi iştirakçılarına öz ana dilindən istifadə etmək hüququnu izah etmək; ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışı zamanı tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək, ibtidai araşdırma qurtardıqdan sonra cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallarla tam tanış olmaq, məhkəmədə ana dilində çıxış etmək. Cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən cinayət prosesi iştirakçılarının hüquqlarının təmin olunması dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir.

Cinayət prosesini həyata keçirən orqan təqdim edilməli sənədləri müvafiq şəxslərə cinayət-mühakimə icraatının aparıldığı dildə təqdim edir. Mülki-Prosessual Məcəllənin 8-ci maddəsinə əsasən, mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə ədalət mühakiməsi hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prinsipi əsasında həyata keçirilir.

Məhkəmə irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən, hüquqi şəxsin olduğu yerdən, təbəçiliyindən, mülkiyyət formasından və qanunda nəzərdə tutulmayan başqa fərqlərdən asılı olmayaraq, işdə iştirak edən bütün şəxslərə eyni cür yanaşır.

Mülki-Prosessual Məcəllənin 11-ci maddəsinə əsasən, mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı döv-

lət dilində - Azərbaycan dilində və ya müəyyən ərazi əhalisinin əksəriyyətinin dilində aparılır.

Qanuna əsasən, işdə iştirak edən, məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin bütün materialları ilə tanış olmaq, izahat, ifadə və rəy vermək, məhkəmədə çıxış etmək, vəsatət qaldırmaq, ana dilində şikayət etmək, həmçinin Mülki-Prosessual Məcəlləyə uyğun olaraq pulsuz tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək hüququ izah və təmin olunur. Məhkəmə sənədləri işdə iştirak edən şəxslərə məhkəmə icraatının aparıldığı dildə verilir.

İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 7-ci maddəsi hamının qanun qarşısında bərabərliyi prinsipini təsbit edir. Belə ki, inzibati xəta törətmiş şəxslər irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən və digər hallardan asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabərdirlər və inzibati məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Hüquqi şəxslər də həmçinin, inzibati xəta törətdikdə mülkiyyət formasından, olduqları yerdən, təşkilati-hüquqi formalarından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq inzibati məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Ailə Məcəlləsinin 2-ci maddəsinə əsasən, nikaha daxil olarkən və ailə münasibətlərində sosial, irqi, milli, dini və dil mənsubiyyətinə görə vətəndaşların hüquqlarının hər hansı formada məhdudlaşdırılması qadağandır.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının irqi, milli, dini və digər əsaslara görə məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi prinsipi Konstitusiyaya ilə yanaşı, Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki-Prosessual, Ailə, Əmək məəcəllələrində və digər qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir.

"Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı haqqında" Qanunun

3-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqları, azadlıqları və vəzifələri onların mənşəyindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, dilindən, dini münasibətindən, siyasi və başqa əqidələrindən, məşğuliyyət növündən və xarakterindən, yaşayış yerindən, həmin yerdə yaşadığı müddətdən və başqa hallardan asılı olmayaraq bərabərdir.

Şəxsin milliyyətindən, irqindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olaraq hüquq və qanuni mənafeələrinə zərər vurmağa görə, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 109 (təqib), 111-ci (irqi ayrı-seçkilik (aparteid), 154-cü (bərabərlik hüququnu pozma), 283-cü (milli, irqi və dini düşmənçiliyin salınması) maddələrində məsuliyyət nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda, "Kütləvi İnformasiya Vasitələri haqqında" Qanunun 10-cu maddəsinə əsasən, milli, irqi, sosial ədavəti, yaxud, dözülməzliyi təbliğ etmək məqsədilə KİV-dən istifadəyə yol verilmir.

"İctimai televiziya və radio yayımı haqqında" Qanunun 7.0.7-ci maddəsinə uyğun olaraq, dini və irqi ayrı-seçkiliyi təbliğ edən proqramların yayımlanmaması ictimai yayımçının vəzifəsi kimi müəyyən olunmuşdur.

"Televiziya və radio yayımı haqqında" Qanunun 11.5-ci maddəsinə müvafiq olaraq, teleradio yayımı sahəsində Milli Televiziya və Radio Yayımaları Şurası belə təbliğatın yol verilməməsinə nəzarət edir.

Seçki Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə əsasən, irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən və qanunla nəzərdə tutulmuş digər əsaslardan asılı olmayaraq

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının seçmək, seçilmək və referendumda iştirak etmək hüququ vardır.

Seçki Məcəlləsinin 88.2-ci maddəsinə əsasən, Cinayət Məcəlləsinə uyğun olaraq, seçkiqabağı təşviqat aparılarkən kütləvi informasiya vasitələrindən sosial, irqi, milli, dini nifrət və düşmənçilik yaradan təşviqat formasında sui-istifadə qadağandır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında indiyədək keçirilən seçkilərdə müxtəlif seçki subyektlərinin hüquqlarının mənsub olduğu irqə görə hansısa şəkildə məhdudlaşdırılması hallarına təsadüf edilməmişdir.

Daxili qanunvericiliyin bu müddəaları ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 31 may tarixində qoşulduğu irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması, aparteidin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması, genosidin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında BMT Konvensiyaları kimi beynəlxalq sənədlərin müddəaları da tətbiq olunur.

Tarixən, sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin qovuşduğu Azərbaycanda etnoslararası önəmli dostluq münasibətləri, qarşılıqlı mədəni-mənəvi zənginləşmə, vahid vətənçilik təfəkkürü ətrafında inteqrasiya zaman-zaman Azərbaycanda unikal etno-mədəni və etno-siyasi münasibətlər sistemini, etnik-dini müxtəlifliyə və zəngin milli-mənəvi dəyərlərə malik vahid bir cəmiyyət tipini, mükəmməl dözümlülük mühitini formalaşdırmışdır.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra ölkəmizdə əhalinin siyahıya alınması prosesi başlanmışdır. 1999-cu ildə həyata keçirilmiş əhalinin son siyahıya alınması zamanı milli tərkib üzrə statistik məlumatlar ümumiləşdirilmişdir. Həmin ildə əhali sayı 7.953.400 nəfər olub. Bu siyahıyaalınmaya əsasən, ölkə əhalisi üzrə milli azlıqların sayı

aşağıdakı kimidir: Ləzgilər - 178.000 (2,2 faiz), ruslar - 141.700 (1,8 faiz) ermənilər - 120.700 (1,5 faiz), talışlar - 76.800 (1,0), avarlar - 50.900 (0,6), türklər - 43.400 (0,5), tatarlar - 30.000 (0,4), ukraynalılar - 29.000 (0,4), saxurlar - 15.900 (0,2), gürcülər - 14.900 (0,2), kürdlər - 13.100 (0,2), tatlar - 10.900 (0,13), yəhudilər - 8.900 (0,1), udinlər - 4.100 (0,05) və digər millətlər - 9.600 (0,12). (88)

Ümummilli lider Heydər Əliyev yüz illər boyu Azərbaycanda formalaşmış bu milli keyfiyyətin və cəmiyyətimizdəki etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına və təşviqinə xüsusi həssaslıqla yanaşır, Azərbaycanın burada yaşayan bütün xalqların ümumi vətəni olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı. Onun "polietnizm bizim tarixi nailiyyətimizdir" sözləri müasir Azərbaycan cəmiyyətinin tolerant ovqatını və dövlətin siyasi iradəsini dəqiq ifadə edir.

Sovet dövründə olduğu kimi, ondan sonra müstəqil Azərbaycanda da Ümummilli lider Heydər Əliyev beynəlmiləçilik ruhunu və milli azlıqlara diqqəti müdafiə edirdi. Ölkəmizdə elə milli azlıqlar vardır ki, onlar sayca cəmi bir neçə nəfəri özündə birləşdirir və kompakt olaraq, yalnız, bu ölkədə yaşayırlar.

Bu etnik qruplardan hər hansı birinin itirilməsi, əslində, bütün bəşəriyyət üçün əvəzsiz itki olardı. Şübhəsiz ki, belə bir təhlükə onlar üçün Azərbaycanda yox idi. Bir sıra beynəlxalq təşkilatlar öz sənədlərində qeyd edirlər ki, azərbaycanlıların onlarla bərabər bir torpaqda yaşayan xalqlara qarşı tolerantlığı etalon hesab edilə bilər. Həqiqətən də bu xalqa məxsus olan mehriban qonşuluq, dini və etnik dözümlülüyü davam etdirməklə mövcud hakimiyyət dillərin, dinlərin, etnik psixologiyaların, ənənələrin inkişafına həmişə böyük önəm vermişdir. Bu gün Azərbaycan radio verilişlərinin ləzgi, talış, kürd,

gürcü və digər dillərdə səslənməsi, onların dillərində və digər dillərdə dərsliklərin çap edilməsi dövlətin ölkədə yaşayan milli azlıqların hüquqlarının qorunması sahəsində ardıcıl və məqsədyönlü siyasətin davam etdiyini təsdiq edir.

Ölkənin ictimai-siyasi həyatındakı demokratik dəyişikliklər Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlara olan marağın artmasına şərait yaratdı. İnsan hüquqlarının müdafiəsi, müxtəlif etnos və etnik qrupların saxlanılması, yalnız, sosial-mədəni deyil, həmçinin, siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Dövlətin milli siyasəti, təkcə, ayrı-ayrı etnos və xalqlara deyil, milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, ölkə vətəndaşlarının həyatının bütün sahələrində bərabər hüquqlu inkişafına xidmət edir.

Bu gün xınalıq, buduq, qırız (Quba), Nic (Qəbələ), Lahıc və İvanovka (İsmayıllı), Katex və Əliabad (Zaqatala), Qosmolyan (Lerik) kimi azsaylı xalqların yaşayış məskənləri açıq səma altında etnoqrafik muzeylərə və turist marşrutlarına çevrilə bilər.

Azərbaycanda, hətta, ən azsaylı millətlərin nümayəndələri belə icmalarda birləşə, öz mədəniyyət, dil və adət-ənənələrini inkişaf etdirə bilərlər. Onlar heç bir dini və milli ayrı-seçkiliyə məruz qalmırlar. Azərbaycanda üç əsas dini cərəyan - islam, xristianlıq və iudaizm qarşılıqlı hörmət şəraitində fəaliyyət göstərir.

Ulu öndər Heydər Əliyev milli azlıqların nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərinin birində deyirdi: "Biz, Azərbaycan deyəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar".

Ümummilli lider milli azlıqlarla keçirdiyi başqa bir görüşündə deyirdi: "Mən görüşlərimi milli azlıqların nümayəndələri ilə görüş adlandırmaq istəməzdim. Bu, Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının nümayəndələri ilə görüşdür". (89)

Ölkədə yaşayan milli azlıqların nümayəndələri rəhbər vəzifələrə təyin olunurlar, yüksək fəxri adlara, Prezident mükafatlarına və təqaüdlərinə layiq görülür. Hökumət, parlament, mərkəzi icra strukturları, o cümlədən, milli azlıqların sıx yaşadığı bölgələrin rəsmi dövlət strukturlarında və yerli özünüidarə orqanlarında milli azlıqların nümayəndələri geniş təmsil olunurlar. Təkcə, bir faktı göstərmək kifayətdir ki, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi sistemində, bir sıra yüksək vəzifələr də daxil olmaqla (idarə və şöbə rəisləri səviyyəsində) çalışan əməkdaşların 1000 nəfərindən çoxunu (4%-ə qədər) milli azlıqların nümayəndələri təşkil edir (ləzgilər, talışlar, ruslar, tatlar, kürdlər, avarlar, tatarlar, yəhudilər və digərləri).

Belə ki, ölkə əhalisinin 1,2%-ni təşkil edən talışlar daxili işlər orqanları əməkdaşlarının 6%-ni, 0,06%-ni təşkil edən kürdlər daxili işlər orqanları əməkdaşlarının 1%-ni, 2%-ni təşkil edən ləzgilər daxili işlər orqanları əməkdaşlarının 2,5%-ni, 1,3%-ni təşkil edən ruslar daxili işlər orqanları əməkdaşlarının 0,8%-ni, 0,5%-ni təşkil edən avarlar daxili işlər orqanları əməkdaşlarının 0,6%-ni, 1,5%-ni təşkil edən yəhudilər, tat, gürcü, ingiloy, saxur, lak, udin və başqa milli azlıqlar isə daxili işlər orqanları əməkdaşlarının 0,5%-ni təmsil edirlər.

Məhkəmə sistemində də milli azlıqlar təmsil olunurlar. Hazırda, milli azlıqları təmsil edən 20-yə qədər hakim Azərbaycan Respublikasının müxtəlif məhkəmələrində, o cümlədən, apelyasiya məhkəmələrində, kassasiya instansiyası olan Ali Məhkəmədə, həmçinin, ali ədalət mühakiməsi orqanı olan

Konstitusiya Məhkəməsində fəaliyyət göstərirlər. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, məhkəmə hakimiyyətinin özünü idarə orqanı olan Məhkəmə-Hüquq Şurasının üzvləri sırasına milli azlığın nümayəndəsi olan hakim də təyin edilmişdir.

Ədliyyə orqanlarında isə milli azlıqların - qadınlar da daxil olmaqla - müxtəlif millətlərdən olan 150-dək nümayəndəsi çalışır, onlar Ədliyyə Nazirliyinin aparatında və digər qurumlarında, o cümlədən, rəhbər vəzifələrdə təmsil olunurlar. (97.13)

Azərbaycanda yeni şəxsiyyət vəsiqələrində etnik mənsubiyyətin göstərilməməsi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, o cümlədən, milli azlıqların bu baxımdan ayrı-seçkiliyə məruz qalma imkanlarını məhdudlaşdırır.

1999-cu ildə AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Prezidentin milli məsələlər üzrə dövlət müşavirliyi ilə birgə Azərbaycanda yaşayan azlıqlarla bağlı beynəlxalq konfrans keçirdi. Bundan başqa, Münaqişələr və Dövlət Quruculuğu üzrə London İnformasiya Şəbəkəsi "Links"-in təşəbbüsü ilə "Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlarla bağlı dövlət siyasəti" mövzusunda beynəlxalq seminar təşkil olundu. Burada bütün milli azlıqların nümayəndələri iştirak etdi, onlar hüquq və azadlıqlarını qoruyan Azərbaycan dövlətinə minnətdarlıqlarını ifadə etdilər. Bu, beynəlxalq qurumlar tərəfindən həm milli azlıqlar, həm də dövlət təşkilatları üçün əhəmiyyətli bir tədbir kimi qiymətləndirildi. (90.164)

2000-ci ilin iyun ayında - Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv olmamışdan çox-çox əvvəl "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasına qoşulmuşdur. Konvensiyanın 25-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan 2002-ci il iyunun 4-də milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının qorunmasına dair vəziyyət barədə milli hesabatını təq-

dim etmişdir. Milli azlıqların qorunması haqqında Çərçivə Konvensiyası üzrə Məşvərətçi Komitə sözügedən hesabatın baxılması məqsədilə xüsusi İşçi Qrupu tərtib etmişdir. Bu qrup Dövlət hesabatını yoxlamaq məqsədilə 2003-cü il martın 29-dan aprel 4-nə qədər Azərbaycanda səfərdə olmuşdur. Bu tədbirlər Azərbaycanın milli azlıqlara yönəlmiş siyasətinin beynəlxalq standartlara cavab verməsinin əyani göstəricisidir.

Azərbaycan ATƏT kimi başqa nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla da milli azlıqlar məsələsində əməkdaşlıq edir. ATƏT-in Milli azlıqlar üzrə Ali komissarının siyasi müşaviri milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına dair vəziyyəti müşahidə etmək məqsədilə Azərbaycana bir neçə dəfə səfər etmişdir. (91)

2001-ci il noyabrın 1-də Prezident Heydər Əliyev Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı ilkin hesabatın hazırlanması və təqdim edilməsi barədə Sərəncam imzaladı. Sərəncamda deyilirdi: "Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasına Azərbaycan Respublikasının qoşulmasını nəzərə alaraq və həmin Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər barədə ilkin hesabatın hazırlanması və Azərbaycan Respublikası Hökuməti adından Avropa Şurasının Baş katibinə təqdim olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər barədə ilkin hesabatının hazırlanması üçün

İşçi Qrupu yaradılsın".

Xarici işlər nazirinin müavini Xələf Xələfovun rəhbərlik etdiyi Qrupun ölkənin bütün rəsmi strukturlarını təmsil edən 10 üzvü var idi. İşçi Qrupuna tapşırılmışdı ki, üç ay müddətində bu Sərəncamın 1-ci bəndində göstərilən ilkin hesabatın layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim etsin. Eyni zamanda, Xarici İşlər Nazirliyinə tapşırılmışdı ki, bu Sərəncamın 1-ci bəndində göstərilən ilkin hesabatın hazırlanıb baxıldıqdan sonra həmin Çərçivə Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş qaydada Avropa Şurasının Baş katibinə göndərilməsini təmin etsin. (92)

Sərəncamdan dərhal sonra Azərbaycan Respublikasında milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının qorunması üzrə mövcud vəziyyət barədə ilkin hesabat hazırlanaraq Avropa Şurasına təqdim olunmuşdu. Hesabatda bildirilirdi ki, Azərbaycan müxtəlif etnik və dini qrupların ənənəvi dözümlülük və harmonik birgəyaşayışı üzərində qurulmuş və həyata keçirilən milli siyasətin aparıldığı çoxmillətli və çoxdini ölkədir. Qanun mənşəyindən, milliyyətindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir.

Bir neçə əsr ərzində milli azlıqlara mənsub olan şəxslər Azərbaycan Respublikasında yerli xalqla sülh və harmoniya şəraitində yaşamış və yaşayırlar. Azərbaycan, tarixən, unikal çoxmillətli cəmiyyət olduğu üçün bu multimədəniyyətli, multietnik irs, hətta, bu gün də Azərbaycanda qorunub saxlanılmaqdadır.

Ölkəmizin 20% ərazisini işğal etmiş Ermənistanla bir neçə illik silahlı münaqişə nəticəsində mövcud olan çətinliklər, erməni silahlı qüvvələri və terrorist qruplaşmalarının təşkil etdiyi etnik təmizləmənin qurbanları olan azərbaycanlılarla ya-

naşı, müxtəlif milli azlıqlara mənsub olan şəxslərdən ibarət (kürdlər, ruslar, yəhudilər və s.) təxminən, 1 milyon qaçqın və məcburi köçkünün, həmçinin, keçid dövrünün problemlərinin mövcudluğuna baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti milli azlıqların hüquqlarının qorunması üzrə ardıcıl siyasətini davam etdirir. Milli azlıqlar öz milli mədəni mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından tam istifadə edirlər.

Həyat Miqrasiya Resurs Mərkəzinin 2003-cü ilin fevralın 14-də təşkil etdiyi "Azərbaycanda milli azlıqlar: reallıqlar və perspektivlər" mövzusunda 1(7) saylı Məlumat Sessiyasının mətbuata açıqlamasında da bu və ya digər maraqlı məsələlərə münasibət bildirilirdi. Onlardan biri də Rusiya mətbuatında Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlara münasibətin pis olması haqqında məlumatların verilməsidir. Bu fikirlərin məgzi ondan ibarətdir ki, demokratiyanın indikatoru olan milli azlıqlara münasibət Azərbaycanda pisləşməkdədir: guya, ruslar, yəhudilər və digər milli azlıqlar ölkə ərazisini kütləvi surətdə tərk etməkdədirlər. Əslində, Azərbaycanda belə bir prosesin baş verdiyi heç kim tərəfindən təsdiq olunmayıb. Könüllü miqrasiya istisna olmaqla, heç bir milli azlığa qarşı kəskin münasibət qeydə alınmayıb.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin tənzimlənmiş beynəlxalq siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin mədəniyyət sahəsində beynəlxalq təşəbbüslərə göstərdiyi dəstək nəticəsində ölkəmiz dünyanın mədəniyyət mərkəzinə çevrilə bilmişdir. Prezident İlham Əliyevin 4 noyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq, həmin il dekabrın 2-3-də Bakıda Avropa Şurasına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin konfransı keçirilmişdir. Konfransda Prezident İlham Əliyevin çıxışı zamanı irəli sürdüyü

təkliflər və tövsiyələr tədbirin beynəlxalq əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Konfransda Prezident İlham Əliyev tərəfindən sivilizasiyalar arasında dialoqun inkişafını nəzərdə tutan "Bakı prosesi"nin əsası qoyulmuş və bu təşəbbüsün global bir prosesə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Prezident konfransdakı çıxışı zamanı demişdir: "Mən çox istərdim ki, bu gün əsası qoyulan "Bakı prosesi" uzun müddətli olsun. Çox istərdim ki, bu konfransın keçirilməsindən sonra konkret mexanizmlər işlənilsin, konkret fəaliyyət planı hazırlansın. Belə tədbirlərin keçirilməsi həm Bakıda, həm də digər şəhərlərdə ənənəyə çevrilsin". Açıılış mərasimində çıxış edən Avropa Şurasının baş katibi Teri Devis isə konfransın keçirilməsini bütün Avropa üçün əlamətdar hadisə olduğunu bildirmiş və qeyd etmişdir ki, "Bakı öz tarixi ilə müxtəlif mədəniyyətlərin qovşağında yerləşir və şərqlə qərb, şimal ilə cənub arasında təbii körpüdür".

Konfransın keçirilməsində əsas məqsəd ölkəmizin həm Avropa Şurasına və həm də İSESKO-ya üzv olan yeganə dövlət olmaq imkanından bəhrələnməklə Avropa ilə İslam dünyası arasında mədəniyyət körpüsü-vasitəçisi rolunu oynamaq və fərqli mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişafına xidmət edən "Bakı prosesi"nin əsasını qoymaq və bu fəaliyyətlərin mərkəzində duran Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu daha da gücləndirmək olmuşdur.

Müxtəlif mədəniyyətlərin və qitələrin qovşağında yerləşən Azərbaycanın həm geosiyasi vəziyyəti, həm də mədəni zənginliyi "Bakı prosesi" çərçivəsində mədəniyyətlərarası dialoq təşəbbüslərini Avropa və ona qonşu regionların hüduqları çərçivəsindən çıxarib daha global səviyyəyə yüksəltməyə imkan verir. Bu mənada "Mədəniyyətlərarası dialoqa dair Bakı Pro-

sesi"nin davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dəstəyi ilə 2011-ci ilin aprel ayında Bakıda "Ümumdünya Mədəniyyətlərarası dialoq Forumu"nun (World Forum for Intercultural Dialogue) keçirilməsi təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. "Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu"nun ölkəmizdə təşkili İslam və Avropa mədəniyyətini özündə ehtiva edən Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə təbliğ olunması, Azərbaycanın nüfuzunun yüksəldilməsi və beynəlxalq proseslərdə əhəmiyyətinin artırmasına, eləcə də Azərbaycanın qitələrarası və sivilizasiyalararası əməkdaşlıq məsələlərində çox mühüm dövlət kimi qəbul olunmasına, həmçinin, Azərbaycanın dünya mədəniyyətinə inteqrasiyasına xidmət edir.

Xarici tərəfdaşların və tədbir iştirakçılarının müraciətləri, ölkəmizin bu sahədə davamlı fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə Forumun hər iki ildə bir dəfə keçirilməsi və Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin tədbirin əlaqələndirici qurumun müəyyən edilməsi ilə bağlı Prezidenti İlham Əliyev 2011-ci il mayın 27-də Fərman imzalayıb. Həmin Fərmana uyğun olaraq ölkə başçısının himayəsi və iştirakı ilə "Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşamaq" şüarı altında 2013-cü ilin mayında Bakıda İkinci Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirildi. Forumun əsas tərəfdaşları qismində yenə də UNESCO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi, İSESCO, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumlar çıxış etdilər.

Mayın 18-19-da (2015) Bakı Prosesi çərçivəsində paytaxtımız yenidən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumuna ev sahibliyi etdi. Forumda bir daha sübut olundu ki, "Bakı prosesi" ölkə başçısının dünya xalqları və mədəniyyət-

ləri arasında qarşılıqlı hörmət və anlayışlı, əməkdaşlıq və dialoqu təşviq edən platforma və layihələri birləşdirən global xoşməramlı çağırışıdır. Bu həm də dünyada milli, irqi, dini və mədəni ziddiyyətlərin daha da artdığı, ekstremist düşüncə tərzinin genişləndiyi bir dövrdə Azərbaycanın multikultural resurslarının, tarixən malik olduğumuz mehriban birgə yaşama ənənələrinin beynəlxalq səviyyədə model kimi istifadə olunması və ölkəmizin belə məsələlərdə interkultural körpü rolunun önə çıxmasına yönəlik fəaliyyətdir. Yəni "Bakı prosesi" həm multikultural, həm də interkultural beynəlxalq və yerli fəaliyyətlərin davamlı məcmusudur.

UNESCO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi, İSESCO kimi beynəlxalq təşkilatlar Forumun təşkilində əsas tərəfdaş kimi çıxış ediblər. Forum öz formatına görə ilk daimi tədbirdir ki, onun tərəfdaşları eyni zamanda dövlət və beynəlxalq təşkilatlardır.

Forumun Azərbaycanda təşkili dövlətimizin məqsədyönlü və uzaqgörən siyasəti nəticəsində ölkəmizin dünyanın mədəniyyət və mədəniyyətlərarası dialoq mərkəzlərindən birinə çevrilməsi və xalqımızın çoxəsrlik tolerant və mehriban birgəyaşama mədəniyyətinin dünya sivilizasiyaları arasında münasibətlərin tənzimlənməsində və inkişafında nümunə kimi göstərilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu amil dünyada gedən proseslərə ölkəmizin münasibətinə və siyasətinə beynəlxalq etimadın və etibarın nəticəsidir ki, ölkəmizin beynəlxalq arenada mövqeyini və müxtəlif mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynamasını təmin edir, həmçinin Azərbaycan dövlətinin təşəbbüsü beynəlmiləl status qazanır.

"Müştərək təhlükəsizliyimiz üçün mədəniyyətləri paylaşaq" devizi altında keçirilən builki Forumun kifayət qədər ma-

raqlı proqramı oldu. Buna əsasən mədəniyyətlərarası dialoqun bütün sahələrdə inkişaf tendensiyaları - müasir qlobal çağırışlar, dini-ideoloji qarşıdurmalar, mədəni və sosial transformasiyalar fonunda ümumbəşəri dəyərlərin qorunması üçün məşhur şəxsiyyətlər, siyasətçilər, dövlət xadimləri, elm adamları arasında müzakirələr təşkil olundu. Forum çərçivəsində "Müştərək təhlükəsizlik üçün mədəniyyətləri paylaşaq-yumşaq güc", "Ekstremizmə qarşı mübarizədə dini plüralizm və dəyərlərin qorunması", "Beynəlxalq təşkilatların mədəniyyətlərarası dialoqun qurulmasında rolu və əməkdaşlığı" mövzularında plenar sessiyaları, təhsilin, gənclərin, incəsənətin, turizmin mədəniyyətlərin yaxınlaşması və dialoqda roluna həsr ediləcək müxtəlif işçi sessiyalar, mədəniyyət paytaxtlarının dialoqu tədbiri və mədəniyyət və turizm nazirlərinin ikinci dünya konfransı, həmçinin ilk dəfə UNESCO-nun mədəniyyət və dinlərarası dialoq üzrə kafedra rəhbərlərinin ilk ümumi toplantısı və digər tədbirlər keçirildi.

Ölkəmizin bu nailiyyətlərində, milli mədəni irsimizin qorunması və təbliğində Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNESCO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın çoxsaxəli fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətli rol oynayır.

2008-ci ilin 10-11 iyun tarixlərində Bakıda Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə "Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Tədbir iştirakçıları irqi, etnik, dini və gender müxtəlifliyi zəminində dözümsüzlüyün və ksenofobiyanın yayılması ilə bağlı ümumi narahatlıqlarını bildirməklə yanaşı, bu kontekstdə dünyanın mədəni müxtəlifliyinə dair mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun artan rolunu qeyd ediblər. Tədbirdə qəbul edilən Bakı Bəyannaməsində mədə-

niyyətlərarası və dinlərarası dialoqun inkişafında qadınların oynadığı mühüm rol, bunun sayəsində dünyada sülhün, sabitliyin və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi vurğulanmış və beynəlxalq birlik naminə sülh uğrunda dialoqun bütün proseslərində qadınların bərabər iştirakına şərait yaradacaq mühitin təmin olunmasında qətiyyətli olmaq bildirilmişdir.

2011-ci il 10 may tarixində Prezident İlham Əliyev Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı Üçüncü dövrü məruzənin hazırlanması və təqdim olunması barədə 1495 sayılı Sərəncam imzaladı. Sərəncamla xarici işlər nazirinin müavini Xələf Xələfov İşçi Qrupun rəhbəri təyin olundu. İşçi qrupunun üzvləri sırasına yüksək vəzifəli dövlət məmurları daxil idilər.

İşçi qrupuna tapşırılmışdı ki, dörd ay müddətində bu Sərəncamın I-ci hissəsində göstərilən Üçüncü dövrü məruzənin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsinlər.

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinə tapşırılırdı ki, bu Sərəncamın I-ci hissəsində göstərilən Üçüncü dövrü məruzənin hazırlanıb baxıldıqdan sonra Çərçivə Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş qaydada Avropa Şurasının Baş katibinə təqdim olunmasını təmin etsin. (41)

Prezident Sərəncamının siyasi fəlsəfəsi bundan ibarətdir ki, bütün xalqlar, bütün dinlərin nümayəndələri bir-biri ilə sıx ünsiyyət saxlasınlar, problemləri açıq müzakirə etsinlər, öz fikirlərini sərbəst bildirsinlər.

Bu gün Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoqa dair sanballı tədbirlər keçirilməsi üçün ənənəvi məkana çevrilmişdir. Bunun da həm coğrafi, həm ta-

rixi, həm də mədəni əsasları vardır. Çünki Azərbaycanda bütün xalqlar, dinlərin nümayəndələri əsrlər boyu bir ailə kimi yaşamışlar. Prezidentin dediyi kimi, ölkədə milli və dini dözümlülüyn, tolerantlığın yüksək səviyyədə olması faktıdır və bu, Azərbaycan xalqının güc mənbəyidir: "Hər bir cəmiyyətin gücü onun dini və milli müxtəlifliyindədir". Bu sözlər Prezident İlham Əliyevin strateji mövqeyini dəqiq nümayiş etdirir. Həmin mövqeyə görə, çox zəngin tarixi və mədəni irsi, dini və sosial tolerantlıq ənənələri olan Azərbaycan hazırda, mədəniyyətlərarası dialoq, dünya mədəniyyətlərinin və sivilizasiyaların qarşılıqlı təsiri məkanına uğurla transformasiya olunur, özünün zəngin təcrübəsini dünya ictimaiyyətinə təklif edir. (93. 5-8)

2011-ci il iyunun 6-da mətbuata açıqlama verən Baş nazirin müavini Əli Həsənov demişdir ki, milli azlıqlar, milli etnik qrupların problemlərinin qorunması bütün dünyada ən əsas problemlərdən biridir. O bildirib ki, əgər, analitiklər dünyada mövcud olan konflikt zonalarını təhlil etsələr, görürlər ki, onun əksəriyyətində, bəlkə də hamısında milli azlıqlardan mexanizm kimi istifadə olunur. Ona görə də bu problem dünyanın ən əsas və həssas bir problemidir.

Azərbaycan dövlətinin hər zaman bu məsələyə diqqətlə yanaşdığını deyən Baş nazirin müavini qeyd edib ki, ümumiyyətlə, azərbaycanlılar hər zaman tolerant xalq, millət olub: "Ulu öndər bu problemə çox diqqətlə yanaşıb. Hər il 16 noyabr Milli Tolerantlıq Günü kimi qeyd edilir. Ölkə prezidenti bəyan edib ki, biz çox millətli bir ölkəyik və bu baxımdan dünya üçün nümunəyik. Dövlət səviyyəsində bu problemlərə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir. Bu gün həm miqrasiya, həm də milli azlıq məsələləri ilə bağlı Azərbaycanda tam hüquqi baza yaradılıb. Hazırda milli azlıqlar Azərbaycanda tam sər-

bəst şəraitdə yaşayır və fəaliyyət göstərirlər. Əgər, bu gün Bakı şəhərində erməni kilsəsi qorunub saxlanılırsa, bu, tolerantlıq deyilmi? Bunu Azərbaycan xalqının digər ölkələrin, xalqların mədəniyyətinə olan hörmət və ehtiramı deyilmi? Bəs, nə üçün qarşı tərəfdə bu hörmət və ehtiram yoxdur? Həsab edirəm ki, bu yanaşma ikili standart deyilən məfhumu aid bir məsələdir. Ancaq bu şəraiti yaratmaqla, müxtəlif millət, milli azlıqlarla münasibət yaratmaqla, onların mədəniyyətlərinə hörmət etməklə Azərbaycan xalqı, milləti, həqiqətən, Şərqlə Qərbin, Şimalla Cənubun qovşağında yerləşən tolerant, sivil, mədəni bir ölkə olduğunu sübut edir". (94)

2011-ci il 27 dekabr tarixdə Prezident Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı" insan hüquqlarının təmin edilməsi prosesinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsinə, universal və regional səviyyədə yeni əməkdaşlıq strategiyasının qurulmasına, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına xidmət etmişdir. Milli Fəaliyyət Planında milli azlıqların mədəni irsinin inkişafı da Azərbaycan Hökumətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

2012-ci ilin noyabrın 27-də BMT-nin Cenevrədəki Baş Qərargahında - Millətlər Sarayında İnsan Hüquqları Şurasının Azlıq məsələləri üzrə Forumunun 5-ci sessiyası keçirilmişdi. Sessiya BMT-nin 1992-ci ilin dekabrında qəbul olunmuş "Milli və ya etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamə"nin 20 illiyinə həsr edilmişdi.

Sessiya BMT-nin Baş katibi Pan Gi Munun videomüraciəti ilə açılmışdır. Baş katib Pan Gi Mun Bəyannamənin milli azlıqların hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi baxımından vacib

rolunu qeyd etmiş və onların maraqlarının BMT müstəvisində əks olunmasının zəruriliyini bildirmişdir.

Sessiyada BMT-nin üzvü olan ölkələrdə milli və dini azlıqların vəziyyəti müzakirə olunmuş, Bəyannamədən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Sessiyada çıxış edən Azərbaycan Respublikası Prezidentin köməkçisi, Administrasiyanın ictimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri Əli Həsənov etnik və dini azlıqların müdafiəsi sahəsində milli qanunvericiliyə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, ölkədə həyata keçirilən dövlət siyasəti barədə ətraflı məlumat vermiş, etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunması, millətlərarası və dövlətlərarası münasibətlərin sivil normalar əsasında tənzimlənməsi, tolerantlığın daha da möhkəmləndirilməsi sahəsində görülən çoxsaylı tədbirlərdən bəhs etmiş, azlıqların dil və mədəniyyətinin qorunub saxlanması və inkişafına dövlətin göstərdiyi diqqət və qayğıni konkret faktlarla sessiya iştirakçılarının nəzərinə çatdırmışdır.

Əli Həsənov postsovet məkanında ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında milli azlıqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, eyni zamanda, dilinin və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı haqqında Prezident Fərmanının imzalandığını bildirmişdir. Nümayəndə heyətinin rəhbəri, həmçinin, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ölkəmizdə yaşayan azlıqların dil, mədəniyyət, din azadlığı, təhsil və digər hüquqlarının təsbit olunduğunu vurğulamış və bildirmişdir ki, Azərbaycan Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı"nda milli azlıqların mədəni irsinin inkişafı Azərbaycan hökumətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Prezident Administrasiyasının rəsmisi demişdir ki, Azərbaycanda milli azlıqlar həm parlamentdə, həm də icra hakimiyyəti orqanlarında geniş təmsil olunurlar. Azərbaycan dövlətinin milli siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri ölkəmizdə yaşayan bütün milli azlıqların dil və mədəniyyətinə müvafiq dəstəyin göstərilməsidir. Azərbaycanın milli azlıqların məskunlaşdığı bir sıra rayonlarında ali təhsil müəssisələri və kolleclər açılmış, həmçinin, ölkənin radio və televiziya kanallarında milli azlıqların dillərində verilişlər yayımlanır. Həmin ərazilərdə yerli telekanallar fəaliyyət göstərir. Milli azlıqların dilində qəzet və jurnallar nəşr olunur.

Əli Həsənov Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi yanında Milli Azlıqların Əlaqələndirmə Şurasının fəaliyyət göstərdiyini, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında milli azlıqların dil, mədəniyyət, tarix və etnoqrafiyasının öyrənilməsi üzrə xüsusi şöbənin yaradıldığını, Bakıda katolik kilsələrin, sinə-qoqların məscidlərlə yanaşı fəaliyyət göstərdiyini, bu mənada, ölkəmizin bütün dünyada multikulturalizm məkanı kimi tanındığını diqqətə çatdırmışdır. (76)

Azərbaycanda bütün xalqların, tarixən və bu gün bərabər-hüquqlu yaşaması böyük dəyər və dövlətimizin üstünlüyü olmasını Prezident İlham Əliyev 2012-ci il fevralın 16-da ölkəmizin şimal bölgəsinə səfəri zamanı bir daha bəyan edib. Prezident vurğulayıb ki, heç vaxt heç bir yerdə ayrı-seçkiliyə yol verilməyəcək, verilmir və bunun qarantı Azərbaycan prezidentidir: "Bunun qarantı mənəm - Azərbaycan prezidenti. Azərbaycanda bütün xalqlar bir ailə kimi yaşayırlar. Bu da bizim böyük üstünlüyümüzdür, böyük dəyərimizdir. Biz bunu qiymətləndirməliyik və ölkəmizdə yaşayan bütün xalqlar arasında bu qardaşlığı, dostluğu daha da möhkəmləndirməliyik. Bu, bəlkə də bizim ən böyük sərvətimizdir. Əsrlər boyu

Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar bərabər hüquqlara malik idilər. Bu gün də bu gözəl ənənələr yaşayır. Hər bir vətəndaş dinindən, dilindən, milliyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın qiymətli, dəyərli vətəndaşıdır. Bizi bəzi başqa ölkələrdən fərqləndirən, məhz, budur. Heç vaxt Azərbaycanda milli zəmində qarşıdurma olmayıb və olmayacaq. Əksinə, bizim təcrübəmiz dünya ictimaiyyəti tərəfindən öyrənilir. Necə ola bilər ki, müxtəlif dillərdə danışan, müxtəlif dinlərin nümayəndələri insanlar bir ailə kimi, problemsiz yaşayırlar?! Biz öz həyatımızla və siyasətimizlə sübut edirik ki, bu, mümkündür. Bəzi hallarda bir sıra Avropa ölkələrində belə ifadələr, fikirlər səslənir ki, multikulturalizm iflasa uğrayıb. Yəni, müxtəlif millətlərə mənsub olan xalqlar bir yerdə yaşaya bilmirlər. Gəlsinlər Azərbaycana baxsınlar, bu, mümkündür! Özü də yaxşı yaşamaq mümkündür. Məhz, buna görə, Azərbaycanda müxtəlif beynəlxalq tədbirlər, o cümlədən, dinlərarası, mədəniyyətlərarası, millətlərarası dialoqun gücləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlər keçirilir. Biz istəyirik ki, dünya ictimaiyyəti də bizim təcrübəmizi bilsin və harada lazımdır öyrənsin, tətbiq etsin. Bu baxımdan da Azərbaycan dünyada seçilən ölkələrdəndir". (95)

2014-cü il 28 fevral tarixdə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyinin yaradılmasını sıradan bir Sərəncam kimi deyil, dinlərarası, millətlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqun gücləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin davamı, Azərbaycanın əsl tolerant ölkə olması, tolerantlığa xüsusi önəm verməsi kimi dəyərləndirmək daha düzgün olardı. Onu da qeyd etmək ki, eyni Sərəncamla Kamal Abdullayevin Dövlət müşaviri vəzifəsinə təyin edilməsi daha geniş hədəflərin nəzərdə tutulduğundan - bu sahədə hərtərəfli işlərin görülmə-

sindən xəbər verir.

Bu gün baş verənləri təhlil etsək, görürük ki, istər millətlərarası münasibətlərin inkişafında, istər dini tolerantlıq sahəsində ciddi araşdırmalara, elmi yanaşma ortaya qoymağa ehtiyac yaranıb. Bu baxımdan, atılan addım çox uğurludur.

2014-cü il martın 28-də Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri Kamal Abdullayev Novruz bayramı günlərində Lənkəran, Astara, Quba, Qusar və Xaçmaz rayonlarında oldu və bir sıra görüşlər keçirdi, müzakirələr aparıldı. Görüşlər zamanı Azərbaycandakı əmin-amanlığa və hərtərəfli inkişafa, eyni zamanda, dinlərə və dindarlara göstərilən diqqət və qayğıya görə Prezident İlham Əliyevə səmimi minnətdarlıq ifadə olunmuşdur. (76)

2014-cü il aprelin 1-də Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri Kamal Abdullayevin Bakı Slavyan Universitetində Azərbaycandakı milli azlıqların milli-mədəni təşkilatlarının rəhbərləri ilə görüşü keçirildi. Burada da geniş müzakirələr aparılmış, müxtəlif rəy və təkliflər irəli sürülmüşdür. (96)

QHT-lərin dünya miqyaslı layihələrə cəlbə də millətlərarası münasibətlərin inkişafına müsbət təsirini göstərdi. Bu gün millətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün QHT-lər, vətəndaş cəmiyyətləri müxtəlif işlər görür və bunu ümumilikdə iki istiqamətdə daha qabarıq şəkildə göstərmək olar. Birincisi - Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Prezident yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası yaradıldı, ikincisi - bununla da onların daha sistemli fəaliyyəti tənzimləndi. Dövlət tərəfindən maliyyələşən layihələrin bir hissəsi də, məhz, millətlərarası münasibətlərin inkişafına sərf edildi və yenə də edilməkdədir. Azərbaycanda yaşayan xalqların mədəniyyətləri,

dilləri, dinlərinin qorunması üçün layihələr həyata keçirilir və dövlət tərəfindən maliyyə ayrılır. Məhz, Şuranın söyləri nəticəsində Avropa xalqları, millətləri ilə sıx təmaslar quruldu, mədəniyyətlərin integrasiyasına nail olundu.

2014-cü il aprelin 15-də Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzində "Etnik və milli şüur" mövzusunda konfrans keçirildi. Tədbir "Etnoqlobus" (ethnoqlobus.az) Beynəlxalq Onlayn İnformasiya - Analitik Mərkəzinin "Etniklik azərbaycançılığın əsas amillərindən biri kimi" müddətsiz layihəsi çərçivəsində təşkil olunmuşdu. Konfransın təşkilatçısı "Etnoqlobus" Mərkəzinin direktoru Gülnarə İnanc layihənin məqsədi haqda məlumat verərək bildirdi ki, cəmiyyətdə etnik və milli şüurun öyrənilməsi, Azərbaycanda etnoqrafiya sahəsində aparılan araşdırmaların ictimai fikrə çatdırılması, etnik və milli məsələlərin işıqlandırılmasında ortaya çıxan neqativ məqamların üzə çıxarılmasıdır.

AMEA-nın Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Sosioloji araşdırmalar şöbəsinin müdiri Əliqə Məmmədli etnik və milli şüuru formalaşdıran amillər və ölkədəki bu istiqamətdə hazırkı durum haqda danışdı. Alim ölkədə son illər "Etnomədəni və etnososioloji problemlər" mövzusunda geniş bir layihənin həyata keçirildiyini vurğuladı.

AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşı Əli Kamil ölkədə, həqiqətən, sayı az olan buduq, xınalıq, türkmən və sair xalqların kifayət qədər araşdırılmadığını söylədi.

Alban Udin icmasının başçısı Robert Mobili Azərbaycanda yaşayan udiələrin tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, dini ilə bağlı diqqətçəkən işlər aparıldığını qeyd etdi. O, udiələrin ölkənin düzənlik ərazisində yaşamalarına baxmayaraq, assimilyasiyaya uğramamalarının səbəbi kimi Azərbaycandakı fakti-

ki tolerantlığın olduğunu vurğuladı. Həmçinin, qeyd etdi ki, yalnız, Azərbaycanda yaşayan udiələr etnik kimliyini və dillərini qoruyub saxlaya bilib.

Azərbaycan Ukrayna icmasının başçısı Aleksandr Zarezniy ukraynalıların da etnik kimlik və mədəniyyətini qorumağa çalışdığını və bunun üçün ölkədə onlara heç bir maneə olmadığını qeyd etdi.

AMEA-nın İnsan Haqları İnstitutunun əməkdaşı Mixail Bekker dedi ki, vaxtilə bir çərçivə kimi götürülən etnik kimliyin müəyyənləşdirilməsi şərtləri zaman ötdükcə əhəmiyyətini itirib: "Vətəndən kənarda yaşayanlar, öz ana dilini bilməyənlər, məgər, yəhudi, ləzgi, azərbaycanlılığını itirir? Etnik kimlik insanın seçimidir. Bu, onun haqqıdır".

Tədbirdə çıxış edərək (müəll - N.N.) Azərbaycanda milli azlıqların dillərində ibtidai siniflər üçün dərslərlərin çap olduğunu və bu sahədə beynəlxalq təşkilatlarla birgə təhsil layihələrinin həyata keçirildiyini söylədim.

Bu gün dünyada baş verən proseslər aydın şəkildə sübut edir ki, toplum olaraq qloballaşmada, integrasiyada iştirak etmək və paralel olaraq "xalq məni"ni qoruyub saxlamaq üçün ətraf cəmiyyətə açıq olmaq mühüm şərtidir. Millətlərarası münasibətlərin inkişafına açıq olmalı və bu istiqamətdə addımlar atılmalıdır. Bu gün Azərbaycandakı hadisələr, həyata keçirilən siyasət də buna sübutdur. İstər ölkə daxilində milli azlıqlara bərabər şəraitin yaradılması, xalqçılığın inkişafı, istərsə də ətraf cəmiyyətlə isti münasibətlərin qurulması kifayət qədər mühüm məsələlərdir və bununla Azərbaycan sübut edir ki, millətlərarası münasibətlərin inkişafında öz xətti var və bu prinsiplərə sadıqdır.

Təsədüfi deyil ki, bu gün Azərbaycanın beynəlxalq səviyyəli iqtisadi layihələr həyata keçirməsi, mədəniyyətlərarası

ünsiyyətin yaranması, dini toleranlığın qorunub saxlanılması istiqamətində gördüyü bütün işlərin kökündə, məhz, insani dəyərlər, millətlərarası münasibətlərin formalaşması dayanır.

Bütün bu işlərin davamı olaraq Prezident İlham Əliyev 15 may 2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Fərman imzaladı. Sənəddə qeyd olunur ki, sivilizasiyaların qovşağında yerləşən Azərbaycanın zəngin mədəni-mənəvi irsə və toleranlıq ənənələrinə malik olması beynəlxalq aləmdə etiraf edilən həqiqətlərdəndir. Mövcud milli-mədəni müxtəliflik və etnik-dini dözümlülük mühiti onu çoxmillətli, çoxkonfessiyalı diyar kimi dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanı etmişdir. Azərbaycan Respublikasında bu gün həmin mədəni, linqvistik, etnik rəngarəngliyin qorunmasına yönəldilən və uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti multikulturalizm sahəsində əsrlərdən bəri toplanmış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal nailiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsini zəruri edir. Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya toleranlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanılmasının vacibliyini, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki müxtəlif multikultural modellərə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılır.

Mərkəzin icraçı direktoru Azad Məmmədov təyin olundu. Əlbəttə, belə bir Mərkəzin yaradılması multikulturalizmin Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda, bədii, psixoloji-mənəvi müstəvidən kənara çıxmayan dəyərlər toplusu kimi mövcud olduğunu göstərirdi.

Multikulturalizm Mərkəzinin yaranma səbəbləri və fəaliyyəti

yəti barədə mətbuata açıqlama verən Mərkəzin icraçı direktoru Azad Məmmədov demişdir ki, məqsəd toleranlığın bir həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycan gerçəkliyinin mədəni, sosial, siyasi mahiyyətini öyrənmək, etnik-mədəni, dini müxtəlifliyin tolerant əsaslarının elmi təhlilini aparmaq və qorunub saxlanması yollarını müəyyənləşdirmək, təhsil, mədəniyyət, elm və digər sosial sahələrdə özünü göstərən çatışmazlıqların sistemli şəkildə aradan qaldırılması istiqamətində layihələr həyata keçirməkdir: Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə multikulturalizm dövlət siyasətinin ən önəmli istiqamətlərindən birinə çevrilib. Artıq, paytaxt Bakı global əhəmiyyətli humanitar məsələlərin öz həllini tapdığı məkandır. Mərkəzin əsas məqsədi toleranlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək, habelə, Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmmaq və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etməkdir. Mərkəzin yaranması ilə bağlı Fərman may ayında verilsə də, faktiki olaraq strukturun formalaşması oktyabr ayından başlayıb. Amma bu qısa müddətdə Mərkəz xeyli tədbirlər keçirməyə müvəffəq olub. Belə ki, 16 noyabr Beynəlxalq Toleranlıq Günü münasibətilə ölkəmizin bütün bölgələrində silsilə tədbirlər, Bakıda isə yekun konfrans keçirilib. "Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam" mövzusunda həsr edilən və müvafiq icra hakimiyyətləri ilə birlikdə keçirilən region toplantılarında milli azlıqların nümayəndələri, dini icma rəhbərləri, ziyalılar iştirak edərək müzakirələr aparıb, maraqlı təkliflər irəli sürüblər. Mərkəz, eyni zamanda, Beynəlxalq Toleranlıq Günü ilə əlaqədar ölkəmizin, eləcə də dünyanın bu sahə üzrə aparıcı mütəxəssislərinin qatıldığı "Virtual Dəyirmi Masa" təşkil edib. Bakıda keçirilən yekun "Dəyirmi Masa"da Azərbaycandakı multikultural cəmiyyətin üstün məziyyətləri müzakirə olunub". (76)

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində Azərbaycan, tarixən, sahib olduğu tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi. Ulu öndər Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşan çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam və inkişaf etdirilir. Dövlətimizin başçısının IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda dediyi kimi: "Multikulturalizmin müasir dünyada alternativini yoxdur. Çünki dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyəti çoxmillətli ölkələrdir. Əgər, multikulturalizm iflasa uğrayıbsa, onda bunun alternativini nə ola bilər? Bu da çox aydındır. Bu, ayrı-seçkilikdir, irqçilikdir, ksenofobiya, islamofobiya, antisemitizmdir".

Ölkəmizin və xalqımızın sahib olduğu multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edilməsində Azərbaycan dövləti ilə yanaşı, dünyada maddi və qeyri-maddi irsin qorunmasında və təbliğində mühüm işlər görən Heydər Əliyev Fondunun da böyük əməyi var. Bu gün Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması, təbliği ilə bağlı olduqca əhəmiyyətli layihələr həyata keçirir. Bu layihələr Azərbaycan multikulturalizmin bir ölkə çərçivəsində qapalı inkişafını deyil, dünyada dinlərin və mədəniyyətlərin müxtəliflikləri şəraitində fəaliyyət göstərməsini reallaşdırır.

2014-cü il 23 iyun tarixində xarici işlər naziri Elmar Məmmədov Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin sədri qismində Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının yay sessiyasın-

da çıxış etmişdir. Nazir çıxışında bildirmişdir ki, müxtəlif etnik və dini icmaların əsrlərdə sülh içərisində yaşadığı bir dövlət olan Azərbaycan mədəniyyətlər və dinlərarası dialoqun təşviqini özünün xarici siyasətinin prioritetinə çevirmişdir: "Son illərdə, Azərbaycan Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu və Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu kimi bir çox mötəbər beynəlxalq təşəbbüs və tədbirlərin ev sahibi olmuşdur. Bu yaxınlarda Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması Azərbaycan hökumətinin bu sahədə beynəlxalq söylərə dəstəyini daha da gücləndirmək məqsədi daşıyır. Bundan başqa, biz, 2016-cı ildə BMT Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumu kimi daha bir mötəbər tədbirə də ev sahibliyi etməyi planlaşdırırıq". (93)

2014-cü il iyunun 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) sessiyasında çıxış etmişdir. Demokratik institutların fəaliyyətinin təmin edilməsi, din azadlığı sahəsində də görülmüş işlərin yüksək səviyyədə olduğunu deyən Prezident İlham Əliyev yüz illər boyu ölkəmizdə tolerantlıq mühitinin qorunub saxlandığını diqqətə çatdırmışdı. Bildirmişdi ki, bu gün Bakı dünyada multikulturalizmin əsas mərkəzlərindən biri kimi tanınır və ölkəmiz 2008-ci ildə başlayan "Bakı prosesi"nin təşəbbüskarıdır. (76)

Heç şübhəsiz, dünyada sivilizasiyalararası dialoqla ciddi problemlərin yaşanması, bu fonda konfliktlərin artması tendensiyasının müşayiət olunması, xüsusilə də islamofobiya kimi təhlükəli meyillərin bir sıra dövlətlərin və digər subyektlərin siyasətində özünə geniş yer alması reallığında Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq məkanına çevrilməsi faktı global əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bu məsələlərin həlli istiqamətində Azərbaycanın təcrübəsi digər ölkələr üçün nümunə

ola bilər. Təsadüfi deyildir ki, bu məntiqdən çıxış edərək Prezident İlham Əliyev nitqinin ikinci istiqaməti üzrə məsələlərin dərin təhlilinə həsr edilmiş hissəsində Azərbaycanın dini azadlıq, mədəniyyətlərarası dialoq, tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində ciddi uğurlara imza atdığını təkbizədiməz faktlar və arqumentlərlə əsaslandırmışdır. Dövlət başçısı qeyd etmişdir ki, bizdə dini azadlıq vardır. Bu da ölkəmizin ən böyük varlığıdır: "Biz çoxmillətli və çox dinlərin olduğu cəmiyyətik. Əsrlər boyu müxtəlif millətlərin və dinlərin nümayəndələri Azərbaycanda sülh şəraitində layiqli həyat sürüblər. Multikulturalizm dəyərləri sədrliyimiz zamanı diqqət yetirəcəyimiz prioritetlərdən biri olacaqdır". Prezident sivilizasiyalararası dialoq sahəsinə ölkəmizin böyük töhfələr verdiyinə və bu sferada geniş təcrübəyə malik olduğuna diqqəti cəlb edərək, Azərbaycanın 2008-ci ildə Avropa Şurasının mədəniyyət nazirlərinin toplantısında başlamış "Bakı prosesi"-nin təşəbbüskarı olduğunu da sessiya təmsilçilərinin nəzərinə çatdırmışdır. Fikrini davam etdirən Azərbaycanın dövlət başçısı həmin tədbirə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının mədəniyyət nazirlərini dəvət etməsini xüsusi olaraq vurğulamışdır: "Bu, tarixdə ilk dəfə idi ki, iki mühüm beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri Bakıya toplaşmışdılar. Növbəti il, 2009-cu ildə əksinə etdik: biz Avropa Şurasının mədəniyyət nazirlərini İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Bakıda keçirilən tədbirinə dəvət etdik. Bir sözlə, multikulturalizm üstünlüklərdən, böyük varlıqlardan biridir. Sədrliyimiz zamanı biz bu məsələyə birmənalı olaraq diqqət yetirəcəyik. Çünki buna böyük ehtiyac vardır. Əfsuslar ki, dünyanın müxtəlif yerlərində, qonşu bölgələrdə, Orta Şərqdə və Avropada müəyyən narahatlıq yaradan meyhlərin şahidi oluruq. Təcridolunma, ayırma və bəzən ədavət

meyllərini görürük. Biz bu məsələləri həll etməliyik. Çünki dünyaya töhfə vermək, daha yaxşı dünyanı, hamı üçün müvafiq olan dünyanı qurmaq üçün yaşayırıq. İstəyirik ki, bütün xalqların, dinlərin nümayəndələri yaşayış tərzindən asılı olmayaraq, layiqli şəraitdə dinc həyat sürsünlər. Dini hissələrə əsaslanan gərginlik halları bütün ölkələr, o cümlədən, çoxmillətli cəmiyyəti olan ölkələr üçün çox təhlükəlidir".

2014-cü il 17 iyul tarixdə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə öz iqamətgahında - hər il olduğu kimi - ənənəvi iftar mərasimi təşkil etdi. Mərasimdə iştirak edən Prezident İlham Əliyev çıxışı zamanı bir sıra vacib məsələlərə toxunaraq vurğuladı ki, respublikamızda din-dövlət münasibətləri möhkəm və sağlam təməl üzərində qurulub və ölkəmizin uğurlu inkişafında bu münasibətlər xüsusi yer tutur: "Deyə bilərəm ki, Azərbaycanda bu münasibətlər nümunəvi xarakter daşıyır. Əlbəttə, burada Ulu öndərin və Şeyx həzrətlərinin şəxsi dostluğu öz rolunu oynamışdır və bu gün bütün istiqamətlər üzrə olduğu kimi, bu sahədə də ənənələr, ardıcılıq davam edir. Bizim də Şeyx həzrətləri ilə dostluğumuz həm ürəyimizdən gələn bir sifarişdir, bir duyğudur, eyni zamanda, ölkəmizin inamlı inkişafı üçün də mühüm amildir. Bu gün din-dövlət münasibətləri uğurla inkişaf edir. Əminəm ki, bundan sonra da bu istiqamətdə ardıcılıq davam etdiriləcəkdir".

Prezident İlham Əliyev daha sonra bildirib ki, Azərbaycan öz milli, dini dəyərlərinə sadıqdır və sadıq olaraq qalacaqdır: "Bizim dini dəyərlərimiz milli dəyərlərimizin tərkib hissəsidir və milli dəyərlərimizi dini dəyərlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bizi əsrlər boyu bir millət, bir xalq kimi qoruyan, saxlayan dəyərlərimiz olmuşdur. Bu gün bu məsələyə çox böyük diqqət göstərilir. Qloballaşan, çətinliklərlə üzləşən dün-

yada milli dəyərlərimiz bizim dövlətçiliyimizin təməlini təşkil edir. Bizim dövlətçiliyimizin çox möhkəm ideoloji əsasları vardır. Azərbaycançılıq məfkurəsi bizim əsas ideoloji dayacağımızdır. Dövlətçiliyimizin möhkəm siyasi dayaqları vardır. Müstəqil Azərbaycan artıq dünya miqyasında sözünü açıq deyən, müstəqil siyasət aparan bir ölkədir və daxili siyasət xarici siyasətlə tamamlanır və siyasi dayaqlarımız kifayət qədər möhkəmdir".

Dövlət başçısı multikulturalizm, dinlərarası dialoq üzrə beynəlxalq forumların, məhz, Azərbaycanda keçirilməsinin heç də təsadüfi olmadığını diqqətə çatdırıb: "Bu forumların təşəbbüskarı da bizik. Mən şübhə etmirəm ki, bizim bu istiqamətdə inkişaf edən dogma Vətənimiz gələcəkdə daha da böyük mövqelərə malik olacaqdır. Bu gün onsuz da beynəlxalq aləmdə kifayət qədər güclü mövqelərə malikik. Biz, həm Avropa Şurasının, həm İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvüyük. Gələn il Bakıda birinci Avropa Oyunları, 2017-ci ildə isə İslam Həmrəyliyi Oyunları keçiriləcəkdir. Yəni, bu, nadir bir vəziyyətdir. Azərbaycan nəinki sivilizasiyalararası bir körpüdür, biz, eyni zamanda, öz əməyimizlə, siyasətimizlə müsbət meyllərin güclənməsinə tökan veririk. Ancaq burada da deyiləyi kimi, əfsuslar olsun ki, heç də hər yerdə belə deyildir. Dini ayrı-seçkilik müşahidə olunur, məzhəb davası aparılır. Bu, böyük fəlakətdir və uçuruma aparan yoldur. Biz çalışırıq, çalışmalıyıq və öz sözlərimizi daha da artırmalıyıq ki, dünyada bu meyllər müsbət istiqamətdə getsin. Burada Şeyx həzrətlərinin rolunu xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. Şeyx həzrətlərinin dünya dinlərarası dialoqunun inkişafında böyük rolu. Dünyada böyük hörməti, həm öz həmkarları ilə sıx əlaqələri. Həm də ictimaiyyətdə çox böyük təşəbbüsləri vardır. Bu, əlbəttə ki, ölkəmiz üçün böyük üstünlükdür. Hesab edirəm ki,

dinlərarası münasibətlərin sağlam zəmində təmin edilməsi üçün Azərbaycanın təcrübəsi öyrənilməlidir və əminəm, öyrəniləcəkdir. Çünki bu, doğrudan da nadir bir təcrübədir".

Ölkəmizdə milli və dini birgəyaşayışın çox böyük və şəərəfli tarixinin olması Bakıda təşkil olunan sivilizasiyalararası və dinlərarası dialoqun gücləndirilməsi məsələlərinə həsr olunmuş beynəlxalq sammit və forumlarda da dəfələrlə səslənmişdir. Azərbaycan, həqiqətən, artıq dünya xəritəsində tolerantlıq mərkəzinə çevrilmişdir.

2014-cü il oktyabrın 2-də Heydər Əliyev Mərkəzində keçirilən IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forum bunun bariz nümunəsidir. Artıq, ənənə halını alan Forumda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva da iştirak etmişlər.

Forum XXI əsrdə bəşəriyyətin qarşısında duran global çağırışlara cavab axtarmaq, humanitar əməkdaşlıqla bağlı ön mühüm məsələlərə dair geniş spektrli dialoqlar, fikir mübadilələri və müzakirələr aparmaq üçün beynəlxalq miqyasda nüfuzlu elmi-siyasi platformadır.

Forumda çıxış edən Prezident İlham Əliyev digər məsələlərlə yanaşı, Azərbaycanda yaşayan milli və dini azlıqlarla da bağlı maraqlı məqamlara toxunub. Prezident bildirib ki, əsrlər boyu Azərbaycanda çoxkonfessiyalı, çoxmillətli cəmiyyət formalaşmış, mövcuddur və müstəqillik dövründə bu müsbət meyllər daha da güclənib: "Azərbaycanda bütün xalqlar dostluq, mehribanlıq şəraitində, bir ailə kimi yaşayır. Heç vaxt Azərbaycanda dini, milli zəmində qarşıdurma, anlaşmazlıq olmayıb və bu, bizim böyük sərvətimizdir. Çünki hər bir ölkənin gücünü əlbəttə ki, bir neçə amil müəyyən edir - siyasi imkanlar, iqtisadi güc və eyni zamanda, cəmiyyətdə mövcud olan ab-hava, sağlam mühit və həmrəylik duyğuları. Hesab

edirəm ki, bu baxımdan Azərbaycanın təcrübəsi çox müsbətdir və biz öz işimizlə dünyada gedən proseslərə müsbət töhfəmizi veririk".

Prezident çıxışının davamı olaraq multikulturalizmin Azərbaycanda həyat tərzinə çevrildiyini də diqqətə çatdırıb: "Düzdür, bu termin nisbətən yenidir. Ancaq əsrlər boyu Azərbaycanda multimədəniyyətli cəmiyyətlər mövcud olub. Xalqlar arasındakı dostluq və həmrəylik bunun bariz nümunəsidir. Biz, bu gün də çalışırıq ki, öz təşəbbüsümüzlə regionda və dünyada gedən proseslərə müsbət təsirimizi göstərək. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüş bir neçə təşəbbüs artıq həyatda öz yerini tapıb və bu təşəbbüslər ətrafında yeni imkanlar yaranır".

Prezidentin çıxışından irəli gələn nəticələr həm də onu deməyə əsas verir ki, dünyada etimadsızlıq mühitinin formalaşdığı bir zamanda Azərbaycan dünya üçün tolerantlıq nümunəsi verir, multikulturalizmi bir həyat normasına çevirir. Müxtəlif din və mədəniyyətlərin daşıyıcıları Azərbaycanda sabit şəraitdə, qarşılıqlı anlaşma əsasında, bir-birinə hörmət etməklə fəaliyyət göstərir. Bu, müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşmasının deyil, toqquşmasının arzusunda olanlar üçün unikal bir cavabdır. Həm də tək sözdə deyil, əməli işdə cavabdır. Azərbaycan dünya üçün "Bakı prosesi" deyilən bir nümunə verir. 2008-ci ildə Bakıda Avropa Şurası ölkələrinin mədəniyyət nazirləri ilə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin böyük bir toplantısının keçirilməsi bir daha göstərdi ki, Azərbaycan həm Avropa ailəsinin bir üzvüdür, həm də müsəlman dünyasının bir parçasıdır. Amma burada əsas məqsəd onları bir masa ətrafında toplayıb, bir yerdə problemləri müzakirə etmək, bu mədəniyyətlərin bir-birini inkar etməklə, bir-birinin əksinə formalaşdırdığı mövqeyi ortaya qoy-

maqdan ibarət idi.

2009-cu ildə Bakıda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı mədəniyyət nazirlərinin toplantısı keçirildi. Tədbirə Avropa Şurası dövlətlərinin mədəniyyət nazirləri də dəvət edilmişdi. Yenə də dinlərarası barışığa, harmoniyaya, sivilizasiyalararası dialoqa dəstək siyasəti öz təntənəsini tapdı. Azərbaycanın təmsalında dünya şahid oldu ki, bu kiçik müsəlman dövləti, əslində, böyük dövlətlərə multikulturalizm dərsi keçir. Eyni zamanda, dinlərin harmoniyada olmasının mümkünlüyü ideyasını təlqin edir və bunu, tək sözdə deyil, həm də əməli işdə təsdiq edir.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Rus İcması İctimai Birliyinin IV qurultayının iştirakçılarına ünvanladığı təbrik məktubunda da, tarixən, müxtəlif xalqlar və dinlər arasında səmimi dostluq, qardaşlıq, qarşılıqlı hörmət və etimad mühitinin hökm sürdüyü respublikada rus icmasının həmişə əmin-amanlıq şəraitində yaşadığını, dil və mədəniyyətini, milli və dini adət-ənənələrini qoruyub saxlamaqla, çoxmillətli cəmiyyətimizin etnik-mənəvi mənzərəsini özünəməxsus çalarlarla zənginləşdirdiyini qeyd etmişdir.

Məktubda deyilir: "Hazırda Cənubi Qafqazda ən böyük rus icması, məhz, Azərbaycanda yaşayır. 1988-1989-cu illərdə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və deportasiya nəticəsində mürtəce erməni sovinizmindən əziyyət çəkən rus xalqının minlərlə nümayəndəsinin Azərbaycana pənah gətirməsi də burada millətlərarası münasibətlərin və etnik-dini tolerantlığın necə yüksək səviyyədə olduğuna bariz nümunədir.

Azərbaycan Rus İcması Birliyi ictimai təşkilat olaraq, 20 ildən artıqdır ki, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda səmərəli fəaliyyət göstərir, xalqlarımızın və mədəniyyətlərimizin bir-

birinə daha da yaxınlaşmasında və qarşılıqlı zənginləşməsində önəmli işlər görür. Öminəm ki, bu təşkilat respublikamızın rus icmasını bundan sonra da layiqincə təmsil edəcək, cəmiyyətimizdə vətəndaş həmrəyliyi, xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsində, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında söylərini gücləndirəcəkdir". (76)

Akademik Ramiz Mehdiyev 03 dekabr 2014-cü ildə KİV-də çap olunan "İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan" adlı irihəcimli məqaləsində qeyd edir ki, Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının bəzi aspektlərində, hətta, Avropanın da bacarmadığı sahələrdə uğur qazanıb. Məsələn, multikulturalizm və tolerantlıq sahəsində.

Akademik xüsusi olaraq vurğulayır ki, Azərbaycan özünün hər bir vətəndaşının konstitusion hüquq və azadlıqlarına təminat verməklə, müxtəlif konfessiyalara və millətlərə məxsus insanların onun ərazisində dinc, yanaşı yaşamasını təmin edib: "Bununla bərabər, əhalinin əksəriyyətinin İslam dininə etiqad etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dünyəvi dövlət kimi qalır. Bu il oktyabrın 2-3-də keçirilmiş Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda Prezident İlham Əliyevin dediyi sözlər bunun sübutudur: "Azərbaycanda bütün xalqlar dostluq, mehribanlıq şəraitində, bir ailə kimi yaşayır. Həç vaxt Azərbaycanda dini, milli zəmində qarşıdurma, anlaşmazlıq olmayıb və bu, bizim böyük sərvətimizdir... Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir...". Prezidentin bu sözləri ölkəmizdə müxtəlif etnik və dini qrupların dinc yanaşı yaşamasının və kooperasiyasının bütün mahiyyətini və reallığını əks etdirir. Bu, Avropa ölkələrində eyni qəbildən problemlərin həlli üçün uğurlu nümunə ola bilər".

Regionların sosial iqtisadi inkişafı milli azlıqların yaşadığı ərazilərdən də yan keçmir. Son illər Azərbaycan bölgələrinin tarazlı və hərtərəfli inkişafında, iqtisadi fəallığın yüksəlməsində, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artmasında, iş yerlərinin və yeni müəssisələrin yaradılmasında, əhalinin məşğulluğunun yaxşılaşmasında, ümumilikdə respublikamızın dayanıqlı və sürətli inkişafının təmin olunmasında regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramlarının icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən siyasət iqtisadi tərəqqinin əsas amilinə, sistemli və dayanıqlı inkişafın dövlət tənzimlənməsinin mütərəqqi bir metoduna çevrilib. Bölgələrdə milli-iqtisadi ehtiyatların tam səfərbər olunmasına, sahibkarlıq sektorunun dirçəlməsinə, azad biznesin inkişafına, rəqabətqabiliyyətli istehsal sektorunun formalaşmasına dərin zəmin yaradıb.

Regionların inkişafına dair həyata keçirilən proqramlar Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin ümumi tərkib hissəsi olmaqla uzunmüddətli və davamlı inkişafa, gələcəyə hesablanmış "Yol xəritəsi" hesab oluna bilər. Əslində, Azərbaycan regionlarının inkişafının prioritetləri və bu siyasətin konturları Ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji inkişaf konsepsiyasına əsaslanır.

Prezident İlham Əliyevin də bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi altında işlənib hazırlanmış və ardıcılıqla həyata keçirilmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları isə qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində həlledici mərhələ oldu. 2004-cü ildən uğurla icra olunan regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramları rayonların iqtisadi potensialının artmasına, infrastruktur təminatının, kommunal xidmətlərin keyfiyyətinin daha

da yüksəlməsinə, biznes və investisiya mühitinin, əhalinin rifahının yaxşılaşmasına səbəb olur, bununla da ölkənin strateji inkişaf hədəflərinə, müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olunmasına əhəmiyyətli töhfəsini verir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramlarının icrası daim Prezident İlham Əliyevin diqqət mərkəzində olub, ölkə başçısı 11 il ərzində bölgələrə davamlı şəkildə səfərlər etməklə proqram çərçivəsində əlavə tədbirlərin görülməsinə qərar verib. Ölkə başçısı ötən dövrdə müxtəlif təyinatlı infrastruktur obyektlərinin və yeni müəssisələrin açılış və təməlqoyma mərasimlərində şəxsən iştirak edib, iri müəssisələrin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olub. Təbii ki, bu proses milli azlıqların kompakt və dağınıq yaşadığı bölgələrdən də yan keçməyib.

Prezident milli azlıqların nümayəndələri ilə keçirilən görüşlərdə qaldırılmış məsələlərin həlli məqsədilə əlavə olaraq regionlara vəsaitlərin ayrılması barədə sərəncamlar imzalayıb. Bu, Prezident İlham Əliyevin regionların inkişafına və burada yaşayan vətəndaşlara göstərdiyi diqqətin ən yüksək təcəssümüdür.

Hazırda icrası davam etdirilən "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynamaktadır.

2014-2018-ci illərdə inkişaf doktrinasının əsas şəxələrin-

dən biri regionların tarazlı inkişaf coğrafiyasını genişləndirmək, bölgələrdə istehsalın səviyyəsini və müəssisələrin sayını artırmaq, liberal və maliyyə baxımından özünü təsdiqləyən milli istehsalçıların sırasının çoxalmasına çatmaqdır. Proqramın əsas hədəfi regionlardakı iqtisadi sərvətləri tam hərəkətə gətirmək, dövrüyyəyə cəlb etmək, istifadə olunmamış iqtisadi resursları, xammal ehtiyatlarını istehsal prosesinin əsas mühüm hissəsinə çevirməklə iqtisadi gücü ən azı 2 dəfə artırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə ölkənin malik olduğu təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi və regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və regionlar arasında mövcud olan diferensiasianın minimuma endirilməsi, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının sürətləndirilməsi və qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi, qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi, ölkənin ixrac potensialının artırılması prioritetləri daxildir.

Milli azlıqlar kompakt şəkildə daha çox Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran və digər regionlarda yaşayırlar. Qeyd edək ki, hazırda bu regionların sosial-iqtisadi inkişafı kifayət qədər diqqət mərkəzindədir. Biz bunu 2012-ci və 2013-cü illər ərzində "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" çərçivəsində bu regionlarda əsas sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikasından da aydın şəkildə görə bilərik. Belə ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar 2012-ci ildə 222,8, 2013-cü ildə 958,6 milyon manat, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 583,1 (2012) və 2667,4 (2013) milyon manat, Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə isə 222,8 (2012) və 958,6 (2013) milyon manat olmuşdur. Yenidən qu-

rulmuş və əsaslı təmir olunmuş yollar 2013-cü ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 452,4 km, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 358,6 km, Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə isə 400 km-dən çox olmuşdur.

Ölkənin bütün regionlarında heç bir diskriminasiya tətbiq edilmədən tarazlı inkişafın təmin olunması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Bu da regionlarda yaşayan əhalinin sosial rifah vəziyyətinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması hesablanmış uğurlu daxili siyasətin təzahürüdür. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlətin milli siyasəti yalnız ayrı-ayrı etnos və xalqlara deyil, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, ölkə vətəndaşlarının həyatının bütün sahələrində bərabər hüquqlu inkişafına xidmət edir. Nəticədə ölkəmizdə azərbaycanlılarla yanaşı, digər milli azlıqları təmsil edən millətlərin də dövlətçiliyimizə, ölkəmizə bağlılığı, Azərbaycanda yaşamaq, işləmək istəyi artır.

Əlbəttə, bütün bu investisiya qoyuluşları milli azlıqlar yaşayan sözügedən bölgələrdə turizmin inkişafına böyük stimül verir. Turist axını milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə yanaşı, milli azlıqların ailə büdcələrinə daxilolmaların artmasına gətirib çıxarır. Milli azlıqların yaşadığı bölgələr turizm üçün xarakterik olduğundan burada dövlət və qeyri-dövlət investisiya vəsaitləri hesabına inşa olunan yay və qış turizm obyektləri regionda yeni iş yerlərinin (mövsümi və daimi) açılması ilə nəticələnir. Eyni zamanda bölgəyə turist axını fərdi evlərdə gecələmələrlə yanaşı, milli azlıqlara məxsus yerli istehsalı, xüsusən də məxsusi sənətkarlıq ənənələrini inkişaf etdirir. Məsələn, Lənkəran dedikdə ilk növbədə ağılımıza Lənkəran çayı və limonu gəlir. Eyni zamanda talışların özünəməxsus ləziz mətbəxi var. Müxtəlif növ ləvəngi, çox çeşidli plov bölgəyə gələn turistlə-

ri ən azı buranın təbiəti qədər özünə cəlb edir.

Saxurların əsas məşğuliyyət formalarından zəngin yun və dəri məmulatlarına malik olmalarıdır. Qadınlar yunu əyirib ondan müxtəlif ev-məişət əşyaları toxuyur, kişilər isə zərgərlik və dəmirçiliklə məşğul olurlar. Saxurlar arasında çəkməçilik, dülgərlik, daşışləmə sənəti də üstün yer tutur.

Bu və ya digər təsərrüfatlar digər milli azlıqların da fəaliyyətində mühüm rol oynayır.

2014-cü ildə Azərbaycan Prezidentinə vətəndaşlar tərəfindən ünvanlanan məktublar içərisində ölkədə yaşayan milli azlıqların nümayəndələrinin göndərdiyi müraciətlər də var. Məsələn, Binəqədi rayonundan M.Səttarzadə, Y.Alışova, R.Nikiforov və başqalarının (cəmi 16 imza) məktubu Azərbaycanın etnik və dini tolerantlıq baxımından nümunəvi ölkə olduğunu bir daha sübut edir. Onlar yazırlar: "H.Hüseynov küçəsində eyni binada azərbaycanlılarla birlikdə bir ailənin üzvləri kimi yaşayan biz ruslar, yəhudilər, ukraynalılar, tatarlar Sizin daxili və xarici siyasətinizi bəyənir və alqışlayırıq. Son illər ərzində yaşadığımız ərazidə və bütövlükdə rayonumuzda görülmüş abadlıq-quruculuq işləri də bizi razı salır. Biz çox şadıq ki, Azərbaycan Respublikasında yaşayırıq".

Yasamal rayonundan sahibkar İ.Baydukovun məktubu isə bu məzmunadadır: "Sizin "Rossiya-24" telekanalına verdiyiniz müsahibəni diqqətlə izlədim... Azərbaycanın belə qüdrətli və dünyəvi dövlətə çevrilməsində göstərdiyiniz xidmətlərə görə Sizə bir daha "Əhsən" deyir və dərin ehtiramımı bildirirəm. Birmənalı şəkildə demək olar ki, Azərbaycanın MDB məkanında bənzəri yoxdur. Xüsusilə, buradakı tolerantlıq mühitini dünyanın heç bir ölkəsində tapmaq mümkün deyil".

Azərbaycan-Rus İcması Nərimanov rayon şöbəsinin sədri

L.Hacıyeva da tolerantlıq məsələsini xüsusi vurğulayaraq yazır: "Azərbaycanda etnik və dinlərarası münasibətlərin yüksək səviyyədə olması buradakı rus icmasının üzvlərini ən çox razı salan mühüm dəyərlərdən biridir".

Mövzu ilə bağlı bütün deyilən fikirləri, aparılan müzakirələr zamanı səslənən rəy və təklifləri ümumiləşdirib bir cümlə ilə ifadə etsək, qəti əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan bütün zamanlara örnək ola biləcək əsl tolerantlıq nümunəsidir. Bu, təkcə, ölkədə yaşayan milli və etnik azlıq nümayəndələrinin deyil, həm də beynəlxalq aləmin səmimi etiraflarıdır.

Beynəlxalq Konvensiyalar və onların milli qanunvericilikdə təsbiti

Beynəlxalq münasibətlərdə daha çox diqqət mərkəzində olan milli azlıqlar problemi ilə bağlı müxtəlif qurumlar və təşkilatlar tərəfindən Çərçivə Konvensiyaları və Sazişlər qəbul edilib. Bu sırada Avropa Şurası, BMT, ATƏT və digərlərini misal göstərə bilərik. MDB ölkələri içərisində Azərbaycan Respublikası milli azlıqların hüquqlarının qorunması ilə bağlı qoşulduğu beynəlxalq Konvensiyalar kifayət qədərdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra milli azlıqlarla bağlı qanunvericilik bazasını təkmilləşdirmək istiqamətində bir sıra addımlar atdı. Bununla yanaşı, milli azlıqların hüquqlarının qorunması istiqamətində üzvü olduğu bütün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən Konvensiya və Sazişlərə qoşuldu.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) azsaylı xalqların hüquqlarının qorunmasında mühüm rol oynayır. Hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları da milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına səy göstərirlər.

BMT Baş Assambleyasının 1965-ci ildə qəbul etdiyi Beynəlxalq Paktda göstərilir ki, bütün xalqlar özlərinin təyinetmə hüququna malikdirlər. (98)

BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Komissiyası milli, etnik, dini və dili azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları ilə bağlı Qətnamə qəbul edib. Komissiya 1992-ci il aprelin 25-də keçirdi-

yi iclasında insanları cəmiyyətdə sülhün qorunması üçün milli azlıqların hüquqlarını qorumağa çağırır.

BMT Baş Assambleyası 1992-ci il 18 dekabr tarixində milli, etnik, dini və dili azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları ilə bağlı Bəyannamə qəbul edib. Bəyannamədə bir daha təşkilatın Nizamnaməsində göstərildiyi kimi, dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq, bütün insanların hüquqlarının qorunması önə çəkilir. Beynəlxalq Paktın 27-ci maddəsində etnik azlıqların hüquqları ilə bağlı məsələlər də öz əksini tapıb. Bu maddədə göstərilən hüquqlara əməl edilməsi onların yaşadığı dövlətdə siyasi və sosial sabitliyin həyata keçirilməsində təminatçı olur. Onların yaşadıkları cəmiyyətdə qanunun aliliyi əsas götürülməklə, demokratik çərçivədə xalqlar və dövlətlər arasında dostluğun və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə xidmət edə bilər. Hesab edilir ki, BMT azlıqların müdafiəsində başlıca rol oynaya bilər.

Birinci maddədə göstərilir ki, dövlət bu kateqoriyaya mənsub şəxsləri onların yaşadığı ərazilərdə varlıqlarını və məişət adət-ənənələrinin qorunub saxlanılmasını həyata keçirir.

İkinci maddədə isə göstərilir ki, dövlət bu məqsədlərə çatmaq üçün qanunvericilik və digər nailiyyətləri tətbiq edir. Bu kateqoriyaya mənsub şəxslər öz mədəniyyətlərindən, etiqad etdikləri dindən asılı olmayaraq, dini ayinləri həyata keçirmək və öz dillərini şəxsi həyatlarında istifadə etmək hüquqlarına malikdirlər. Eyni zamanda, mədəni, dini, ictimai, iqtisadi və dövlətin digər həyatında iştirak etmək hüququna da malikdirlər. Onlar milli və regional səviyyədə qərarların qəbulunda iştirak edə bilərlər.

Bu kateqoriyaya mənsub insanlar hər hansı ayrı-seçkiliyə yol vermədən öz qruplarının və digər azlıqların üzvləri ilə əlaqə qura bilər - cümlədən, sərhədlərdən kənarda və di-

gər dövlətlərdə yaşayanlarla. (99)

BMT Baş Məclisinin 1996-cı il dekabrın 16-da təsdiq etdiyi insanın vətəndaşlıq və siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları haqqında faktlara müvafiq olaraq, respublikamızda milliyyətindən, dilindən, dinindən, siyasi baxışlarından asılı olmayaraq, vətəndaşlarımızın hamısı bərabər hüquqlara malikdir və Azərbaycan dövləti öz fəaliyyətini bu demokratik, humanist prinsiplər əsasında qurur, inkişaf etdirir. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğun gələn həmin humanist normativ prinsip öz əksini Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində tapmışdır. (11.15)

"Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında" Beynəlxalq Paktın 27-ci maddəsində göstərilir ki, etnik, dini və kiçik dil qruplarının öz mədəniyyətlərini, din və adət-ənənələrini birlikdə yaşatmaq, öz dillərində danışmaq hüququ vardır. Bu Pakt BMT Baş Məclisinin 16 dekabr 1966-cı il tarixli 2200-cü A (XXI) sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilib. Hazırkı Paktda iştirak edən dövlətlər BMT-nin Nizamnaməsində bəyan edilən prinsiplərə uyğun olaraq, bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas olan ləyaqətləri və onların bərabər və alınmaz hüquqlarını qəbul etməyin azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün təməli olduğunu nəzərə alaraq, bu hüquqların insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətlərdən doğduğunu qəbul edir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə uyğun olaraq, mülki və siyasi azadlıqdan, qorxu və ehtiyaclardan qurtulma azadlığından istifadə edən azad insan şəxsiyyəti idealının, yalnız, hər kəsin həm öz iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarından, həm də mülki və siyasi hüquqlarından istifadə edə bilməsinə şərait yaradılacağı

təqdirdə gerçəkləşə biləcəyini qəbul edir. (100)

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1992-ci il 14 fevral tarixli müvafiq tövsiyəsinə və bu təşkilata üzv qəbul olunmaq barədə Azərbaycan Respublikasının ərizəsinə baxdıqdan sonra BMT Baş Məclisi 1992-ci il martın 2-də - özünün 46-cı Sessiyasının 82-ci plenar iclasında Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul olunması barədə qətnamə qəbul etdi. 111 dövlətin adından irəli sürülmüş bu qətnaməyə BMT-nin bütün üzvləri yekdilliklə səs verdilər.

Azərbaycanın BMT-yə üzv qəbul olunması müstəqillik qazanmış ölkəmizin tarixində mühüm hadisələrdən birinə çevrildi. Dünyanın ən mötəbər və nüfuzlu təşkilatı olan BMT çərçivəsində çoxtərəfli əməkdaşlıq Azərbaycana nisbətən qısa müddətdə beynəlxalq aləmdə öz mövqelərini möhkəmləndirməyə, istər üzv dövlətlər, istərsə də təşkilatın özü ilə sıx əlaqələr yaratmağa imkan verdi.

Azərbaycan BMT Baş Assambleyasının 1992-ci il 18 dekabr tarixində milli, etnik, dini və dili azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları ilə bağlı qəbul etdiyi Bəyannaməyə artıq qoşulub. (101.45)

İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması, aparteidin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması və genosidin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında BMT Konvensiyaları kimi beynəlxalq sənədlərin müddəaları da ölkəmizdə tətbiq olunur.

İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya qoşulmaq barədə təşəbbüs Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 may 1996-cı il qanunu ilə təsdiq olunub.

1996-cı il oktyabrın 8-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti "Deportasiya olunmuş şəxslərin, milli azlıqların və

xalqların hüquqlarının bərpası ilə bağlı məsələlərə dair sazişin təsdiq edilməsi barədə" Qanunu təsdiq etdi.

Avropa Şurası (AŞ) 1995-ci il fevralın 1-də "Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasını qəbul edib. Konvensiyaya imza atan dövlətlər Avropa Şurasının insan hüquqlarının əsas hüquq və azadlığını önə çəkirlər. Bu Konvensiyaya imza atan dövlətlər, həmçinin, Avropa Şurasının 1993-cü ildə Vyana şəhərində öz ərazilərində milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması barədə Bəyannamədən irəli gələn vəzifələrə də əməl etməlidirlər. Konvensiyada üzv dövlətlər milli və etnik azlıqlara məxsus insanların hüquq və azadlıqlarını qorumağı öz öhdəsinə götürür və bu, beynəlxalq əməkdaşlığın əsası hesab edilir. Milli azlığa mənsub şəxslər Konvensiyadan irəli gələn digər vətəndaşların azad seçim hüququna və bütün vətəndaşların əldə etdiyi hüquq və azadlıqlara malikdirlər:

- Tərəflər milli azlıqların qanun qarşısında bərabərliyinə əməl etməyi və heç bir ayrı-seçkiliyə yol verməməyi üzərinə öhdəlik kimi götürürlər:

- milli azlıqların cəmiyyətin bütün sahələrində - iqtisadi, mədəni və siyasi fəaliyyətinə şərait yaratmalı, onların mənşət, din, dil və adət-ənənələrini qorumağıdır;

- milli azlıqların sərbəst toplaşmaq və öz fikirlərini deməyə imkan yaratmalı və maneçilik törətməməlidirlər;

- milli azlıqlara mənsub şəxslərin dini təsisatlar, təşkilatlar və assosiasiyalar yaratmalarına maneçilik törətməməyi üzərlərinə götürürlər;

- milli azlıqlara öz kütləvi informasiya vasitələrini təsis etməyə və öz efiir məkanına malik olmağa razılıq verirlər. Onlara qeyri-hökumət təşkilatlarını yaratmağa və orada fəaliyyət göstərməyə maneçilik törətməməlidirlər.

Sənəddə, həmçinin, onlara öz azlığının dilini öyrənməyə şərait yaradılması da qeyd olunur. Milli azlıqlar yaşadıkları ölkənin milli qanunvericiliyinə qeyd-şərtsiz əməl etməlidirlər. (102)

"Milli azlıqların hüquqlarının qorunması haqqında" Çərçivə Konvensiyası Avropa Şurası Milli Azlıqların Qorunması üzrə Xüsusi Komitəsi tərəfindən 10 noyabr 1994-cü ildən quruma üzv dövlətlər üçün açıqdır, həmçinin, AŞ-a üzv olmayan dövlətlər də bu Konvensiyaya qoşula bilərlər. (103)

Konvensiya qüvvəyə mindiyi günə qədər, həmçinin, Nazirlər Komitəsinin onu imzalamığı təklif etdiyi digər dövlətlər üçün də imzalanmaya açıqdır. Sənəd 1 fevral 1995-ci ildə Strasburqda ingilis və fransız dillərində hazırlanıb. Hər iki mətn eyni qüvvəyə malikdir və yeganə nüsxəsi Avropa Şurası arxivində saxlanılır. Avropa Şurasının Baş Katibi təsdiq olunmuş surətləri Avropa Şurasının hər bir üzvünə, həmçinin, hazırkı Çərçivə Konvensiyasını imzalamıq və ya ona qoşulmaq təklif edilən hər bir dövlətə göndərir. (104)

1992-ci il 24 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikasının Parlamenti "xüsusi dəvət edilmiş qonaq" statusu almaq üçün Avropa Şurasına müraciət etsə də, ölkəmizin bu təşkilata üzv qəbul edilməsi Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü siyasətin nəticəsində mümkün olmuşdur. Məhz, onun təşəbbüsü ilə 1993-cü ildən Azərbaycanda ölüm cəzasına moratorium qoyulmuş, 1998-ci ildə isə ləğv edilmişdir. Ölüm cəzasının ləğvi və cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi Azərbaycanın Avropa ailəsinə qoşulmasını təmin edən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

1996-cı il iyulun 13-də Avropa Şurasının Baş katibinə məktubla müraciət edən Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv qəbul olun-

masını xahiş etmişdir.

Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından zirvə görüşündəki nitqində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev ölkəsinin bu təşkilata üzv olmaq niyyətinin ciddiliyini belə əsaslandırmışdır: "Ölkəmizdə demokratik dəyişikliklərin inkişafında Avropa Şurasının köməyinə böyük ümid bəsləyirik. Ümidvaram ki, Azərbaycan tezliklə Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü olacaqdır. Biz müasir Avropa demokratiyasının yüksək standartlarına cavab vermək üçün öz tərəfimizdən hər şeyi edəcəyik".

2000-ci il iyunun 28-də Avropa Şurası Parlament Assambleyasının növbəti sessiyasında Nazirlər Komitəsinə Azərbaycan Respublikasını Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü seçmək tövsiyə edilmişdir. Nəhayət, 2001-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edilmiş və bununla da Azərbaycan diplomatiyası Avropaya inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq uğrunda mübarizədə böyük qələbə əldə etmişdir. Bu hadisə Azərbaycanın Avropa ailəsinə çevrildiyini əməldə sübut etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 25 yanvar 2001-ci ildə Strasburqda Avropa Şurası Parlament Assambleyasında özünün tarixi çıxışını etdi. Həmin nitqində Prezident bu qurumla ölkəmiz arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirdi.

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının yuxarıda qeyd etdiyimiz Çərçivə Konvensiyasına 13 iyun 2000-ci il tarixdə qoşulub. Azərbaycan Avropa Şurasına üzv qəbul olunarkən üzərinə milli azlıqlarla bağlı bir sıra öhdəliklər götürüb. Belə ki, ölkə hökuməti Avropa Şurasına üzv qəbul olunduqdan sonra, həmçinin, Regional Dillər arasında Çərçivə Konvensiyasına qoşuldu.

Azərbaycan Respublikası 2001-ci il dekabrın 21-də Avropa Şurasının Regional və ya Milli azlıq dilləri haqqında Avropa Xartiyasını (1992-ci ildə qəbul olunub) imzalamışdır. Lakin ratifikasiya etməyib. Əlavə olaraq, ölkəmiz Avropa Şurasının "Hamı fərqlidir-hamı bərabərdir": Müxtəliflik, insan hüquqları və iştirak üçün Avropa Gənclər Kampaniyasına da qoşulmuşdur. Bununla əlaqədar, qeyri-hökumət təşkilatları, dövlət qurumları, kütləvi informasiya vasitələri və s. nümayəndələrindən ibarət Milli Kampaniya Komitəsi yaradılmışdır.

Milli azlıqların müdafiəsi kontinentdə stabil, demokratik təhlükəsizlik və sülh üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu prinsipə əsaslanaraq, Çərçivə Konvensiyasının öz qarşısına qoyduğu əsas məqsəd milli azlıqların tam və həqiqi bərabərliyini təmin etmək, həmçinin, hüququn aliliyi, ərazi bütövlüyü və milli suverenlik prinsiplərinə hörmət çərçivəsində öz milli fərdiliyini ifadə etmək, qorumaq, inkişaf etdirməyə imkan verən şəraitin yaradılmasıdır. Çərçivə Konvensiyası proqram prinsipləri və normaları şəklində hüquqi standartlar formalaşdırır. Ümumi məqsədlər müəyyənləşdirilir ki, razılığa gələn tərəflər bu məqsədlərə qanunvericilik tədbirlərinin görülməsi və müvafiq dövlət siyasəti vasitəsilə nail olmağı öz öhdələrinə götürürlər. Adətən, Çərçivə Konvensiyasının normaları birbaşa tətbiq olunmur. Dövlətlər milli qanunvericiliyi onların ərazisində yaşayan milli azlıqların xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasına imkan verən müəyyən fəaliyyət azadlığına malikdirlər. Bu qədər həssas bir sahədə mürəkkəb hüquqi və siyasi maneələr olduğundan Çərçivə Konvensiyası milli azlıq konsepsiyasının dəqiq anlayışını müəyyən etməmişdir, lakin aşağıdakı kriteriyalar irəli sürülmüşdür: bu anlayış, yalnız din, dil, ənənələr və mədəni irslə müəyyənləşdirilən azlıqlara şamil edilir.

Çərçivə Konvensiyasında söhbət, ilk növbədə, bərabərlikdən, əsasən də qanun qarşısında bərabərlikdən gedir. Razılığa gələn tərəflər, həmçinin, lazım gəldikdə pozitiv tədbirlər görməyi də öhdələrinə götürürlər. Bununla əlaqədar olaraq, milli azlıqla çoxluq arasında real bərabərlik prinsipindən irəli gələn əlavə hüquqlar da tanına bilər. Belə hüquqlar ikili öhdəliklər şəklində formalaşmışdır ki, bu öhdəliklərə uyğun olaraq, dövlətlər azlıqların mövcudluğunun, o cümlədən, fiziki müdafiəsinə, həmçinin, öz xüsusiyyətlərinin inkişafına məsuliyyət daşıyırlar. Sosial vahidliyin saxlanması prinsipindən çıxış edərək Çərçivə Konvensiyası milli azlıqların üzərinə də müəyyən öhdəliklər qoyur, məsələn dövlətdən - onun razılığı olmadan - ayrılmanın qadağan olunması öhdəliyi. Konvensiya dövlətə, həmçinin, ümumi inteqrasiya siyasətinin xeyrinə tədbirlər görmək imkanı da verir.

"Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası özündə aşağıdakı prinsipləri təsbit edir:

- ayrı-seçkiliyin qadağan olunması;
 - milli azlıqlarla əhalinin çoxluğu arasında bərabərliyin təmin olunmasına yardım etmək;
 - milli azlıqların mədəniyyətinin, dininin, dilinin və adət-ənənələrinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
 - yığıncaqlar, birləşmək, söz, fikir, vicdan və din azadlığı;
 - kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə, radio və televiziya proqramları qəbul etmək və translyasiya etmək hüququ;
 - təhsil almaq hüququ;
 - sərhədyanı əlaqələr və əməkdaşlıq;
 - iqtisadi, mədəni və sosial həyatda iştirak və s.
- "Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Çərçivə

Konvensiyanın iştirakçısı olan Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində insan hüquq və azadlıqlarının təmini ilə bağlı təsbit olunmuş normalar Çərçivə Konvensiyanın milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində müəyyən etdiyi prinsiplərə tam cavab verir.

Konvensiyanın 25-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan 2002-ci il iyunun 4-də milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının qorunmasına dair vəziyyət barədə milli hesabatını təqdim etmişdir. "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası üzrə Məşvərətçi Komitə sözügedən hesabatın baxılması məqsədilə xüsusi İşçi Qrupu tərtib etmişdir. Bu qrup Dövlət hesabatını yoxlamaq məqsədilə 2003-cü il martın 29-dan aprelin 4-nə qədər Azərbaycanda səfərdə olmuşdur. Bu tədbirlər, şübhəsiz ki, Azərbaycanın milli azlıqlara yönəlməmiş siyasətinin beynəlxalq standartlara cavab verməsinin əyani göstəricisidir.

2007-ci il yanvarın 10-da Azərbaycan Respublikası Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasına ikinci dövrü hesabatını təqdim etmişdir. Məşvərətçi Komitə ölkə hesabatındakı, eləcə də 2007-ci il sentyabr ayının 10-14-də Bakı və Lənkərana baş tutmuş səfər zamanı əldə edilmiş məlumatlar əsasında 2008-ci ilin yanvar ayında Azərbaycana dair ikinci rəyini hazırlamışdır.

Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildən üzv olduğu Avropa Şurası ilə əməkdaşlıqda öz milli qanunvericiliyinin yüksək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində tədbirlər görür. Belə ki, Azərbaycan milli qanunvericiliklərin demokratikləşdirilməsinə yardım göstərən AŞ-ın Venesiya Komissiyası ilə sıx əlaqələr qurmuş, Avropa Şurasının başlıca sənədi sayılan İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqlarının Qorunması üzrə Konvensiyası və onun Protokollarını 2001-ci il yan-

varın 25-də imzalamış, 2002-ci il aprelin 15-də isə onları ratifikasiya etmişdir.

26 noyabr 2009-cu il tarixdə Azərbaycan Respublikasının YUNESKO-nun "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair 2001-ci il 21 may Konvensiyasına qoşulmasını dair qanun qəbul edildi.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) rəsmi sənədlərində milli azlıqların hüquqlarına dair bütün istiqamətli ifadələrdən istifadə edilmişdir. Bu dövrün başlıca mətnləri Kopenhagen Sənədi (1990), Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası (1990), Milli Azlıqlar haqqında Cenevrə Hesabatı (1991), Moskva Sənədi (1991), Helsinki Sənədi (1992) və Budapeşt Sənədində (1994) əksini tapmışdır.

"Azlıqlar" mövzusunda ATƏT çərçivəsində yaşanan ən əhəmiyyətli inkişaf 1973-cü ildən 1975-ci ilədək mərhələli şəkildə davam edən konfransın sonunda 35 iştirakçı dövlət tərəfindən qəbul edilən "Helsinki Yekun Aktı"nda milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı hökmlərin olmasıdır. Nəticədə, qəbul edilmiş qərarların 7-də fərdi zərərlərin qarşısının alınması ilə yanaşı, dövlətlərə milli azlıq mənsublarının bütün insan hüquqları və əsas azadlıqlarından yararlanmasını təmin etməyi öhdələrinə götürmələri tövsiyə olunur. Bu Aktda əvvəlki dövrlərdə hakim olan "ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması" anlayışı "azlıqların qorunması" anlayışı ilə əvəzlənmişdir. Helsinki Yekun Aktının qərarlarının məcburi hüquqi qüvvəsi olmasa da, üst səviyyədə bir siyasi iradə bəyanatı kimi qəbul edilməlidir. (105.142)

1992-ci ildən bu yana ATƏT-in Milli azlıqlar üzrə Ali Komissarlığının ən vacib sənədlərindən biri kimi "Bolzano tövsiyələri"ni göstərmək olar. Bu ali qurumun Milli azlıqlar üzrə Ali Komissarı Knut Vollebek tərəfindən hazırlanaraq 56

üzv ölkəyə təqdim olunan 4 hissədən, 19 tövsiyədən ibarət sənəddə göstərilir ki, "milli azlıq" deyərkən, ərazisində yaşadıkları dövlətin tanıyıb-tanınamamasından asılı olmayaraq, mövcud olan dini, dili, mədəni, etnik azlıqlar nəzərdə tutulur. Odur ki, bu gün bu azlıqlara münasibətin dəqiqləşdirilməsinin olduqca ciddi əhəmiyyəti vardır.

Bundan başqa, ATƏT zonasında azlıqların hüquqlarının lazımı qaydada və ardıcıl tətbiqinə nail olmaq üçün daha 3 tövsiyə (Milli azlıqların təhsil hüquqlarına dair Haaqa tövsiyələri (1996), Milli azlıqların dil hüquqlarına dair Oslo tövsiyələri (1998), Milli azlıqların dövlət həyatında səmərəli iştirakına dair Lund tövsiyələri) və I-ci rəhbər müddəa ("Yayım mediasında azlıqların dillərindən istifadə haqqında" (2003)) qəbul edilmişdir.

Beləliklə, ATƏT-in fəaliyyətinə nəzər yetirdiyimiz zaman bu qurumun xüsusilə azlıqlarla əksəriyyət arasındakı qarşıdurmanı azaltmağa, azlıqların təzyiq görməməsi üçün dövlətlərin milli azlıqlarla əlaqələrini təkrar formalaşdırmağa digər qurumlarla müqayisədə, nisbətən, daha çox cəhd etdiyini söyləmək mümkündür.

Hazırda, ATƏT-in Milli azlıqların işi üzrə Ali Komissarlığı fəaliyyət göstərir. Ali Komissarlıq institutu Avropada etnik münəqişələrin irimiqyaslı zorakılıqlarına mübarizə forması kimi yaradılıb. Bu vəzifə ATƏT tərəfindən (o vaxt ATƏM adlanırdı) 1992-ci ildə təsis edilib. Onun rolu sülhə və əmin-amanlığa təhlükə olan etnik fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq, quruma üzv dövlətlər arasında sülh və əmin-amanlıq yaratmaq və ilkin mərhələdə olan münəqişələrin qarşısını almaqdan ibarətdir. Milli azlıqların işi üzrə Ali Komissar hazırda xanım Astrid Torsdur. A.Tors 2013-cü ilin iyulun 17-də bu vəzifəyə təyin edilib.

A.Tors Finlandiya parlamentinin və Avropa parlamentinin üzvü, bu ölkənin keçmiş Miqrasiya və Avropa işləri üzrə naziri olub.

Ali Komissarlığın qərargahı Haaqa şəhərində yerləşir. Bir çoxları bu vəzifəni Ombudsman institutları ilə eyniləşdirirlər. Amma əslində, bu belə deyil. O, yalnız, milli azlıqların işləri üzrə Ali Komissardır. Onun məqsədi münəqişələrin aradan qaldırılmasıdır. O, ombudsmandan fərqli olaraq insani ölçüləri həll etmir. Komissarlığın qarşısına qoyulan məqsədlər sırasında ilkin xəbərdarlıq və lazım olan hallarda təcili tədbirlər görməkdir. **(106)**

Milli azlıqlar üzrə Ali Komissarın səlahiyyəti, funksiyaları və vəzifəsi dünyada digər beynəlxalq təşkilatlarda analoqu olmayan bir statusdur. Son zamanlar Avropa bununla bağlı bir sıra kəskin problemlər yaşayır. Bununla belə, Ali Komissarlıq tərəfindən görülən mühüm işlər sırasında hazırda suveren dövlətlər üçün milli azlıqlar məsələsinin həllində rəhbər prinsiplər kimi nəzərdə tutulan 2008-ci il 20 iyun tarixində hazırlanan Boltzano tövsiyələridir. Sənəddə əsas azlıq qrupları kimi dövlətin ərazisində yaşayan və xaricdə yaşayan azlıqlar götürülür.

ATƏT-in Milli azlıqlar üzrə Ali Komissarının siyasi müşaviri milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına dair vəziyyəti müşahidə etmək məqsədilə Azərbaycana bir neçə dəfə səfər etmişdir. ATƏT nümayəndələri səfərləri zamanı bu gün Avropada milli azlıqlara münasibətdə multikulturalizm modelinin böhran yaşadığını birmənalı etiraf edirlər. Hazırda, Avropada əsas nailiyyət hesab edilən multikulturalizm modelindən imtina edilməsi ilə bağlı bir neçə Avropa ölkəsinin siyasi liderləri gözlənilməz bəyanatlar veriblər. Problemin sonrakı həlli ilə bağlı hansı addımlar atılmalı olduğunu isə hələ heç

kim deyə bilmir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildən üzv olduğu Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) Avropa qitəsinin bütün ölkələrini əhatə edən yeganə təşkilatdır. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə təşkilatın əsas sənədləri olan Helsinki Yekun Aktına, 1999-cu ildə isə Paris Xartiyasına və Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasına qoşulmuşdur.

Milli azlıqların hüquqlarının qorunmasında istiqamətverici rol oynayan Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) 169 sayılı "Köklü xalqlar və xalqlar barədə, müstəqil ölkələrdə tayfa həyatı sürən xalqlar haqqında" Konvensiyasında bir sıra müddəalar əks olunub. BƏT-nin 1989-cu il iyunun 26-da Ali konfransında qəbul edilən Konvensiyada əsas diqqət bu xalqların hər hansı bir diskriminasiya olmadan insan haqları və əsas azadlıqlardan istifadə etmələri nəzərdə tutulub. (107)

Bu xalqlar inkişaf etmələri nəminə ənənəvi olaraq malik olduqları torpaqlardan və təbii ehtiyatlardan istifadə edə bilirlər. Bu torpaqlardan istifadə zamanı dəyən ziyan və itkilərə görə kompensasiyalar əldə etmək hüquqları da var. Hökumətlərin isə köklü xalqlar üçün kredit götürmək hüquqları var. Onlara məşğulluq, professional hazırlıq, kустar sənaye və kənd təsərrüfatı sənayesində köməklik edilməlidir. Bu, sosial təminat və səhiyyə, təhsil və məlumat vasitələri, məhkəmə-hüquq müdafiəsini də nəzərdə tutur. (108)

Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmiş Beynəlxalq Əmək Təşkilatının "Assosiasiya azadlığı və təşkilatlanma hüququnun müdafiəsi haqqında" 87 sayılı, Təşkilatlanma və kollektiv danışıqların aparılması hüququ haqqında" 98 sayılı, "Əməkçilərin nümayəndələri haqqında" 135 sayılı, "Kollektiv danışıqlar haqqında" 154 sayılı Konvensiyaları üzrə

adı çəkilən qurumun Nizamnaməsində əks olunan 22-ci maddənin müddəalarına uyğun olaraq və BƏT-nin müntəzəm hesabatlar cədvəlinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən görülmüş tədbirlər haqqında müvafiq dövrü hesabatlar hazırlanaraq bu təşkilata təqdim olunur.

"Genosid cinayətinin qarşısının alınması və bu cinayətə görə cəza verilməsi haqqında" beynəlxalq Konvensiya da milli azlıqların hüquqlarının qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Konvensiyanın 2-ci maddəsində deyilir ki, genosid anlayışı altında hər hansı milli, etnik, irqi və ya dil qrupu tamamilə, ya da qismən məhv etmək məqsədi ilə həyata keçirilən aşağıdakı hərəkətlər nəzərdə tutulur: belə qrupların üzvlərini öldürmək, bədən xəsarəti yetirmək, onları psixi pozğunluğa düşürmək, belə əhali qrupları üçün qəsdən elə bir şərait yaratmaq ki, onlar hissə-hissə və ya tamamilə fiziki cəhətdən yox olsunlar və s. (109)

Azərbaycan Respublikası 2006-cı ildə "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında" 17 oktyabr 2003-cü il tarixli UNESCO Konvensiyasına qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2009-cu il 26 noyabr tarixində imzaladığı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə ölkəmiz UNESCO-nun "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair" Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bu Konvensiya 15 may 2010-cu il tarixdən etibarən, Azərbaycan Respublikasına münasibətdə qüvvəyə minmişdir. Bununla əlaqədar, ölkədə bir sıra tədbirlər təşkil olunmuş və müvafiq işlər aparılmaqdadır. Hazırda, Konvensiya çərçivəsində "Mədəni müxtəlifliyimiz mədəni vəhdətimizdir" layihəsi həyata keçirilməkdədir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın fəaliyyəti nəticə-

sində Azərbaycan-UNESKO münasibətləri ən yüksək inkişaf səviyyəsinə yüksəlib. 1995-ci ildən etibarən, rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun xətti ilə festivallar, sərgilər, mədəniyyət tədbirləri və konsertlər təşkil etməklə, xanım Mehriban Əliyeva ölkəsinin mədəni irsinin təbliğinin, onun milli və regional səviyyələrdə mühafizəsinin təmin olunması sahəsində böyük xidmətlər göstərüb.

Avropa Birliyində də (AB) son illər milli azlıqlar məsələsi ilə əlaqədar bir sıra əhəmiyyətli addımlar atılıb. İttifaqa üzv olmaq istəyən ölkələr qarşısında ilk növbədə azlıqların hüquqlarına hörmət etmək və qorumaq zəruri şərtlərdən biri kimi irəli sürülür. 1990-cı ildən sonra insan hüquqları, xüsusilə azlıq haqları sahəsində AB-yə üzv dövlətlərin öhdəliyi artmışdır. Azlıq hüquqları anlayışındakı "ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması" hədəfindən "azlıqların qorunması" anlayışına doğru proses bunu göstərməkdədir. (110)

Avropa Birliyi tərəfindən tövsiyə xarakterli sənədlər də qəbul olunub ki, burada da milli azlıqlarla bağlı hüquqları özündə ehtiva edir. Bunlardan da biri 1992-ci il fevralın 7-də Hollandiyanın Maastrixt şəhərində imzalanan və 1993-cü ilin noyabrın 1-də qüvvəyə minən Maastrixt Sazişinin 12-ci maddəsidir ki, "ayrı-seçkiliyin qarşısını almağa yönələn bəndlər bilavasitə azlıqlar mövzusu ilə əlaqədardır. Sazişdə "Mədəniyyət" başlığı altında verilən "Avropa mədəniyyətlərinin davam etməkdə olan fərqliliklərini zəmanət altına almağın" Birlik üçün önəmi ilə bağlı hissə də azlıqların qorunması ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Sazişdə qeyd olunur ki, "1950-ci il noyabrın 4-də Romada imzalanmış "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası ilə təminat altına alınan və üzv dövlətlərin ortaq konstitusiyaya ənənələrindən qaynaqlanan

təməl hüquqlara Birlik hüququnun ümumi prinsipləri olaraq hörmət ediləcəkdir". (111)

Azərbaycan Respublikası Avropa Birliyi ilə münasibətləri TACİS, TRACECA və s. proqramlar çərçivəsində də inkişaf etdirir. Azərbaycan ilə Avropa Birliyi arasında 1996-cı ildə imzalanmış Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq sazişi 1999-cu ildən qüvvədədir.

2004-cü ildə Avropa Birliyinin Şərqə doğru genişləndirilməsi ilə Azərbaycan Cənubi Qafqaz ölkəsi kimi "Genişləndirilmiş Avropa" təşəbbüsü çərçivəsində AB-nin "Yeni qonşuluq siyasəti"nə daxil edilmişdir. Bu, ölkənin Avropa Birliyi ilə əməkdaşlığını daha da inkişaf etdirərək keyfiyyətə yeni mərhələ üçün zəmin yaradır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan özünün multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, YUNESKO və digər nüfuzlu beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir.

Azərbaycan beynəlxalq qurumların multikulturalizm, tolerantlıq sahəsində qəbul etdiyi hüquqi sənədlərə bu və ya digər formada öz münasibətini bildirir, bu sənədləri dövlətin milli maraqlarına uyğun gəldikdə imzalayır, təsdiq edir.

Beynəlxalq qurumların Azərbaycanda milli azlıqlarla bağlı siyasətə münasibəti

Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyası digər sahələrdə olduğu kimi, milli azlıqlara münasibətdə də yeniliklər ortaya çıxartdı. Beynəlxalq təcrübədən istifadə edən azlıqda qalan xalqlar hüquqlarının genişləndirilməsinə və onlara münasibətdə dövlətin siyasətində korrektələr edilməsinə cəhd göstərdilər. Əslində, onların bu cəhdi tələb deyil, sadəcə, istək səviyyəsindən o yana keçmirdi. Bu istəklər isə özünüözlüyündə bəzən yerli və bəzən də yersiz səslənirdi. Nədən ki, Azərbaycan dövləti müstəqilliyinin ilk illərindən başlayaraq bu tip xalqların sosial-mədəni inkişafı üçün beynəlxalq təcrübədə nə varsa, hamısından istifadə edirdi.

Beynəlxalq qurumların Azərbaycanda milli azlıqlarla bağlı siyasətə münasibəti son bir neçə ildə müsbət olub. Hələ, 2002-ci ilin oktyabr ayında Strasburqda Avropa Şurasının (AŞ) Baş katibi Valter Şvimmerin iştirakı ilə Azərbaycanda milli azlıqlarla bağlı dövlət siyasəti məsələsinə həsr olunmuş ayrıca müzakirələr aparılmışdı. Həmin müzakirələrin nəticəsində Azərbaycanın milli siyasətini bəyənən və müsbət qiymətləndirən Avropa Şurası növbəti ildən bu səpkidə müzakirələrin digər dövlətlərin də iştirakı ilə aparılması qərarına gəldi. Hətta, Azərbaycanın milli azlıqlarla bağlı yürütdüyü siyasətin və bu sahədə əldə olunan təcrübənin başqa dövlətlər üçün də gərəkliliyi vurğulandı.

Milli məsələlər üzrə sabiq dövlət müşaviri Hidayət Orucov

cov mətbuata açıqlamasında bu sahədəki uğurlar və ölkəmizdə həyata keçirilən milli siyasət barədə ətraflı məlumat vermişdi. Bildirmişdi ki, Azərbaycan sivil, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun milli siyasət həyata keçirir. Hətta, Azərbaycana rəqib qüvvələr də bu həqiqəti etiraf etmək məcburiyyətində qalırlar. Hidayət Orucov milli siyasət sahəsində əldə olunan nailiyyətləri Azərbaycan xalqının milli azlıqlara, tarixən, tolerant münasibəti ilə izah etmişdi. Onun sözlərinə görə, Azərbaycanda milli və dini azlıqlara qarşı diskriminasiya siyasəti heç vaxt olmayıb və bu azlıqlar daim Azərbaycan cəmiyyətinin tamhüquqlu üzvü olublar: "1988-1993-cü illərin acı dərsləri indi arxada qalmışdır. Milli həmrəylik möhkəmlənmişdir. Bu, dünya birliyi tərəfindən qəbul olunan gerçəklikdir".

Hidayət Orucov bildirmişdir ki, dünya birliyinin Azərbaycanda həyata keçirilən milli siyasətə münasibəti ölkəmizin Avropa Şurasındakı nümayəndəliyinin təşəbbüsü ilə təşkil olunmuş Dəyirmi Masa zamanı özünü qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. 2002-ci il sentyabrın 18-də "Azərbaycanda milli azlıqlar: gerçəkliklər və perspektivlər" mövzusunda keçirilən bu tədbirin məqsədi Azərbaycan gerçəkliklərinin AŞ-da dərinlən öyrənilməsi olmuşdur. Onun sözlərinə görə, məhz, bu gerçəkliklər AŞ mütəxəssislərinin diqqətini çoxdan cəlb edirdi. Elə buna görə də tədbirin keçirilməsi AŞ tərəfindən böyük razılıqla qarşılanmışdır: "AŞ rəhbərliyi bunu ilk qaranquş adlandırdı. Çünki qurumun təcrübəsində belə tədbir ilk dəfə keçirilirdi. Bir ildən sonra bu mövzuda geniş Dəyirmi Masanın keçirilməsi qərara alınmışdı". (112.8)

Qeyd edək ki, tədbirdə Azərbaycanda milli siyasət sahəsində böyük məktəbin formalaşdığı qeyd olunmuşdur. AŞ mütəxəssislərinin fikrincə, bu təcrübə öyrənilməli və Şərqi Av-

ropa ölkələrində də tətbiq olunmalıdır.

Keçirilən bu tədbir ərəfəsində bəzi hüquq müdafiəçilərinin Avropa Şurasına qeyri-obyektiv məlumatlar ötürməsinə baxmayaraq, qurumda Azərbaycana qarşı çox işgüzar, normal, düzgün münasibət olmuşdur.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi 2003-cü ilin yanvarın 21-də Ermənistan, Almaniya və Moldovada etnik azlıqların hüquqlarının qorunması ilə bağlı bu ölkələrin rəhbərlərinə xüsusi tövsiyələr verən sənəd qəbul etmişdir. Sənəd Milli azlıqların müdafiəsi Konvensiyası çərçivəsində keçirilən monitoring əsasında hazırlanmışdır. Avropa Şurası mətbuat xidmətinin məlumatında bildirilirdi ki, bu tövsiyələr AŞ Milli Azlıqlar Komitəsinin təqdim etdiyi məruzələrə əsaslanır və adı çəkilən üç ölkənin öz ərazilərində yaşayan milli azlıqların haqlarının qorunması istiqamətində görməli olduğu bir sıra məsələləri önə çəkir.

Monitoringi keçirən AŞ nümayəndələri öz məruzələrində qeyd etmişlər ki, Ermənistan hökuməti milli azlıqların qorunması üçün lazımi tədbirlər görməlidir. Məruzədə Ermənistanda haqları qorunmalı olan xalqların adları da çəkilmişdi. Bunlar kürdlər və assuriyalılardır. Amma təəssüflər olsun ki, ermənilərin Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların haqlarını kobud şəkildə pozaraq onları ölkədən qovmaları barədə faktlar isə sənəddə yer almamışdı.

Qeyd edək ki, milli azlıqların haqları ilə bağlı konvensiyaya AŞ Nazirlər Komitəsi və Milli Azlıqlar Komitəsi nəzarət edir. (19.3)

Ölkəmizdə səfərdə olan AŞ nümayəndələri Azərbaycanda bu sahədə vəziyyətin qənaətbəxş olduğunu bildirmişlər. Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası üzrə Məşvərət Komitəsinin nümayəndə heyə-

ti 2003-cü ilin aprelin 2-də ədliyyə naziri Fikrət Məmmədovla görüşmüşdür. Nazirliyin rəsmi açıqlamasında bildirilirdi ki, görüşdə F.Məmmədov Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə həyata keçirilən demokratik islahatlar, milli azlıqların hüquqlarının etibarlı müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər, o cümlədən, Azərbaycanın bu sahədə mühüm beynəlxalq Konvensiyalara qoşulması, azsaylı xalqların ictimai birlikləri barədə ətraflı məlumat vermiş, xalqımızın öz tarixi ənənəsinə sadıq qalaraq, milli azlıqlara və onların hüquqlarına daim hörmətlə yanaşmasını qeyd etmişdir.

Azərbaycanda milli azlıqların hüquqlarının etibarlı müdafiə edilməsinin şahidi olduqlarını bildirən nümayəndə heyətinin başçısı Asbyorn Eyde (Norveç) bu sahədə qanunvericilin təkmilləşdirilməsini razılıqla vurğulamış, əhalinin hüquqi maarifləndirilməsi üzrə aparılan işləri yüksək qiymətləndirmiş, "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası müddələrinin həyata keçirilməsi məsələlərinə toxunmuşdur. (19.3)

2003-cü il aprelin 2-də Milli Məclisin (MM) kiçik iclas zalında Avropa Şurası "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasının Məşvərət Komitəsinin nümayəndə heyəti ilə parlamentin İnsan hüquqları daimi komissiyasının üzvlərinin görüşü keçirilmişdi. MM-in komissiya sədri Sirus Təbrizli AŞ nümayəndələrinin Azərbaycanın şimal bölgəsində - Quba və Xaçmaz rayonlarında olduqlarını xatırlatmışdı. S.Təbrizlinin sözlərinə görə, əgər, səfər zamanı yerli əhalinin çətinlikləri müşahidə edilibsə, bu, bütövlükdə ölkə əhalisinə aid olan çətinliklərdir: "Bizim komissiyanın 13 üzvündən 6-sı milli azlıqların nümayəndələridir. Sizdə olan məlumatlarda göstərilir ki, Azərbaycanda əhalinin 10 faizini milli azlıqlar təşkil edir. Ancaq bizim komissiyanın 13 üzvündən 6-sı

milli azlıqların nümayəndələridirsə, deməli, bu faiz nisbəti, təxminən, 50-yə çatır. Bizdə ayrı-seçkilik, diskriminasiya olsa, heç kim gəlib burada deputat ola bilməz. Üç Qafqaz respublikası, eyni zamanda MDB-yə daxil olan dövlətlər arasında Azərbaycan ən tolerant dövlətdir. Ümumiyyətlə, bütün millətlərə humanist münasibətdə Azərbaycan çox böyük nüfuz qazanıb və bunu dünyanın ən mötəbər şəxslərindən biri olan II İohann Pavel dilə gətirib". S.Təbrizli sonda komissiyaya bir dənə də olsun milli məsələ ilə bağlı şikayət daxil olmadığımı demişdi.

Avropa Şurası nümayəndə heyətinin rəhbəri Asbyom Eyde sözügedən quruma daxil olan ölkələrin əksəriyyətində hələ də milli azlıqlarla bağlı müəyyən çətinliklərin mövcud olduğunu bildirməklə yanaşı, ölkəmizdə gördüklərindən təsirləndiklərini dilə gətirib: "Bizim artıq Azərbaycanın şimalında yerləşən Quba və Xaçmaz rayonlarına səfərimiz olub. Səfər zamanı Qırmızı qəsəbə deyilən yaşayış məntəqəsində də olmuşuq. Bizim üçün ən dəyərli təəssürat orada yaşayan yəhudilərin Azərbaycanı özləri üçün doğma yer hesab etmələri oldu". O, sonda Azərbaycanın müsbət təcrübəsindən bəhrələnmək istədiklərini vurğulamışdı: "Biz sizdən bəzi şeyləri öyrənirik".

Azərbaycan Respublikasında Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasının həyata keçirilməsi üzrə birinci monitoring dövrünün nəticələrinə əməl edilməsi üzrə milli səviyyədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. (113)

Azərbaycanda yaşayan milli azlıq nümayəndələrinin əksər hissəsinin Azərbaycan dilini və ya rus dilini sərbəst bilmələrini nəzərə alaraq, Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası, "Milli azlıqların müdafiə-

si haqqında" Çərçivə Konvensiyasına dair Məşvərətçi Komitə tərəfindən qəbul edilmiş 22 may 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Hökumətinin yazılı şərtləri, eləcə də sözügedən Konvensiyanın Azərbaycan tərəfindən həyata keçirilməsinə dair Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 13 iyul 2004-cü il tarixli Qətnaməsi Azərbaycan və rus dillərinə tərcümə edilmişdir.

Eyni zamanda, "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası talış dilinə, milli azlıqlarla bağlı bütün beynəlxalq hüquqi sənədlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək bir toplu halında - "Milli azlıqların hüquqları haqqında beynəlxalq aktlar toplusu" nəşr edilmiş və yayılmışdır. (114)

2005-ci il 19 dekabr tarixində Bakı şəhərində Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasının yerinə yetirilməsi ilə bağlı seminar keçirilmişdir. Seminarda Azərbaycanda yaşayan bütün milli və dini azlıqların nümayəndələri və təşkilatları, eyni zamanda, bir sıra müvafiq yerli və regional təşkilatlar, o cümlədən də qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri, mətbuat işçiləri, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının Bakı nümayəndəliyinin üzvləri, ATƏT-in Bakı ofisinin nümayəndələri iştirak etmişlər. Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası üzrə Məşvərətçi Komitənin rəhbəri Asbjorn Eyde həmin tədbirdə iştirak edərək məruzə ilə çıxış etmiş, həmin məruzə Azərbaycan və rus dillərinə tərcümə olunmuşdur.

"Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasının Azərbaycan tərəfindən həyata keçirilməsinə dair Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 13 iyul 2004-cü il tarixli Qətnaməsinin 1-ci hissəsi ilə əlaqədar olaraq qeyd olunmalıdır ki, 30 sentyabr 2002-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında

dövlət dili haqqında" Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq, ölkədə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

Ölkəmiz Avropa Şurasının "Hamı fərqlidir-hamı bərabərdir": Müxtəliflik, insan hüquqları və iştirak üçün Avropa Gənclər Kampaniyası"na qoşulmuşdur. Bununla əlaqədar, qeyri-hökumət təşkilatları, dövlət qurumları, kütləvi informasiya vasitələri və s. nümayəndələrindən ibarət Milli Kampaniya Komitəsi yaradılmışdır. Komitənin məqsədi Avropa Şurası ilə əməkdaşlıqla kampaniya çərçivəsində keçiriləcək tədbirlər planının tərtib edilməsi və həyata keçirilməsindən ibarətdir.

2006-cı il noyabr ayının 26-dan 30-dək Azərbaycan Təfəkkür Gənclər Assosiasiyası İctimai Birliyi Avropa Şurasının Avropa Gənclər Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "Hamı fərqlidir-hamı bərabərdir" kampaniyası çərçivəsində təlim kursları keçirmişdir. Kurslarda xarici işlər nazirinin müavini Mahmud Məmmədquliyev çıxış edərək, gəncləri maraqlandıran sualları cavablandırmışdır. (115)

2003-cü il yanvarın 24-də Avropa Şurası Monitoring Komitəsinin Azərbaycan üzrə məruzəçisi (o dövr üçün) Martines Kassanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Qəbələ rayonunun Nic kəndində olub. Kəndin udin millətindən olan nümayəndələri ilə görüşən Martines Kassa bildirib ki, əsas məqsədi azsaylı xalqların problemləri barədə onların özlərindən məlumat almaqdır.

Görüşdə çıxış edən Udin Mədəniyyət Mərkəzinin sədri Georgiy Kaçari bildirib ki, milli azlıqlar kimi udinlərin Azərbaycanda heç bir problemi yoxdur. O, ölkədəki sosial problemlərin Nic kəndində də mövcud olduğunu deyib. (19)

Müstəqillik illərində Azərbaycanın tolerantlıq nümunəsini beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq üçün yəhudi lobbisi ilə də sistemli şəkildə iş quruldu. Azərbaycanda yaşayan yəhudilərə olan xoş münasibətlər beynəlxalq yəhudi lobbisinin diqqətini cəlb etdi və qurulan əlaqələrdən sonra etiraf edildi ki, Azərbaycanda millətlərarası münasibətlər unikal şəkildədir və milli-dini tolerantlığın nəticəsi olaraq bütün xalqlara öz dilini, mədəniyyətini, dinini qorumaq imkanı verilib. Məhz, bundan sonra yəhudi lobbisi Azərbaycanla münasibətlərini daha da dərinləşdirdi və çox mühüm toplantılarında artıq Azərbaycan diplomatlarını, QHT rəhbərlərini görmək mümkün oldu. Elə son toplantılardan birində də bunun şahidi olduq. Belə ki, Azərbaycanın ABŞ-dakı səfiri Elin Süleymanov Amerika-İsrail İctimai Əlaqələr üzrə Komitəsinin (The American Israel Public Affairs Committee) ənənəvi illik Siyasi Konfransında geniş auditoriya qarşısında çıxış edib. İlk olaraq, Azərbaycanın ABŞ-la münasibətləri haqqında məlumat verən diplomat iki dövlətin enerji sektoru, terrorçuluğa qarşı mübarizədə yaxından əməkdaşlıq etdiyini, regional inkişafı və integrasiyanı sürətləndirəcək gündəmdə olan enerji layihələrinin reallaşmasında ABŞ-ın siyasi dəstəyinin vacib olduğunu deyib. Səfir E. Süleymanov Azərbaycan-İsrail ikitərəfli münasibətlərinin tarixindən bəhs edərək, bu münasibətlərin strateji müttəfiqlik xarakteri almasında Azərbaycan xalqı ilə ölkəmizdə məskunlaşmış yəhudi icması arasında münasibətlərin rolunun danılmaz olduğunu bildirib. Tarixən, əksəriyyətinin müsəlman olduğu dövlətdə yəhudi əhalisinin dinc, heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan yaşadığını qeyd edən səfir yəhudi icması nümayəndələrinin Ermənistan - Azərbaycan - Dağlıq Qarabağ münasibəti zamanı azərbaycanlılarla çiyin-çiyinə vuruşduğunu və qəhrəmanlıqla şəhid olması faktının Azərbaycan xalqının heç

vaxt unutmayacağını qeyd edib. Hazırda, İsrailin enerji resurslarına olan tələbatının 40 faizinin Azərbaycan tərəfindən ödənildiyini bildirən səfir yüksək səviyyəli rəsmi səfərlərin münasibətlərin daha da dərinləşməsi baxımından əhəmiyyətini qeyd edib və bu xüsusda İsrail Prezidenti və xarici işlər nazirinin ölkəmizə səfərlərini xatırladı. Etnik və dini rəngarəngliyin Azərbaycan dövlətinin milli sərvəti olduğunu bildirən səfir tolerantlığın təşviqinə ölkə rəhbərliyi tərəfindən daim xüsusi diqqət ayrıldığını vurğulayıb, nəticədə, Azərbaycanın dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoq üçün nümunəvi platformaya çevrildiyini deyib.

Məlumat üçün bildirək ki, ABŞ-dakı yəhudi icmasının ən genişmiqyaslı toplantısı olan İllik Siyasi Konfransda bütün ştatlardan on üç mindən çox nümayəndə iştirak edir.

Bunu da qeyd edək ki, Xocalı soyqırımı ilə bağlı müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən, ABŞ-da toplantılar keçiriləndə də yəhudi lobbisi kifayət qədər aktivlik göstərdi. Məhz, lobbicilik fəaliyyətinin inkişafının nəticəsi olaraq, bu gün dünyada bir çox millətlər Azərbaycan xalqı ilə ortaq məqsədlərə, maraqlara sahiblənilirlər. Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanınması ilə bu proses daha da dərinləşdi.

2008-ci ilin dekabrında Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi Azərbaycanda milli azlıqların müdafiəsi vəziyyətinə dair Qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə milli azlıqların müdafiəsinə dair Konvensiyanın həyata keçirilməsi istiqamətində əldə olunan irəliləyişlər və həyata keçirilməli olan işlərlə bağlı təklif və tövsiyələr öz əksini tapmışdı. Qətnamədə, həmçinin, Azərbaycan hökumətinin milli azlıqların hüquqlarının qorunması işinə daha çox diqqət ayırmağa başladığı vurğulanırdı. Bu istiqamətdə görülən işlər sırasında Ombudsman Aparatının regionlarda şöbələrinin fəaliyyətə başlamasını göstərmək olar.

Bu fakt milli azlıqların öz problemləri ilə bağlı Ombudsman Aparatına müraciət etmək imkanını asanlaşdırıb. Ombudsmanın ofisi dinlərarası dialoq sahəsində aktiv işləyir.

2006-cı ildə ölkədə İnsan Hüquqlarına dair Milli Fəaliyyət Planı qəbul olunub. Bu planın müddəalarından biri milli azlıqların mədəni irsinin qorunmasıdır. Qətnamədə milli azlıqların hüquqlarının qorunması prosesi istiqamətində görüləcək işlərlə bağlı tövsiyələr yer alıb. Bu tövsiyələr arasında milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına dair qanunvericiliyin yenilənməsi, dövlətin milli azlıqlara dəstəyinin artırılması, ayrı-seçkilik və diskriminasiyanın müxtəlif formalarına qarşı mübarizənin daha da gücləndirilməsi, milli azlıqların söz azadlığı və sərbəst toplaşmaq azadlığı hüququnun təmin edilməsi, onlara öz dillərində təhsil hüququ almaq və yerli hakimiyyət orqanlarına öz dillərində müraciət etmək imkanının yaradılması və s. daxildir.

ABŞ Dövlət Departamentinin 2013-cü il üçün İnsan hüquqları haqqında yaydığı hesabatında Azərbaycanla bağlı hesabatın milli azlıqlar üzrə bölməsində yenə də qeyri-obyektivliyə yer verildi. Ölkədə yaşayan, təxminən, 30 000 nəfərə yaxın erməni mənşəli vətəndaşın (Hesabatda göstərilən rəqəm, yalnız, Bakıda yaşayan ermənilərə aiddir - N.N) məşğulluq, mənzil təminatı və sosial xidmətlər sahəsində ayrı-seçkiliklə üzləşdikləri vurğulanan hesabatda əlavə olunub ki, onlar çox vaxt pasportlarında qanuni yolla dəyişiklik etdirərək özlərinin etnik mənsubiyyətlərini gizlətməmişlər. Lakin bununla yanaşı, hesabatda il ərzində ermənilərə qarşı hər hansı zorakılıq hallarının baş vermədiyini qeyd olunur.

Hesabatda, həmçinin, qeyri-peşəkarcasına bəzi etnik qruplara qarşı ayrı-ayrı hallarda ayrı-seçkiliyə yol verildiyi, onların öz ana dillərində təhsil almaq imkanlarının məhdudlaşdırıldığı

ğı və yerli dövlət orqanları tərəfindən incidildikləri öz əksini tapıb. Əslində, Dövlət Departamentinin bu sayaq hesabatlarını ABŞ demokratiyasının "əsl siması" da adlandırmaq olar.

2014-cü ilin 15 oktyabr tarixində Brüsseldə - Avropa Parlamentində "Azərbaycanda milli azlıqlar" mövzusunda konfrans keçirildi. Konfrans parlamentin üzvü Georgi Şöpflinin və "Sərhədsiz İnsan Hüquqları" beynəlxalq qurumunun təşkilatçılığı ilə baş tutub. Tədbirin əsas məqsədi "Sərhədsiz İnsan Hüquqları" təşkilatının Azərbaycanda milli azlıqların yaşayış şərtləri haqda apardığı araşdırmanın hesabat təqdimatı olub.

Konfransda bildirilib ki, Azərbaycanda azlıqların sosial inteqrasiyası və milli dəyərlərinin, mədəniyyətlərinin və dillərinin qorunmasına maneələr yoxdur. Vurğulanıb ki, Azərbaycanda 120 min rus var və onlar ilk olaraq 1800-cü illərdə Azərbaycana gəliblər. İkinci dalğa rus-fars müharibəsindən sonra olub. O zaman pravoslav xristianlar və müsəlmanlar arasında ilk əlaqələr qurulmağa başlayıb. Üçüncü dalğa isə SSRİ-nin Azərbaycan ərazilərini zəbt etməsinin nəticəsində olub. Həmçinin, Azərbaycanda rus mərkəzlərinin fəaliyyət göstərdiyi, bir çox ümumtəhsil məktəblərində və ali təhsil ocaqlarında rus dilində təhsil almaq imkanının olduğu diqqətə çatdırılıb.

Azərbaycanda milli azlıqların parlamentdə də təmsil olunduğu nəzərə çatdırılıb. Ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra ləzgilərin daha çox hüquqa malik olmaları xüsusi olaraq qeyd edilib.

Toplantıda, həmçinin, Azərbaycanda üç fərqli yəhudi qrupunun yaşadığı, 6 sinaqoqun fəaliyyət göstərdiyi və bu milli azlığın müsəlman icması və dövlət qurumları ilə münasibətinin yaxşı olduğu, mütəşəkkil anti-semitizm və irqçilik hallarının olmadığı deyilib. (96)

2014-cü il, noyabrın 14-də Parisdə, UNESCO-nun mənzil-

qərərgahında "Dinlərarası qarşılıqlı anlaşma: birgəyaşayışın modelləri" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin (DQDK) və Azərbaycanın UNESCO yanındakı daimi nümayəndəliyinin təşkilatçılığı ilə keçirilən konfransda xarici ekspertlər, ictimaiyyətin və beynəlxalq QHT-lərin nümayəndələri, ölkədə fəaliyyət göstərən dini icmaların təmsilçiləri iştirak etmişlər.

Ölkədə dini tolerantlıq və dövlət-din modelinin unikalılığı diqqətə çatdırılmış, həmçinin, vurğulanmışdır ki, Azərbaycan modelinin öyrənilməsi Avropada dialoq və tolerantlığa, həmçinin, bu istiqamətdəki axtarışlara yeni nəfəs vermək baxımından önəmlidir.

Milli Məclisin deputatı Yevda Abramov bir yəhudi və millət vəkili olmaqdan daha əvvəl Azərbaycan vətəndaşı olması ilə fəxr etdiyini bildirib. O, çıxışını Ümummilli lider Heydər Əliyevdən sitatla bitirib: "Azərbaycanda heç zaman anti-semitizm olmayıb və bundan sonra da olmayacaq".

Konfransa yekun vuran Böyük Britaniyanın Lankaster Universitetinin professoru Aristotel Kallis Azərbaycanın nadir tolerantlıq modelinin Avropada təbliğinin son dərəcə önəmli olmasını diqqətə çatdırıb.

2014-cü ilin martında başlayan Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞ PA) yaz sessiyasında ön geniş maraq və diskussiyalar doğuran məruzələrdən biri milli azlıqlar probleminə həsr edilmişdi. Macarıstandan olan deputat Ferens Kalmarın hazırladığı "Avropada ənənəvi milli azlıqların vəziyyəti və hüquqları" adlı həmin məruzə ətrafındakı müzakirələrdə çıxış edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü Rafael Hüseynov həm ölkəmizdə bu sahədəki müsbət ənənələrdən, hazırda aparılan uğurlu siyasətdən bəhs edib, həm də milli azlıqlara qarşı aqressiv siyasət aparan işğalçı Ermənistanda hə-

min sahədəki acınacaqlı vəziyyətdən danışib. Çıxışında bir sıra konkret faktlara əsaslanan R.Hüseynov bu məsələnin bütün dövrlərdə həssas olduğunu diqqətə çatdırıb: "Milli azlıqlarla bağlı məsələ tarixin bütün dövrlərində çox həssas olub və indi sərhədlərin daha açıq, coğrafiyaların bir-birinə daha çox yaxınlaşdığı zamanda keçmişdəkindən də xeyli artıq aktuallıq kəsb edir. Mənim ölkəm - Azərbaycan da çoxmillətli, çoxdillli, çoxmədəniyyətli bir ölkədir və təbii ki, bu problem bizim üçün də ciddi məna kəsb edir. Düşünürəm ki, hər hansı ölkədə milli azlıqlarla bağlı siyasətin bu gün nə şəkildə aparılmasından daha əvvəl, həmin siyasətin uğurlu nəticələr verə bilməsindən ötrü o ölkədə müvafiq şərtlərin varlığı mühümdür. Adicə bir misal: Azərbaycanın Quba rayonunda dəniz səviyyəsindən 2350 metr hündürlükdə 5000 il yaşı, 2 min nəfərə qədər əhalisi olan Xınalıq kəndi yerləşir. Bu kəndin, yalnız, onlara məxsus olan dili və 47 hərfdən ibarət əlifbası var ki, ancaq orada işlənir. Bununla belə, Xınalıq dili ayrıca olaraq tədris edilir, dövlət tərəfindən dərs vəsaitləri nəşr edilir, əvvəllər ilin tən yarısı dünya ilə əlaqəsi kəsilən bu kəndə xüsusi yol çəkilib. Yəni, bu balaca kəndin və nadir etnik qrupun ömrünü davam etdirməsi üçün Azərbaycan dövləti bütün tədbirləri görüb və görür. Ruslar, yəhudilər, talışlar, tatlar, gürcülər və 20-dan artıq digər milli azlıq Azərbaycanda mehriban bir ailədə yaşayır, onların məktəbləri, nəşrləri, mətbuat orqanları var. Bu gün Azərbaycan ərazilərinin 20 faizini işğal altında saxlayan Ermənistanda azərbaycanlı qalmayıb, amma Azərbaycanda ölkə vətəndaşı olan 30 minə yaxın erməni yaşayır. Bu fakt milli azlıqlara dözümlü münasibəti ifadə edən çox ibrətli göstəricidir". (76)

2015-ci il fevralın 11-də "İsrailin səsi" dövlət radiostansiyasının ölkə sakinləri arasında çox populyar olan "Günün aktual

hadisələri" adlı səhər verilişində İsrailin Akko şəhərinin meri Şimon Lankrinin Azərbaycana səfərinin yekunları geniş şərh edilib.

"İsrailin səsi" radiostansiyasının daimi şərhçisi, beynəlxalq münasibətlər sahəsində ekspert Arye Qut İsraili məşhur radioaparıcı İqor Moldavskinin İsrailin Akko şəhərinin meri Şimon Lankrinin Azərbaycana səfəri barədə suallarına cavab verərək qeyd edib ki, strateji xarakter daşıyan Azərbaycan-İsrail münasibətləri hər iki ölkə və onların xalqları üçün çox əhəmiyyətlidir.

Arye Qutun sözlərinə görə, mer Şimon Lankri Azərbaycanda yəhudilərin yığcam şəkildə yaşadığı Qırımızı Qəsəbədə də olub. Arye Qut deyib: "İsrail 20 minlik yəhudi icmasına səmimi münasibətdə Azərbaycan rəhbərliyinin rolunu yüksək qiymətləndirir. Ermənilərin törətdiyi qanlı təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizi Ermənistan tərəfindən işğal edilib, ölkədə orta hesabla hər yeddi sakindən biri qaçqındır. Tarixi fakt ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda heç vaxt antisemitizm olmayıb və biz - əslən Azərbaycandan olanlar bu fakta görə qürur duyuruq. Azərbaycan sivilizasiyalararası dialoqun nümunəsidir. Mən hər dəfə, yorulmadan deyirəm: Mənə ikinci bir ölkə göstərin ki, - istər müsəlman ölkəsi olsun, istər xristian ölkəsi, orada Prezidentin himayəsi ilə iki sinaqoq və Cənubi Qafqazda yəhudilər üçün ən böyük təhsil mərkəzi tikilmiş olsun. Azərbaycanda gördüklərinə heyran olduğunu bildirən Şimon Lankri deyib ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dünyada yəhudilər üçün sinaqoq tikən yeganə dövlət başçısıdır. Azərbaycan unikal ölkədir, burada tolerantlıq və multikulturalizm ideyalarının inkişafı dövlət səviyyəsində real işlərlə hərtərəfli dəstəklənir. Ş.Lankri Bakı sinaqoqunda Dağ Yəhudiləri İcması qarşısında çıxışında deyib: Mənim fikrimcə, siz ikinci bu cür ölkə və bu cür Prezident tapa bilməzsiz".

Arye Qut aparıcının suallarına cavab verərək qeyd edib ki,

Azərbaycan bir sıra dinlərin və xalqların nümayəndələri üçün vətən olub və vətən olaraq qalır. A.Qut sonda deyib: "Qədim Azərbaycan torpağında iudaizm və İslam, atəşpərəstlik və xristianlıq mövcud olub. Bu diyar bu gün də tolerantlığa və dini dözümlülüyə can atmasını göstərir. Qırmızı Qəsəbə dünyada yəhudilərin yığcam şəkildə yaşadığı yeganə və unikal məkandır. Qırmızı Qəsəbə həqiqi mənada Azərbaycanın fəxridir. Burada yəhudilər və azərbaycanlılar əsrlər boyu doğma qardaş kimi yaşayırlar. Burada onların taleyi də, tarixi də ortaqdır".

ABŞ-ın Nyu Meksiko ştatının Nümayəndələr Palatası 2015-ci il martın 3-də keçirilən plenar iclasında Azərbaycan da yaradılmış tolerantlıq mühitini təqdir edən geniş qətnamə qəbul edib.

Nümayəndələr Palatası tərəfindən yekdilliklə qəbul edilən qətnamədə, Azərbaycanın tarixi tolerantlıq ənənələrinə toxunularaq, burada qədim zamanlardan müxtəlif dini etiqadların, o cümlədən müsəlmanların, yəhudilərin və xristianların sülh və əmin-amanlıq şəraitində birgə yaşadığı ifadə olunur. Həmçinin bildirilir ki, hazırda dünyanın müxtəlif bölgələrində dini radikalizm, terrorçuluq, dözümsüzlük və ksenofobiya kimi halların artdığı bir dövrdə, Azərbaycan özünəxas tolerantlıq təcrübəsi ilə beynəlxalq ictimaiyyət üçün uğurlu bir tolerantlıq modeli təşkil edir. Qətnamədə o da vurğulanır ki, Azərbaycan rəhbərliyi belə mütərəqqi mühitin inkişaf etdirilməsində böyük rol oynamaqda və bu prosesləri müxtəlif vasitələrlə dəstəkləməkdədir.

Eyni zamanda, 2015-ci il may ayında Azərbaycanda keçirilməsi nəzərdə tutulan Üçüncü Ümumdünya Mədəniyyətlərə rəsi Dialoq Forumunun önəminə yer verilərək bildirilir ki, ABŞ tolerant və dünyəvi dostlarını dəstəkləməli və Azərbaycanın tolerantlıq modelinin bütün dünyada tətbiqinə çalışmalı-

dır.

Qətnamədə, bu sənədin surətlərinin ABŞ Prezidentinə, Dövlət Katibinə, Konqresinə, Nyu Meksikonu Konqresdə təmsil edən Senator və Konqresmenlərə göndəriləcəyi bildirilir.

Qeyd edək ki, bu qətnamə ABŞ-da ştatlar səviyyəsində Azərbaycanın tolerantlıq ənənələrinə dair qəbul olunan ikinci sənəddir. İlk belə sənəd bu ilin 23 fevral (2015) tarixində Nyu Meksiko Ştat Senatında qəbul olunub.

Milli azlıqların hüquqlarının təmin edilməsində Ombudsmanın rolu

Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Müvəkili (Ombudsman) İnstitutu yarandıqdan (2001-ci il) sonra bu qurumun bölgələrdə yaradılan ofislərinin biri də milli azlıqların kompakt yaşadığı Quba rayonu ərazisində fəaliyyət göstərməyə başladı. Ombudsmanın Quba regional ofisinə yaxın olan və milli azlıqların yaşadığı digər rayonların əhalisi də müraciət edə bilirlər. Çox maraqlıdır ki, regional ofisə daxil olan şikayətlərin heç biri milli zəmində olmamışdır. (116)

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, Ombudsman haqqında Konstitusiya Qanununun müddəalarına əsasən, irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində yaşayan hər kəsin Ombudsmana müraciət etmək hüququ vardır. Qanunun 8.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Ombudsman Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, hüquqi şəxslərin insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxır.

Azərbaycanın çoxmillətli dövlət olması, burada çoxlu sayda etnik qrupların və milli azlıqların yaşaması ilə əlaqədar olaraq, Müvəkkilin ünvanına milli azlıqların nümayəndələri tərəfindən də müxtəlif şikayətlər daxil olur, lakin bu müraciətlər milli mənsubiyyətlə bağlı deyil, əsasən ümumi sosial-iqtisadi problemlərlə əlaqədardır. (112)

Fəaliyyəti dövründə Müvəkkil tərəfindən milli azlıqların hüquqlarının, həmçinin, dini etiqad azadlığının təmin edilmə-

si məqsədlə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Müvəkkil onun təşəbbüsü ilə keçirilmiş tədbirlərdə dini toleranlığa, mənəvi tərbiyə və müxtəlif dini baxışları olan insanların qarşılıqlı münasibətlərinə dair konstruktiv təkliflərlə çıxış etmişdir.

Ombudsman tərəfindən təşkil edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin, digər dövlət orqanlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrinin, habelə, Uşaqlar üçün Qlobal Dini Şəbəkənin Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzrə əlaqələndiricisinin iştirakı ilə "Ölkədə vicdan azadlığının təmin edilməsində Ombudsmanın rolu" mövzusunda keçirilmiş Dəyirmi masada ölkədə dini etiqad azadlığının təmin edilməsi, dini etiqad azadlığı ilə bağlı beynəlxalq müqavilələr və Azərbaycanın bu müqavilələrdə iştirakı, vicdan azadlığının təmin edilməsində Ombudsmanın rolu, bütün insanların bərabər hüquqları və bu hüquqların müdafiəsində hər kəsin rolu və məsuliyyəti məsələləri geniş müzakirə edilmiş, Müvəkkil bununla bağlı öz fikirlərini bildirmiş və müvafiq təkliflər vermişdir.

Müvəkkil uşaq və gənclərə dini dözümlülüyün aşılmasına məqsədlə "Dinlər uşaqlar üçün" beynəlxalq şəbəkəsi ilə müntəzəm olaraq əlaqə saxlayır.

Məlumdur ki, cəzaçəkmə müəssisələrində müxtəlif dini etiqadlara mənsub olan şəxslər saxlanılır. Bu şəxslərin dini mənsubiyyəti onların cəza çəkdiyi rejim daxilində nəzərə alınmalı və vicdan azadlığının həyata keçirilməsi üçün daha geniş şərait yaradılmalıdır. Bunu nəzərə alaraq, Müvəkkil cəzaçəkmə müəssisələrində müxtəlif dini etiqadlara aid olan məhkumların saxlanma şəraitinin təkmilləşdirilməsi, onların müvafiq dini konfessiyaların xadimləri ilə müntəzəm görüşlərinin təşkili və bununla bağlı digər məsələləri təklif etmişdir. Bundan başqa, Müvəkkil məhkumların dini ləvazimatlar-

dan və dini ədəbiyyatdan istifadəsinin təmin edilməsi, məhkumların mənəvi-əxlaqi islahı üçün müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmış dini birliklərin nümayəndələrinin məhkumlarla mənəvi-tərbiyəvi işin aparılması üçün cəzaçəkmə müəssisələrinə dəvət olunmasının məqsədmüvafiqliyini bildirmişdir.

Müvəkkil, həmçinin, müxtəlif dinlərin nümayəndələri ilə sıx əlaqələr saxlayır, müntəzəm şəkildə onların problemləri ilə maraqlanır. Müvəkkil "Xabad Or-Avner" yəhudi təhsil kompleksində olmuş, müəllim və şagirdlərlə görüşmüş, şagirdlərin uşaq hüquqları sahəsində bilikləri ilə maraqlanmışdır.

Müvəkkil milli və dini tolerantlığın Azərbaycan cəmiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyəti və ən mühüm nailiyyətlərindən olduğunu nəzərə alaraq, ölkədə təmsil olunan əsas dini icmaların daxil olduğu "Din vasitəsilə sülh mədəniyyəti" adlı dinlərarası Şuranın yaradılmasını təklif etmişdir.

Müvəkkil, həmçinin, din və insan hüquqları, eləcə də milli azlıqların hüquqlarına həsr olunmuş bir sıra beynəlxalq tədbirlərin iştirakçısı olmuşdur. Bunların sırasında 2006-cı ilin 22-23 fevral tarixlərində Rusiyanın Kazan şəhərində Avropa Şurasının və Tatarıstan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili tərəfindən birgə təşkil olunmuş "Dialoq, tolerantlıq, təhsil: Avropa Şurası ilə dini icmaların birgə fəaliyyəti" mövzusunda keçirilən konfrans xüsusilə önəmli yer tutur.

Fəaliyyəti dövründə Ombudsman 7 xarici Ombudsman təsisatları ilə (Rusiya Federal Ombudsmanı, Tatarıstan, həmçinin, Rusiyanın digər subyektləri, Ukrayna, Gürcüstan və Özbəkistan) qarşılıqlı əməkdaşlıq sazişləri imzalamışdır. Bu sazişlərdə qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi ilə əlaqədar məsələlərlə yanaşı, hər iki ölkədə yaşayan millətlərin mövcud problemlərinin həllində, o cümlədən, beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların təmin edilməsində birgə iştirak istiqamətləri də nəzərdə tutulmuşdur.

Əməkdaşlıq sazişlərinə uyğun olaraq, Azərbaycan Ombudsmanının ünvanına daxil olmuş müraciətlər əsasında, müxtəlif millətlərdən olan insanların mövcud problemlərinin həlli istiqamətində (məsələn: zəruri sənədlərin müvafiq dövlət orqanlarından alınması, qanunvericilikdə təsbit olunmuş hüquqların həyata keçirilməsinə bəzi məmurlar tərəfindən yaradılan süni maneələrin aradan qaldırılması və s.) Müvəkkil tərəfindən müvafiq işlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin MDB-yə üzv olan dövlətlərin Ombudsmanları ilə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bağladığı ikitərəfli müqavilələr əsasında Azərbaycan Ombudsmanı ölkəmizdə yaşayan milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində (milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin mədəni hüquqlarının realizəsi, pensiya təminatı, məhkumların hüquqlarının müdafiəsi və digər məsələlərlə bağlı) öz səlahiyyətləri çərçivəsində xeyli iş görmüşdür.

Müvəkkilin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasındakı üç böyük dini icmanın (Müsəlman, Dağ yəhudiləri və Rus Pravoslav dini icmaları) iştirakı ilə Ombudsman Aparatında Dəyirmi Masa təşkil olunmuşdur. Dəyirmi Masada ölkə ərazisində yaşayan müxtəlif millətlərin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması vəziyyəti müzakirə olunmuş, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində Ombudsmanın qanunla malik olduğu hüquq və səlahiyyətlər dini icmaların nümayəndələrinə izah olunmuşdur.

Ombudsman Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, milli azlıqların sıx yaşadığı yerlərdə əhali ilə müntəzəm görüşlər keçirir.

Ombudsman Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, milli azlıqların sıx yaşadığı yerlərdə əhali ilə müntəzəm görüşlər keçirir.

çirmiş, onların hüquqi maarifləndirilməsi məqsədilə bir sıra treninq-məşğələlər təşkil etmişdir. Bu bölgələrdə insan və vətəndaş hüquqlarının təmin olunmasının daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə 2003-cü ilin iyul-avqust aylarında BMT-nin İnkişaf Proqramının dəstəyi ilə ölkənin milli azlıqların daha sıx məskunlaşdığı 3 regionunda - Quba (6 rayonu əhatə edən), Şəki (6 rayonu əhatə edən) və Cəlilabad (9 rayonu əhatə edən) - İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilin regional mərkəzləri açılmışdır. Regional mərkəzlər tərəfindən milli azlıqların nisbətən sıx məskunlaşdıqları bölgələrdə müntəzəm şəkildə maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilir.

Müvəkkil Azərbaycanda mövcud olan milli azlıqların icmaları ilə sıx əlaqə saxlayır, məsələn, rus və tatar icmalarının nümayəndələri ilə mütəmadi olaraq görüşlər keçirir.

Müvəkkil və onun nümayəndələri bir sıra beynəlxalq konfranslarda, o cümlədən, ATƏT-in İnsan ölçüsü üzrə hər il keçirilən hesabat görüşlərində iştirak etmişdir.

Milli azlıqların hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsi, bu sahədə mövcud beynəlxalq sənədlərin təhlili, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Ombudsman yanında bir sıra istiqamətlər üzrə (məhkumların, ahılların, uşaqların, qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarının müdafiəsi), o cümlədən, milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan müşavir təyin edilmişdir.

Müvəkkil Azərbaycan Respublikasının UNESCO çərçivəsində qəbul edilmiş "Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında" 1960-cı il 14 dekabr tarixli Konvensiyaya qoşulmasının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Hökumətinə bu Konvensiyanın ratifikasiyası ilə bağlı müraziət etmişdir.

2003-cü il 16-17 oktyabr tarixlərində Almaniyanın paytax-

tı Berlin şəhərində Azlıq Məsələləri üzrə Avropa Mərkəzinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş "Azlıqlar üzrə Ombudsmanlar şəbəkəsi Konfransında" Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Aparatının Elmi-analitik şöbəsinin Baş məsləhətçisi Aydın Səfixanlı da iştirak etmişdir. Azlıqlar üzrə Ombudsmanlar şəbəkəsi Konfransı Azərbaycan da daxil olmaqla dünyanın 22 dövlətindən 30-dan artıq nümayəndəsinin iştirakı ilə keçirilmişdir. Azlıq Məsələləri üzrə Avropa Mərkəzinin prezidenti Mark Valler konfransda çıxış edərək milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsində Ombudsmanın xüsusi rolunu qeyd etmişdir. (117)

Müvəkkilin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə böyük dini icmaların (müsəlman, yəhudi, rus pravoslav, katolik dini icmaları) iştirakı ilə Ombudsman Aparatında "Azərbaycanda sülh hərəkətinin formalaşdırılması: problemlər və perspektivlər" mövzusunda Dəyirmi Masa təşkil olunmuş, tədbirdə ölkə ərazisində yaşayan müxtəlif millətlərin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması vəziyyəti müzakirə edilmişdir. Tədbirdə ölkəmizdə sülh hərəkətinin formalaşdırılması, bu sahədə milli və dini tolerantlığın rolu, sülh hərəkətinin geniş alyans formasında fəaliyyəti üzrə müzakirələr aparılmış, Azərbaycanda Milli Sülh hərəkətinin bünövrəsi qoyulmuşdur.

Ombudsman yanında milli azlıqların işi üzrə məsləhətçinin fəaliyyət göstərdiyi, milli azlıqların sıx yaşadığı yerlərdə əhali ilə görüşlərin keçirildiyi, onların hüquqi maarifləndirilməsi məqsədi ilə treninq-məşğələlərin təşkil edildiyi tədbir iştirakçılarının diqqətinə çatdırılmışdır.

Həmçinin, Müvəkkilin dini etiqad azadlığının təmini məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirdiyi, ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması, sülh mədəniyyətinin təbliği, tolerantlıq və müxtəlif dini baxışları olan insanların qarşılıqlı münasibətləri-

nə dair bir sıra konstruktiv təkliflər irəli sürdüyü vurğulanmış. Müvəkkil E.Süleymanovanın "Azlıqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə Ombudsmanlar şəbəkəsi"nin yaradılmasının təşəbbüskarı olduğu qeyd edilmişdir.

Uşaq və gənclərə dini dözümlülüyün aşılması məqsədilə "Dinlər uşaqlar üçün" beynəlxalq şəbəkəsi ilə, müxtəlif dinlərin, etnik qrupların və milli azlıqların nümayəndələri ilə sıx əlaqələr saxlandığı, müxtəlif dini konfessiyaların xadimləri ilə görüşlərin təşkil olunduğu xüsusi olaraq vurğulanmışdır. **(118)**

2011-ci ilin iyunun 16-da Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) Aparatı tərəfindən "Milli azlıqların və miqrantların mədəni hüquqları: hüquqi aspektlər və implementasiya" mövzusunda həsr edilmiş ombudsmanların IX Bakı Beynəlxalq konfransı keçirilmişdir. Tədbir 18 iyun - İnsan Hüquqları Gününə, Azərbaycan müstəqilliyinin bərpa edilməsinin 20-ci, Mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktların 45-ci ildönümünə həsr olunmuşdu.

UNESKO-nun dəstəyi ilə keçirilən beynəlxalq konfransa İsveç, Norveç, Hindistan, Tailand, Pakistan, Polşa, Sloveniya, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Moldovanın ombudsmanları, bu ölkələrin milli insan hüquqları təsisatlarının nümayəndələri, alimlər, beynəlxalq ekspertlər qatılmışlar. Bundan əlavə, konfransda Azərbaycan Milli Məclisinin deputatları, dövlət qurumlarının, beynəlxalq təşkilatların, QHT-lərin, KIV-lərin təmsilçiləri iştirak etmişlər. **(19)**

Ombudsman fəaliyyəti müddətində vaxtaşırı milli azlıqların yaşadığı bölgələrdə olur, qəbullar keçirir, onların qayğıları ilə yerində tanış olur. Belə qəbullardan biri də Zaqatala, Balakən və Qax rayonlarında yaşayan əhali üçün (3-4 avqust

2009-cu il) təşkil olunmuşdur.

Qəbullar zamanı həmin rayonların sakinləri, o cümlədən, milli azlıqların, məcburi köçkünlərin nümayəndələri və başqaları Ombudsmana müraciətlə fərdi, habelə, mənzil, torpaq, əfv və s. məsələnin həllində kömək göstərilməsini xahiş etmişlər.

Sosial problemlərlə bağlı bəzi şikayətlər müvafiq orqanların dəstəyi ilə yerində təmin olunmuş, qaldırılmış digər məsələlərlə əlaqədar müvafiq araşdırmalar aparılacağı qeyd edilmiş, qanunvericiliyin tələbləri izah edilmişdir.

Ombudsman, həmçinin, milli azlıqların vəziyyəti ilə bağlı beynəlxalq səviyyəli seminarlarda da iştirak edir. Onlardan biri də Avropa Şurasının təşəbbüsü ilə təşkil olunan və ölkəmizin dövlət qurumları, o cümlədən, Xarici İşlər, Ədliyyə, Daxili İşlər, Təhsil, Mədəniyyət nazirliklərinin, Ombudsman Aparatının, Dövlət Statistika Komitəsinin, milli azlıqlar üzrə QHT nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən seminar olmuşdur.

Müvəkkil Elmira Süleymanova seminarda "Ayrı-seçkiliklə mübarizə Ombudsmanın prioritet vəzifələri sırasındadır" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. O qeyd etmişdir ki, ölkəmiz qısa müddət ərzində dünya birliyinin tam bərabərhüquqlu üzvü olmuş, bu günə kimi 220-dən artıq beynəlxalq müqaviləyə qoşulmuşdur. "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çorçivə Konvensiyasında milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə mühüm müddəaların təsbit olunduğu, ölkəmizin 2000-ci ildən bu sənədə qoşulduğu və milli qanunvericiliyin bu konvensiyanın tələblərinə uyğun təkmilləşdirildiyi vurğulanmışdır.

Müvəkkil Azərbaycanda insan hüquqları, həmçinin, azsaylı xalqların hüquqlarının qorunması sahəsində görülən işlər barədə ətraflı məlumat vermişdir. O qeyd etmişdir ki, öz geo-

politik, strateji mövqeyi, təbii sərvətləri baxımından zəngin olan Azərbaycan çoxsaylı milli və etnik azlıqların da doğma vətəninə çevrilmiş, milli azlıqlar yerli xalqla qaynayıb-qarışmış, inteqrasiya etmişlər.

Ombudsman çoxmillətli dövlət olan Azərbaycanda milli azlıqların və azsaylı xalqların ölkəmizin bərabər hüquqlu və təndəşləri kimi yaşadığını vurğulamışdır. O, Azərbaycan əhalisinin, tarixən, polietnik, çoxmillətli olduğunu, ölkədə onlarla etnosun yaşadığını bildirmiş və bu faktın respublikamızda azsaylı xalqlara və etnik qruplara diqqətin təzahürü olduğunu, onların inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradıldığını qeyd etmişdir.

Ombudsmanın fəaliyyət istiqamətindən birinin ayrı-seçkiliklə mübarizə, bu kimi halların qarşısının alınması və bu sahədə maarifləndirmə işinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olduğu diqqətlə çatdırılmışdır.

Müvəkkil "İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında" Konvensiyada təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqların təbliği istiqamətində tədbirlərin keçirildiyini, və təndəşlərə hüquqlarının izah olunduğunu, təsisatda hüquq mövzusunda çap vəsaitlərinin hazırlandığını xüsusi olaraq vurğulamışdır. (119)

Hər il iyunun 18-i ölkəmizdə İnsan Hüquqları Günü kimi qeyd olunur. Bu əlamətdar günlə bağlı Ombudsman Elmira Süleymanovanın təşəbbüsü ilə ənənəvi olaraq, mayın 18-dən iyunun 18-dək respublikamızda "İnsan hüquqları ayı" keçirilir. Həmin aylıq çərçivəsində insan hüquqları ilə bağlı qurumlar, habelə, dövlət orqanları, QHT-lər və digər aidiyyəti təşkilatlar tərəfindən əhalinin müxtəlif qruplarının hüquqlarının müdafiəsinə və onların problemlərinin həllinə, ölkəmizdə insan hüquqlarının təbliğinə yönəlmiş tədbirlər təşkil edilir.

Ombudsman əldə edilmiş uğurlar və bəzi mövcud çətinliklər barədə ünvanına daxil olan məlumatlar əsasında səlahiyyətli orqanlara müvafiq tövsiyələr verir. Həmçinin, ölkə Ombudsmanın fəaliyyətində əhalinin müxtəlif qruplarının, o cümlədən, milli azlıqların, imiqrantların, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli, habelə, onların sosial-iqtisadi, mədəni, maddi və prosessual hüquqlarının müdafiəsi mühüm yer tutur, bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçirilir.

Təhsil siyasəti və milli azlıqlar

Milli azlıqların hüquqları ümumi insan hüquqlarına daxil olduğu üçün azlığın hər bir nümayəndəsi şəxsi muxtariyyət hüququna malikdir. Şəxsi muxtariyyət bütün hüquqları, habelə, dövlətin vətəndaşı olan azlıqlar üçün bir çox sosial və mədəni şərtləri əhatə edir. Ana dili azadlığı bütün şəxsi və ictimai həyata təsir edir. Məsələn, ana dilindən geniş istifadə etmək hüququ - bu hüquqla hər bir fərd özünün sosial və mədəni həyat səviyyəsini inkişaf etdirir. Məhz, ana dilində insan mədəni özünüdərk hissi qazanır, bu isə cəmiyyətdə adaptasiya üçün vacib şərtlərdən biridir.

Azərbaycan çoxmillətli ölkədir, müxtəlif millətlərin və xalqların qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi bir məkandır. Müstəqil Azərbaycan dövləti və onun qurucusu Heydər Əliyev həmişə ölkəmizdə yaşayan milli azlıqların dilinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə diqqətlə yanaşmış, qayğı göstərmişdir. Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü olan Azərbaycan Respublikası həmin qurumun 5 noyabr 1992-ci ildə qəbul etdiyi "Regional dillərin və ya azsaylı xalqların dillərinin Avropa Xartiyası" prinsiplərini daim diqqət mərkəzində saxlayır, həyata keçirmək üçün əməli tədbirlər görür.

Bu gün Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların nümayəndələri öz ana dillərində sərbəst danışirlər. Bir çox ali və orta məktəblərdə ana dillərinin işlənilməsi təmin olunur, adət-ənənələrə hörmətlə yanaşılır.

Respublikada yaşayan milli azlıqların demək olar ki, hamı-

sı Azərbaycanın dövlət dilini bilir, bu dildən etniklərarası ünsiyyət vasitəsi kimi də istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 45-ci maddəsində "Ana dilindən istifadə hüququ" təsbit olunub:

I. Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır.

II. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilməz.

Təbii ki, "Ana dili" dedikdə, adətən, valideynlərin və ya onları əvəz edən şəxslərin dili başa düşülür. Bir qayda olaraq insanın ana dili onun mənsub olduğu etnik qrupun dili olur. Lakin müəyyən hallarda ana dili başqa etnik qrupun da dili ola bilər. (Məsələn, uşağı başqa milliyyətdən olan şəxslər övladlığa götürdükdə).

Qanunvericilikdə və ədəbiyyatda bəzən "Ünsiyyət dili" anlayışı da istifadə olunur. Ünsiyyət dili həm ana dili, həm dövlət dili, yaxud da digər etnik qrupun dili ola bilər, rəsmi və məişət səviyyəsində insanlararası münasibətdə işlədilən dildir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan "Təhsil haqqında qanunu"na görə, valideynlər və ya onları əvəz edən şəxslər yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlar üçün təlim-tərbiyə müəssisəsi, həmçinin, tərbiyəçi və müəllim seçmək hüququna malikdirlər.

Hər bir şəxs yaradıcılıq azadlığına malik olduğu kimi, elm və ədəbiyyat əsərlərinin yaradılmasında istifadə etdiyi dili seçməkdə də azaddır.

Hazırda, Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlar öz dillərində məktəblər açır, qəzet, tədris və metodiki vəsaitlər hazırlayıb nəşr etdirirlər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq, dövlət əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Təhsil haqqında" Qanunun 5-ci maddəsinin ("Təhsil hüququna dövlət təminatı") 5.1.-ci bəndinə əsasən, "Dövlət hər bir vətəndaşın təhsil alması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına təminat verir və təhsilin hər hansı pilləsindən, səviyyəsindən və formasından məhrum edilməsinə yol vermir"; 5.2.-ci bəndində isə göstərilir ki, "Dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, milliyyətindən, sosial vəziyyətindən, mənşəyindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir". (120,249)

Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların öz ana dilində ümumi təhsil almalarına, habelə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının, tarixi və coğrafiyasının öyrənilməsinə yardım göstərilməsi Respublika Prezidentinin 2005-ci il 1 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi haqqında Əsasnamə"nin 8.46-cı bəndinə müvafiq olaraq, Təhsil Nazirliyinə həvalə edilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi öyrənilməsi bütün Respublika ərazisində eyni dərəcədə həyata keçirilir və bu məsələ ilə bağlı heç bir problem qeydə alınmamışdır. Təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tədrisinə həftədə 2-3 saat ayrılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının "Bərabərlik hüququ" adlanan 25-ci maddəsinin tələblərinə görə, irqindən, dilindən, milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, vətəndaşların təhsil hüququna təminat verilmişdir.

"Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli, 212 sayılı Fərmanına uyğun olaraq, ümumtəhsil məktəblərində onların dillərinin tədrisi ilə bağlı lazımı şərait yaradılmışdır.

Ölkəmizin ümumtəhsil məktəblərində təlim Azərbaycan, rus, gürcü və erməni (Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda) dillərində aparılır. Buna müvafiq olaraq, təlim 3 dildə olan məktəblər üçün tədris planları təsdiq edilmişdir. Respublikanın təhsil sistemində fəaliyyət göstərən 1.764 məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən 248-də 8.347 şagird rus dilində, 7-də isə 300-dən çox uşaq gürcü dilində təhsil alır.

Eyni zamanda, milli azlıqların (avar, kürd, udin, saxur, ivrit, xıralıq və s.) dili ana dili kimi öyrədilən məktəblərin I-IV sinifləri üçün tədris planlarında həmin dillərin tədrisi üçün həftədə 2 saat dərs yükü ayrılmışdır. Ləzgi dili isə həftədə 2 saat olmaqla Qusar rayonunda I-XI, İsmayıllı, Qəbələ, Xaçmaz, Oğuz rayonlarında I-IX, Quba rayonunda isə I-IV siniflərdə tədris olunur.

Respublikanın 13 rayonunda (Lənkəran, Astara, Balakən, Oğuz, Quba, Qusar, Qəbələ, Zaqatala, İsmayıllı, Lerik, Masallı, Samux, və Xaçmaz) yaşayan milli azlıqların uşaqlarının öz ana dilini, milli adət və ənənələrini, mədəniyyətini öyrənmələri üçün müvafiq şərait yaradılmışdır.

Azsaylı xalqların və etnik qrupların dillərinin tədrisinin səmərəli təşkili üçün proqram və dərsləklərin, dərs və metodik vəsaitlərinin, tövsiyələrin və s. hazırlanması və nəşri də daimi diqqət mərkəzindədir.

Respublikanın təhsil sistemində fəaliyyət göstərən 1.781 məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsindən 9.123 uşağı özündə cəmləşdirən 271 müəssisədə təlim-tərbiyə rus dilində, 600-ə yaxın uşağı əhatə edən 14 müəssisədə gürcü dilində aparılır. Milli azlıqların kompakt şəkildə məskunlaşdıqları bölgələrdə isə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində uşaqlar öz ana dillərində danışirlər.

Eyni zamanda, 6848 nəfər şagird əhatə olunmaqla 22 məktəbdə təlim, yalnız, rus dilində, 1.205 şagird əhatə olunmaqla 6 məktəbdə isə gürcü dilində aparılır. Təlim Azərbaycan və rus dillərində aparılan 362 məktəbdə 99.030 nəfər rus bölməsində, təlim Azərbaycan-gürcü dilində aparılan 5 məktəbdə 1.101 nəfər gürcü bölməsində, təlim Azərbaycan, rus və gürcü dillərində aparılan 1 məktəbdə 146 şagird gürcü bölməsində, 90 şagird rus bölməsində təhsilə cəlb edilmişdir. Beləliklə, respublikanın 385 məktəbində 105.968 şagird rus dilində, 12 məktəbində isə 2.452 şagird gürcü dilində təhsil alır. **(120, 251)**

Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində Ukrayna dili öyrədilən Bazar günü məktəbi, Qafqaz xalqlarının dilləri və mədəniyyəti cəmiyyəti fəaliyyət göstərir.

Bakının 46 nömrəli məktəbində 10 ilə yaxındır ki, yəhudi dili tədris olunur. Artıq bir neçə ildir ki, yəhudi dili, tarixi və mədəniyyəti öyrədilən özəl orta məktəb fəaliyyətə başlamışdır.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda təsbit edilən "Təhsil dili seçmək hüququ müvafiq qaydada siniflər, qruplar açılması və onların fəaliyyəti üçün şərait yaradılması yolu ilə təmin edilir" müddəasının tələblərini həyata keçirmək baxımından milli azlıqlara mənsub olan əhəlinin uşaqlarının təlim dili seçmələri üçün yaşadıkları rayonların

ümumtəhsil məktəblərində təşkil olunmuş 595 hazırlıq sinfində 8539 şagird məşğul olur. Ölkəmizdə milli azlıqlara humanist münasibətin nəticəsidir ki, öz dilində danışan yeganə yaşayış məntəqəsi olan Quba rayonunun Xınalıq kənd şagirdlərinin öz dillərini öyrənmələri diqqətdən kənarda qalmamış, 7 ibtidai sinifdə 104 şagirdə xınalıq dilində dərs keçilir.

Balakən, Qax, Zaqatala bölgəsində ingiloyların məktəbyaşlı uşaqları valideynlərin arzu və istəyindən asılı olaraq, təhsillərini Azərbaycan, gürcü və rus dillərində alırlar.

Respublikamızın 13 rayonunda yaşayan etnik qrupların uşaqlarına öz milli adət və ənənələrini, mədəniyyətini öyrənmələri üçün lazımi şərait yaradılmışdır. Belə ki, Quba, Qusar, İsmayilli, Xaçmaz, Oğuz, Qəbələ rayonlarının 126 məktəbində 24.670 şagird ləzgi, Lerik, Lənkəran, Astara, Masallı rayonlarının 246 məktəbində 26.070 şagird talış, Balakən, Qəbələ, Xaçmaz, Zaqatala, Quba, Samux rayonlarının 32 məktəbində 4.748 şagird avar, udin, tat, saxur, yəhudi, xınalıq, kürd dillərini, əsasən, ibtidai siniflərdə öyrənirlər. Beləliklə, respublikanın 407 məktəbində azsaylı xalq və etnik qrupları təmsil edən 55.488 nəfər məktəbli öz ana dillərində təhsil alırlar.

Ümumi razılaşma və könüllülük prinsipləri əsasında Qusar, Xaçmaz, Oğuz rayonlarında ləzgi dili təlim dili şəklində deyil, orta təhsil başa çatdırılanadək I-XI siniflərdə ana dili kimi tədris olunur. Digər dillər isə yalnız I-IV siniflərdə keçirilir.

Respublikamızda fəaliyyət göstərən 109 texniki peşə təhsili müəssisələrindən 18-də 653 şagird rus dilində təhsil alır.

Orta ixtisas təhsili sahəsində azsaylı xalqların təhsilinin təşkili üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu sahədə görülən işlər, əsasən, milli azlıqlardan olan gənclərin öz ana dillərində tədrisin təşkili, onların cəm halda yaşadıkları re-

gionlarda orta ixtisas təhsili müəssisələrinin struktur bölmələrinin yaradılması və sair formalarda həyata keçirilən tədbirlərdən ibarət olmuşdur.

1990-cı ildən M.Ə.Sabir adına Bakı Pedaqoji Kollecinin Qusar filialında "İbtidai sinif müəllimi" ixtisası üzrə tərtib olunan Azərbaycan və rus bölmələrinin tədris planlarına əlavə olaraq, "Ləzgi dili" və "Ləzgi dilinin tədrisi metodikası" fənləri daxil edilmişdir.

1993-cü ildən Lənkəran Məktəbəqədər Pedaqoji və Astara Pedaqoji Kolleclərində "İbtidai sinif müəllimi" ixtisasının tədris planında talış dili materiallarının öyrənilməsinə başlanmışdır. Bu ixtisaslar üzrə tədris planları, fənn proqramları və digər tədris-normativ sənədlər hazırlanmış, təsdiq edilərək adı çəkilən tədris müəssisələrinin istifadəsinə verilmişdir. Qeyd olunan hər iki ixtisas üzrə hazırlanmış pedaqoji kadrlar artıq bir neçə ildir ki, Quba, Qusar rayonlarının ləzgi dili öyrənilən ümumtəhsil məktəblərində, Lənkəran regionundakı rayonların talış dili öyrənilən ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji fəaliyyətə məşğuldurlar.

Hazırda, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin Qusar şöbəsində "İbtidai sinifdə əlavə ləzgi dili", "Qeyri-Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dili", "İnglis dili", "Ailə və ev təhsili" ixtisasları üzrə yüzlərlə ləzgi gənc Azərbaycan və rus bölmələrində təhsil alır.

Lənkəran Dövlət Humanitar Kollecinə 2000 nəfər, Astara Pedaqoji Kollecinə 1000-dən çox talış orta ixtisas təhsilinə yiyələnirlər.

Azsaylı xalqların cəm halında yaşadığı Lerik, Balakən və Qəbələ rayonlarında müvafiq olaraq Astara Pedaqoji, Bakı Sənaye Pedaqoji və Bakı Yeyinti Sənayesi Kolleclərinin şöbələri təşkil edilmişdir. Bu şöbələrdə, əsasən, talış, ləzgi, avar, sa-

xur, ingiloy və s. azsaylı xalqlardan olan gənclər təhsil alırlar. Ali və orta ixtisas məktəblərində 25 minə yaxın tələbə rus bölməsində oxuyur.

Milli azlıqların dillərinin tədrisinin səmərəli təşkili üçün proqram və dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, məktəbli lüğətlərinin, didaktik materialların, metodik vəsaitlərin, tövsiyələrin və s. hazırlanması və nəşrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu mühüm problemin həyata keçirilməsi üçün 1989-cu ilin oktyabr ayında "Azsaylı xalqların dillərinin tədrisi metodikası" şöbəsi yaradılmışdır.

Ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların dillərinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi ilə bağlı son illərdə talış, ləzgi, kürd, saxur, tat, xınalıq və udin dilləri üzrə ibtidai siniflər üçün tədris proqramları və 15 adda dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanaraq nəşr edilmiş və tədris müəssisələrinə çatdırılmışdır. Tədris planında həmin dillərin I-IV siniflərdə öyrədilməsinə həftədə 2 saat vaxt ayrılmışdır.

Tərkibi milli azlıqlardan ibarət olan I siniflər üçün T.Seyidovun hazırladığı "Danışmağı öyrənirik" adlı dərslik şagirdlərin istifadəsinə vermişdir. Ləzgi, talış, tat, udin, kürd, saxur və xınalıq dillərində (1-ci sinif) "Əlifba", "Ləzgi dili" I, III, IV sinif, "Udin dili" III, IV sinif, "Talış dili" III, IV sinif, "Tat dili" III, IV sinif dərslikləri nəşr edilib məktəblərə çatdırılmışdır. Azsaylı xalqların dillərinin tədrisi ilə bağlı, həmin xalqların məskunlaşdıqları regionların xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, I-IV siniflər üçün Ana dili ("Doğma dil") proqramları hazırlanmış və nəşr edilərək ünvanlarına göndərilmişdir.

1989-cu ildə Təhsil Problemləri İnstitutunda azsaylı xalqların dillərinin orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisi ilə bağlı xüsusi şöbə yaradıldı. Bu şöbə milli azlıqların ana dillərinin orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisi üçün dövlət proqram-

ları hazırladı. 1989-1990-cı tədris ilində ləzgilərin kompakt yaşadığı bölgələrin orta ümumtəhsil məktəblərində ləzgi dilinin tədrisinə start verildi.

Milli azlıqların dillərinin tədrisinə kömək məqsədi ilə "Talış dilinin tədrisinə dair", "Talışca-Azərbaycanca məktəbli lüğəti" nəşr olunub istifadəyə verildi, "Ləzgiçə-azərbaycanca-rusca lüğət" və "Tat dilində "Əlifba" dərsliyinə dair metodik rəhbərlik" adlı kitablar məktəblilərin istifadəsinə təqdim edildi.

Bütün bu proqram, dərslik və metodik vəsaitlər Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının "Azərbaycan dili" bölməsinin "Azsaylı xalqların dilləri" yarım bölməsində müzakirə edilərək təsdiq olunmuş və nəşrə tövsiyə edilmişdir.

Təlim gürcü dilində olan məktəblərin şagirdləri üçün "Azərbaycan dili" (X və XI siniflər) dərsliyi, "Gürcüçə-azərbaycanca-rusca lüğət" nəşr edilərək şagird və müəllimlərə çatdırılmışdır. Cari dərs ilində Gürcüstan hökuməti respublikamızda fəaliyyət göstərən məktəblərə 101 adda 5775 nüsxə I-XI sinif dərsliklərini humanitar yardım kimi hədiyyə vermişdir.

Ümumtəhsil məktəblərinin rus bölməsində 116 adda dərslikdən istifadə olunur. Bunlardan 41 adda orjinal dərslik 2001-2002-ci illərdə hazırlanıb nəşr edilmişdir. "Azərbaycan tarixi" (V-XI) "Azərbaycan dili" (I-XI), "Təbiətşünaslıq" (III-IV-V), "Azərbaycan ədəbiyyatı" (IX-XI), "Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı" (IX-XI), "Ədəbiyyat" (V-VI), "Orta əsrlər tarixi" (VIII), "Yeni tarix" (IX) çap olunmuşdur.

Bunlardan əlavə, "Qədim dünya tarixi" (VI), "Orta əsrlər tarixi" (VII), "Yeni tarix" (X), "Ən yeni tarix" (X-XI) dərslikləri rus dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur.

Azsaylı xalqların dillərində dərs deyən müəllimlər müva-

fiq qaydalara uyğun olaraq vaxtaşırı ixtisasartırma kursundan keçirilirlər.

Milli Məclisin 18 aprel 2002-ci il tarixli iclasında ölkə prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərmanına uyğun olaraq, İnzibati Xətalər Haqqında Məcəlləyə əlavə və dəyişikliklər müzakirə olundu. Dəyişikliyi hazırlayan İşçi Qrupu bəyan etdi ki, dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı atılan addımlar heç kəsi, o cümlədən, milli azlıqların nümayəndələrini narahat etməməlidir.

Təhsil Nazirliyinin Dərslik və nəşriyyat şöbəsi milli azlıqlarla bağlı bir neçə dildə -ləzgi, talış, avar, saxur, udin dillərində (1-ci siniflər üçün) kitablar hazırlayıb məktəblilərin istifadəsinə vermişdir. Bütün milli azlıqların 1-ci sinifləri üçün əlavə olaraq "Dilimizi öyrənirik" adlı şəkili kitab nəşr olunub. Onlar şəkillər əsasında dillərini öyrənirlər.

Kürd dili dərsliyinin çapına Təhsil Nazirliyi icazə versə də, sonradan kitabda müəyyən problemlərin mövcud olduğu ortaya çıxıb. Dərsliklər, yalnız, ibtidai siniflər üçündür. Yəni, onlar 1-4-cü siniflərdə öz dillərini öyrənə bilərlər. Ləzgilərdə isə bu, 8-ci sinifə qədər nəzərdə tutulub.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 1992-ci il noyabrın 5-də Strasburq şəhərində qəbul etdiyi "Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında" Konvensiyanın preambula hissəsində bildirilir ki, Avropa Şurasına üzv dövlətlər bu xartiyani imzalamaqla üzv dövlətlər arasında daha sıx əlaqənin yaradılması və prinsiplərin qorunmasını ümumi nailiyyətləri hesab etməlidirlər. (121)

Milli azlıqların dilləri ("Ana dili") I, II, III və IV siniflərdə həftədə 2 (iki) saat hesabı ilə tədris olunur. Ləzgi dili isə I-IX siniflərdə həftədə 2 (iki) saat tədris olunur.

2010-cü ildən sonra milli azlıqların dillərində 2 adda dərslik hazırlanıb və çap olunub.

2012-ci ildə "Udi dili" III sinif (350 nüsxə), 2014-cü ildə "Udi dili" IV sinif (350 nüsxə) çap olunub.

Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını, Təhsil Qanunun tələblərini və Avropa Xartiyasının prinsiplərini rəhbər tutaraq, milli azlıqların dillərinin, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində mümkün imkanlardan istifadə edir. (122)

Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq, o cümlədən, Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq şəraitində mümkündür. Bununla əlaqədar, Təhsil Nazirliyinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də, məhz, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin və qarşılıqlı əməkdaşlığın gücləndirilməsindən ibarətdir. Bu əlaqələr içərisində Avropa Şurası ilə əməkdaşlığın inkişafı, həmin təşkilat tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq və regional təhsil proqramlarında iştirak xüsusi yer tutur.

Avropa Şurası ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatlara ekspert yardımı göstərən ən fəal beynəlxalq tərəfdaşlardan biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Avropa Şurası arasında təhsil sahəsində səmərəli əməkdaşlıq Azərbaycanın Avropa Şurasına rəsmi daxil olmasından xeyli əvvəl yaranmışdır. Avropa Şurasının himayəsi altında ilk birgə layihələr 1996-cı ildən həyata keçirilməyə başlanılmışdır. (123)

Təhsil Nazirliyi "Tbilisi təşəbbüsü layihəsi"nə 1998-ci ildə qoşulmuşdur. Layihə Avropa ümumtəhsil məktəblərinin 15-16 yaşlı şagirdləri üçün "Qafqaz xalqlarının tarixi" dərs vəsaitinin hazırlanmasını nəzərdə tuturdu. Avropa Şurası tərəfindən təqdim olunmuş və region ölkələri tərəfindən qə-

bul edilmiş prinsiplərə əsaslanan bu vəsaitin yazılmasında regionun 4 dövlətindən (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Rusiya Federasiyası) müəlliflər qrupu və Avropa Şurasının Böyük Britaniya, Polşa, Almaniya və Hollandiyadan dəvət edilmiş ekspertləri və nəşirləri iştirak etmişlər. Layihənin əsas məqsədi Qərbi Avropa ölkələrinin orta məktəb şagirdlərini Azərbaycan və digər Qafqaz ölkələri xalqlarının tarixi, ənənələri və mədəniyyəti ilə tanış etmək idi. Vəsaitin ingilis dilində çap olunması nəzərdə tutulurdu.

2004-cü ildə dərs vəsaitinin son variantı Avropa Şurasına təqdim olunmuş, signal nəşri 2005-ci ildə çap edilib təsdiq üçün layihədə iştirak edən ölkələrə göndərilmişdi. Vəsaitin nəşri 2007-ci ilə planlaşdırılmışdı. Lakin nəzərdə tutulan vəsaitin nəşri Ermənistan tərəfinin qeyri-konstruktiv mövqeyinə görə mümkün olmamışdır. Bununla belə, Layihə çərçivəsində Azərbaycanın dərslik hazırlığı sahəsindəki mütəxəssisləri və nəşirləri Avropa təcrübəsi ilə yaxından tanış olmuş, bu sahədə müvafiq bacarıqlara yiyələnmişlər. Layihə 2007-ci ildə başa çatmış, Azərbaycandan 540 nəfər tarix müəllimi təlim seminarlarında öz bacarıqlarını inkişaf etdirmişlər.

Təhsil Nazirliyi Avropa Şurasının "Ermənistanda, Azərbaycanda və Gürcüstanda təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi sahəsində qanunvericilik" regional layihəsinə 2000-ci ildə qoşulmuşdur. Həmin layihə Azərbaycana təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun mexanizmlərin yaradılmasına yardım göstərməyi nəzərdə tutur. Eyni zamanda, bu layihə göstərilən sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar da açmışdır.

Layihə çərçivəsində 2000-2003-cü illərdə Azərbaycanda işçi qrupları yaradılmış, Avropa Şurası ekspertləri ilə birgə bu qrupların iclasları keçirilmiş, ölkədə akkreditasiya, lisenziya

verilməsi və təhsilin keyfiyyətinə nəzarət sahəsində effektiv hüquqi-normativ sənədlərin işlənməsi və təsdiq olunması məsələləri ilə bağlı müzakirələr və fikir mübadiləsi aparılmışdır. Layihə çərçivəsində 2001-ci ilin may ayında Bakıda üç Qafqaz ölkəsi təhsil nazirlərinin regional konfransı keçirilmişdir. Tədbirdə Avropa Şurası Baş Katibinin Siyasi məsələlər üzrə müşaviri Klaus Şuman, Avropa Şurasının digər nümayəndələri və Avropanın bir sıra nüfuzlu ekspertləri iştirak etmişlər.

Konfrans zamanı Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın təhsil nazirləri tərəfindən imzalanmış birgə Bəyannamə qəbul edilmişdir. Bu layihə çərçivəsində əldə olunmuş səmərəli təcrübədən ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası (2003-cü il) və ali təhsil sahəsində xarici diplomların tanınması (2004-cü il) üzrə yeni normativ sənədlərin hazırlanmasında geniş istifadə olunmuşdur. Layihənin uğurla həyata keçirilməsi Cənubi Qafqaz ölkələri təhsil nazirlərinin 2004-cü ildə Strasburq sahələrində keçirilmiş konfransında vurğulanmış və birgə Bəyannamə qəbul edilmişdir.

Azərbaycana səfər zamanı K.Şuman Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyində rəsmi görüş keçirmiş, görüş zamanı Azərbaycanla Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri müzakirə olunmuşdur. Qəbul olunmuş qərarlara əsasən, Avropa Şurası ilə Təhsil Nazirliyi arasında bir sıra istiqamətlər, o cümlədən, milli azlıqların təhsili sahəsində siyasət üzrə əməkdaşlığın əsası qoyulmuş və sonrakı illərdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmişdir.

Layihə çərçivəsində Azərbaycanda "Təhsil haqqında" yeni Qanun layihəsinin Avropa Şurasında müzakirəsindən sonra bu təşkilatın ekspertləri ilə layihənin hazırlanmasında iştirak etmiş mütəxəssislər və Milli Məclisin müvafiq Komitəsinin üzvləri arasında məsləhətləşmələr aparılmışdır. Avropa Şura-

sının ekspertləri müzakirələrin nəticələrinə dair təkliflərini 2001-ci ilin yanvar ayında Milli Məclisə və Təhsil Nazirliyinə təqdim etmişlər.

2009-cu ildə qəbul olunmuş "Təhsil haqqında" Qanunda həmin təkliflər nəzərə alınmışdır. Layihə çərçivəsində 600-dən çox müəllim və təhsil işçisi seminarlarda iştirak etmişdir.

2002-ci ildən "Demokratik vətəndaşlıq üzrə təhsil" layihəsi həyata keçirilməyə başlanmışdır. Layihə Avropa Şurasının bütün üzv ölkələrini əhatə edir. Əsas məqsəd Avropa Şurası tərəfindən vətəndaşlıq təhsili sahəsində (insan və cəmiyyət fənni) beynəlxalq standartlara cavab verən yeni tədris proqramlarının, dərslik, dərs vəsaitləri və digər materialların hazırlanmasında ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana yardım göstərməkdir.

Avropa Şurası və Təhsil Nazirliyi 2003-cü ildən "Təhsil siyasəti və milli azlıqlar" layihəsini birgə həyata keçirir. Layihənin əsas məqsədi iştirakçı ölkələrə milli azlıqların təhsili ilə bağlı qanunvericilik sənədlərinin hazırlanmasında yardım göstərilməsi və milli azlıqların təhsil siyasəti sahəsində tövsiyələrin təqdim edilməsidir. Bu layihənin səmərəli həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan-Avropa Şurası birgə İşçi Qrupu yaradılmışdır.

Layihə çərçivəsində 2003-cü ilin may ayında Bakıda "Təhsil siyasəti və milli azlıqlar" mövzusunda milli seminar keçirilmişdir. Seminarda Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların nümayəndələri, o cümlədən, məktəb direktorları, rus, yəhudi, gürcü və digər milli azlıqların icma rəhbərləri iştirak etmişlər. Seminarda Azərbaycanda milli azlıqlar üçün təhsil siyasətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, eyni zamanda, ölkəmizdə milli azlıqlar üçün effektiv və bərabər imkanlar prinsiplərinə əsaslanan təhsil siyasətinin işlənilib hazırlanması məsələləri

müzakirə olunmuşdur.

2003-cü ilin 9-13 noyabr tarixlərində Yunanıstanın paytaxtı Afina şəhərində Avropa ölkələri təhsil nazirləri konfransının 21-ci sessiyası keçirilmişdir. Təhsil Nazirliyinin nümayəndə heyəti Yunanıstanda olmuş və bu tədbirdə iştirak etmişlər. Sessiyada müzakirələrin əsas mövzusu mədəniyyətlərarası təhsil, fərqlərin aradan qaldırılması və demokratiyanın möhkəmləndirilməsi olmuşdur.

Sessiyada Avropa ölkələrinin təhsil nazirləri və təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların (Avropa Şurası, Avropa Komissiyası, UNESCO) rəhbərləri iştirak etmişlər. Çıxış edənlər vurğulamışlar ki, Avropadaxili inteqrasiya prosesləri bu ölkələrdə daha geniş miqrasiyaya gətirib çıxardığına görə, mədəniyyətlərarası təhsil məsələsi bütün Avropa ölkələri üçün çox aktualdır və təhsil sistemləri qarşısında gənclərin qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük ruhunda tərbiyə edilməsi, eyni zamanda, milli azlıqların təhsil hüquqlarının təmin edilməsi kimi yeni vəzifələr müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin nümayəndə heyəti ölkədə bu istiqamətdə görülmə işlər haqqında məlumat verərək bildirmişdir ki, layihə çərçivəsində beynəlxalq İşçi Qrupu yaradılmış, onun tərkibinə 4 beynəlxalq, 5 azərbaycanlı ekspert və Avropa Şurasının nümayəndəsi daxil edilmişdir.

2005-ci ildə "Azərbaycanda milli azlıqlar üzrə təhsil siyasəti" mövzusunda Avropa Şurası və Azərbaycanın birgə yekun hesabatı dərc olunmuşdur. Hesabatda Azərbaycanda milli azlıqlara öz dillərində təhsil almaları üçün bütün lazımi şəraitin yaradılması xüsusi qeyd edilmişdir. Eyni zamanda, milli azlıqların təhsili sahəsində siyasətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə hesabatda konkret tövsiyələr daxil olunmuşdur. Layihə 2007-ci ildə başa çatmış, 150 nəfər müəllim və təh-

sil işçisi təlim seminarlarında iştirak etmişdir.

MDB ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda ali təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlara dəstək məqsədilə Avropa Şurası və Təhsil Nazirliyi ölkəmizdə xüsusi layihə həyata keçirirlər.

Layihənin həyata keçirilməsi şərtlərinə uyğun olaraq, Təhsil Nazirliyi Avropa Şurasına milli hesabat təqdim etmişdir. Eyni zamanda, layihəni effektiv şəkildə həyata keçirmək məqsədilə 5 nəfərdən ibarət İşçi Qrupu yaradılmışdır. İşçi Qrupuna Təhsil Nazirliyinin, tələbə təşkilatları və ali təhsil müəssisələrinin nümayəndələri daxil edilmişdir.

Avropa Şurası ilə Təhsil Nazirliyi arasında 2007-2009-cu illər üzrə Əməkdaşlıq proqramı çərçivəsində layihə həyata keçirilmişdir. Layihənin əsas məqsədi Azərbaycanın təhsil müəssisələrində mədəniyyətlərarası və dirlərarası dialoqun tədrisi prosesinin təkmilləşdirilməsi, bu sahə üzrə kurikulumların və müəllimlər üçün tədris vəsaitinin hazırlanması olmuşdur.

Layihə çərçivəsində Təhsil Nazirliyinin nümayəndə heyəti 2008-ci ilin 18-19 fevral tarixlərində Strasburqda keçirilmiş Regional Konfransda iştirak etmişdir. Konfransda layihənin İşçi Proqramı qəbul edilmiş, eyni zamanda, qərara alınmışdır ki, ilkin mərhələdə layihənin mahiyyətinin təhsil işçilərinə və ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə region ölkələrində Avropa Şurası ekspertlərinin iştirakı ilə milli konfranslar keçirilsin və müəllimlər üçün treninqlər təşkil edilsin. İşçi Proqrama uyğun olaraq, Azərbaycanda milli konfrans 2008-ci ilin 24-25 aprel tarixlərində Bakıda keçirilmişdir. Konfransda Avropa Şurasının 5 eksperti, Azərbaycanın dövlət qurumları, Təhsil Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat və müəllimləri təkmilləşdirmə institutlarının, qeyri-hökumət təş-

kilatlarının nümayəndələri iştirak etmişlər.

Bu layihə çərçivəsində 2008-ci ilin 19-20 iyun tarixlərində Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən hazırlanma İnstitutunda ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri üçün mədəniyyətlərarası və dirlərəarası dialoqla bağlı mövzuların tədrisinə həsr olunmuş treninqlər keçirilmişdir. Layihə çərçivəsində 240 nəfər müəllim, metodist, məktəb rəhbəri treninqlərdə iştirak etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafında qarşılıqlı səfərlərin və müzakirələrin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Belə səfərlərdə əsas məqsəd ikitərəfli əməkdaşlığın vəziyyəti haqqında fikir mübadiləsi aparmaq, gələcək əməkdaşlığın prioritetlərini müəyyənləşdirmək, Avropa Şurasının rəhbərliyini Azərbaycanda son illər təhsil sahəsində aparılan islahatlarla tanış etmək və Avropa Şurasının rəhbərliyinə ikitərəfli əməkdaşlığın daha səmərəli qurulması məqsədilə Azərbaycan tərəfinin təklif və tövsiyələrin təqdim etməkdən ibarət olmuşdur.

Avropa Şurası orta təhsil üzrə Departamentinin direktoru Qabriel Mazza ilə keçirilən görüşdə 2003-cü il üçün əməkdaşlıq proqramı ətraflı müzakirə olunmuş, eyni zamanda, Avropa Şurası tərəfindən idarə olunan müxtəlif təhsil layihələrini (Demokratik vətəndaşlıq üzrə təhsil, Milli azlıqlar üzrə təhsil siyasəti, Qafqaz xalqlarının tarixi, Orta məktəblər üçün yeni tarix dərsləklərinin hazırlanması layihələri) əlaqələndirən departamentlərin rəhbərləri ilə görüşlər keçirilmişdir. (35)

Avropa Şurası ilə təhsil sahəsində əməkdaşlığın istiqamətlərindən biri də Azərbaycanın Boloniya prosesinə inteqrasiyası çərçivəsində müxtəlif layihələrin icrasındır. Avropa Şurasının Ali Təhsil və Tədqiqatlar üzrə Rəhbər Komitəsi Avropa Vahid Ali Təhsil Məkanının formalaşması üçün kifayət qədər

əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirir. Bir çox hallarda bu tədbirlər Avropa Birliyinin təhsil üzrə müvafiq qurumları ilə əlaqəli şəkildə təşkil olunur. Həmin tədbirlər sırasında Boloniya prosesinə yeni qoşulmuş ölkələrdə ali təhsil sahəsində islahatlara yardım göstərmək məqsədilə təşkil olunan seminar və konfranslar xüsusilə qeyd edilməlidir.

Avropa Şurası ilə səmərəli əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan 19 may 2005-ci ildə Boloniya prosesinə qoşulmuş və bununla əlaqədar xüsusi fəaliyyət planı qəbul edilmişdir. 2006-cı ildən başlayaraq Avropa Şurası Azərbaycanda Boloniya prosesinin şərtlərinin həyata keçirilməsi üzrə layihələrin icrasına başlamışdır.

Azərbaycanın Avropa Şurası ilə təhsil sahəsində uğurlu əməkdaşlığı hazırda davam edir. Təşkilatın təhsil siyasətini formalaşdıran və icra edən iki qurum - Təhsil üzrə Rəhbər Komitə, Ali Təhsil və Tədqiqatlar üzrə Rəhbər Komitə ilə yaranmış işgüzar əlaqələr bu istiqamətdə gələcəkdə daha böyük nailiyyətlərin əldə olunmasına əsas verir.

2010-cu il iyulun 22-23-də ATƏT-in Avstriyanın paytaxtı Vyana şəhərində yerləşən Katibliyində milli azlıqların təhsil problemlərinə həsr olunan konfrans keçirilmişdir. ATƏT-ə üzv olan 56 dövlətin təmsilçilərinin iştirak etdiyi tədbirdə ölkəmizi təhsil nazirinin sabiq müavini Elmar Qasımovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti təmsil etmişdir.

Üzv dövlətlərdə milli azlıqların təhsili, dərsləklərlə təminatı, ali məktəblərə qəbulun vəziyyəti və digər məsələlər konfransda əsas müzakirə mövzuları olmuşdur.

Konfransda Azərbaycanda milli azlıqların təhsil məsələləri ilə bağlı görülmə işlər təqdir edilmiş və bu sahədə bütün öhdəliklərin yerinə yetirildiyi vurğulanmışdır. Sonda ATƏT-in üzv dövlətləri üçün milli azlıqların təhsil məsələ-

lərinə dair tövsiyə xarakterli Qətnamə qəbul edilmişdir.

Milli azlıqların təhsil problemləri Heydər Əliyev Fondunun da diqqətindən kənarda qalmır. 2006-cı ildə Heydər Əliyev Fondu "Təhsilə dəstək" layihəsi çərçivəsində Qax rayonunun Qax-İngiloy kənd orta məktəbinin 1-2-ci sinif şagirdlərinə gürcü dilində nəşr edilən yeni dərsliklər və məktəb ləvazimatı paylayıb. Fondun bu cür təşəbbüsləri növbəti illərdə daha geniş miqyas alıb.

Təkcə, onu qeyd edək ki, 1996-cı ildə milli azlıqların dillərində dərsliklərin və digər ədəbiyyatın nəşri üçün 27 milyon manat dövlət vəsaiti ayrılmışdır.

Göründüyü kimi, bu gün Azərbaycanda milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşın hüququ ən yüksək səviyyədə qorunur. Düzdür, milli azlıqların dilinin, mədəniyyətinin, təhsilinin inkişafında müəyyən problemlər də var. Lakin müstəqillik dövründə milli azlıqlar üçün görülən işlər mövcud olan problemləri də kölgədə qoyur. Milli çoxluğun da belə problemləri mövcuddur və bu da təbiidir. Azərbaycan gücləndikcə, şübhəsiz ki, bu məsələlər də tezliklə öz həllini tapacaqdır.

Azərbaycanda mədəni müxtəliflik

Mədəniyyətin ən mühüm şərtlərindən biri mədəni müxtəliflik və plüralizmdir. Bu problem etnik, milli və ümumbəşəri miqyaslarda mədəni ünsiyyət və inteqrasiyanın təhlili üzərində qurulur. Mədəniyyətin təsiri və funksiyaları sivilizasiya tiplərində müxtəlif cür özünü göstərir. Bu da mədəniyyətin daxili məzmun və strukturunda mövcud olan dəyər oriyentasiyalarının fərqliliyindən irəli gəlir.

Milli-mədəni müxtəlifliyin təməl elmi prinsip, fakt və yanaşma metodu kimi əsaslandırılması dahi alman mütəfəkkiri İ. Herderin adı ilə başlayır. O özünün, "Bəşəriyyətin tarix fəlsəfəsinə dair ideyalar" (1784-1791) əsərində bəşər cəmiyyətinin formalaşmasında mədəniyyəti ən mühüm faktor kimi vurğulamışdır. (124.59)

İ. Herderin fikrincə, məhz dində, dildə, sənətdə, elmdə təcəssümünü tapan mədəniyyət hər bir cəmiyyətin bənzərsizliyini, identikliyi şərtləndirir.

Mədəniyyəti, yalnız, öyrənmək deyil, həm də qəbul etmək başqa mədəniyyətin mövcud olması kimi təbii tarixi fakt olaraq qəbul etmək lazımdır. (125.74)

Etnologiyada yayılmış fikrə görə, "mədəni birlik" dedikdə, müəyyən etnosu təşkil edən müəyyən toplum başa düşülür və burada mədəniyyət sosial həyatın bütün tərəflərini (siyasət, iqtisadiyyat və s. sahələrə ayrılmadan) əhatə edir. Yəni burada mədəniyyət dedikdə bütövlükdə cəmiyyət nəzərdə tutulur. (126.98)

Soyuq müharibədən sonra dünyada insanlar arasındakı ən mühüm fərqlər, nə siyasi, nə iqtisadi, nə də ideoloji fərqlərdir. Bunlar mədəni fərqlər və müxtəlifliklərdir. **(127.607)**

Mədəniyyətin etnik, milli və bəşəri səviyyələrinin formalaşmasında mədəni xüsusiyyət və amillərin oxşarlığı çox mühüm rol oynayır. Bu səviyyələrin fərqləndirilməsi "mədəni müxtəliflik" anlayışı məzmununu başa düşməyə kömək edir.

Etnik mədəniyyət müstəvisi məlum olduğu kimi, etnosun formalaşmasında, yalnız, mədəni deyil, coğrafi (təbii mühit), sosial (sosial strukturların bənzərliyi), biososial (antropoloji tip kimi) və təsərrüfat faktorlarının da rolu böyükdür. Təbii mühit və başqa amillərin təsiri ilə insanların fəal münasibəti nəticəsində bəzi dil, adət, ənənə, məişət və psixoloji cəhətlərin ümumiliyi formalaşa bilər. Lakin istənilən insan birliyi, etnik özünüdərk etmə şüuru bu etnosa mənsubluq hissi formalaşdırır bilmirsə, onda bu birliyin parametrləri, mahiyyəti qeyri-müəyyən və dumanlı qalır.

"Etnik qrup" və ya "etnos" sözləri bəzi konseptual anlaşılmaqlığı özündə əks etdirsə də, müasir elmdə özünün, məxsusi, özəl tarixinin kollektiv, (ictimai şüur səviyyəsində) anlamı, dərki nəticəsində, dil, din, irq və milli identikliyə malik sosial qrupdur. Etnos bir neçə kollektiv identiklik formalarının daşıyıcısıdır. Bunlar mədəni, dini, milli, identiklik formalarıdır. Etnik spesifikasiya və əlamətlər anlayışı mövcuddur. Buraya, əsasən, dil, mədəni adət, ənənə, norma və qaydalar, din, ərazi, tarix kimi amillər də daxildir. **(128)**

Son illər mədəni özəllik və müxtəlifliyin etnik spesifikasiya və əlamət kimi həlledici, mühüm amil olması, ümumi mədəni dəyərlərin əhəmiyyəti birmənalı şəkildə elmi ictimaiyyətin daha çox rəğbət bəslədiyini mövqedir.

Mədəniyyətin differensiasiyası gedişində dil, din, sənət, siya-

si-mədəni təsisatlar və s. kimi identiklik nümunələrindən biri, sistem yaradıcı faktor qismində, konkret etnik birliyi başqasına münasibətdə təşkilatlandıran qüvvə rolunda çıxış edir.

Bu və ya digər amilin rolu və əhəmiyyəti əsasən nisbi xarakter daşıyır. Etnik mədəniyyətin hansısa bir xüsusiyyəti, başqa mədəniyyətdə bunun olmamasına rəğmən, müxtəliflik və fərqliliyin əsas göstəricisi olur. Bu fərqli xüsusiyyət tarix boyu, yalnız, mədəniyyətlərin təbii mahiyyət əlaməti kimi deyil, onları ayıran ziddiyyət, qarşıdurma, özgəlik kimi başa düşülmüşdür.

Etnik mədəniyyətlərin qarşılıqlı ünsiyyəti daxilən ziddiyyətli prosesdir. Mədəniyyətdən bəhrələnmə inteqrasiya proseslərinə təkan verməklə bərabər, paralel olaraq etnik spesifikasiyanın mühafizəsinə yönəlmiş özünüdərk şüurunda götür-qoy edilir.

"Etnik insan birliyin" səviyyəsi millətin formalaşması ilə yoxa çıxmır. Əksinə, millətlərin əksəriyyəti üçün etnik mənsubiyyət - "milli hiss" fenomeninin mənbələrindən biridir. İnsanlar özlərini, əsasən - mənşə, tarix və dil kimi kollektiv birlik və ümumilik hissi sayəsində fərqləndirirlər.

Bir çox hallarda biz elmi-kütləvi, yaxud, publisistik ədəbiyyatda "etnik və milli mədəniyyət" anlayışlarının eyniləşdirilməsinin şahidi oluruq. Lakin yuxarıda qeyd olundu ki, insanların etnik birliyinin mənbəyi genetik xüsusiyyətlərin və təbii məişət şəraitinin ümumiliyi ilə fərqlənən ilkin qrupdur. **(129.93)**

Azərbaycan çox qədimdən ən müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin vətəni olmuşdur. Azərbaycan dövlətinə, tarixinə və coğrafiyasına onların sürəkli sadiqliyi və mənsubluğu, bünövrədən bütün dünya üçün açıq olan mədəni-mədəni dəyərlərimizin mahiyyətindən intişar tapmışdır. Azərbaycanın və

"azərbaycançılığın" əzəməti bu müqəddəs diyarı öz Vətəni hesab edən və onun adı ilə adlanmaqdan qürur duyan bütün insanların maddi və mənəvi gücündə, qüdrətindədir. Bu səbəbdən də "azərbaycançılığın" ortaq dəyər və sərvətlərə dayqlanaraq doğuracağı potensialın təsir və miqyasını az-çox təsəvvür edəndə, yalnız, xoş məram və niyyətlə sevinənlər deyil, narahatlıq duyanlar da həmişə olmuşdur.

Xalqımızın tarixi kökləri taleyin hökmü ilə bütün dünyaya səpələnmiş ümumtürk etnosuna gedib çıxır. Bununla yanaşı, coğrafi və geosiyasi baxımdan həmişə bütün dünyaya açıq olmuş, ən müxtəlif mədəniyyətlər arasında sintez-qovşaq missiyanı daşımışdır.

Şərq mədəniyyətinin dünya və Avropa mədəniyyətinə, yaxud əksinə keçid alması üçün Azərbaycan körpü rolunu oynamışdır. Çoxmillətli, çoxdinli, çoxdilli Azərbaycan üçün bu ideologiyayı tarixi reallığımızın özü irəli sürmüşdür. Həqiqətən, ən müxtəlif milli-etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadığı Azərbaycan unikal coğrafi, geopolitik və mədəni məkandır. (130.68)

Ölkəmizdə bir ailə kimi, vahid tarixi tale, genetik-etnik yaddaş və münasibətlərin daşıyıcısı olan xalqlar: talışlar, ləzgilər, avarlar, kürdlər, tatlar və başqaları özlərini azərbaycanlı adlandırırlar. Bu xalqların mənəvi yaddaşı tarix boyu zər-düştlükdən başlamış dünyanın bütün əsas dinlərinin ən ülvi, bəşəri dəyərləri ilə daim zənginləşmişdir. Mədəniyyət və ünsiyyət tariximiz bizə ruhi-mənəvi böyüklüyün və əzəmətin çoxsaylı nümunələrini miras qoymuşdur. Tarixin bütün dövrlərində özünün rəngarəng tərkibli olması ilə fərqlənən Azərbaycanda bu müxtəlifliyin etnik-milli mənbələri mövcuddur. Azərbaycanda yaşayan onlarla etnik-dini birliklərin qarşılıqlı münasibəti və mədəniyyəti - folklor, dialekt, adət, məişət tər-

zi, inam sistemi və s. müxtəlifliyin vəhdətini müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycanda etnik-müxtəlifliyi maraq və məqsədlər üçün istifadə etmək istəyən qüvvələr - həm daxildə, həm də xaricdə həmişə olmuşdur. Azərbaycanın əzəmət və qüdrətini sübut edən bu rəngarəng "sosial-mədəni kapitalı" əleyhimizə yönəldənlərin son cəhdlərinin qarşısı Azərbaycan xalqının böyük lideri, müdrik rəhbərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə alındı. (131.255)

Gəlin, açıq etiraf edək ki, əgər, zamanında Ulu öndərin qətiyyəti, sarsılmaz inamı, yenilməzliyi, xalqın öz dilində danışmaq, xalqla ünsiyyət qurmaq məharəti, ən nəhayət, doğma yurda tükənməz sevgisi olmasaydı, bu gün Azərbaycanın hansı aqibətlə üzləşəcəyini təsəvvür etmək belə çətin olardı. Bəlkə də müstəqilliyimizin bir neçə "müstəqilliyə" bölünməsinə - bu sevgili Vətənin amansız bir zərbə alacağına şahidlik edərdik. Heydər Əliyev kimi dünya çaplı bir siyasətçinin proseslərə vaxtında müdaxiləsini - xalqın səsinə səs verərək onu ağlasığmaz bəlalardan xilas etməsini Tanrının bu xalqa ən böyük lütfü kimi də səciyyələndirmək olar. Biz, məhz, onun sayəsində müstəqillik sınağından üzuağ çıxa bildik.

İndi isə Respublika ərazisində yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəni dəyərlərinin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsində mühüm rola malik olan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən görülən işlərin təsnifatına nəzər salaıq. Adıçəkilən nazirliyin bu sahədə gördüyü işlər aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- Azərbaycan Respublikasında yaşayan etnik qrupların tarixi vətəni olan ölkələrin səfirlikləri və nümayəndəlikləri ilə iş;

- azsaylı xalqları təmsil edən mədəniyyət mərkəzləri və

cəmiyyətləri ilə əməkdaşlıq;

- beynəlxalq elmi-praktik konfransların, mədəniyyət işçilərinin iştirakı ilə seminar-müşavirələrin keçirilməsi;
- azsaylı xalqların etnoqrafiyasını, incəsənətini və ənənələrini əks etdirən sərgilərin təşkili;
- milli azlıqların bədii-özfəaliyyət kollektivlərinin respublika daxilində və xarici ölkələrə qastrol səfərlərinin təşkili;
- milli azlıqların bədii-özfəaliyyət kollektivlərinin musiqi alətləri və texniki avadanlıqlarla təchiz edilməsi;
- azsaylı xalqların kollektivlərinin, yalnız, rayon deyil, həmçinin, ümumrespublika mədəni tədbirlərində iştirakının təminatı;

- azsaylı xalqların görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yubiley tədbirlərinin keçirilməsi. (132.35)

Azərbaycan dövləti təminat verir ki, ölkə ərazisində yaşayan milli azlıqlar qanunla nəzərdə tutulan hər cür təşkilat yarada bilərlər. Belə təşkilatların hüquqi vəziyyətini Konstitusiya və ya qanunlar tənzimləyir. Beləliklə, azlıqların təşkilatlarının fəaliyyətə başlaması cəmiyyətin demokratikləşdirilməsinin əlamətidir.

Azlıqların milli təşkilatlarının müxtəlifliyi ənənələrlə bağlıdır. Xüsusi etnik birliklər daha çox dini zəmində yaranır. Bu gün Azərbaycanda azlıqların təşkilatları arasında ki münasibətlər qanunla tənzimlənir.

Sovetlər Birliyi dağılandan sonra Azərbaycanda bir sıra mədəniyyət mərkəzləri yaradıldı. Milli azlıqlar tarixi, mədəni adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq naminə öz mədəniyyət mərkəzlərini yaratdılar.

Bunun nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycanda onlarla milli-mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi UNESCO-nun, Avropa Şurası

və ATƏT-in "mədəni müxtəlifliyi" dair proqramlarında fəal iştirak edir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi "Azərbaycan mədəni müxtəlifliyi" layihəsini həyata keçirir.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin "Azərbaycanda mədəni siyasətə dair milli məruzəsi" Avropa Şurasına təqdim olunmuş, bu qurumun saytında yerləşdirilmişdir.

Müxtəlifliyin vəhdəti - etnik, milli və ya konfessional fərqlərin aradan qaldırılması demək deyil. Milli və bəşərin vəhdəti, Azərbaycan xalqının ortaq formalaşmasını, etnik şüurda hər bir qatın statusunu sezməyə imkan verir, özünün real, tarixi-mədəni varlığının subyektiv olmasına şərait yaradır.

Hazırda, Azərbaycanda onlarla milli azlığın nümayəndəsi yaşayır: rus, ukrayna, tat, kürd, belorus, talış, yəhudi, türk, alman, ləzgi, tatar, avar, gürcü, saxur, udin və s. Onlar öz dillərindən istifadə edir, maddi-mənəvi mədəniyyətlərini qoruyub saxlayır, özlərinin milli-mədəni birliklərini, assosiasiyalarını və ittifaqlarını yaradırlar. Belə təşkilatlardan Talış Mədəni Mərkəzi, Kürd Mədəni Mərkəzi (Ronai), Ləzgi Mədəni Mərkəzi (Samur), Ləzgilərin Mifologiyasını Öyrənən Mərkəz, "Saxur" Mədəni Mərkəzi, Şeyx Şamil adına Avar Cəmiyyəti, Udinlərin "Orayin" Mədəni Mərkəzi, tatların "Azəri" Mərkəzi, Buduq Mədəni Mərkəzi, Azərbaycan Slavyanlarının Mədəni Mərkəzi, Rus İcması Cəmiyyəti, Xınalıq Mədəni Mərkəzi, Azərbaycan Tatlarının İcması, Azərbaycan Gürcülərinin Cəmiyyəti, Azərbaycan Ukraynalılarının Cəmiyyəti, Azərbaycan Avropa Yəhudilərinin İcması, Almanların Milli - Mədəni Cəmiyyəti, Azərbaycan Yəhudiləri Cəmiyyəti, Beynəlxalq "İudaika" Cəmiyyəti, Məhsəti Türklərinin Vətən Cəmiyyəti ni göstərmək olar.

Milli azlıqların bu və ya digər strukturları dəfələrlə hökumətdən maliyyə yardımı alıblar. Eyni zamanda, yerləşdikləri

binalara görə icarə haqqı vermirlər. Dövlət onların müdafiəsini müxtəlif formalarda həyata keçirir.

Dövlət səviyyəsində milli-mədəni cəmiyyətlərlə görüşlər keçirilir və burada milli azlıqlarla bağlı konkret problemlər operativ həll olunur. Eyni zamanda, mütəmadi olaraq elmi-praktiki konfranslar keçirilir. Onu da qeyd edək ki, bir neçə il öncəyədək Prezidentin milli məsələlər üzrə müşavirinin yanında milli azlıqlardan ibarət Məsləhətçi Şura fəaliyyət göstərib. (32.161)

Milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının keçmişinə aid olan tikililər "tarix və mədəniyyət abidələri" kimi siyahıya alınaraq dövlət tərəfindən qorunur və bərpa olunur. Məsələn, Şəki rayonunun Kiş (bərpa olunmuş abidənin açılışı 2003-cü ildə keçirilmişdir) və Qəbələ rayonunun Nic kəndindəki kilsələri göstərmək olar (Dövlətin birbaşa dəstəyi və yardımı ilə "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı 2004-2008-ci illər" və "Milli azlıqların müdafiəsinə dair" Çərçivə Konvensiyasının yerinə yetirilməsinə dair öhdəliklər çərçivəsində 2006-cı ildə alban-udin kilsəsinin açılış mərasimi keçirilmişdir). Qax rayonu ərazisində xristian kilsəsi, Masallı rayonunun Ərkivan kəndində XIX əsr məscidi bərpa olunmuşdur. Dövlət tərəfindən Qax rayonu ərazisində yerləşən Allahverdi kilsəsində "Milli azlıqların mədəniyyəti və etnoqrafiyası" adlı muzeyin yaradılması ideyası əsasında layihə hazırlanmış və həmin layihə Avropa Şurası tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdir.

Hal-hazırda, milli azlıqları təmsil edən mədəni mərkəzlər, birliklərlə bağlı mühüm işlər görülür. Məsələn, dövlət büdcəsindən maliyyələşən Qusar rayonundakı Ləzgi Dövlət Dram Teatrının və Qax rayonunda yaradılmış Dövlət Kukla Teatrının

nın maddi-texniki bazaları möhkəmləndirilmişdir. Qax rayonunun Əlibəyli kənd Mədəniyyət evində 1981-ci ildə yaradılmış və 1985-ci ildə "xalq teatri" adını almış gürcü dram dərnəyinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 dekabr 2004-cü il tarixli, 551 sayılı və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 fevral 2005-ci il tarixli, "54 S" sayılı sərəncamlarına müvafiq olaraq, dövlət statusu verilmişdir. S.Vurğun adına Rus Dram Teatrı ilə yanaşı, Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya, Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları və Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrlarındakı rus bölmələri müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirlər.

2006-cı il oktyabr ayının 16-dan 23-ə qədər UNESCO-nun Paris şəhərindəki qərargahında keçirilmiş "Azərbaycan həftəsi" adlı mədəni tədbirlər çərçivəsində Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlara aid foto-sərgi keçirilmişdir.

Bakı şəhərinin Mərkəzi kitabxanasında milli azlıqların nümayəndələri ilə iş üzrə xüsusi şöbə yaradılmışdır. Kitabxanalarda milli azlıqlara mənsub şair və yazıçıların, görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinə həsr olunmuş tədbirlər keçirilir, sərgilər təşkil olunur. Respublikamızda milli azlıqlara mənsub olan şair və yazıçıların öz dillərində nəşr etdirdikləri kitablar kitabxanalara verilir. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının fondunda udin, ləzgi və s. dillərdə kitablar kifayət qədərdir. (136)

Dövlət bu qurumları imkan dairəsində ölkə büdcəsindən və Prezident fondunun hesabına maliyyə yardımı ilə təmin edir və mənşəyindən, mədəniyyətindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün şəxslər arasında qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük və hörməti gücləndirməyə yardım göstərir. Milli azlıqların cəmiyyətin həyatında, eləcə də ölkə səviyyəsində keçirilən birgə tədbirlərdə fəal iştirakları Azərbaycanda mövcud

olan qarşılıqlı hörmətin əyani göstəricisidir.

Bu gün respublikada yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyətinin qorunması və inkişafı ilə bağlı konkret iş aparılır. Milli azlıqların mədəniyyətini, incəsənətini qorumaq, inkişafına nail olmaq, təbliğ etdirmək, qoruyub yaşatmaq məqsədilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirir. Bu məqsədlə Gürcüstan, Dağıstan, Tatarıstan respublikaları, onların ölkəmizdəki səfirlikləri ilə əlaqə yaradılmışdır. Eyni zamanda, azsaylı xalqları təmsil edən cəmiyyətlər, mədəniyyət mərkəzləri və ocaqları ilə qarşılıqlı iş qurulmuşdur. Nazirlik iş aparmaq üçün fəaliyyət proqramı tərtib etmişdir. Proqrama uyğun olaraq, xalq kollektivi bazası əsasında Qusarda Ləzgi Dövlət Dram Teatrı, Qaxda Dövlət Kukla Teatrı açılmışdır. Həmin teatrların maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir.

Respublikada 235 musiqi, incəsənət və rəssamlıq məktəbi fəaliyyət göstərir. Bakı şəhərində 39, Sumqayıt şəhərində isə 5 uşaq musiqi və incəsənət məktəbi mövcuddur. Burada milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq uşaqlar təhsil alırlar. Milli azlıqların yığcam yaşadıkları Lənkəran şəhəri, Astara, Balakən, Dəvəçi, Gədəbəy, Xaçmaz, İsmayilli, Qax, Qəbələ, Qusar, Lerik, Zaqatala, Masallı rayonlarında fəaliyyət göstərən 41 uşaq musiqi və incəsənət məktəbində 12 mindən çox yeniyetmə müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil alır.

Azsaylı xalqların mədəniyyətini geniş təbliğ etmək üçün son illərdə Xaçmaz və Lənkəran zonalarında mədəniyyət işçilərinin seminar-müşavirələri keçirilmişdir.

Şeyx Şamilin Balakəndə keçirilmiş yubiley tədbirində avar xalqının etnoqrafiyasını, incəsənətini əks etdirən sərgi təşkil edilmişdir.

Azsaylı xalqların həyatını daha geniş əks etdirmək üçün

mədəniyyət evləri nəzdindəki metodkabinetlərdə xüsusi guşələr açılmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, azsaylı xalqların folklorunun, mədəniyyətinin geniş təbliği üçün bədii özfəaliyyət kollektivlərinin repertuarının milli zəmində inkişafı üçün tədbirlər həyata keçirilir. Bu qəbildən olan bir çox xalq kollektivləri, nəinki respublikamızda, eyni zamanda, bir çox xarici ölkələrdə də məşhurlar. Saatlının "Adıgün" - türk, Cəlilabadın "Ruçeyok" - rus, Qaxın "Şividskatsa" - gürcü, Zaqatalanın "Ceyranım" - saxur, Qubanın tat, yəhudi, Qusarın "Trillo", "Şahnabat", "Mel", "Qayıbulaq", "Şahdağ", İmamqulu və Qələcuq kənd mədəniyyət evlərinin "Dustaval" və "Melodiya" - ləzgi, Laçının kürd, Balakənin "Xoylo" - avar, Lənkəranın "Şənlik", həmin rayonun "Separad" kənd mədəniyyət evinin "Bacılar" folklor mahnı və rəqs, Masallı rayonu Mahmudavar kənd mədəniyyət evinin "Halay", Lerik rayonunun "Laqutto", Astaranın "Sevinc" - talış, İsmayilli rayonu İvanovka kənd mədəniyyət evinin - malakan, Bakı şəhərindəki "Gözəlim" - tatar bədii özfəaliyyət kollektivləri bu qəbilədənir.

Azsaylı xalqları təmsil edən həmin kollektivlər nəinki rayon, eyni zamanda, respublika tədbirlərində də fəal iştirak edir, təmsil etdikləri xalqların folklorunu təbliğ edirlər.

Mədəniyyət müəssisələrində fəaliyyət göstərən bir çox azsaylı xalqlar qonşu rayonlarla yanaşı, xarici ölkələrdə də qastrol səfərlərində olurlar. Qax rayon xalq teatrının Balakən, Zaqatala, Şəki, Oğuz, Qəbələ, Gürcüstan Respublikasının Laqodexi, Marneuli, Dmanisi, Batumi, Qori şəhərlərinə, Zaqatala rayonunu "Avar", "Saxur" xalq teatri kollektivlərinin qonşu rayonlara, Lənkəran rayonunun "Şənlik", Astaranın "Sevinc", "Əfsur" talış mahnı və rəqs ansambllarının İran, Türkiyə və İraqa səfərləri olmuşdur.

Astara, Qax və Qəbələ rayonlarında milli adət-ənənələrin qorunub saxlanması sayəsində bir sıra işlər görülmüşdür. Bu rayonlarda əhalinin əsas hissəsini azərbaycanlılar təşkil etsə də, burada ləzgilər, ruslar, talışlar, gürcülər, udiylər və başqa xalqlar da yaşayırlar. Bu bölgələrdə azərbaycanlılarla yanaşı, həm də azsaylı xalqların nümayəndələri ilə bağlı tədbirlər keçirilir. Azərbaycan şairlərinin yubileyləri ilə yanaşı, gürcü xalqının nümayəndələri - İ.Çavçavadezinin, Ş.Rustavelinin və udi xalqının nümayəndəsi - Q.Voroşilin yubileyləri qeyd edilmişdir. Milli tərkibindən asılı olmayaraq, Astara rayon mərkəzi mədəniyyət evinin "Sevinc", Kokolos kənd mədəniyyət evinin "Arzu", şəhər mədəniyyət evinin "Çəsmə", incəsənət məktəbinin "Meh" instrumental ansambları, Qaxın Əli-bəyli kənd mədəniyyət evinin gürcü xoru, xalq teatri, Qaxbaş, Qax-gürcü kənd mədəniyyət evlərinin gürcü xoru və rəqs qrupu, Qəbələ rayonunda fəaliyyət göstərən folklor kollektivləri, kəndirbazlar qrupu, zurnaçılar dəstəsi, "zopu-zopu" xalq kollektivi həmin bölgədə milli adət-ənənələrin təbliğində mühüm rol oynayırlar.

Qax rayon mərkəzində keçirilən xeyriyyə marafonları, 20 yanvar və Gürcüstanda baş vermiş 9 aprel faciələrinin qeyd olunması, Astarada keçirilən "Talış toyu", "Xınayaxdı", "Biçin", "Bahar", "Dostluq görüşləri" kimi kompozisiyalar həm də milli azlıqların adət-ənənələrini təbliğ edir.

Astara rayon Mədəniyyət evinin "Sevinc" mahnı və rəqs ansamblının talış milli azlığının adət-ənənələrinin, milli rəqs və mahnılarının təbliği sahəsində böyük rolu vardır. Kollektivin Tacikistan, Qazaxıstan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Rusiya və Türkiyədə çıxışları buna əyani sübutdur.

Astara və Qax rayon tarix-diyarşünaslıq muzeylərində milli adət-ənənələri əks etdirən sərgilər təşkil edilmiş, bölgə-

də yaşayan azsaylı xalqların mədəniyyətinin təbliğinə diqqət yetirilmişdir.

Astarada "Məhsul", "Əkinçi", "Şum" bayramları, kitab sərgiləri keçirilir.

Xaçmaz rayonunun "Xəzər" xalq çalğı alətləri ansamblı, "Murad" folklor ləzgi ansamblının qonşu Dəvəçi, Siyazan, Quba, Xızı və s. rayonlarında qastrolları da maraqlandırmışdır.

Azsaylı xalqlar respublika tədbirlərində də yaxından iştirak edirlər. "Kitabi - Dədə Qorqud - 1300", Novruz bayramları, Beynəlxalq Ahıllar günü, Müstəqillik, Dirçəliş günlərinə həsr olunmuş tədbirlərdə fəallıq nümayiş etdirirlər.

"Xalqlar Dostluğu və bu gün ona münasibətimiz" mövzusunda keçirilən görüşlər çərçivəsində bir çox mədəniyyət və istirahət parkları, o cümlədən, Bakı şəhərindəki "Milli park", Şəki, Zaqatala, Lənkəran, Qusar, Quba, Balakən, Cəlilabad, Masallı mədəniyyət və istirahət parklarında azsaylı xalqları təmsil edən bədii öz-fəaliyyət kollektivlərinin çıxışları olmuşdur.

Azsaylı xalqların bir çox bədii öz-fəaliyyət kollektivlərinin rəhbərlərinə fəxri adlar verilmişdir. Məsələn, türk S.Xalidov, rus L.Laşkova, ləzgi Ş.Şərifov, talış J.Əliyev, gürcü Z.Poldaşvili "Əməkdar Mədəniyyət İşçisi" fəxri adına layiq görülmüşdür.

Milli azlıqları bədii kollektivlərinə diqqət və qayğı Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Bir çox kollektivlər nazirlik tərəfindən geyim, musiqi alətləri və texniki vasitələrlə təchiz olunmuşlar. (133)

2002-ci il 27-28 iyun tarixdə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və ATƏT-in Azərbaycandakı ofisi ilə birgə "Azərbaycanın mədəni çeşidliliyi" adlı elmi-praktiki

konfrans keçirilib. Konfransda mədəniyyət naziri Polad Bülbüloğlu və ATƏT-in Bakıdakı Ofisinin başçısı Piter Burxard çıxış edərək Azərbaycanda milli azlıqların adət-ənənələrinin vəziyyətindən danışılar. Tədbirdə, həmçinin, ölkədə yaşayan milli azlıqların mədəni mərkəzlərinin nümayəndələri çıxış edərək onlara göstərilən diqqət və qayğıdan məmnun qaldıqlarını ifadə ediblər. (134)

Burada rus icmasının fəaliyyətinə, ümumiyyətlə, bu milli azlığın ölkənin ictimai-siyasi həyatında oynadığı rola ötəri nəzər salmaq istərdik. İlk öncə qeyd edək ki, ruslar Azərbaycan millətinin tərkib hissəsi kimi iqtisadiyyata, dövlətçiliyə, elmə, mədəniyyətə və təhsilə sanballı payını vermişlər. Bakı neftçisi Nikolay Konstantinoviç Baybakovun həyatı buna bariz nümunədir. Vaxtı ilə o, Azərbaycan neft kompleksində rəhbər vəzifələrdən birini tutmuş, Neft Sənaye Xalq Komissarı, sonra SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin sədri olmuşdur.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev N.K.Baybakovun səmərəli fəaliyyətini unutmamış və 1995, 1998, 1999-cu illərdə onu şəxsən qəbul etmişdir.

Rusiya-Azərbaycan dostluq münasibətlərinin inkişafındakı xidmətlərinə görə N.K.Baybakov "Şöhrət" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

MDB sammitlərinin birinin yekunları barədə keçirilən mətbuat konfransında Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: "Azərbaycandakı ruslar mənim dostlarımdır...". Əslində, bu sözlər Azərbaycanda yaşayan hər bir millətə aid edilə bilər. (135.152)

Rus mədəniyyətinin və rus dilinin qorunması, məktəblərdə rus dilində dərslərin tədris olunması, Bakı Slavyan Universiteti kimi unikal tədris müəssisəsinin yaradılması, rus dilində qəzet və jurnalların nəşri, Bakı şəhərində A.S.Puşkinin

abidəsinin ucaldılması və sairə tədbirlər bütünlüklə Prezidentin demokratik cəmiyyət quruculuğundakı səmərəli milli siyasətini bir daha təsdiq edir.

Bir neçə il əvvəl Bakıda rus mətbuatının V Ümumdünya konqresi keçirilərkən rus dilinin millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi inkişaf etdirilməsi qərara alınmışdı. Konqres iştirakçılarının əksəriyyəti qeyd edirdi ki, Azərbaycanda rus dili özünə möhkəm dayaq tapmış və bu uğura Azərbaycan Prezidentinin müdrik siyasəti səbəb olmuşdur.

Hələ keçən əsrin 70-ci illərindən respublikada rus dilinin hərtərəfli inkişafı üçün həyata keçirilən siyasət öz bəhrəsini verməkdədir. 1970-ci ildən Azərbaycandakı orta məktəblərdə birinci sinifdən rus dili tədris edilməyə başlandı. Bu gün 400 məktəbdə dərslər rus dilində, 21 ali məktəbdən 20-də isə dərslər Azərbaycan və rus dillərində keçirilir. Azərbaycanda rus dilinə belə yüksək münasibət keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan xalqlarla sıx əlaqələr saxlamağa imkan verir.

1992-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra Qusarda Ləzgi Milli Dram Teatrı yaradılmışdır. Bundan əvvəl isə Dərbənddə ləzgi dilində teatr fəaliyyəti başlamışdı. Ağır iqtisadi vəziyyətə baxmayaraq, 1996-cı ildə teatra Prezidentin şəxsi fondundan 15 milyon manat yardım edilmişdir.

Şeyx Şamil adına Avar Mədəniyyət Mərkəzi 2007-ci ildə yaradılsa da, 2008-ci ildən fəaliyyət göstərir. Cəmiyyətin əsas məqsədi Azərbaycanda yaşayan avarların mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin, folkloru və dininin özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasına xidmət etməkdir. Bu mərkəzin nəzdində Qafqaz rəqsləri öyrədilən "Qafqaz" və qızlardan ibarət "Alazan" rəqs ansambları var. Bundan başqa, təkcə, Balakən rayon Mədəniyyət və Turizm şöbəsinin nəzdində 37 klub tipli mədəniyyət müəssisəsi, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, "Heydər

Əliyev" muzeyi, Bülbül adına Uşaq İncəsənət və Qabaqcıl qəsəbə musiqi məktəbləri, 49 kənd kitabxana filialı, mədəniyyət və istirahət parkı, Kino-Video Birliyi fəaliyyət göstərir. Bu mədəniyyət müəssisələrində çalışanların 275 nəfəri azərbaycanlı, 83-ü avar, 8-i ingiloy, 1 nəfəri ləzgi, 1 nəfəri rus, 1 nəfəri isə farsdır. Bu da Azərbaycanın beynəlmiləl bir ölkə olmasına daha bir əyani nümunədir.

Balakəndə 14 millətin nümayəndəsi yaşayır. Milli irsin qorunub saxlanması, eləcə də əhaliyə göstərilən mədəni xidmət işində rayonda yaşayan hər bir millətin adət-ənənələri təbliğ olunur. Belə ki, milli azlıqlar içərisində üstünlük təşkil edən avar xalqına məxsus Qabaqcıl qəsəbə mədəniyyət evində "Cahan" folklor ansamblı, Şambul kənd mədəniyyət evində "Qızlar" rəqs qrupu, Mahamalar kənd mədəniyyət evində "Təbəssüm" rəqs qrupu, ingiloylar yaşayan İtitala kənd mədəniyyət evində isə "Şəlalə" rəqs studiyası yaradılmışdır. Rayonda keçirilən bütün tədbirlərdə onların çıxışlarına xüsusi yer verilir.

UNESKO-nun 2005-ci il oktyabrın 20-də qəbul etdiyi "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya"ya uyğun olaraq, ölkəmizdə yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir. Bu xalqların milli mədəniyyətinin, incəsənətinin, adət-ənənələrinin və dilinin qorunub saxlanması üçün məqsədyönlü iş aparılır.

Əsrlərdən bəri Azərbaycanda yaşayan kürdlərin mədəniyyətini, tarixini öyrənmək üçün 1991-ci ildə "Ronayi" Mədəniyyət Mərkəzi yaradıldı və Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçərək hüquqi şəxs statusunu aldı. Mərkəzin məqsədi, adından göründüyü kimi, kürdlərin mədəniyyət problemləri ilə məşğul olmaq, tarixilərini, ədəbiyyatlarını, folklorunu öy-

rənməkdir. Mədəniyyət Mərkəzi yerlə təmin olunub. Vaxtaşırı mədəni tədbirlər keçirir, köçkünlər üçün əyləncəli və konsert proqramları təşkil edirlər.

"Göy qurşağı" redaksiyası tərəfindən kürd dilində bir neçə kitab buraxılıb. Prezidentin göstərişi ilə kürd dilində "Əlifba" kitabı nəşr olunub.

Ümumiyyətlə, ölkədə azsaylı xalqların bu sahədə inkişafının təmin edilməsi müstəqilliyin bərpası illərindən sürətlənməyə başlayıb. "Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətlərinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında" 1992-ci ildə verilmiş Sərəncam bir başlanğıc oldu. Sərəncamın məzmununda etnik azlıqların təhsil, mətbuat, mərkəzi televiziya və radio ilə xüsusi verilişlərin təşkili, həmfikirlik və ədalətlik, tolerantlıq və həqiqilik, bərabərlik və əməkdaşlıq hüquqları təsbit edilir.

Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi ölkəmizdə yaşayan bütün millətlərin və xalqların inkişafı üçün mühüm işlər görür. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə rəhbərliyi dövründə milli azlıqların mədəniyyətinə diqqət və qayğı xüsusi yer tuturdu. Onun bu fəaliyyəti hazırda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Əlbəttə, elə bir xalq yoxdur ki, etnik mədəniyyətin qorunması və inkişafı problemi ilə qarşılaşmasın. Bu da təbii qanunauyğunluqdur - həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, bu sahə də problemlərdən qaçılmazdır. Bu, həm də elə bir problemdir ki, həlli yollarının tapılmasına belə özünəməxsus diqqət və qayğı tələb edir. Bunun həlli yollarını tapmaq, zamanında hadisələrin xaosluq müstəviyə keçməsinin qarşısını almaq daha çox hər bir siyasi rəhbərin qətiyyətindən, iradə və əzmkarlığından, xüsusən də xalqı ümumi amal ətrafında bir-

ləşdirmək bacarığından asılıdır. Müasir Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyev tarixdə buna bariz nümunədir.

Məlumdur ki, ümumi amal insanları birləşdirir. Əsas məqsəd millətin və onun mədəniyyətinin qorunması, yeni bilgilərlə zənginləşdirilməsi, həm əvvəlki, həm də indiki nəsillər tərəfindən toplanılan biliklərin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanılması ilə bağlıdır. Həmçinin, unutmamaq lazım deyil ki, insanları birləşdirən başlıca dəyərlərdən biri də mədəniyyətdir. Azərbaycan xalqı ölkə ictimaiyyətinin əsas hissəsi olan azərbaycanlılardan və ölkənin müxtəlif guşələrində yığcam halda yaşayan 30 sayda millət və etnik qruplardan ibarətdir. Sayı, dil və dinlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar Azərbaycanın bərabər hüquqlu vətəndaşlarıdır və çoxsaylı azərbaycanlılarla bərabər, bütün vətəndaşlıq hüquqlarına malikdirlər. Onların folklor ənənələri və bilikləri ümummədəni və elmi baxımdan dəyərlidir: çünki bunlar etnik təşəkkül və inkişaf tarixi, həyat tərz, dünyagörüşü və dünyaduyumu haqqında zəngin məlumatları özündə cəmləşdirir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox region ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti ölkə mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir. Bu, regionun inkişaf edən ölkəsi kimi Azərbaycan üçün ən təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki sivilizasiyanın son iyirmi ilini müqayisə üçün götürsək, regionun digər ölkələri olan Ermənistan və İranda beynəlxalq qınaqlara baxmayaraq, bu sahədə kifayət qədər ciddi problemlər yaşanır. Məsələn, İranın cənub - şərqində Sistan və Bəlucistan vilayətində yaşayan Bəluc xalqı, şimal-şərqdə türkmənlər, Xuzistan vilayətində ərəblər, qərbdə kürdlər və o cümlədən, ölkənin şimal hissəsi olan Cənubi Azərbaycanda yaşayan 30 milyondan çox azərbaycanlılar bu

ölkədə daim təhsil, elm, mədəniyyət və s. sahələrdə etnik ayrışdırılışa məruz qalırlar.

Ermənistanda isə son iyirmi ildə bu məsələ lap biabırçı şəkildə alıb. Ermənilərin son bir əsrdə tutulduğu "Böyük Ermənistan" xəstəliyini ötən əsrin sonunda bu ölkədə yaşayan digər xalqlar üçün faciə ilə nəticələndi. Ölkənin, yalnız, ermənilərə aid olmasını əldə bayraq tutan Ermənistan rəhbərləri əsrlər boyu bu torpaqlarda yaşamış kürdlər, gürcülər və s. xalqlarla yanaşı, öz dədə-baba yurdunda yaşayan azərbaycanlıların da ölkədən kütləvi deportasiyasını təşkil etdilər. Bu ölkədə həmin xalqlara məxsus olan qədim tarixə malik milli-mədəni abidələri xarabazara çevirdilər. Ermənistanda, təkcə, azərbaycanlılara məxsus onlarla məscid, muzey, maddi abidələr və digər incəsənət resursları ermənilər tərəfindən ciddi təcavüzə məruz qaldı. Eyni zamanda, hazırda da ermənilər vaxtı ilə ölkəsində yaşamış digər etnik xalqların musiqisinə, incəsənətinə və digər mədəni resurslarına oğru əllərini uzatmaqda davam edir. Təkcə, azərbaycanlılara məxsus oğurlanan neçə-neçə xalq mahnılarının plagiat formasına "müəlliflik" edən elə ermənilərin özləridir.

Azərbaycanda isə eyni dövr ərzində öz ərazisində yaşayan digər xalqlara münasibətdə bunların əksi baş verdi. Bunu bütün dünya təşkilatlarının Azərbaycanda tolerantlığın güclü inkişafını etiraf etməsi də sübut edir.

Azərbaycanda bütün sahələrdə olduğu kimi, müstəqilliyin ilk illərindən mədəni sferalarda da etnik azlıqlarla vahid inkişaf prioriteti əmələ gəlib. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi digər dövlət orqanları ilə birlikdə bu xalqların milli mədəniyyəti, incəsənəti, adət-ənənələrin və dilinin qorunub saxlanılması üçün ciddi məqsədyönlü iş aparır. Bu tədbirlər çərçivəsində Nazirlik tərəfindən "Milli azlıqların incəsənəti festiva-

lının keçirilməsi haqqında" 1 sentyabr 2006-cı il tarixli 510 sayılı Sərəncam qəbul edilib. Bundan irəli gələrək, 2006-cı il 6-8 dekabr tarixlərində (UNESKO-nun qərarı ilə 2006-cı il Milli azlıqlar ili elan edilmişdir) respublikada ilk dəfə olaraq keçirilən "Azərbaycan - doğma diyar" devizi altında azsaylı xalqların incəsənəti festivalı respublikamızın ictimai-mədəni həyatında mühüm hadisə kimi yadda qalıb. Tədbirin həyata keçirilməsi üçün mədəniyyət və turizm naziri Əbülfəz Qarayevin imzası ilə azsaylı xalqların kompakt yaşadığı rayonların İcra Hakimiyyəti başçılarına müraciət göndərilib, festivalda iştirak edəcək bədii-özfəaliyyət kollektivlərinin yeni səhnə geyimləri ilə təmin edilməsi, onların festivalda uğurla çıxış etmələri üçün yüksək şəkildə şərait yaradılıb. Festival günlərində silsilə tədbirlər planlaşdırılaraq həyata keçirilib.

Etnik azlıq və qrupların mədəni irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, habelə, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və tarixi dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə İctimai Televiziya ilə birgə "Azərbaycan - doğma diyar" devizi altında hər iki ildən bir Azsaylı Xalqların İncəsənəti festivalı keçirilir. Bu münasibətlə respublikanın müxtəlif bölgələrindən - Lənkəran, Astara, Masallı, Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Quba, Qusar, Saatlı, İsmayilli və Şabrandan azsaylı xalqların bədii kollektivləri Bakıya dəvət edilirlər. Ümumilikdə isə festivalın 500-ə yaxın iştirakçısı olur. İctimai Televiziya festivalı ətraflı işıqlandıraraq Azərbaycanın bu palitrasını bütün dünyaya nümayiş etdirir. Azsaylı xalqların adət-ənənəsini, mətbəxini, folklorunu əhatə edən filmlər və verilişlər ingilis dilinə tərcümə olunaraq Avropa tamaşaçılarına təqdim edilir. Festivalın ən yaxşı kollektivləri Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin fəxri fər-

manları ilə təltif olunur.

2008-ci ilin oktyabr ayında II Respublika azsaylı xalqların incəsənəti festivalı keçirilib. Bu festivalda da respublikamızda yaşayan bütün azsaylı xalqlar təmsil olunub, onların təmsil etdiyi kollektivlər üç gün ərzində Azərbaycan Musiqili Komediya Teatrında öz məharətlərini göstərirlər. Tədbir qala-konsertlə başa çatıb və İctimai Televiziya tərəfindən bütünlüklə tamaşaçılara təqdim edilib. Festival çərçivəsində "Azərbaycanda azsaylı xalqların mədəni irsinin qorunması problemləri" mövzusunda Dəyirmi Masa keçirilib.

Həmçinin, nazirlik ATƏT-in və Norveç səfirliyinin dəstəyi ilə "Azərbaycanda mədəniyyət plüralizmi" layihəsini həyata keçirir. Layihədə ölkənin bütün etno-mədəniyyət rəngarəngliyinin əks etdirilməsi planlaşdırılır. Müxtəlif milli azlıqların mədəni cəmiyyətlərini onun realizasiyasına cəlb etməklə, nazirlik özünün ən mühüm strateji vəzifələrindən birini - dövlət tərəfindən mədəniyyətlərarası dialoqu inkişaf etdirmək və dəstəkləmək vəzifəsini həyata keçirir.

Ümumiyyətlə, son zamanlar Azərbaycan dövlətinin mədəni siyasətini izlədikdə etnik azlıqlarla bağlı layihələri ön planda görmək olur. Məsələn, arxeoloji qazıntıların aparılmasında, tarixi hadisələrin araşdırılmasında, bununla bağlı sənədli filmlərin çəkilməsində və s. məsələlərdə etnik xalqların tarixi və mədəni nailiyyətləri diqqət mərkəzindədir. Əlbəttə, tərkibi azsaylı xalqlardan ibarət olan bir dövlət üçün bu, ən uğurlu inkişaf yoludur.

Mədəni müxtəlifliyin dəstəklənməsi və qorunması Azərbaycanın dövlət siyasətində öz əksini tapıb. UNESCO-nun 20 oktyabr 2005-ci il tarixli "Mədəni özünümüdafiə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya"ya uyğun olaraq, Azərbaycanda yaşayan milli azlıq və etnik qrupların

mədəniyyəti, incəsənəti, adət-ənənələri və dilinin qorunub saxlanması üçün məqsədyönlü iş aparılır. Prezident İlham Əliyevin 2009-cu il 26 noyabr tarixdə imzaladığı Qanunla ölkəmiz sözügedən Konvensiyaya qoşulub.

Bu gün də Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların, etnik qrupların mədəni müxtəlifliyinin dəstəklənməsi, mədəni irsinin qorunması və təbliği ilə bağlı müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Bu xüsusda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ən böyük tədbir Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə iki ildən bir keçirilən "Azərbaycan - doğma diyar" adlı azsaylı xalqların respublika festivalıdır. Artıq üç festival keçirilib. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, milli azlıqların özfəaliyyət kollektivlərini, sənət ustalarını bir araya gətirən festival çərçivəsində müxtəlif tədbirlər keçirilir, azsaylı xalqların mədəniyyətinə dair mövzular üzrə Deyirmi masalar təşkil olunur və burada Azərbaycanın görkəmli alimləri, ölkədə fəaliyyət göstərən mədəniyyət mərkəzlərinin rəhbərləri iştirak edirlər. Bundan başqa, azsaylı xalqların həyat tərzinə, mədəniyyətinə, məişətinə dair fotosərgilər təşkil edilir, bu sərgilər xaricdə də nümayiş olunur. 2009-cu ildə belə bir fotosərgi UNESCO-nun mənzil-qərargahında keçirilmişdir.

Bu tədbirlər bir daha göstərir ki, dövlətin azsaylı xalqların mədəniyyətinin inkişafına dəstəyi onlara stimül verir. Etiraf edək ki, azsaylı xalqlarla bağlı mədəni layihələr ilk dəfə həyata keçirilməyə başlayanda yerlərdəki incəsənət kollektivləri elə də peşəkar səviyyədə deyildi. Lakin göstərilən diqqət və qayğının, aparılan əməli işin nəticəsində artıq peşəkar şəkildə formalaşan ansamblar meydana gəlib. Son illər həm rayon İcra hakimiyyətləri, həm də rayonların mədəniyyət və turizm şöbələri bu sahəyə diqqəti artırırıblar. Artıq bu kollektivlər o qədər yüksək səviyyəyə çatıblar ki, onları dünyanın

bir çox ölkələrinə müxtəlif beynəlxalq tədbirlərə göndərə bilirik. Bu da milli azlıqların mədəniyyətinin inkişafına əlavə stimül verir.

Təbii ki, qloballaşma gözəldir, bu, insanları birləşdirir. Amma bu prosesin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, bir mənfi cəhəti də özünü göstərir, bu da insanların mədəni irsini, bəzən adət-ənənələrini unutmalarıdır. Azərbaycan dövləti çalışır ki, ölkəmizdə yaşayan milli azlıqlar öz ənənələrini yaşatsınlar və Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan bu xalqların mədəniyyətləri qorunaraq nəsildən-nəsilə keçsin. Bu sahədə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə yanaşı, Təhsil Nazirliyi, digər qurumlar da müvafiq işlər görürlər.

Bu kimi məsələlərdə müəyyən bir diferensiasiyaya da diqqət yetirilir. Məsələn, Azərbaycanda ruslar, gürcülər yaşayır. Amma onların özlərinin dövləti var, mədəniyyətləri inkişaf edir. Elə xalqlar da var ki, onlar azsaylıdır, Azərbaycanda, qonşu ölkələrin ərazisində yaşayırlar. Onların mədəniyyətlərinin, adət-ənənələrinin qorunması çox vacibdir. Azərbaycanda, tarixən, bütün xalqlara, milli azlıqlara və etnik qruplara eyni - normal münasibət bəslənib. Azərbaycan dövləti ardıcıl və düzgün milli siyasət yeridib, milli azlıqların hüquqlarının təminatı sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edib. Dövlət tərəfindən atılan məqsədyönlü addımlar dinindən, millətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan xalqının bütün dövrlərdə mehriban ailə, dost, qardaş olaraq yaşamaq ənənələrini daha da möhkəmləndirib.

Azərbaycan dövləti tərəfindən mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi məqsədilə həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər ölkəmizin beynəlxalq arenada nüfuzunu artırmaqla yanaşı, xalqımızın milli həmrəyliyini daha da möhkəmləndirir və ölkəmizi mədəniyyətləri qovuşdu-

ran məkan kimi beynəlxalq aləmə təqdim edir. Bir sözlə, Azərbaycan dövlətinin apardığı milli siyasət göstərir ki, xalqlar bir-biriləri ilə mehriban yaşaya bilərlər və bu baxımdan ölkəmiz dünyaya nümunədir. (137)

2012-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda Azsaylı xalqların folkloru bölməsi yaradılıb. Bu da Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların folklor nümunələrinin qorunub saxlanılmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin elə folklor ənənələri var ki, birgə yaşayış prinsipindən irəli gələrək ümumi formaya düşməyə başlayıb. Bunların arasında başlıca olaraq toy ənənəsini göstərmək olar. Toy hər bir xalqın mədəniyyətinin, folklorunun ayrılmaz hissəsidir. Dünyanın hər yerində xalqların toy ənənələri əsrlərlə formalaşır, xalqın təmsilçisinə çevrilir. Milli azlıqların, hər mahalın, hətta, hər kəndin, elin vaxtı ilə özünə xas maraqlı adətləri indi vahid formada özünü göstərməyə başlayıb.

Əslində, elin adət-ənənələri üzrə toy-nişan və başqa yığıncaqlarda əhali onları hələ də xatırlayır, mədəniyyət evləri və klublar isə məhəlli folklor mədəniyyətindən həvəslə bəhrələnilir. Yerli ənənələrə maraq baxımından regionun bədii kollektivləri bir çox bölgələrin folklor dərnəklərindən yaxşı mənada fərqlənir və doğma mənəvi irsə sadıq qalırlar.

Azərbaycanın etnik musiqi xəritəsi ilə bağlı hazırlanan məruzənin müəllifi, etnomusiqişünas, Azərbaycan Milli Konservatoriyasının dosenti Fəttah Xalıqzadə yazır ki, azsaylı xalqların zəngin musiqi folkloru Azərbaycanın mənəvi mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

Etnomusiqişünaslıqda bu mürəkkəb və indiyə qədər öyrənilməmiş bir sahə, "Musiqi dünyası" adlı beynəlxalq elmi-publisistik jurnalın yaradıcılıq mərkəzi tərəfindən sənəşünas-

lıq doktoru, professor Tariyel Məmmədovun elmi rəhbərliyi altında həyata keçirilən "Azərbaycanın ənənəvi musiqi Atlası" layihəsinin mühüm hissəsini təşkil edir. Həmin nəhəng layihə, həmçinin, Azərbaycan musiqi folklorunun rəngarəng dialektlərini də ehtiva edir.

Elmi Tədqiqat Musiqi Kabineti (1930-cu illər), Bakı Musiqi Akademiyası və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun zəngin tarixi tərcübəsinə (1960 - 1990-cı illər) əsaslanaraq yeni layihənin müəllifləri respublikanın folklor musiqisini bütün etnik rəngarəngliyi və tarixi qatları (arxaik, ənənəvi və müasir) ilə birlikdə toplanılması və öyrənilməsi məsələsini irəli sürmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək, mərasim və mövsüm nəğmələri, layla və ağılar, lirik mahnılar və instrumental rəqs havaları hər bir mədəniyyət daxilində xüsusi təzahür formalarına malikdir. Müxtəlif xalqların folklorunda eyni janrların yeri və əhəmiyyəti də müxtəlifdir. (138)

Məsələn, ləzgilər, avarlar, saxurlar, rutullular arasında nağara-zurna dəstəsi tərəfindən icra olunan instrumental rəqs havaları aparıcı yer tutsa da, bu folklor mədəniyyətlərində mahnı janrının müxtəlif növ və şəkillərinə də rast gəlik (laylay, ağı, mərasim nəğmələri, lirik mahnılar). Bu xalqları ümumi musiqi üslubu və çalğı alətləri (nağara, zurna, balaban, tütək, sipsi, tənbur) və eləcə də, tipik melodiya formulları birləşdirir. Eyni zamanda, bəzən onlardan hər birinə məxsus fərqli çalarlar da sezilir və xüsusi tədqiqatlara mövzu ola bilər.

Ruslarla Volqa tatarları dil və din etibarını ilə bir-birindən seçilsələr də, onların tarixən sıx ictimai-mədəni münasibətləri nəticəsində solo və ya xor oxumaları, uzun nəfəsli həzin mahnılar kimi ümumi cəhətlər meydana gəlmişdir. Fərqli cəhətlərə gəldikdə tatar xalq musiqisində pentatonikanın daha

böyük və hətta həlledici rolu ilk növbədə qeyd olunmalıdır.

Ən qədim etnoslardan biri olan talışların musiqi folkloru zəngin janr və ifa xüsusiyyətləri ilə seçilir. Qadınlar tərəfindən ifa olunan nisbətən yaxşı qorunub saxlanılmış əmək, toy, mövsüm mərasim nəğmələri, "halay" mahnı-rəqsləri məlumdur. Bir çox mahnı nümunələri həm talış, həm də Azərbaycan dilində oxunur və bu mədəniyyətlərin sıx qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirir.

Azərbaycanın bütün xalqlarının zəngin musiqi irsi etnomusiqişünaslıq fikrinin inkişafı və demokratik cəmiyyətimizin həmrəyliyi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Balakən rayonunun özünəməxsus milli musiqi aləti var ki, bu da yalnız Balakən və Zaqatalada istifadə olunur. Qədim zamanlardan bu vaxta qədər balakənlilər öz əlləri ilə düzəltdiyi iki simli tamburdan el şənliklərində, tütün, yun, qarğıdalı və fındıq təmizləyən iməciliklərdə musiqi aləti kimi istifadə etmişdir.

Tamburdan həm kişilər, həm də qadınlar çalaraq laylalar söyləmiş, Balakənə məxsus yerli rəqsləri ifa etmişlər. Bu adət rayonun bir çox kəndlərində Mahamalar, Tülü, Talalar, Qabaqçöl zonalarında əsasən istifadə olunur və qorunub saxlanılır. Toy məclislərinin sonrakı günü, adət-ənənələrimizə görə "Təzə gəlin tökən çayı içmək" üçün gələn qohumlar tamburun müşayiəti ilə əylənirlər. Keçən əsrin 30-cu illərindən Balakənli söz ustası, Azərbaycan aşığılarının I qurultayının iştirakçısı aşiq Sənəmin laylaları (bayatıları) hələ də dillərdə əzbərdir.

Azərbaycan daha bir multikulturalizm nümunəsini 2015-ci il aprelində nümayiş etdirdi. Belə ki, aprelin 4-də Qusar Dövlət Ləzgi Dram Teatrı ilk dəfə dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" əsərini ləzgi dilində səhnələşdirdi. Ta-

maşanın premyerası Qusar şəhər Mədəniyyət Evinin səhnəsində qoyuldu.

Qeyd etdiyimiz kimi, azlıqların milli-mənəvi dəyərlərinin - dil, din, adət-ənənə və s. qorunub saxlanılmasında dövlətimiz üzərinə düşən, həmçinin üzərinə götürdüyü vəzifələri layiqincə yerinə yetirib, yetirir, bundan sonra da eyni qaydada, həm də daha yüksək səviyyədə bunu davam etdirəcəkdir. Yuxarıda sadaladığımız tədbirlərin mütəmadi olaraq keçirilməsi bunun bir isbatıdır. Təbii ki, bu xüsusda müxtəlif səpkili tədbirlərin keçirilməsi, heç şübhəsiz, milli azlıqların adət-ənənələrinin, bir sözlə, mədəni irsinin qorunub saxlanılmasına birbaşa xidmət göstərsə də, burada başlıca məqsəd "çoxluq və azlıq" amilinin xalqlar arasında qardaşlığa, səmimi ünsiyyətə, mehriban birgəyaşayışa maneə olmadığını, əksinə, buna stimül verdiyini göstərməkdir. Əlbəttə, mütəmadi olaraq belə tədbirlərin keçirilməsi təqdirəlayiqdir və yüksək qiymətləndirilməlidir. Buna ən çox səy göstərən ölkələrdən biri, bəlkə də birincisi elə Azərbaycandır. Bu, danılmaz həqiqətdir. Əgər, dünyaya azlıq və ya çoxluğun fərqi (sözün bütün mənalarında) hiss edilməyən ölkə nümunə olaraq istənilsə, gəlin, səmimi etiraf edək ki, o da canımız Azərbaycandır.

Milli azlıqlar və media

Azərbaycanda milli azlıqların öz məktəbləri, mədəniyyət mərkəzləri ilə yanaşı həm də çoxsaylı kütləvi informasiya vasitələri vardır.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən, 1905-1907-ci illər I Rus İnqilabı dövründə Azərbaycanda mətbuat sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrün mətbuatı, eyni zamanda, özündə müxtəlif ideyaları və baxışları əks etdirirdi.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda rus dilində qəzetlər nəşr edilməyə başladı. Artıq, 1905-1907-ci illərdə isə Azərbaycanda 70-dən çox qəzet və jurnal rus dilində nəşr edilirdi. (139.27)

Eyni zamanda, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində erməni dilində həm Bakıda, həm də əyalətlərdə bir sıra mətbuat orqanları nəşr edilirdi. Azərbaycanda gürcü dilində nəşr edilən mətbuat orqanları da var idi. (139.29)

XX əsrin əvvəllərində Bakıda polyakların da bir qəzeti öz nəşrini davam etdirirdi. "Faris" (Bakı 1907-ci il).

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan 17 ay sonra "Mətbuat Nizamnaməsi"nin qəbulu ölkədə mətbuatın inkişafı üçün bütün maneələri aradan götürdü. Nəinki maneələri aradan götürdü, həmçinin, mətbuat azadlığının həyata keçirilməsini reallaşdırdı. Professor Şirməmməd Hüseynovun hesablamalarına əsasən, müstəqillik (1918-1920) illərində ölkə ərazisində 150-yə qədər mətbuat orqanı nəşr olunurdu. Bunların 60-dan çoxu Azərbaycan, 70-dən çoxu rus, təxminən, 14-15 mətbuat orqanı isə digər dillərdə çap olunurdu. Azərbaycan dilində çap olunan mətbuat orqanlarından

"Azərbaycan", "Azərbaycan fəqərəsi", "Al bayraq", "Açıq söz", "Bəsirət", "Qardaş köməyi", "El", "Zəhmət sədası", "Gənc işçi", "Gələcək", "Millət", "Türk sözü", "Həqq sədası", "Xalq sözü", "Zəhmət həyatı", "Şeypur" və s. adları çəkmək olar. 1918-1920-ci illərdə müxtəlif mövqedə olanların 7-8 mətbuat orqanı nəşr olunurdu. ("Yedinaya Rossiya", "Znamya truda", "İskra", "Naşe vremya", "Vperyod" və s.). Bu göstərici də mətbuat azadlığının Azərbaycanda necə yüksək səviyyədə həyata keçirilməsindən xəbər verir. (139.26,27)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci ilin sentyabrında verdiyi Fərmanın 10-cu bəndində bildirilir ki, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkəti Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların və etnik qrupların ədəbiyyatını, folklorunu, əmək və həyatını işıqlandıran teleradio-proqramları təşkil etsin, habelə ləzgi, talış və kürd dillərində "Respublika yenilikləri", yerli radioqovşağı ilə azsaylı xalqların dillərində gündəlik verilişlərin getməsinə təmin etsin.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra milli azlıqların mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti ardıcıl və davamlı olmuşdur. Onlardan bəzi nümunələri təqdim edirik: "Ok" (rus dilində), "Talışi sədo" (talış dilində), "Dengü kurd" (kürd dilində), "Samur" (ləzgi dilində), "Şəlalə" (Qaxda nəşr olunur, gürcü dilində yazılar çap edir) və s. (139.30)

Ölkəmizdə milli azlıqların məsələləri ilə məşğul olan 50-dək qeyri-hökumət təşkilatı, mədəniyyət mərkəzləri, xeyriyyə cəmiyyətləri və s. ictimai birliklər fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda yaşayan etnik icmaların dilində 15, rus dilində isə 30-dan çox qəzet və jurnal nəşr olunur. Telekanallarda milli azlıqların etnik mədəni həyatı, etnoqrafiyası barədə müntəzəm materiallar hazırlanır. Milli azlıqların sıx yaşadığı 5 bölgədə isə yerli teleradio kanalları fəaliyyət göstərir.

"Araz" radiosunu da bu problemlərə daim diqqət ayırır. Onun dalğalarında müxtəlif dillərdə sisteməlik olaraq yeniliklər verirlər. Belə ki, rus dilində - hər gün, gürcü dilində - 2, 4 və 6-cı günlər, kürd dilində - 2 və 4-cü günlər, talış dilində - 2 və 4-cü günlər, erməni dilində - 1 və 6 günlər verilişlər efiyə gedir.

Milli azlıqların yayım vasitələrindən istifadə hüquqları isə beynəlxalq sənədlərdə, istərsə də ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən telekompaniyaların (əsasən, dövlət və ictimai) fəaliyyət proqramlarında geniş əks olunub. Məsələn, İsveç İctimai Televiziya Kampaniyası Nizamnaməsinin proqram bölməsində USVT-nin (qısaldılmış adı) müxtəlif keyfiyyətli proqramları əks etdirməsi nəzərdə tutulub. Proqramlar var qüvvəsi və rəngarəngliyi ilə əhalinin əksər təbəqələrini əhatə etməlidir. Milli azlıqlarla bağlı proqramlar elə vaxtda verilməlidir ki, ona hamı baxa bilsin. İmigrantlar və azlıqların dillərində xidmətlərə gəldikdə isə bunlara da ciddi fikir verilir. (140)

2001-ci il mayın 14-də Avropa Şurasının təşəbbüsü ilə "Zuğulba" Gənclik və Turizm İstirahət Mərkəzində "Etnik qruplar arasında dialoq" mövzusunda Dəyirmi Masa təşkil olunmuşdu. Avropa Şurasının "İnamın yaradılması" Proqramı çərçivəsində keçirilən toplantıda Azərbaycanda yaşayan bir çox azsaylı xalqların mədəniyyət mərkəzlərinin rəhbərləri də iştirak etmişlər. Əcnəbi qonaqların toplantı iştirakçılarına "Azərbaycanda milli azlıqların elektron KİV açmağa hər hansı bir maneə varmı" sualına "yox", deyərək milli azlıqların nümayəndələri tərəfindən birmənalı cavab verilmişdir. Göründüyü kimi, dövlət onlara azad mətbuat yaratmaqda belə heç bir maneə yaratmır. Hətta, birbaşa dövlətin orqanı kimi işıq üzü görən rəsmi qəzetlərdə də milli azlıqların məişəti, adət-ənə-

nələri haqqında materiallar çap olunur.

Televiziya və radio yayımında müxtəlif dillərin istifadəsi və yaxud cəmiyyətin, habelə, onun ayrı-ayrı təbəqələrinin sosial, elm, təhsil, mədəniyyət, əyləncə və digər sahələrdəki ümumi maraqlarını təmin etməyə, söz və fikir azadlığını, müxtəlif baxış və əqidələri əks etdirməyə yönəlmiş, doğru məzmunlu, tarazlaşdırılmış informasiyalar hazırlamaq, bu informasiyaları yayımlamaq məqsədi ilə 28 sentyabr 2004-cü il tarixində "İctimai televiziya və radio yayımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul olunmuşdur. Həmin Qanunun 12.3-cü və 13.2-ci maddələrinə əsasən, ictimai yayım proqramlarına Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan milli azlıqların dillərində verilişlər də daxil edilir. Proqramlar milli-mənəvi dəyərləri, milli adət və ənənələri, mədəniyyət və incəsənətin bütün rəngarəngliyini özündə əks etdirməlidir.

"Kütləvi İnformasiya Vasitələri haqqında" Qanunun 10-cu maddəsinə əsasən, milli, irqi, sosial ədavəti, yaxud, dözülməzliyi təbliğ etmək məqsədilə KİV-dən istifadəyə yol verilmir.

"İctimai televiziya və radio yayımı haqqında" Qanunun 7.0.7-ci maddəsinə uyğun olaraq, dini və irqi ayrı-seçkiliyi təbliğ edən proqramların yayımlanmaması ictimai yayımçının vəzifəsi kimi müəyyən olunmuşdur.

"Televiziya və radio yayımı haqqında" Qanunun 11.5-ci maddəsinə müvafiq olaraq, teleradio yayımı sahəsində Milli Televiziya və Radio Yayımaları Şurası belə təbliğatın yol verilməməsinə nəzarət edir.

İctimai Televiziya yaranan gündən bu şirkətdə Milli Azlıqlar üçün Verilişlər Departamenti fəaliyyət göstərir. Azərbaycan dövlətinin demokratik və tolerant siyasətinin nəticəsidir

ki, ölkə tele-məkanında ilk dəfə olaraq, məhz, İctimai Televiziya ölkədə yaşayan xalqların və etnik qrupların maddi mədəniyyət nümunələrini, milli məişətini geniş ictimaiyyətə çatdırmaqla televiziya uzun əsrlər boyu ölkəmizdə yaşayan, hətta, onun bir və bir neçə kəndində məskunlaşan, sayı bir neçə mindən artıq olmayan bu zəngin etnik müxtəlifliyi dünya ictimaiyyətinə ünvanlayır. Bundan başqa, Departamentin təqdimatında "Körpü", "Bura vətəndir", "Danışan tarix" və s. verilişlər də tamaşaçılar tərəfindən maraqla izlənilir.

"İctimai Televiziya və Radio" cəmiyyətin bütün təbəqələrinin maraqlarını ifadə edən, tamaşaçıya və dinləyiciyə, yalnız, həqiqəti çatdıran, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına və siyasi plüralizmə əsaslanan kütləvi informasiya vasitəsi olduğuna görə, ölkə tele-məkanında ilk dəfə olaraq, məhz, İctimai Televiziya milli azlıqlar üçün müxtəlif məzmunlu və formatlı verilişlər yayımlanırdı. İstedadlı jurnalistlər və rejissorlar tərəfindən hazırlanan verilişlərdə milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların tarixi, adət-ənənəsi, dini, dili, mədəniyyəti, folkloru, mətbəxi haqqında məlumatlar geniş əksini tapırdı. Azərbaycanın etnik xəritəsində xüsusi yeri olan və ölkəmizin Şimal bölgəsində yaşayan ləzgilər, tatlar, Cənub bölgəsində yaşayan talışlar, etnik rəngarəngliyinə görə fərqlənən Zaqatala və Qax rayonlarında yaşayan avarlar, ingiloylar, axaxlar, Azərbaycanın Qafqaz dilləri ailəsinin ləzgi qrupuna daxil olan saxurlar, Qəbələ rayonunda yaşayan udinlər, əsrlər boyu Azərbaycan xalqı ilə qardaşlıq və dostluq şəraitində yaşayan dağ yəhudiləri, XX yüzillikdə ağır məhrumiyyətlərlə qarşılaşan, bir neçə dəfə deportasiyaya məruz qalan vətən, yurd sevgisi ilə yaşayan Axıska türkləri, ölkəmizdə yaşayan milli azlıqların nümayəndələrindən olan ruslar, ukraynalılar, polyaklar, almanlar, gürcülər, tatarlar, eləcə də taleyini əbədi

olaraq yurdumuza bağlayan digər xalqlar haqqında hazırlanan verilişlər, təkcə, həmin xalqların nümayəndələri tərəfindən deyil, bütövlükdə, cəmiyyətimiz tərəfindən də çox maraqla qarşılanırdı. (146)

Sonralar bir müddət müəyyən səbəblərdən bu cür verilişlərin hazırlanmasında fasilə yaranmışdı. Lakin son aylarda efirə vəsiqə qazanan bir sıra maraqlı proqramlar sırasında azsaylı xalqlarla bağlı verilişlərə də geniş yer verilir. Artıq, yənidən ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların və milli azlıqların adət-ənənələri, eləcə də onların musiqiləri geniş təbliğ olunur. "Yeni Gün" səhər proqramında hər gün saat 9.50-də ölkəmizdə yaşayan müxtəlif xalqların dillərində mahnı çaləngi təqdim edilir. Onu da qeyd edək ki, Şirkətin "Çarçifilm" Departamentinin əməkdaşları demək olar ki, hər ay azsaylı xalqların həyatı, mədəniyyəti və məişəti mövzusunda filmlər hazırlayır, tamaşaçılara təqdim edirlər.

"Televiziya və radio yayımı haqqında" Azərbaycan Respublikasının 25 iyun 2002-ci il tarixli Qanununa əsasən, ölkə ərazisində teleradio yayımı bu Qanuna uyğun olaraq verilən xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilir və xüsusi razılıq (lisenziya) teleradio yayımı sahəsində yeganə hüquqi şəxs olaraq özündə, həmçinin, teleradio yayımının dili (dilləri) haqqında məlumatı əks etdirir.

Azərbaycanda milli azlıqların dillərinin qorunmasında, millətlərarası dözümlülüyün yaradılmasında informasiya vasitələrinə böyük rol ayrılmışdır. Milli azlıqların kompakt yaşadığı bölgələrdə yerli televiziya kanalları fəaliyyət göstərir və dövlət büdcəsi ilə maliyyələşən müntəzəm radio verilişləri yayımlanır (avar, gürcü, kürd, ləzgi, rus, erməni, talış və s. dillərdə). Eyni zamanda, həmin dillərdə qəzet və jurnallar nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 5

avqust tarixli 108 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 avqust tarixli 355 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)" kimi sənədlərin qəbulu Azərbaycan dilinin gücləndirilməsinə yönəlmiş qanunvericilik tədbirləri kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Sözügedən Proqramın 2.2-ci bəndinə müvafiq olaraq, bu proqramda qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq və vahid informasiya mühitindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün tədris prosesində Azərbaycan dilində istifadə edilən müasir elektron tədris materiallarının, elektron dərsliklərin, elektron kitabxanaların, rəqəmli tədris resurslarının işlənilib hazırlanması, yayılması, tətbiqi və Azərbaycan dilində olan tədris və elmi-metodiki nəşrlərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsi üzrə terminologiyanın hazırlanması və elmi dövriyyəyə daxil edilməsi zəruri hesab olunmuşdur.

Azərbaycanda 16 yerli telekanal (bunlardan 2-si dövlət, 14-ü isə özəl telekanaldır), 9 yerli radiostansiya (2-si dövlət, 7-si isə özəldir), 5 xarici telekanal (2-si rus, 3-ü türk) və 5 xarici radiostansiya ("Azadlıq", "Amerikanın səsi", "Bi-Bi-Si", "Rossiya", "Frans-press") fəaliyyət göstərir. Bunlardan Azərbaycan Dövlət radiosu ilə milli azlıqların dillərində aşağıdakı həcmdə verilişlər yayımlanır: Bir ay ərzində talış dilində 1 saat 20 dəqiqə, kürd dilində 1 saat 20 dəqiqə, ləzgi dilində 1 saat 20 dəqiqə, gürcü dilində 2 saat 40 dəqiqə, erməni dilində 1 saat 30 dəqiqə, rus dilində 15 saat verilişlər yayımlanır.

Azərbaycanın dövlət televiziyası olan AzTV-1-də rus dilində 1 ay ərzində 15 saatdan çox xəbərlər proqramı efirə veri-

lir.

Bütün ölkə ərazisində yayımlanan özəl kanallardan "ANS", "Lider", "Azad Azərbaycan" və "Space" kanallarında rus dilində yayımlanan verilişlərin həcmi gün ərzində yayımlanan verilişlərin 25-30%-ni təşkil edir. Regional telekanallarda (10 regional kanal var) rus dilindəki verilişlərin həcmi 25-40% təşkil edir.

Milli azlıqların kompakt şəkildə yaşadığı rayonlarda - Xaçmazda "Xaçmaz TV", Qubada "Xəyal TV" və "Qütub TV", Lənkəranda "Cənub TV", Zaqatalada "Aygün TV" adlı yerli telekanallar fəaliyyət göstərir.

Balakən rayonunda yerli radio ilə avar dilində, Xaçmaz rayonunda isə ləzgi və tat dillərində verilişlər yayımlanır.

Bunlardan əlavə, istər dövlət, istərsə də özəl teleradio kanallarında musiqili, sənədli və etnoqrafik xarakterli verilişlərdə milli azlıqların dillərindən geniş istifadə olunur.

Milli Televiziya və Radio Şurası ölkədə yayımlanan teleradio yayımçılarına milli azlıqların hüquqlarına hörmətlə yanaşmağı tövsiyə edir, yeni yaranacaq teleradio kanallardan milli azlıqların dillərindən istifadəyə meylli yayımçılara üstünlük verir. (141)

Avropa Komissiyasının maliyyələşdirdiyi "Cənubi Qafqaz əlaqələri və vətəndaş həmrəyliyi" layihəsi (990355) çərçivəsində ölkə mətbuatında milli azlıqlar haqqında dərc olunan materialların sayı və mahiyyəti ilə bağlı 2002-ci il 1 - 31 dekabr və 2003-cü il 15 yanvardan 15 fevrala qədər monitoring aparılıb. Monitoring zamanı məşhurluq reytinginə və bu mövzuya daha çox müraciət etmələrinə görə 8 qəzet tədqiq olunub. Bunlar - "Xalq qəzeti" və "Yeni Azərbaycan" (iqtidar), "Azadlıq" və "Yeni Müsavat" (müxalifət), "Şərq", "525-ci qəzet", "Zerkalo", "Exo" (sonuncu iki qəzet rus dilində nəşr

edilir) qəzetləridir. Təhlil üçün elektron KİV-lər sırasından dövlət telekanalı olan AzTV-1 və Araz radiostansiyası, müstəqil telekanallardan isə ANS və Space seçilib.

Qəzetlərdəki xəbərlər, reportaj, analitik məqalələr, öçerk-lər, müsabiqələr, müraciətlər, mətbuat konfransları və s. tədqiq olunub. Teleradio kanallarında isə informativ - analitik, hüquqi, siyasi, tarixi - mədəni proqramlar və mətbuatın şərh-i və s. araşdırılıb.

Monitoring zamanı aydın olub ki, 2002-ci ilin 1 - 31 dekabr tarixlərində "Xalq qəzeti" 21, "Yeni Azərbaycan" qəzeti 7, "525-ci qəzet" 30, "Şərq" 15, "Exo" 38, "Zerkalo" 18, "Yeni Müsavat" 31, "Azadlıq" qəzeti 18 dəfə öz səhifələrində müxtəlif xarakterli materiallar yerləşdiriblər. Burada onların ümumi-nəzəri və tarixi materialları ilə yanaşı, etnik və dini ümumiliklərin müasir vəziyyəti, ictimai təşkilatların tədbirləri haqqında məlumat və s. verilib.

Elektron KİV-lərə gəlinə, 2003-cü il 15 yanvardan 15 fevraladək milli azlıqlarla bağlı verilişlərin ümumi miqdarı "AzTV-1"də 30, "Araz" radiostansiyasında 39, "ANS"də 10 və "Space"də 28 olub.

Göründüyü kimi, etnik problem Azərbaycan KİV-ləri üçün prioritet mövzu deyildir. Azərbaycan KİV-ləri öz materiallarında bu və ya digər dərəcədə bütün əsas etnik problemlərə diqqət ayırırlar. Burada kürdlər, ləzgilər, yəhudilər, talışlar haqqında tez-tez məlumatlar verilib. Avar, tat, saxur, ingiloy, gürcü, alman və başqaları haqqında 1-2 material qeyd olunub. (142)

Məsələn, "Zerkalo" qəzetinin 10 dekabr 2002-ci il tarixli sayında yazıçı və jurnalist Vlaidir Flomer ilə "Soxnut" təşkilatının keçirdiyi görüşün reportajı verilmişdir. Burada qeyd olunur ki, Azərbaycan yəhudilərin yaşaması üçün dünyanın ən

təhlükəsiz və sakit ölkələrindən biridir, bu millətin və əhəlinin nümayəndələri bir-birinə hörmət və məhəbbətlə yanaşırlar. Ümumdünya Yəhudi Agentliyinin direktoru Gior Rommun söylədiyi "Azərbaycan - yəhudilər üçün əlverişli ölkədir" ifadəsi "Zerkalo" qəzetinin başlığına çıxarılmışdır. G.Rommun sözlərinə görə, Quba rayonunda ən qədim yəhudi icması yaşayır, onun yaşı 1600 ildir: "Mən, Qubaya məhz onun üçün getmişdim ki, görüm, oradakı yəhudilərin özəlliyinin qorunub saxlanması üçün yəhudi dövləti nə edə bilər". (143)

Təhlil olunan qəzet və teleradio kanallarının əksəriyyəti Avropa Şurasının Azərbaycan üzrə məruzəçisi Martines Kassinin mətbuat konfransında dediyi sözləri veriblər: "Mən görüşlər zamanı 100% əmin oldum ki, Azərbaycandakı etnik azlıqlar özlərini ölkənin tam hüquqlu vətəndaşı hesab edirlər. Onlar vəziyyətlərindən razıdırlar. Öz mədəni irsini qorumaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti ilə əməkdaşlıq edən udinlər yaxşı əyani nümunədirlər. Azərbaycan hökuməti onların mədəniyyətinin inkişafı üçün vəsait ayırır". (137)

Keçən əsrin otuzuncu illərində Lənkəran şəhərində yerli radio talış dilində efirə çıxır və "Sıə tolış" adlı yerli qəzet də talış dilində nəşr edilirdi. Astara, Lerik və Masallı rayonlarının yerli qəzetləri də Azərbaycan və talış dilində nəşr olunurdu. Bakıda, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının nəzdində azlıqda qalan xalqların dillərində kitabların nəşri ilə bağlı ayrıca şöbə yaradılmış və bu şöbə talış dilində yüzlərlə elmi və bədii kitablar nəşr etdirmişdir. (59)

"Samur" qəzetinin 30 may 2009-cu il sayında Gənclər və İdman Nazirliyi tərəfindən Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Mədəniyyət Mərkəzində "Azərbaycan bizim ümumi evimizdir" devizi altında ölkədə yaşayan xalqların və etnik qrupların yaradıcı gənclərinin iştirakı ilə keçirilən festival haqqında mə-

qalə yerləşdirilib. Məqalədə deyilir: "Bir-birindən maraqlı və rəngarəng nömrələr təqdim edən ləzgi, yəhudi, rus, tatar, ingiloy icmalarının musiqi kollektivləri öz maraqlı çıxışları ilə zala xoş ovqat gətirdilər. Mahnı və rəqslər alqışlarla qarşılandı. Ən gurultulu alqışları isə "Suvar" Ləzgi Mahnı və Rəqs Ansamblı qazandı. Ansamblın qızlarının ifa etdikləri "Pərizadə" xalq mahnısı və rəqsi, eləcə də, oğlanlar qrupunun "İgidlər" rəqsi yaxşı qarşılandı. Peşəkarlıq nümayiş etdirən kollektivlər arasında Qusar rayonunun "Qayı bulaq" ansamblı və "Lezginka" rəqs qrupu xüsusi ilə seçilmişdir. (144)

"Aziz" Azərbaycan-İsrail Dostluq Cəmiyyəti "Azərbaycan-İsrail" adlı qəzet, Qırmızı Qəsəbədəki "Yedinstvo" ("Birlik") cəmiyyəti isə "Qudyal" adlı jurnal nəşr edir.

Azərbaycanda "Kürdün səsi" - "Dənqeyi kürd" adlı qəzet nəşr olunur. Onun baş redaktoru Respublika Ağsaqqallar Şurasının üzvü, filologiya elmləri namizədi Şamil Əsgərovdur. Qəzetdə kürd ədəbiyyatı, tarixi ilə bağlı yazılar, şerlər verilir.

"Kürdün səsi" qəzetinin oktyabr 2002-ci il tarixli sayında Qubadlı rayonunda anadan olan görkəmli ziyalı Əli Əmiraslanov barəsində geniş məqalə dərc olunub. Məqalədə Ə.Əmiraslanovun həyat və fəaliyyəti oxucuya çatdırılır. (145)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 31 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyasının "Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyinin sahələri" (V) bölməsində dövlətin, əsasən, hansı sahələr üzrə proqram və layihələrin həyata keçirilməsini dəstəklədiyi xüsusi qeyd olunur. Burada da "Dini və milli tolerantlıq, millətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi" xüsusi bənd kimi göstərilir. 2009-cu ildən bu günədək ildə iki dəfə (Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Gü-

nü və Yeni il, Novruz bayramı) jurnalistlər üçün fərdi müsabiqə zamanı "Dini və milli tolerantlıq, millətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi" mövzusunda yüzlərlə məqalə təqdim olunmuşdur. Bu yazılar, eyni zamanda, müəlliflərin çalışdıqları KİV-lərdə işıq üzü görmüş və bilavasitə ictimaiyyət tərəfindən oxunmuşdur. (151)

Azərbaycan türkü ilə ləzgilərin mehriban yaşamasını istəməyənlərin iradları da gülünc təsir bağışlayır. Məsələn, ləzgi toylarında türk musiqisinin səslənməsini də ləzgilərin hüquqlarının pozulması kimi dəyərləndirən müəllif (Ləzgi Allan) Azərbaycanda yaşayan ləzgilərin 90 faizinin özünü Azərbaycansız təsəvvür etməməsindən təəssüflənir, onların Şimal ləzgilərinə, "Ləzgistan"a, "ləzgi bayrağı"na rişxənd etdiklərini, Qarabağda vuruşduqlarından qürurla danışdıqlarını heç cür özünə sığışdırma bilmir və onların arasında təbliğat işini gücləndirməyi zəruri hesab edir.

Əlbəttə, bu kimi hallar müxtəlif sosial şəbəkələrdə də kiçik-kiçik qruplar halında müzakirə olunur. Sosial şəbəkələrdə bu kimi hallara qarşı konkret mübarizə aparılmalı, gənclərin, xüsusən də milli azlıqların ailələrində böyüyən gənclərin beynləri separatist meyllərdən qorunmalıdır. Unutmayaq ki, Azərbaycan bizim hamımızın - azlığından və ya çoxluğundan asılı olmayaraq, burada yaşayan bütün xalqların - ümumi Evidir. Onu sevə-sevə qorumaq, qoruyaraq sevmək hər bir kəsin başlıca qayəsi olmalıdır. Vahid amal uğrunda çiyin-çiyinə yaşayıb mübarizə aparmaqdan - səndən heç nəyini əsirgəməyən müstəqil bir dövlətin azad vətəndaşı olmaqdan insana qürur gətirəcək, düşünürəm ki, heç nə ola bilməz.

Milli azlıqların dini etiqad azadlığının təmin edilməsi

Azərbaycan bir çox millətlərin və dini konfessiyaların dinc yanaşı yaşamasının unikal nümunəsidir. Heç şübhəsiz ki, bu ənənənin kökləri tarixin dərinliklərinə gedib çıxır. Hələ eramızın birinci yüzilliyinin ortalarında xristianlığın ilk ardıcılıarı Azərbaycana pənah gətirmiş və sonradan burada yaranan Alban kilsəsinin əsasını qoymuşlar.

Ölkə əhalisinin 96%-ni müsəlmanlar, 4%-ni isə digər dinlərin nümayəndələri, o cümlədən, protestantlar, pravoslavlar, alban-udin kilsəsi nümayəndələri, yəhudilər, bəhailər, molokanlar və krişnaidlər və s. təşkil edirlər.

Azərbaycan ərazisində istər dövlət qeydiyyatından keçmiş, istərsə də qeydiyyatı olmayan fəaliyyət göstərən bütün dini icmalar arasında qeyri-islam təmayüllü dini icmalar cəmi 2% (protestantlar - 0,85%, pravoslavlar - 0,25%, yəhudilər - 0,46%, bəhailər - 0,19%, molokanlar - 0,19%, krişnaidlər - 0,06%) çəkiyə malikdirlər.

Bu gün dünyada qorxulu bir tendensiya qara kabus kimi başımız üzərində dolanmaqdadır. Dinlərarası ədavət toxumu səpmək istəyənlər yorulmadan "fəaliyyət dairələrini" genişləndirməkdədirlər. "Əl-Qaidə", "Taliban", "Əl-Nisra", "İŞİD"... bu "fəaliyyətin" cürcətiləridir. Onlar unudurlar ki, bütün səmavi dinlərin əsas vəzifəsi insanları saflığa, paklığa, düzgünlüyə - insanlığa səsləməkdən ibarətdir. Heç bir din, xüsusən də bütün bəşəriyyətə ünvanlanan İslam dini insanlar arasında ədavət toxumu səpilməsinə, yeni-yeni münaqişə ocaqlarının yaranmasına, günahsız insanların qətlə yetirilməsi-

nə əsla haqq qazandıra bilməz. Əksinə, bu kimi hallar qətiyyətə pislənilib və lənətlənib. Görünür, bütün bunların əksini etmək "böyük maraqların" öz dövlət marağındadır. Amma unudurlar ki, bunun əks "bumeranq effekti" daha amansız olur. Tarix dəfələrlə buna şahidlik edib.

Böyük zəka sahibləri, görkəmli dövlət və ictimai-siyasi xadimlər dini dəyərlərə həmişə yüksək önəm veriblər, onu düzgün qiymətləndirməyi bacarıblar. "Qurani-Şərifin bizə verdiyi tövsiyələr, dərs, göstərdiyi yollar paklığa, düzlüyə, doğruluğa, sədaqətə, qəhrəmanlığa, cəsarətə, cəsurluğa dəvət edən tələblərdir, tövsiyələrdir". Bu fikirlər xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevə məxsusdur. O, dinimizin saflığının qorunub saxlanılmasında olduqca böyük işlər görmüşdür. Ümummilli liderin dini-mənəvi dəyərlərə qayğısı bu gün də, yəni onun yoxluğunda da hiss olunmaqdadır. Ulu öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin bu gün dinə, dini dəyərlərə, dinدارlara olan münasibəti, dini abidələrin qorunub saxlanılmasında, bərpa edilməsində, yenilərinin tikilib istifadəyə verilməsində gördüyü işlər fikrimizin təsdiqi kimi də qəbul oluna bilər.

Azərbaycan ərazisində yaşayan çoxsaylı etnik və dini qruplar arasında möhkəm əlaqələrin formalaşmasında onların tale ümumiliyi amili də böyük rol oynamışdır. Tarix boyu Azərbaycanda yaşayan xalqlar dəfələrlə qüdrətli dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşmüş və yaranmış şərait onları, dünyagörüşlərindəki fərqlərə baxmayaraq, biri-digərinə yaxınlaşmağa vadar etmiş, bir-biri ilə yaxın ünsiyyətdə olmuşlar.

Ölkəmiz demək olar ki, hər il dinlərarası dialoqun vacibliyi haqqında keçirilən beynəlxalq konfranslara, elmi simpoziumlara və s. tədbirlərə ev sahibliyi edir. Bu baxımdan, Azərbaycan dini sərbəstlik və tolerantlığa görə qabaqcıl dün-

ya ölkələrinə əsl nümunə ola bilər. Respublikamızın müstəqil dövlətçiliyi bərpa olunduqdan sonra, mədəniyyətimizə təsir edən müxtəlif amillərdə Şərq və Qərbin sintezi və ahəngini qoruyub saxlamaqla, islam və mədəniyyətin əsrlərin sınağından çıxmış qarşılıqlı təcrübəsi bizim üçün böyük örnekdir.

Müxtəlif mədəniyyətləri və sivilizasiyaları dini mənsubiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirmək adət halını almışdır. Belə olduğu təqdirdə də dinlərarası fərqlərin daha çox qabarılmasının şahidi oluruq. Halbuki, yalnız dini təsəvvürlərin müqayisəli təhlili əsasında müxtəlif mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoqun mühüm tərkib hissəsi kimi dinlərarası dialoq prosesinin bəşəriyyət üçün köklü şəkildə fərqli perspektivlərini müəyyən etmək mümkündür. (148)

Dini sahədə dialoq həm bir dini sistem daxilində, həm də müxtəlif (burada, yalnız, monoteist dünyagörüşlü) dinlərarası baş verən bir prosesdir. Deməli, ünsiyyətqurma metodu kimi dini dünyagörüş daşıyıcılarının həm daxili, həm də xarici münasibətlər sistemində dialoq və əməkdaşlığa ehtiyacları qaçılmaz bir zərurətdir. Lakin bu və ya digər dini sistemdə dialoq və əməkdaşlıq üçün hansı zəminin mövcud olmasının din mənsublarının fəaliyyətlərində əsas təşkil edərək araşdırılması böyük əhəmiyyətə malik bir məsələdir.

Dini dünyagörüşdə dialoq və əməkdaşlıq məsələləri mürəkkəb, bəzən də müəmmalı görünsə də, aşağıdakı amillərin nəzərə alınması zəruridir:

- Dinlərarası dialoq prosesinin dini və siyasi aspektləri bir-birindən fərqləndirilməlidir. Çünki dinlərarası dialoqun dini aspekti yalnız eyni tipli müxtəlif dini sistemlər arasında gerçəkləşdirilməsi mümkündür;

- Eyni tipli müxtəlif dini dünyagörüşlərin məzmun və mahiyyəti bu dinlərə mənsub insanların qarşılıqlı münasibətlərin-

də dialoq və əməkdaşlıq meyarı kimi çıxış edə bilər. Halbuki, dinlərarası dialoqun siyasi aspektinə görə, bu prosesin müxtəlif tipli dinlər arasında da gerçəkləşdirilməsi zərurəti qaçılmazdır;

- Dini dünyagörüşdə dialoq və əməkdaşlıq məsələsi təkcə dinlərarası problem olmayıb, tarixi inkişaf prosesində hər bir dini sistemdə münafiqə və fikir ayrılığı üçün də aktualdır. Məhz, dini dünyagörüş daxilindəki ifrat təəssübkeşlik və fanatizm hallarını aradan qaldırmaq, habelə, bir din mənsublarının başqa din mənsubları ilə dialoq və əməkdaşlıq mühitini təmin etmək üçün dözümlülük mədəniyyəti "açıq cəmiyyət"i təmin edən şərtlərdəndir;

- Dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq sekulyar əsaslarla ümumbəşəri, humanist dəyər, mənəvi birliyə dəvət səciyyəsi daşmalıdır. (149)

"İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda keçirilən Beynəlxalq simpoziumda Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: "Dünyada bir çox böyük dinlər mövcuddur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar, İslam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda, heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq İslam dəyərlərinin xüsusiyyətidir. Bu, tarix boyu Azərbaycanda da, Qafqazda da öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda İslam dini ilə yanaşı, xristian dini, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənzərə var. Həsab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən ki-

məsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar". Ümummilli liderin fikirlərindən aydın olur ki, heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacağıq və bu mənəvi mənbə-lərimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq.

Sovet rejiminin dağılması regionda dini dözümlülük ənənə-ləri üçün əsl sınağa çevrildi. Bu proseslərin nəticəsində keç-miş müttəfiq respublikaların xalqları müstəqilliklə yanaşı, əsl dini etiqad azadlığı da əldə etdilər. Azərbaycandakı mövcud tolerantlığın əsasları üçün ən böyük təhlükəni erməni təcavü-zü yaradırdı. Onların bu işi minlərlə dinc sakinin ölümünə və bir milyondan çox soydaşımızın doğma yurdlarından didərgin düşməsinə səbəb oldu. Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qara-bağ münaqişəsi dini zəmində baş verməsə də, ermənilərin di-ni lideri I Vazgen praktiki olaraq separatçı hərəkatı qızıqdırən şəxslərdən biri olmuşdur.

Barışmaz erməni separatizminin ideoloqları hər imkandan istifadə edərək, Qərbə və Rusiyaya belə bir mif təlqin etmə-yə çalışırdılar ki, guya Azərbaycandan "İslam təhlükəsi" göz-lənilir. Digər tərəfdən, Azərbaycanda anti-müharibə və hətta, ermənipərəst meyllərin yayılması üçün bəzi qüvvələr respub-likanın müsəlman əhalisinin xristianlaşdırılmasından istifadə edirdilər. Şübhəsiz ki, belə hərəkatlar dinlərarası dialoqun möhkəmlənməsinə xidmət etmirdi. Lakin bu hadisələr respub-likadakı dini konfessiyalar arasında olan münasibətlərə həlle-dici mənfi təsir göstərə bilmədi. (150)

Bu gün də Azərbaycanda tolerantlıq, dinlərarası dözümlü-lük, hər bir şəxsin azad şəkildə dini etiqad hüququ geniş şə-kildə qorunur. Minilliklər ərzində Azərbaycanda müxtəlif din-lərə mənsub vətəndaşlar dinc, bərabər şəkildə yaşayıblar və yaşamaqdadırlar. Bu sahədə heç bir qarşıdurma olmayıb. Azərbaycan xalqının 96 faizinin İslam dininə etiqad etməsinə

baxmayaraq, ölkədə xristianlar, yəhudilər ənənələrini qoruyub saxlaya biliblər. Bu, bir tərəfdən Azərbaycan xalqının tarixi tolerantlıq ənənələrinin aydın göstəricisi, digər tərəfdən də Azərbaycan dövlətçiliyinin tolerantlığa yönəldilmiş siyasətinin nəticəsidir. Azərbaycan müstəqilliyini yaşadığı ilk anlardan ölkədə həmişə dini etiqad azadlığı olub. "Dini etiqad azadlı-ğı" haqqında Qanun qəbul olunub, bu qanunun təkmilləşdiril-məsi üçün bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilib. Dini etiqad azadlığının təmin olunması ilə bağlı dövlət siyasətinin əsası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Bu siyasət ha-zırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla və ardıcıl da-vam etdirilir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa edəndən sonra bu sahədə çox ciddi dövlət siyasəti həyata keçirilməyə başla-nılıb. Artıq Azərbaycanda tolerantlığın, milli-dini azlıqlara qarşı münasibətin qorunub saxlanması, dinlərarası münasibət-lərin yaxınlaşması istiqamətində dövlət müntəzəm və pers-pektivli siyasət həyata keçirir.

Cənubi Qafqaz ölkələri arasında Azərbaycan dini tolerant-lığı ilə xüsusilə seçilir. Monoetnikliyi ilə seçilən Ermənistan-la müqayisədə Azərbaycanda tolerantlıq mühiti yüksək şəkil-də qorunur. Ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə xalqımızın ta-rixində böyük bir mərhələni təşkil edən Azərbaycan-alban to-ponimlərini, o cümlədən, alban abidələrini də saxtalaşdıraraq qriqoriyanlaşdırıblar. Qərbi Azərbaycanda, Dağlıq Qarabağda və işğal olunmuş digər ərazilərimizdə erməni vandalizmi, məscidlərin dağıdılması, Qafqaz Albaniyasına aid qədim mə-bədlərin qriqoryanlaşdırılması indiki Ermənistanın, Dağlıq Qa-rabağdakı separatçı rejimin siyasətinə çevrilmişdir. Buna görə də uzun illər Türkiyə və Azərbaycana qarşı düşmənçilik edən bir dövlətlə münasibətlərdə daha qətiyyətli mövqe tutulmalı, vahid platformadan çıxış edilməlidir. Ölkədə milli azlıqların

dini hüquqlarının qorunması dünya ölkələrinə nümunə ola bilər. Bunu dəfələrlə Azərbaycana gəlmiş beynəlxalq təşkilatların ekspertləri etiraf edib və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına salınıb. Azərbaycanda gürcü pravoslav kilsəsi, rus pravoslav kilsəsinin yepiskopu müstəqil fəaliyyət göstərir. Udinlərin kilsəsi təmir olunaraq istifadəyə verilib. Cənubi Qafqazda ən böyük yəhudi sinaqoqu, məhz, Bakıda tikilərək onların istifadəsinə verilib. Çox az sayda üzvlərinin olmasına baxmayaraq, hətta, katolik icması üçün Bakının mərkəzində kilsə tikilib. Bütün bunlar Azərbaycanda milli azlıqların dini hüquqlarının qorunmasının bariz nümunəsidir. Ölkəmiz tarixən sivilizasiyaların qovşağı olduğu üçün burada dünyanın böyük dinləri yayılmış, etnik-dini dözümlülük düşüncəsi formalaşmışdır. Əsrlər boyu Azərbaycanda müxtəlif millətlər, ayrı-ayrı din mənsubları dostluq, qardaşlıq şəraitində yaşamışlar. Bu unikal gerçəkliyin yaranmasında və güclənməsində ölkəmizin əsas əhalisi olan azərbaycanlıların və islamın böyük xidmətləri var. Ölkəmiz tarix boyu qüdrətli dövlətlərin maraq dairəsinə düşdüyündən, dünyagörüşlərindəki fərqlərə baxmayaraq, burada yaşayan xalqlar arasında yaxınlaşma, ümumi birlik həmişə mövcud olmuşdur. Milli azlıqların hüquqlarının qorunması, onların dil və mədəniyyətlərinin inkişafı, adət-ənənələrinin saxlanılması siyasəti bu gün də davamlı olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan qanunvericiliyində dini və milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına, onların milli və mədəni irslərinin mühafizəsinə və öyrənilməsinə əsas verən kifayət qədər müddəalar vardır. Azərbaycanda İslam məzhəbləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin mövcud durumu normal vəziyyətdədir. Uzun əsrlərdir islamın sünni və şiə məzhəbləri arasında klassik tolerantlıq ənənələri mövcuddur. Dünyada Azərbaycan bir nümunədir ki, sünnilərlə şiələr arasında heç bir qarşıdurma ol-

mamışdır. Azərbaycanda təkə islam təriqətləri deyil, digər dini konfessiyalar arasında da tolerantlıq münasibətləri mövcuddur.

Ölkəmizə gələn çoxsaylı qonaqlar da daim milli və dini azlıqların hüquqlarının qorunması sahəsində Azərbaycan gerçəkliklərini yüksək qiymətləndiriblər.

Azərbaycan bir dövlət kimi bütün dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında maraqlı olub. Məlum olduğu kimi, Prezident İlham Əliyevə Vatikanın Müqəddəs Taxt-Tacının ən yüksək və nadir mükafatlarından biri olan "Medalla Sede Vacante" təqdim olunub. Ölkə başçısının bu qədər yüksək təltifə layiq görülməsi iki ölkə arasında olan dostluq münasibətlərinə söykənir. Bu, həmçinin, onu göstərir ki, Azərbaycanda Prezident səviyyəsində millətlərarası və dinlərarası münasibətlərin qurulmasına diqqət yetirilir.

Son vaxtlar sivilizasiyalararası dialoqun gücləndirilməsi işinə böyük töhfə verən mötəbər beynəlxalq tədbirlərin, məhz, Azərbaycanda keçirilməsi bu baxımdan heç də təsadüfi deyil.

"Dini etiqad azadlığı haqqında" Qanuna əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Qanuna əlavə və dəyişikliklərə görə bütün dini qurumlar yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanında dövlət qeydiyyatına alındıqdan və dini qurumların dövlət reyestrinə daxil edildikdən sonra fəaliyyət göstərə bilərlər. Bundan başqa, dini quruma yalnız dövlət qeydiyyatına alınması üçün təqdim olunmuş məlumatda göstərilən hüquqi ünvanda fəaliyyət göstərmək hüququ verilir.

Sevindirici haldır ki, heç vaxt Azərbaycanda nə milli, nə dini zəmində münaqişə və qarşıdurma olmamışdır. Azərbaycanda bütün xalqlar, bütün dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşayırlar, ölkənin inkişafı üçün fəal çalışırlar. Onlar Azər-

baycanın layiqli və dəyərli vətəndaşları kimi ölkəmizin hərtərəfli inkişafına öz töhfələrini verirlər. Bütün bölgələrdə olduğu kimi, milli azlıqların yaşadığı bölgələrdə də sürətli inkişaf gedir. Azərbaycan dövləti heç bir dinə, o cümlədən, islam dininə də xüsusi imtiyaz və üstünlük vermir. Yəni, bütün dinlərə ölkəmizdə eyni münasibət mövcuddur. Elə ölkələr var ki, hansısa bir dini özünün dövlət dini elan edir və digər dinlərə ikinci kateqoriyalı din kimi baxırlar. Azərbaycanın mövcud qanunvericiliyində - Konstitusiyada belə məfhum yoxdur. Bütün dinlərə münasibət eynidir. Azərbaycanda din dövlətdən ayrılır. Ona görə ayrılır ki, din daha sərbəst, azad olsun, din siyasiləşməsin. Zaman-zaman siyasətlər dəyişir, amma din, əxlaq, məənəviyyət dəyişmir, əksinə, getdikcə zənginləşir. Daim din siyasətdən ayrı olub və bu ənənəyə Azərbaycanda yüksək səviyyədə riayət olunur. Dinin siyasiləşməsi çox təhlükəlidir və bu, çox ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Odur ki, birgə mübarizə dinin siyasiləşməsinə və ya zərərli dinin yayılmamasına qarşı yönəldilməlidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra bu mübarizə intensiv xarakter almağa başladı. Belə ki, dözümlülük ruhunun qorunub saxlanılmasında müsəlman ruhanilərin də danılmaz xidmətləri oldu. Müasir Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri modeli çərçivəsində "bütün dini konfessiyalar qanun qarşısında bərabərdir və eyni statusa malikdir" prinsipi xalqlar arasında səmimiyyət yaratmağa səbəb oldu. Ölkə vətəndaşlarının əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanların hüquqlarının təmin olunması ilə yanaşı, dövlət respublikada mövcud olan digər dinlərə də qayğı göstərdi.

Bəzi separatçı qruplaşmalar bir çox hallarda öz fəaliyyətlərinə bəraət qazandırmaq məqsədilə dini amildən istifadə edirlər. Belə ki, dünya dinləri arasında mövcud fərqlərə əsas-

lanan "sivilizasiyaların toqquşması" nəzəriyyəsi meydana çıxmış və öz tərəfdarlarını tapmışdır. Belə bir şəraitdə bəşər sivilizasiyanın müxtəlif mədəniyyətlərinin qorunması üçün dinlər və mədəniyyətlər arasında dialoqun yaranması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, tolerantlıq və dözümlülük ənənələri zəngin olan ölkə və regionların təcrübəsi nümunə ola bilər.

Azərbaycanda səfərdə olan Moskvanın və Bütün Rusiyanın Patriarxı mərhum II Aleksi 27 may 2001-ci il tarixdə ölkəmizdəki Rus Pravoslav kilsəsini müqəddəs elan etmiş və ona baş kafedral kilsə statusu vermişdir. Açıılış mərasimində Ulu öndərimiz Heydər Əliyev, hökumət üzvləri, səfirliklərin nümayəndələri və dini icmaların başçıları iştirak etdilər. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu məbədin bərpasını Moskvada yaşayan azərbaycanlı iş adamı, dini mənsubiyyətinə görə müsəlman olan Aydın Qurbanov öz üzərinə götürmüşdü.

1999-2001-ci illərdə paytaxtda digər pravoslav məbədi - Müqəddəs Məryəmin Miladı Baş Kilsəsi bərpa olundu.

Bu gün katolik icmasında Vatikanın təyin etdiyi iki keşiş xidmət göstərir, ibadətlər bazar və dini bayram günləri yerinə yetirilir. Respublikanın paytaxtında layihəsi Vatikan ilə razılaşdırılan katolik kilsə inşa olundu.

Respublikada qədim ənənələrə malik olan yəhudi icmasının mədəni irsi də Azərbaycan hökumətinin qayğısı ilə əhatə olunur. 2000-ci ilin sonunda isə Dağ yəhudiləri dini icmasının sədri Semyon İxiilov "Şöhrət" ordeni, 2010-cu il dekabrın 11-də isə Azərbaycan Respublikasında xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin inkişafındakı səmərəli fəaliyyətinə görə, "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəxri diplomu" ilə təltif olundu.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər Qırmızı qəsəbədə (Quba) 11 sinaqoq var idi. Sovet dövründə onlardan yalnız biri fəaliyyət göstərirdi. 1996-cı ildən sonra dövlət tərəfindən daha iki sinaqoq qaytarıldı. 2001-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycanın hökumət nümayəndələri və dünyanın bir çox ölkələrindən gələn qonaqların iştirakı ilə ikimərtəbəli, altıgümbəzli sinaqoqun bərpaasına həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirildi.

Ulu öndər Heydər Əliyev 15 noyabr 1998-ci il tarixdə yəhudi icmaların rəhbərləri ilə keçirilən görüşdə demişdir: "Respublikada yəhudilərlə bağlı xoşagəlməz hadisələr baş vermir və biz onların yaranmasına heç vaxt imkan verməyəcəyik".

Azərbaycanın dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq sahəsində nadir təcrübəsi xarici dövlətlərdə həmişə yüksək qiymətləndirilib. Bunun bariz nümunəsi - Roma Katolik Kilsəsinin səbiq başçısı II İoann Pavelin 22-24 may 2002-ci il tarixdə respublikaya etdiyi tarixi səfərini göstərmək olar. Bakıda olarkən katolik dini rəhbər Azərbaycandakı tarixi dözümlülük ənənələrini xüsusi qeyd etmişdir. Tarixi faktdır ki, Roma hakimiyyəti tərəfindən vaxtilə təqib olunan xristianlar da, məhz, burada sığınacaq tapmışdılar.

Roma patriarxı I Varfolomey 2003-cü il aprelin 16-dan 18-dək Azərbaycanda rəsmi səfərdə oldu. Şərqi Roma pravoslav kilsəsi başçısının səfərinin əsas məqsədi müxtəlif dinlərə etiqad edən insanların narahatçılığına səbəb olan bir çox mürəkkəb məsələlərdə qarşılıqlı anlaşma və razılığa nail olmaq, sıx münasibətlər yaratmaq, habelə, dinlərarası dialoqu daha irəli aparmaqdan ibarət oldu. Azərbaycana gəlişindən əvvəl patriarx üç müsəlman ölkəsinə səfər etmişdir. Onun etirafına görə respublikamızdakı dövlət-dini konfessiyalar münasibətləri, habelə, ənənəvi və qeyri-ənənəvi dini konfessiyalar arasında-

ki mövcud münasibətlər nümunəvidir. O demişdir: "Mən buradakı tolerantlığın səviyyəsindən məmnunam. Azərbaycanda hər kəs istədiyi dinə etiqad edir, istədiyi kimi ibadət edə bilər".

Azərbaycanda tolerantlığın formalaşmasında dini liderlərin konstruktiv mövqeyi də böyük rol oynayır. Bu baxımdan, 26 noyabr 2003-cü il tarixdə Moskva şəhərində keçirilən Cənubi Qafqaz ölkələri və Rusiyanın dini liderlərinin görüşünü müsbət qiymətləndirmək olar. Adı çəkilən tarixi görüş müvafiq sənədin qəbulu ilə yekunlaşmışdır. Bu sənəddə qeyd edilmişdir ki, Qafqaz xalqları arasında inamın bərpa olunması üçün "milli azlıqların ictimai həyatın bütün sahələrinə inteqrasiya etmək, onların dini əqidə azadlığını təmin etmək, öz mədəniyyət və dillərinin inkişaf etməsinə imkan vermək lazımdır".

Azərbaycan dövləti dini etiqad azadlığının təmin edilməsi, din-dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində bir sıra islahatlar həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab etmiş və bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 iyun 2001-ci il tarixli 512 sayılı fərmanı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaranması təsdiq edilmişdir. Həmin Fərmanla müəyyən edilmişdir ki, yeni yaranmış Dövlət Komitəsinin əsas vəzifəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının dini əqidə azadlığını təmin edən 48-ci maddəsinin həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılmasından, dini etiqad azadlığı ilə bağlı olan digər qanunvericilik aktlarına riayət olunmasına nəzarəti təmin etməkdən, dini qurumlarla dövlət arasında münasibətləri daha ciddi tənzimləməkdən ibarətdir.

"Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu 20 avqust 1992-ci il tarixində qəbul olunmuşdur.

Din azadlığı sahəsində yeni qanunun hazırlanması ilə yanaşı, qüvvədə olan bir sıra qanunlara müasir tələblərə cavab verən müvafiq dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, 2005-ci il 10 iyun tarixli Qanuna əsasən, yuxarıda qeyd olunan "Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ci maddəsinin üçüncü hissəsi yeni redaksiyada verilmişdir (Maddə 12. Dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması): Dini icmanın dövlət qeydiyyatına alınması üçün onu yaratmış azı on nəfər yetkinlik yaşına çatmış şəxs icmanın təsis protokolu və nizamnaməsi (əsasnaməsi) əlavə olunmuş ərizə ilə dini mərkəzə və ya idarəyə müraciət edir. Dini mərkəz və ya idarə 15 gün ərzində həmin sənədləri öz təqdimatı ilə birlikdə dini işlər üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə) göndərir.

Dini mərkəzin, dini idarələrin, dini tədris müəssisələrinin, dini qardaşlıqların dövlət qeydiyyatına alınması üçün dini işlər üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə) təsis sənədi və nizamnamə (əsasnamə) təqdim edilir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi) dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınmasını qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə (həmin müddət "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" 2003-cü il 12 dekabr tarixli Qanunun 8-ci maddəsində müəyyən edilmişdir) həyata keçirir.

Dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması, dövlət qeydiyyatından imtina edilməsi, mübahisəli məsələlərin həlli və məhkəməyə müraciət etmək hüququ Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə uyğun həyata keçirilir.

Həmçinin, "Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi və Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarının qüvvədən düşmüş hesab edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2003-cü il tarixli Qanununa uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 283-cü maddəsinin adında və mətnində "dini düşmənçiliyin" sözləri "dini nifrət və düşmənçiliyin" sözləri ilə əvəz edilmişdir.

Bundan əlavə, Respublika Prezidentinin 2002-ci il 5 oktyabr tarixli, 795 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Milli Televiziya və Radio Şurası haqqında Əsasnamənin 7.5-ci bəndinə görə, Şura həmçinin, dini ayrı-seçkiliyin təbliğinə yol verilməsinə nəzarət edir.

Qeyd olunmalıdır ki, 2002-2005-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən milli, etnik, mədəni, dini nifrət və düşmənçiliyə və s. əsaslara görə, yəni Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 103 (Soyqırımı), 109 (Təqib), 120.2.12 (Qəsdən milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyəti ilə adam öldürmə), 154 (Bərabərlik hüququnu pozma), 167 (Dini ayinləri icra etməyə mane olma), 168 (Dini ayinlərin icrası adı altında vətəndaşların hüquqlarına qəsd etmə) və 283-cü (Milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması) maddələrinə əsasən, heç bir şəxs məhkum olunmamışdır.

Bu gün Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən məscid, kilsə, sinaqoq və digər dini məbədlər və onlar ətrafında fəaliyyət göstərən dini icmaların əksər hissəsi rəsmi qeydiyyata alınaraq hüquqi statusla fəaliyyət göstərir.

Hazırda, Azərbaycan Respublikası ərazisində 3 ənənəvi xristian konfessiyasını - pravoslav, katolik və protestantlığı

təmsil edən və dövlət qeydiyyatına alınmış xristian dini icmaları fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, Respublika ərazisində xristian və yəhudi dini tədris müəssisələri, o cümlədən, pravoslav kilsələri yanında bazar günü məktəbləri, yəvangel - xristian protestant icmalarının Bibliya kursları, yəhudilərin iverit, yəhudi dini və mədəniyyəti üzrə təlim kursları və s. fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən və mərkəzləri, əsasən, ABŞ-da, İsveçdə və Almaniyada yerləşən dini icmalar Azərbaycan Respublikası tərəfindən dəstəklənir və bununla yanaşı, xarici ölkələrdəki dini mərkəzlər ilə qanun çərçivəsində maneəsiz əməkdaşlıq edirlər.

Azərbaycanda mövcud olan dini mərkəz və idarələr xarici ölkələrdəki müvafiq mərkəzlərlə işgüzar əlaqə saxlayır, beynəlxalq dini tədbirlərdə yaxından iştirak edirlər. Belə ki, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi (QMI) ilə Beynəlxalq İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) və digər xarici müsəlman və qeyri-müsəlman ölkələrinin dini təşkilatları arasında sıx əlaqələr mövcuddur. Bakıdakı Rus Pravoslav Kilsələrinin Yepiskopluğu Xəzəryanı bölgələrin xristian-pravoslav kilsələrinə rəhbərlik etməklə yanaşı, ölkədaxili və ölkəxarici dini mərkəzlərlə geniş əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir. Azərbaycanın yəhudi icmaları "Soxnut", "Aqudit İsrail" və "Tşuva İsrail" kimi beynəlxalq təşkilatlarla, eyni zamanda, ABŞ, İngiltərə və digər dövlətlərin yəhudi icmaları ilə sıx əlaqə saxlayırlar.

Azərbaycanda dinlərarası dialoqun inkişafı sahəsində sabiq Roma Papası II İoann Pavelin respublikamızın din xadimlərindən ibarət nümayəndə heyəti ilə keçirdiyi görüş də əlamətdar hadisə olmuşdur. Tərkibə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə, Bakı və Xəzəryanı Rus pravoslav kilsəsinin yepiskopu Aleksandr Ata, habelə, Dağ yəhudiləri Dini icmasının sədri Semyon İxiilov daxil

edilmişdi. 18 noyabr 2004-cü il tarixdə Vatikanda keçirilən görüşdə pontifik Azərbaycandakı dini konfessiylar arasında mövcud olan münasibətləri yüksək qiymətləndirmiş və Qafqazda davam edən qanlı münaqişələrlə əlaqədar öz təəssüfünü bildirmişdi: "Heç kimə ixtiyar verilməyib ki, dinləri dözümsüzlük aləti, təcavüz, zorakılıq və qətlər üçün vasitə kimi təqdim etsin və ya onlardan öz mənafeyi üçün istifadə etsin. Əksinə, dinlərin dostluğu və qarşılıqlı ehtiramı əsl tərəqqi və sülhün zəngin mənbəyini təşkil edir...". (72)

Dözümlülük ənənələrinin qorunub saxlanılmasına Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi öz böyük töhfəsini verir. Dini icmaların başçıları arasında tam anlaşma və daha sıx əlaqələrin yaranması məqsədilə adı çəkilən idarənin rəhbərliyi mütəmadi olaraq onların iştirakı ilə görüş və seminarlar keçirir.

Müxtəlif dini konfessiya nümayəndələri arasında əməkdaşlığın genişlənməsində qeyri-hökumət təşkilatları, habelə, beynəlxalq qurumlar da müəyyən rol oynayır.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin dövründə olduğu kimi, bu gün - Prezident İlham Əliyev mütəmadi olaraq dini icmaların liderləri ilə görüşür, onların ehtiyac və problemləri ilə maraqlanır. Prezident İlham Əliyev müsəlmanlarla yanaşı, müntəzəm olaraq ölkənin xristian və yəhudi icmalarını da əsas dini bayramları münasibətilə təbrik edir.

Prezident İlham Əliyev bütün sahələrdə xalqın ümummillə liderlərinin siyasətini davam etdirdiyi kimi, dinlə bağlı problemlərin də həllinə bilavasitə yardımçı olur. Hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkə ərazisində mövcud olan dini ocaqların, pirlərin, ziyarətgahların əsaslı təmiri ilə bağlı göstərişləri, maddi-mənəvi yardımlar Prezident İlham Əliyevin dini-mənəvi dəyərlərimizə göstərdiyi qayğının təzahürüdür.

Digər tərəfdən, İlham Əliyev prezident kimi həm İran, həm də Səudiyyə Ərəbistanına səfərləri çərçivəsində müqəddəs yerləri səmimi qəlbdən, daxili duyğuların əhatəsində ziyarət edən çox nadir dövlət başçılarındanır.

Orucluğu zamanı onun Bütün Qafqazın Şeyxinin iqamətgahında düzənlənən tədbirlərdə iştirakı, Qurban bayramında xalqı təbrik etməsi və s. müxtəlif vaxtlarda məscidlərə gəlməsi ölkə ictimaiyyəti tərəfindən dərin hörmət və ehtiramla qarşılanır.

Təzəpir məscidi və onun həyatında QMİ-yə aid tikilən digər inzibati binalar gözəlliyi ilə ətrafı özünə cəlb edir. Prezident İlham Əliyevin hər dəfə Təzəpir məscidinə gəlişi möminlərin sevincinə səbəb olur. Dövlət başçısının məscidə gəlib onun ərazisində aparılan təmir-tikinti işləri ilə tanış olması, əlavə tövsiyələr verməsi ruhanilərlə yanaşı, bütün imanlı insanların sevincinə səbəb oldu.

Ümummilli lider Heydər Əliyev ənənələrini ləyaqətlə davam etdirən Prezident İlham Əliyev milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı və qorunub saxlanılmasında göstərdiyi fədakarlıqları bu gün də davam etdirir. Onlardan biri də əsaslı yenidənqurma və tikinti işlərindən sonra insanların istifadəsinə verilən Bibiheybət ziyarətgah Kompleksi oldu. İslami dəyərlərə böyük hörmət bəsləyən dövlət başçısı mərasimdə iştirak etdi. Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva Həzrət Hökümənin və 8-ci İmamın nəvələrinin məzarlarını ziyarət etdilər. Onların ruhuna dualar oxundu. Prezident İlham Əliyev əqidə və inamını nümayiş etdirərək nəzir verdi. Prezident qeyd etdi ki, Azərbaycanda bütün millətlər, bütün dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşayırlar, öz doğma vətəninə inkişafına töhfələrini verirlər: "Bu, bizim böyük üstünlüyümüzdür, böyük sərvətimizdir. Azərbaycan çoxmillətli ölkədir,

çoxkonfessiyalı ölkədir. Bizim təcrübəmiz, mən bunu tam qətiyyətlə deyirəm, bizim təcrübəmiz artıq başqa ölkələrdə öyrənilir, beynəlxalq təşkilatlarda diskussiyalar mövzusunda çevrilir və gələcəkdə, əlbəttə ki, Azərbaycanın tolerantlıq məkanını kimi rolu dünya işlərində, dünyada gedən proseslərdə artacaqdır. Biz öz milli köklərimizə, dini köklərimizə qayıtmışıq. Azərbaycan xalqını, azərbaycanlıları bütün dövrlərdə, müstəqil olmadığımız dövrlərdə bir millət kimi qoruyub saxlayan bizim ənənələrimiz olubdur, milli mənəvi dəyərlərimiz olubdur, ana dilimiz olubdur, bizim dinimiz olubdur. Biz bütün başqa dinlərə hörmətlə yanaşıırıq və hesab edirik ki, dünyada bütün dinlərə hörmətlə yanaşılmalıdır".

Prezident vurğuladı ki, bütövlükdə Azərbaycanda dini abidələrə, onların qorunmasına, onların bərpaasına çox böyük diqqət göstərilir. Təzəpir məscidində də sürətlə tikinti işlərinin getdiyini nəzərə çatdıran Prezident İlham Əliyev yaxın zamanlarda orada da açılışa toplaşacaqlarını söylədi. Dövlət başçısı həmçinin Əjdərbəy məscidində də təmir-bərpa işlərinin aparıldığını vurğuladı. (35)

Qeyd edək ki, artıq Təzəpir məscidi əsaslı təmirdən sonra bir neçə ildir tam istifadəyə verilib. Açılışda Prezident İlham Əliyev, dövlət və hökumət nümayəndələri iştirak edib. Dövlət başçısı dərin məzmunlu çıxış edərək, bundan sonra da dini-mənəvi dəyərlərə böyük önəm verəcəklərini bəyan edib.

"Dini etiqad azadlığı haqqında" Qanuna edilmiş əlavə və dəyişikliklərə əsasən, Dövlət Komitəsinin dini ibadət yerlərinin tikintisinin və mövcud dini ibadət yerlərinin yenidən qurulmasının məqsədüuyğunluğu barədə rəy verməsi nəzərə alınaraq, bu istiqamətdə də müvafiq tədbirlər həyata keçirilib. "Dini ibadət yerinin tikintisinin və mövcud dini ibadət yerinin yenidən qurulmasının, bərpasının, əsaslı təmirinin məqsə-

dəuyğunluğu barədə rəy verilməsinin qaydaları haqqında Təlimat" hazırlanıb və Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınıb. Həmin təlimata uyğun olaraq, müvafiq rəy verilməsi üçün bu sahə ilə əlaqəli işləyən qurumların mütəxəssislərindən ibarət Dövlət Komitəsinin sədri yanında Şura yaradılıb.

"Dini etiqad azadlığı haqqında" Qanuna edilmiş son əlavə və dəyişikliklərdən biri də dini təyinatlı ədəbiyyat və əşyaların, yalnız, ixtisaslaşmış mağazalarda satılması ilə bağlı olduğundan bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilib.

Dövlət Komitəsi qanunvericiliyə əsasən, "Dini təyinatlı ədəbiyyatın, əşyaların və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarının satışı ilə bağlı ixtisaslaşdırılmış satış məntəqələrinin yaradılması ilə əlaqədar razılığın verilməsi qaydaları haqqında Təlimat" hazırlayıb və həmin sənəd Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınıb. Eyni zamanda, qeyri-qanuni yollarla dini ədəbiyyatın ölkəyə idxalının və yayılmasının qarşısının alınması məqsədi ilə də müvafiq dövlət qurumları ilə birgə lazımi tədbirlər həyata keçirilib və bu sahə ciddi nəzarətə götürülüb. Nəticədə, ölkəyə qanunsuz idxal olunan dini təyinatlı zərərli ədəbiyyatın və əşyaların sayı nəzərəcarpa-caq dərəcədə azalıb.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda xeyli sayda məscidlər tikilib. Küveyt ölkəmizdə 73, Türkiyə 21, Səudiyyə Ərəbistanı 1 məscid inşa etdirib. Həmçinin, beynəlxalq təşkilatların iştirakı olmadan tikilən xeyli sayda məscidlər də mövcuddur. Dövlət Komitəsi son illər tikilən məscidlərin qanuniləşdirilməsi ilə məşğuldur.

Yerli icra hakimiyyətləri ilə birgə 2007-ci ilin iyul ayından indiyədək ölkənin bütün şəhər və rayonlarında xeyli sayda seminar-trening keçirilib. Seminar-treninglərin təşkilində məqsəd milli-mənəvi dəyərlərin, tarixi-dini abidələrin və ölkədə

ki tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanılması, Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik bazasının geniş və əhatəli şərh edilməsi, eləcə də radikal dini qrupların zərərsizləşdirilməsi və zərərli təriqətlərin təbliğatının qarşısının alınmasıdır. (147)

2007-2010-cu illərdə ölkənin milli azlıqların da yaşadığı müxtəlif şəhər və rayonlarında geniş dini maarifləndirmə işi çərçivəsində 500-dək seminar-trening keçirilmişdir. Həmin tədbirlər "Dinlərarası dialoq", "Qafqaz bölgəsində dini durum: reallıqlar və perspektivlər", "Terrorizmə və zorakılığa qarşı mübarizədə dinlərin yeri və rolu", "Dövlət-din münasibətlərinin hüquqi bazası", "Azərbaycanda qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər", "Qeyri-ənənəvi islam və xristian təriqətləri" və sair mövzularda olmuşdur.

2009-cu il noyabr ayının 6-7-də Bakıda keçirilmiş "Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru" mövzusunda beynəlxalq konfrans, 2010-cu il aprel ayının 26 - 27-də "Dini liderlərin Ümumdünya sammiti" və bu ilin aprel ayının 6-9-da "Dünya Mədəniyyətlərarası Forumu" keçirilmişdir. Ümumdünya əhəmiyyətli tədbirlərin keçirilməsində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, bütün qitələrdən olan dövlətlərin iştirakı ilə mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında əhəmiyyət daşıyan məsələlərlə, o cümlədən, milli azlıqlar və immiqrantların mədəni hüquqları ilə bağlı geniş fikir mübadiləsi aparılsın, bu sahədə fəaliyyət göstərən aparıcı beynəlxalq təşkilatlar və təsisatların gördüyü işlər əlaqələndirilsin, bu yolla onların səmərəliyi artırılsın.

Azərbaycanda tolerantlıq şəraitinə dünya siyasətçilərinin və alimlərinin gözü ilə baxmaq respublikamızda bu sahədəki vəziyyətin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı kimi çıxış edə bilər. ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bü-

rosunun direktoru Jerar Ştudmanın təbirincə desək, "Azərbaycanda dini tolerantlıq heç də yeni konsepsiya deyildir. Bu ölkə yüz illər boyunca müxtəlif mədəniyyətlərin yanaşı yaşamasına, tolerantlığa bariz nümunə ola bilər. Biz onu ümumi mədəni irsimizə münasibətdə nümunə kimi göstərə bilərik".

İsraildəki "İC Public Research" İnstitutunun direktoru, "İsrail - Azərbaycan" Beynəlxalq Assosiasiyasının baş direktoru Lev Spivakin fikrincə isə, "Tolerantlıq - Azərbaycan xalqının səciyyəvi cəhətidir və bu fikrə, yalnız, obyektiv informasiya malik olmayan adam etiraz edə bilər. Azərbaycan haqqında mənfi imic yaratmağa çalışsalar da, Azərbaycan Yer üzündə yeganə dövlətdir ki, bir antisemitizm faktı belə qeydə alınmamışdır. Əsrlər boyu etnik azərbaycanlılarla yanaşı yaşayan xalqlar assimilyasiyaya məruz qalmamışdır, onların hər biri öz dilini, ənənələrini, mədəniyyətini qoruyub saxlamışdır".

Multikulturalizm Azərbaycan dövlətinin, siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın Pravoslav xristian icmasına təbrikində deyildiyi kimi, "Yüz illər boyu yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərin və etnik-dini tolerantlıq ənənələrinin qorunub saxlandığı Azərbaycan cəmiyyətində ayrı-ayrı xalqlar, dinlər və etiqadlar arasında qarşılıqlı hörmət, etimad və qardaşlıq münasibətləri mövcud olmuşdur. Biz bunu milli dövlətçiliyimizin böyük uğuru kimi qiymətləndirir, tarixi-mənəvi irsin və etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasını, multikulturalist ənənələrə söykənən ictimai münasibətlərin təbliğini və təşviq edilməsini fəaliyyətimizin başlıca istiqamətlərindən biri hesab edirik".

Mədəniyyətlərarası dialoqun və dinlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən işlərin nəticəsidir ki, Prezident İlham Əliyev Moskvanın və bütün Rusiyanın Patriarxı Kiril tərəfindən Birinci dərəcəli "Şərəf və şöhrət" orde-

ni ilə, Vatikan dövlətinin ən yüksək mükafatlarından sayılan "Medalla Sede Vacante" medalı ilə təltif edilmişdir.

Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva tərəfindən də mədəniyyətlərarası dialoqun və dinlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür. 2012-ci il iyunun 22-də Romada Mehriban xanım Əliyeva və Vatikanın mədəniyyət naziri, Roma Papasının Müqəddəs Arxeologiya üzrə Şurasının sədri kardinal Can Franko Ravazinin iştirakı ilə Heydər Əliyev Fondu ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında "Roma katakombalarının bərpasına dair ikitərəfli saziş" imzalanmışdır. 2014-cü il, iyunun 2-də Mehriban xanım Əliyeva Roma Papası Fransis ilə görüşü zamanı, o, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Müqəddəs Roma katakombalarının bərpasını yüksək qiymətləndirmişdir. (144)

2014-cü il aprelin 3-də Moskvadakı Yəhudi Muzeyi və Tolerantlıq Mərkəzində Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə dünya şöhrətli fotoqraf Rza Deqatinin ölkəmizdə dini tolerantlığa həsr olunmuş "Azərbaycan. Tolerantlıq məkanı" fotosərgisi açılmışdır. Fotosərgini ölkəmizin Rusiyadakı səfirliyi, habelə, Yəhudi Muzeyi və Tolerantlıq Mərkəzi təşkil etmişlər.

Sərginin açılışında Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva, Azərbaycanın Rusiyadakı səfiri Polad Bülbüloğlu, tanınmış Rusiya siyasətçiləri və mədəniyyət xadimləri iştirak etmişlər.

Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva mərasimdə çıxış edərək səmimi qəbula və qonaqpərvərliyə görə Yəhudi Muzeyi və Tolerantlıq Mərkəzinə minnətdarlığını bildirmişdir. (73)

2014-cü il noyabrın 14-də Bakıda ATƏT-in Bakı Layihə Əlaqələndiricisi, Azərbaycan hökuməti, Qafqaz Müsəlmanları

İdarəsi və UNESCO üzrə Azərbaycan Milli Komissiyasının birgə təşəbbüsü ilə "Dini tolerantlığın möhkəmləndirilməsi, Azərbaycan modeli, ATƏT regionu və onun hüddullarından kənarda çağırışlar" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

2014-cü il noyabrın 27-də Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Azərbaycanda dini icmalara yardım məqsədilə 2,5 milyon manat vəsait ayrıldı. Sərəncamda məsələnin mahiyyəti də öz əksini tapıb. Yəni, dini icmalara müəyyən maliyyə yardımları göstərməklə, ənənəvi dəyərlərin qorunması ilə bağlı fəaliyyət gücləndiriləcək. Bu vəsait ölkəmizdə mövcud olan 600-ə yaxın dini icmaya müəyyən layihələr formasında veriləcək və onlar layihələr şəklində bu vəsaitdən istifadə edərək dini maarifləndirmə işinə öz töhfələrini vermiş olacaqlar. Qeyd edək ki, bu icmaların sırasında qeyri-islami təşkilatlar da var və onların böyük əksəriyyəti milli azlıqlara məxsusdur. Deməli, Azərbaycan milli azlıqların dini icmalarının maliyyələşdirilməsi və yad təsirlərə məruz qalmamalarına tərafəddir.

2014-cü il 27 noyabr tarixində Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Mübariz Qurbanlı Avropa Yəhudilərinin Bakı dini icmasında oldu. Qeyri-islam təmayüllü dini icmalarla tanışlıq məqsədilə keçirilən görüşdə M.Qurbanlı Avropa Yəhudilərinin sinaqoqu və dini icmanın fəaliyyəti ilə tanış olub. Dini icmanın fəaliyyəti haqqında məlumat verən icma sədri Gennadi Zelmanoviç həm Dövlət Komitəsi, həm də hökumət tərəfindən dini icmaya göstərilən diqqət və qayğıdan məmnunluğunu bildirib. İcma sədri qeyd edib ki, Azərbaycan həmişə müxtəlif konfessiyaların, xalqların birgə yaşadığı, tolerantlığın yüksək səviyyədə qorunduğu ölkə olub.

Dövlət Komitəsinin sədri dinə dövlət qayğısından danışa-

raq bildirib ki, Azərbaycan dünyəvi dövlət olmasına baxmayaraq, din hər zaman dövlətin xüsusi diqqət yetirdiyi sahələrdən biridir. Azərbaycanda insanların dini etiqad azadlığının təmin olunması və qorunması üçün hüquqi baza var və hər bir vətəndaşın etiqad azadlığı dövlətin təminatı altındadır.

Moskvadakı Xilaskar İsa Məbədidə Moskvanın və bütün Rusiyanın Patriarxı Kirillin sədrliyi ilə Rus Pravoslav Kilsəsinin Arxiyerey növbəti müşavirəsi keçirilmişdir. (09 fevral, 2015-ci il) Müşavirədə Rus Pravoslav Kilsəsi ilə dövlət strukturları və Kilsənin kanonik tabeliyində olan ərazilərdəki ictimai təsisatlar arasında qarşılıqlı münasibətlər məsələsinə həsr edilmişdi. Patriarx öz məruzəsində qeyd edib ki, Azərbaycan Respublikasında Kilsə-dövlət münasibətləri kifayət qədər yüksək səviyyədədir. O deyib: "Kilsə ilə dövlət hakimiyyəti arasında konstruktiv əməkdaşlıq münasibətləri yaranıb. Pravoslav məbədlərinin Bakı Yeparxiyasına verilməsi faktları buna inandırıcı sübutdur. Əlamətdar haldır ki, dini ekstremizmə qarşı yönəlmiş Azərbaycan qanunvericiliyi qondarma islam qurumlarının və digər pozucu sektaların fəaliyyətini xeyli çətinləşdirir. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi ilə dostluq münasibətləri saxlanılır. Şəxsən bu idarənin sədri şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Kilsəyə sanballı kömək edir".

Göründüyü kimi, ölkəmizdə etnik zəmində müxtəlif dini konfessiyalar fəaliyyət göstərir. Tolerant ölkə kimi qəbul olunan Azərbaycanda mövcud dinlər ölkənin indiki ərazisində yaşayan xalqlar və etnik qruplar arasında yayılmış dini cərəyanların məcmusundan ibarətdir.

Azərbaycanda ümumi nisbət etibarlı ilə müsəlmanlar çoxluq təşkil edir. Bu baxımdan, islamda mövcud olan cərəyanlar, xüsusilə də şiə və sünni məzhəbi Azərbaycanda da mövcuddur. Şiələr etnik zəmində daha çox ölkənin Cənub bölgə-

sində - talışlar arasında, sünni məzhəbi isə əsasən ölkənin Şimal bölgəsində yaşayan müxtəlif azsaylı xalqlar arasında üstünlük təşkil edir. Müstəqillik əldə olunduqdan sonra ölkədə təmin olunan vicdan azadlığı sayəsində dini cərəyanlarla yanaşı, müxtəlif təriqətlər də ortaya çıxmağa başladı. Buna baxmayaraq, müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq, istər etnik zəmində, istərsə də digər halda Azərbaycanda tolerantlıq qorunub saxlanılır. Bunu ölkəmizdə geniş yayılmış islam dini ilə bərabər, digər etnik xalqlara məxsus dini cərəyanların inkişafı da sübut edir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi uğurlu strategiya və Prezident İlham Əliyevin ardıcıl, məqsədyönlü siyasəti nəticəsində sürətlə inkişaf edən ölkəmiz vicdan azadlığının, eləcə də dini durumun səviyyəsinə görə təkə regionda deyil, dünyada nümunəvi ölkələrdən biri kimi qəbul olunur. Azərbaycan hökuməti ölkə vətəndaşlarının vicdan azadlığını tam şəkildə təmin edir və dini durumu nəzarətdə saxlayır. Bunun nəticəsidir ki, qeyd edilən sahədə ciddi problem yoxdur. Əksinə, dini fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət-din münasibətlərinin qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi, mövcud tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanması, dini konfessiyalar və icmalar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, dini dözümsüzlük və qarşıdurma meyillərinin qarşısının alınması məqsədilə mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Nəticə

Azərbaycan bizim hamımızın - azlığından və ya çoxluğundan asılı olmayaraq, burada yaşayan bütün xalqların - ümumi Evidir. Onu sevə-sevə qorumaq, qoruyaraq sevmək hər bir kəsin başlıca qayəsi olmalıdır. Vahid amal uğrunda çiyn-çiynə yaşayıb mübarizə aparmaqdan - səndən heç nəyini əsirgəməyən müstəqil bir dövlətin azad vətəndaşı olmaqdan insana qürur gətirəcək, düşünürəm ki, heç nə ola bilməz. Bütün tədqiqatımız boyunca bu tezisə hamı üçün əsas prinsip olduğunu müşahidə etdik. Araşdırmamız Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların - qrupların hamısının tarixi və etnoqrafiyasını əhatə etməsə də, onlar haqqında ümumi təsəvvür yarada bildiyimizi düşünürük.

Təbii ki, ilk növbədə milli birliyimizin təmin olunmasında azərbaycançılığın yeri və rolu haqqında məlumat verilmişdir. Azərbaycançılıq milli birliyimizin təməl prinsipi olaraq milli azlıqlar arasında da geniş yayılmış və qəbul olunmuş ideologiyadır. Bu ideya Azərbaycanda yaşayan və onu özlərinin ümumi Vətəni hesab edən azsaylı xalqların ideyası kimi də çıxış edir. Bütün təfərrüatları ilə bir-birini tamamlayan bu ideyanı ölkə ərazisində yaşayan milli azlıqların birlik tələbi kimi də dəyərləndirmək olar. Tarixin həlledici anında azərbaycançılığın vahid ideologiya kimi irəli sürülməsi Müstəqil Azərbaycan adlı bölünməz Vətənimizin dərdinə məlhəm idi.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində olduğu kimi, separatizmin girovuna çevrilən və zaman-zaman ölkəni daxildən sarsıtmağa köklənən ayr-ayrı ünsürlər Azərbaycanın müstəqilliyini gö-

zü götürməyən xarici havadarlarının təhriki ilə respublikamızda mövcud olan etnomühi korlamağa, birgəyaşayış nümunəsinə zərbə vurmağa çalışmışdılar.

Belə bir üzdənirəq kampaniya ilə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində də üz-üzə qaldıq. Fəqət tarix bizdən yenə də şansını əsirgəmədi. Tanrı Azərbaycana Heydər Əliyev adlı xilaskar bəxş etdi.

Ümummili lider Heydər Əliyev bütün bu antiazərbaycançı ünsürləri tərkişiləh edib müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəm bünövrəsini qoymaqla yanaşı, həm də sabit birgəyaşayış modelinin təməlini qoydu. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu gün müstəqil dövlətçilik siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev mövcud milli ideyanı müstəqil dövlətin inkişafı baxımından beynəlxalq münasibətlər sistemində keyfiyyətə yeni aspektlərlə zənginləşdirməkdədir.

Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı qəsdlərin qarşısının alınması, xalqın bölücülük əleyhinə və dövlətin möhkəmlənməsinə yönəlik siyasətə dəstək verməsi ölkəmizdə etnik separatizmə yer olmadığını bir daha sübut etmiş oldu. Tez bir zamanda ölkənin cənubunda və şimalında ictimai-siyasi durum sabitləşdi və hökumətin tam nəzarətinə keçdi. 1993-cü ildən sonra Ulu öndər Heydər Əliyev xarici siyasətdə balanslaşdırılmış siyasi kurs götürdüyü kimi, ölkə müstəqilliyinin möhkəmlənməsi, xarici və daxili düşmənlər tərəfindən qızıqdırılan süni milli münaqişələrin olmaması üçün vahid ideologiya ilə çıxış etdi. Dünənə qədər hər kəs özünü azərbaycanlı hesab edirdisə, bundan sonra da bu ahəng bərpa edildi. Beləliklə, daxili siyasətlə xarici siyasətdə bir harmoniya yarandı. Ümummili lider Heydər Əliyevin həyata keçirtiyi balanslaşdırılmış xarici siyasət nəticəsində bəzi qonşu dövlətlər tədricən Azərbaycana təzyiqlərini azaltmağa başladılar. Ulu öndər Heydər Əli-

yev bu siyasəti ilə ölkədə yaşayan milli və etnik azlıqları bir araya gətirə bildi və milli birliyi bərpa etdi.

Əlbəttə, Azərbaycanda birgəyaşayış naminə həyata keçirilən milli siyasət bununla yekunlaşmadı. Ölkədə yaşayan müxtəlif xalqlar əsrlər boyu ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, özlərinin etnik xüsusiyyətlərini, dinlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxladılar. Milli azlıq və etnik qrupların hərtərəfli inkişafı üçün dövlət tərəfindən zəmin yaradıldı. Ümummili lider Heydər Əliyev hakimiyyəti illərində ölkə ərazisində yaşayan azsaylı xalqlara hörmətlə yanaşdı, onların bütün sahələrdə azad fəaliyyəti üçün dövlət səviyyəsində şərait yaratdı. Ölkədə yaşayan milli azlıqlar, eləcə də etnik qrupların mədəni dəyərlərinin və mədəni irsinin qorunması ilə bağlı hökumət tərəfindən tədbirlər planı hazırlandı. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda çalışan işçilərin, o cümlədən də milli azlıqların nümayəndələrinin əmək, məşğulluq və sosial hüquqlarının qorunmasına dövlət nəzarəti bu sahəyə aid olan normativ-hüquqi aktların tələblərinə uyğun həyata keçirildi. Yəni milli və ya dini azlığın nümayəndəsi olmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan vətəndaşı olan hər bir kəs eyni hüquqlara malik oldu. Bir sözlə, Ümummili lider Heydər Əliyev yüz illər boyu Azərbaycanda formalaşmış bu milli keyfiyyətin və cəmiyyətimizdəki etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına və təşviqinə xüsusi həssaslıqla yanaşır, Azərbaycanın burada yaşayan bütün xalqların ümumi vətəni olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı. Onun "polietnizm bizim tarixi nailiyyətimizdir" sözləri müasir Azərbaycan cəmiyyətinin tolerant ovqatını və dövlətin siyasi iradəsini dəqiq ifadə edir.

Müstəqillik illərində həm də beynəlxalq konvensiyalar və onların Milli qanunvericilikdə təsbiti istiqamətində mühim

nailiyyətlər əldə olundu. Azərbaycan BMT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatların milli məsələlərlə bağlı qəbul etdiyi beynəlxalq sənədlərə qoşuldu. Bununla da bəyan etdi ki, ölkəmiz bu sahədə mövcud olan beynəlxalq təcrübəni bölüşməyə və hətta Azərbaycan nümunəsini digər ölkələrə ixrac etməyə hazırdır. Məsələn, 2002-ci ilin oktyabr ayında Strasburqda Avropa Şurasının (AŞ) o zaman ki Baş katibi Valter Şvimmerin iştirakı ilə Azərbaycanda milli azlıqlarla bağlı dövlət siyasəti məsələsinə həsr olunmuş ayrıca müzakirələr aparılmışdı. Həmin müzakirələrin nəticəsində Azərbaycanın milli siyasətini bəyanən və müsbət qiymətləndirən Avropa Şurası növbəti ildən bu səpkidə müzakirələrin digər dövlətlərin də iştirakı ilə aparılması qərarına gəlmişdi. Hətta Azərbaycanın milli azlıqlarla bağlı yürütdüyü siyasətin və bu sahədə əldə olunan təcrübənin başqa dövlətlər üçün də gərəkliliyi vurğulanmışdı.

Bu gün Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların nümayəndələri öz ana dillərində sərbəst danışirlər. Bir çox ali və orta məktəblərdə ana dillərinin işlənilməsi təmin olunur, adət-ənənələrə hörmətlə yanaşılır. Respublikada yaşayan milli azlıqların demək olar ki, hamısı Azərbaycanın dövlət dilini bilir, bu dildən etniklərarası ünsiyyət vasitəsi kimi də istifadə olunur. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi öyrənilməsi bütün Respublika ərazisində eyni dərəcədə həyata keçirilir və bu məsələ ilə bağlı heç bir problem qeydə alınmamışdır. Azsaylı xalqların və etnik qrupların dillərinin tədrisinin səmərəli təşkili üçün proqram və dərslərlərin, dərslər və metodik vəsaitlərin, tövsiyələrin və s. hazırlanması və nəşri də daimi diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycan dövləti təminat verir ki, ölkə ərazisində yaşayan milli azlıqlar qanunla nəzərdə tutulan hər cür təşkilat ya-

rada bilərlər. Belə təşkilatların hüquqi vəziyyətini Konstitusiyaya və ya qanunlar tənzimləyir. Beləliklə, azlıqların təşkilatlarının fəaliyyətə başlaması cəmiyyətin demokratikləşdirilməsinin əlamətidir. Bunun nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycanda onlarla milli-mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi UNESCO-nun, Avropa Şurası və ATƏT-in "mədəni müxtəlifliyə" dair proqramlarında fəal iştirak edir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi "Azərbaycan mədəni müxtəlifliyi" layihəsini həyata keçirir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra milli azlıqların mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti ardıcıl və davamlı olmuşdur. Respublikada yaşayan etnik icmaların dilində 15-dən, rus dilində isə 30-dan çox qəzet və jurnal nəşr olunur, internet media fəaliyyət göstərir. Telekanallarda milli azlıqların etnik-mədəni həyatı, etnoqrafiyası barədə müntəzəm materiallar hazırlanır. Milli azlıqların sıx yaşadığı 5 bölgədə isə yerli tele-radio kanalları fəaliyyət göstərir.

Bu gün həm də ölkəmizdə tolerantlıq, dinlərarası dözümlülük, hər bir şəxsin azad şəkildə dini etiqad hüququ geniş şəkildə qorunur. Minilliklər ərzində Azərbaycanda müxtəlif dinlərə mənsub vətəndaşlar dinc, bərabər şəkildə yaşayıblar və yaşamaqdadırlar. Bu sahədə heç bir qarşıdurma olmayıb. Azərbaycan xalqının 96 faizinin İslam dininə etiqad etməsinə baxmayaraq, ölkədə xristianlar, yəhudilər milli və dini ənənələrini qoruyub saxlaya biliblər. Bu, bir tərəfdən Azərbaycan xalqının tarixi tolerantlıq ənənələrinin aydın göstəricisi, digər tərəfdən də Azərbaycan dövlətçiliyinin tolerantlığa yönəldilmiş siyasətinin nəticəsidir.

Göründüyü kimi, müasir dünyada baş verən proseslər aydın şəkildə sübut edir ki, toplum olaraq qloballaşmada, inteq-

rasiyada iştirak etmək və paralel olaraq "xalq məni"ni qoruyub saxlamaq üçün ətraf cəmiyyətə açıq olmaq mühüm şərt-dir. Millətlərarası münasibətlərin inkişafına açıq olmalı və sözügedən istiqamətdə addımlar atılmalıdır. Bu gün Azərbaycandakı hadisələr, həyata keçirilən siyasət də qeydlərimizi sübut edir. İstər ölkə daxilində milli azlıqlara bərabər şəraitin yaradılması, xalqçılığın inkişafı, istərsə də ətraf cəmiyyətlə istəti münasibətlərin qurulması kifayət qədər mühüm məsələlərdir və bununla Azərbaycan sübut edir ki, millətlərarası münasibətlərin inkişafında öz xətti var və bu prinsiplərə sadıqdır.

Niyaz Niftiyev

Xülasə

Kitab etnik müxtəliflik kontekstində dünyanı narahat edən mürəkkəb məsələlərə həsr edilmişdir. Yüksək aktualıq kəsb edən kitabın başlıca xüsusiyyəti bu gün dünyada dini, etnik və milli dözümsüzlüyün tüğyan etdiyi bir vaxtda Azərbaycan Respublikasında dünyaya nüsxə ola biləcək dini, milli, etnik birgəyaşayış modelinin mövcudluğunu faktlara istinadən təsbit etməsidir.

Kitab ön söz, giriş, on iki fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. "Milli azlıqların xarakteristikası", "Azərbaycançılıq ideologiyası milli birliyin əsası kimi", "Azərbaycanda milli azlıqlar və multikulturalizm", "Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsdlər və onların qarşısının alınması", "Azərbaycan Respublikasında birgəyaşayış naminə həyata keçirilən milli siyasət" bölümlərində müəllif konkret faktlara müraciət etməklə ilk növbədə tədqiqat predmeti ilə bağlı ayrı-ayrı anlayışların mahiyyətini açır. Azərbaycançılıq iki təməl ideyanı - "dövlətçilik" və "vətənpərvərliyi" özündə birləşdirir deyən müəllif, bu ideologiyaya ümummilli məzmun verilməsini Ulu öndər Heydər Əliyevin ən böyük tarixi xidmətlərindən biri kimi xarakterizə edir.

"Beynəlxalq Konvensiyalar və onların Milli qanunvericilikdə təsbiti", "Beynəlxalq qurumların Azərbaycanda milli azlıqlarla bağlı siyasətə münasibət", "Milli azlıqların hüquqlarının təmin edilməsində Ombudsmanın rolu", "Təhsil siyasəti və milli azlıqlar", "Azərbaycanda mədəni müxtəliflik və milli azlıqlar", "Milli azlıqlar və media", "Milli azlıqların dini etiqad

azadlığının təmin edilməsi" bəhsləri qənaətbəxş şəkildə işıqlandırılmış, bu məsələlərlə bağlı müəllif yerli və xarici tədqiqatçıların elmi yanaşmalarını təhlil etməklə yanaşı, problemə həm də öz subyektiv münasibətini bildirmişdir.

Nəticə hissəsində araşdırmadan əldə edilən qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Нияз Нифтиев

Резюме

Книга в контексте этнического разнообразия посвящена сложным вопросам, волнующим мир. В то время как в мире свирепствует религиозная, этническая и национальная нетерпимость, главной особенностью книги, обладающей большой актуальностью, является то, что она, ссылаясь на конкретные факты, закрепляет наличие религиозной, этнической и национальной модели совместного проживания в Азербайджане, которая может стать примером для мира.

Книга состоит из предисловия, введения, двенадцати глав, послесловия и списка литературы. В таких главах как "Характеристика национальных меньшинств и мультикультурализм", "Идеология азербайджанства как основа национального единства", "Национальные меньшинства в Азербайджане", "Посягательства на государственность Азербайджана и их предотвращение", "Национальная политика, претворяемая в жизнь во имя совместного проживания в Азербайджанской Республике" автор, обращаясь к конкретным фактам, в первую очередь раскрывает суть различных понятий в связи с предметом исследования. Охарактеризовав азербайджанство, как слияние двух таких фундаментальных идей, как, "государственность" и "патриотизм", он в то же время оценивает приращение этой идеологии общенационального содержания как одну из величайших исторических заслуг Общенационального лидера Гейдара Алиева. Темы "Меж-

дународные Конвенции и их закрепление в национальном законодательстве", "Отношение международных структур к политике Азербайджана в отношении национальных меньшинств", "Роль Омбудсмана в обеспечении прав национальных меньшинств", "Политика образования и национальных меньшинств", "Культурное разнообразие Азербайджана и национальные меньшинства", "Национальные меньшинства и медиа", "Обеспечение свободы вероисповедания национальных меньшинств" освещены весьма удовлетворительно.

Анализируя научный подход местных и зарубежных исследователей к этим вопросам, автор также выражает свое субъективное отношение к проблеме.

В послесловии обобщены полученные в результате исследований материалы.

Niyaz Niftiyev

Summary

This book is devoted to the complex problems which disturbing the world in the context of ethnic diversity. The main peculiarity of this book that has a high urgent quality is maintained religious, ethnic and national intolerableness in the world, at this moment how in the Republic of Azerbaijan we can become a model of religious, ethnic communal life. The book is consisted of a preface, an introduction, 12 chapters, a conclusion and a reference literature. There are some sections in the monograph as: "The peculiarity of national minority", "The Azerbaijanism ideology as the basis of national unity", "The national minorities in Azerbaijan", "The attention to the Azerbaijani statehood and the prevention", "The politics which is dedicated to the communal life". In all these sections the author wants to give an explanation of the definition of different main points according to the investigation. The author maintains that Azerbaijanism joins 2 fundamental ideas: "statehood" and "patriotism". He also defines that this universal-national ideology is the biggest historical deed of great leader Haydar Aliiev. In this monograph some sections are lightened such as: "International Conventions and ratification in the national system.", "The attitude of international organizations to the problem of national minority in Azerbaijan", "The role of Ombudsman in forming the rights of national minorities", "The education politics and national minorities", "The cultural difference and national minorities", "The national minorities and media", "The guarantee for belief of national minorities". The author gives subjective opinion related to this problem, at the same time he analyses the approaches of local and foreign investigators. In conclusion part the investigation results are generalized.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ronald L. Jackson. The Negotiation of Cultural Identity: Perceptions of European Americans and African American, Greenwood Publishing Group, 1999, səh-31.
2. Thomas H.Eriksen. Ethnicity and Nationalism, Pluto Press, 2002, səh-1-5.
3. Jorge J.Gracia. Race or Ethnicity?: On Black and Latino Identity. Cornell Univ.Press, 2007, səh-11.
4. Carmen Fought. Language and Ethnicity. Cambridge Univ. Press, 2006, səh-7.
5. Məmmədov A. "Avropa İttifaqı və Azərbaycan hüququnda "milli və dini azlıqlar" problemi", "Strateji təhlil" jurnalı, səh-179, say 2 (9), 2014.
6. "III SEKTOR" nəzəri, ictimai, informativ demokratiya jurnalı, 5-ci say, yaz-2004, səh-18.
7. Etnik Azlıqların İctimai Həyatda Fəal İştirakı Üzrə Lund tövsiyəsi. 1998.
8. <http://az.wikipedia.org>
9. Bromley O.V.. "Gtničeskie proüessı v sovremennom mire". Moskva-1987. str-170.
10. Əlisa Nicat. "Dünya filosofları", Bakı-1995, səh-515.
11. "Qanun" jurnalının Milli Azlıqlarla bağlı Xüsusi Buraxılışı, № 6, yanvar 1998, səh-18, 22, 26, 10-11., 15., 23.,
12. Ziya Göyalt. Türkçülüyn əsasları. Bakı - 1991. səh-27.
13. Ələkbərov F. "Millət, milli ideya, milli ideologiyanın mahiyyəti barədə", "AMEA. Elmi əsərlər. Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq institutu", 2011.-№1(16). səh-44.
14. Bolğşoy tolkovıy soüioloqıçeskiy slovarğ. V 2 -x t. Tom

2. Perevod s anqliyskoqo. 2000, str-495, 498.
15. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı-2014, səh-127-128.
16. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət Bakı-2001, səh-40, 41, 42.
17. SSRİ-də milli azlıqlar: onların tipləri və əsas problemləri, Moskva 1990. səh-67.
18. "İnsan haqları və azadlıqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi haqqında" Federal Konsepsiya, Kreml, 1999.
19. "Azərbaycan" qəzeti, 9.11.2007., səh-2. 03.03.2011., səh-2., 22.01.2003., səh-3. 03.04.2003. səh-3., 25.01.2003., 11.06.2011., 23.11.2003.,
20. Xalq qəzeti. 2010, 9 may, N 100. səh-3,4.
21. Vəliyeva S. "Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi", Bakı-2002. səh-102-103.109-110. 29-30.
22. Budaqov B. Qərəzli yozum əsilsiz, köksüz olar. 525-ci qəzet, 18.09.2002-ci il, səh-3.
23. Azərbaycan diasporu. Bakı-2005, səh-65.
24. Zeynal Vəfa, "İki sahil".-2009.-26 noyabr.-N.223. səh-7.
25. Xalq qəzeti. 10 aprel 2006, səh-3.
26. Azərbaycan diasporu. Bakı-2005, səh-16.
27. Mahmudov Y. Azərbaycanlılar. (etnik-siyasi tarixə ümumi baxış), Bakı-2008, səh-7.
28. Mehdiyev R. Azərbaycanda siyasət: dünən, bu gün və sabah. "Azərbaycan" qəzeti, 9-10 yanvar, 2002-ci il, səh-3.
29. (<http://www.ronl.ru/refarat/pedagogika/172196>)
30. (Г.Т.Новрузова. Административно-Территориальное деление и динамика численности населения Куткашенского Района Азербайджанской ССР, Азербайджан и азербайджанцы, Баку-2012. с.150)
31. (Leyla Vaqifqızı, Geostrategiya jurnalı, № 06 (24), 2014, səh-57)

32. Центральная Азия и Кавказ. Журнал социально-политических исследований. Швеция - 2003. 4(28). Г.Оруджев. Национальные меньшинства Азербайджана сегодня. стр-160., 161.,
33. Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı - 2000, səh-288, 328.
34. <http://ahiskavatan.tr.gg>
35. "Azadinform" İnformasiya Agentliyinin Bülleteni, Bakı, 18.11.2010, 10.10.2010, 12.10.2010., 17.11.2010., № 146025 (14 77552) 04.07.2008., 13.12. 2010.,
36. İbrahimov Nazim. Azərbaycan tarixinin alman səhifələri. Bakı- 1997. səh- 233.
37. "The European Circle" internet jurnalı
38. Vəqif Buduqlu-Piriyev, "Buduq və buduqlular", 1994-cü il, "Sabah" nəşriyyatı. səh-62.
39. Həmidov A.İ. "Buduq və Xınalıq dillərində Azərbaycan dilindən keçmiş leksik-qramatik elementlər". Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. III nömrə, Bakı, 1981. səh-44.
40. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cild. Bakı. 1987. Səh-89.
41. "Xalq qəzeti", 8 oktyabr, 2007-ci il, S-2. 11 may 2011-ci il.
42. www.xinaliq.az
43. "Azərbaycan" qəzeti, 20 dekabr, 2007-ci il. Səh-2.
44. Bünyadov Z. "Azərbaycan tarixi", Bakı, "Azərnəşr" 1994, səh-212.
45. Zəkiyev İ. "Şəfəq" qəzeti, 15 yanvar N1.
46. Rüstəmbəyli M. "Çarpışan quvvələr, Bakı-1991. "Maarif". Səh-90.
47. "Quba" qəzeti, 01 iyul 1995-ci il, №25.
48. Dudavari R. "Azərbaycanda yaşayan ləzgilər bu məmləkəti öz vətənləri sayırlar və bu hisslərində tam

- haqlıdırlar", "Xalq qəzeti". 1997-ci il 23 oktyabr, səh-2.
49. Çələbov M., Şarvili M. Ləzgi xalq qəhrəmanı haqqında. Bakı, 2001. Səh-483.
50. Советская этнография, 1988, н. 6 стр-47.
51. Musabəyov R. Müstəqil Azərbaycanda etnik proseslər. <http://antologiya.azeriblog.com/2008/12/05>.
52. Vəlixanlı N. "IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında", Bakı-1974, səh-170.
53. Ərəb və Fars sözləri lüğəti. Bakı-1958, səh-158.
54. Abdulla Fazil. "Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında" Bakı-1970. Səh-123.
55. Bəhəddin Ökəl. "Böyük Hun İmperiyası". I kitab, Bakı-1992. Səh-185.
56. Qeybullayev Q. "Toponimlə Azərbaycan". Bakı - 1985. str-105
57. Mirzəyev M. "Talış toponimlərinin qısa izahlı lüğəti", Bakı-1993. Səh-4.
58. İsaev M.İ.. "Sto tridüatg ravnopravnix". Moskva-1970, str-302.
59. "Talış Sədo" qəzeti, N48., 19 (31), 26 may 2012, 20 fevral 1993-cü il, №5-6 (17)
60. Ə.Ə.Rəcəbov "Talışlar", "Talışi sədo" qəzeti, 20.02.1992. N1.
61. Rəcəbov Ə.Ə. "Məktəblinin talışca-azərbaycanca lüğəti". "Maarif", Bakı-1992. Səh-5.
62. Məmmədov N.X.. "Talış dilinin Şüvi şivəsi". Bakı-1971. Səh-98.
63. Hüseynbalaoğlu B.H., Talışlı M.M. Lənkəran. Bakı-1990. Səh-16.
64. Cavadov Q.. "Talışlar: tarixi-etnoqrafik tədqiqat". Bakı: 2004. Səh-89.
65. Əsədullayeva Y. "Nişan dövrü", "Söz" jurnalı, 1993-cü

il. № 3-4, Səh-39,40.

66. Talış diyarında çəltikçiliyin inkişafı tarixindən. "SÖZ" jurnalı, № 5, 1999. Səh-16.

67. Niftiyev N. "Kəlam" jurnalı, 11-20 may, 2004-cü il, səh-42, Bakı 2002, səh-24-27, "Azərbaycanda etnomühit", Bakı - 2003, səh-28-30.

68. virtualaz.org, 06.03.2014.

69. Hacıyev M.İ. "Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi". Bakı-1971. Səh-64.

70. M.Hacıyev. "Azərbaycan tatlarının dili". Bakı-2009. Səh-54.

71. Hacıyev M. "Toy-düyün xəzinəmizdən" (Azərbaycan tatlarının tarixi-etnoqrafik öçərkindən), Bakı- 1995. Səh-79.

72. www.udi.az

73. Языки народов СССР. ЫВ том. Москва. 1967. стр-140.

74. Georgi Keçaari, "Udilərdə ənənəvi toy mərasimləri", Bakı-2003. Səh-64.

75. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX cild. Bakı-1986. Səh-420.

76. Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi (AzərTac), 04.10.2010. 27 noyabr 2012-ci il., 28 mart 2014-cü il., <http://azertag.az/xeber/813373>., 24.06.2014., Prezident Sərəncamı 14 noyabr 2014-cü il., 25.03.2014., 04.07.2014., (<http://www.azertat.com/node/1209650>), (<http://azertag.az/xeber/815101>)

77. "Azərbaycan yəhudilərin rahat və təhlükəsiz yaşadığı ölkələrdəndir", "Azərbaycan" qəzeti, 2006-cı il 17 may. Səh-3.

78. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin rəsmi veb-səhifəsi - qafqazislam.com

79. talish.org

80. Bakı şəhəri, 17 avqust 1993-cü il, Ali Sovetin Qərarı, № 672.

81. "Azadlıq" qəzeti, 8 aprel, 1993-cü il

82. "Müxalifət" qəzeti, 9 sentyabr 1992-ci il

83. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 25 dekabr 1992-ci il, 52-ci say

84. Ахундова Эльмира. "Второй Карабах на берегах Самура?", газета "Вышка", 25 декабря 1993 г.

85. "Azərbaycan" qəzeti, 22 fevral, 1995-ci il

86. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Elmi-Dini Şurasının bəyanatı, Bakı 2000.

87. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəy, Bakı şəhəri, 16 sentyabr 1992-ci il.

88. Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin Bülleteni. N4, Bakı-2002.

89. Центральная Азия и Кавказ. Журнал социально-политических исследований. Швеция - 2003. 4(28).

Оруджев Г. Национальные меньшинства Азербайджана сегодня. стр -164., 162.,

90. Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı İlk Hesabat, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Bülleteni.

91. www.stat.gov.az

92. Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı İlk Hesabatın hazırlanması və təqdim edilməsi barədə Sərəncam, Prezident Heydər Əliyev, 2 noyabr, 2001-ci il, "Azərbaycan" qəzeti.

93. Mehdiyev R.Ə. Müasir Azərbaycan milli ideyanın təəcəssümü kimi. "Xalq qəzeti".-2011.-26 may.-N 113. Səh-5-8.

94. "Səs" İnformasiya Agentliyi - sia.az, 16.06.2011.

95. <http://president.az/articles/11095>
96. Azəri-Press İnformasiya Agentliyi., (<http://az.apa.az/news/358859>)
97. Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi, <http://mfa.gov.az>, http://www.mfa.gov.az/files/file/CERD_FINAL_2014.pdf.s-13
98. Milli və etnik, dini, və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında Deklarasiya, 18 dekabr 1992-ci il.
99. BMT-nin "Milli və ya etnik, dini və dil azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları haqqında" Bəyannaməsi. Nyu-York. 18 dekabr 1992-ci il.
100. "Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında" Beynəlxalq Pakt, 27-ci maddə, 16 dekabr, 1966-cı il.
101. N.M.Niftiyev, "Azərbaycanda milli azlıqlar və beynəlxalq sənədlər", Milli Elmlər Akademiyası Gənc Alimlərin (Aspirantların) məqalələr toplusu, Bakı- 2003. Səh-45.
102. www.humanrights.coe.int. - Avropa Şurasının rəsmi internet saytı
103. Avropa Şurası N57, Avropa müqavilələrinin seriyası, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya. 21 yanvar 1995-ci il.
104. AŞ-ın "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası, 1 fevral 1995-ci il, Fransa, Strasburq.
105. Preece, Jennifer Jackson, Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus Devlet Sistemi, Çeviren Ayşegül Demir, Don Kişot Yayınları, Ankara, 2001. Səh-142.
106. ATƏT-in Milli azlıqlar üzrə Ali Komissarlığının illik hesabatı. Vyana. 2003.
107. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 169 sayılı "Köklü xalqlar və xalqlar barədə, müstəqil ölkələrdə tayfa həyatı sürən xalqlar" haqqında Konvensiyası. 26 iyun 1989.

108. "Rusiya Federasiyasında yaşayan azsaylı xalqların hüquqlarının təminatı haqqında" Əlavə. Moskva- 1999.
109. "Genosid cinayətinin qarşısının alınması və bu cinayətə görə cəza verilməsi haqqında" Konvensiya, 2-ci maddə, 1948.
110. Özgün Ece. Avrupa Birlixi'nde Azınlıklar: İspanya-Bask Örneği, /28 Ağustos 2013/ akademikperspektif.com/2013/08/28/avrupa-birliginde-azinliklar-ispunya-bask-ornegi].
111. (Maastricht Antlaşması (20.12.2012): <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html#0001000001>)
112. "Kaspi" gündəlik ictimai-siyasi qəzeti, № 118, yanvar 2003. Səh-8.
113. dqd.gov.az
114. "Milli azlıqların hüquqları haqqında beynəlxalq aktlar toplusu", Bakı, 2005.
115. <http://www.mfa.gov.az>
116. Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Aparatının məlumatı, 2 iyun 2004, Bakı şəhəri.
117. Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Aparatının elmi-analitik şöbəsinin baş məsləhətçisi A.Səfixanlının hesabatı, 20 oktyabr 2003, Bakı şəhəri., 3 dekabr 2003.,
118. Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası üzrə Azərbaycan Respublikası Hökumətinin ikinci dövrü məruzəsi, Strasburq, 10 yanvar 2007-ci il, ACFC/SR/II(2007).
119. <http://www.ombudsman.iov.az/o>
120. N.M.Niftiyev, "Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların təhsil hüququ", Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Aspirantların Elmi konfransının materialları, Bakı-Elm-2004. Səh-249.

121. AŞ PA-nın "Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında" Konvensiyası. Strasburq. 5 noyabr 1992-ci il.

122. Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının "Azərbaycan dili" bölməsinin "Azsayılı xalqların dilləri" yarım bölməsinin arxiv materialı, Bakı - 2004.

123. Mərdanov Misir, Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 30 aprel, 2010, N16

124. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. М. 1991. стр-59.

125. Каган М.С. "Философия культуры". 1996, стр-74.

126. Краткий словарь культурологических понятий и терминов. М, 2000. стр-98.

127. Хантингтон С. "Столкновение цивилизаций". М. 2003. стр-607.

128. Etnik azlıqların linqvistik hüquqları üzrə 1998-ci il Oslo tövsiyəsi.

129. Ёрданский В.В. "Gtnos i naüiä". 1992. str -93.

130. Jdanov Y.A. "Avrasiyanın günəş çələngi". M.1999. səh-68.

131. Aslanova Rəbiyyə. "Qloballaşma və mədəni müxtəliflik". Bakı 2004. Səh-255.

132. Əbülfəz Qarayev. Ombudsmanların IX Bakı Beynəlxalq Konfransının materialları, Bakı - 2011. Səh-35.

133. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Mədəniyyət siyasəti idarəsinin hesabatı. 15 sentyabr 2000.

134. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, "Azərbaycanın mədəni çeşidliliyi" adlı elmi-praktiki konfransın Protokolu, Bakı, 27-28 iyun 2002-ci il.

135. Heydər Əliyev - Ümummilli lider. Mixail Zabelin. Bakı 2004. Səh-152.

136. "Azərbaycanda yaşayan azsayılı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu: metodik vəsait",

tərt. ed. S.Quliyeva; ixtis. red. və bur. məs. K.Tahirov; red. G.Səfəraliyeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı-2012. Səh-23., 29.,

137. 525-ci qəzet, 4 iyul 2008-ci il, 118 (2709), 22.01.2003.,

138. Nəsiman Yaqublu, "Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların nəşrləri", Bakı-2010. Səh-27., 29., 26-27., 30.,

139. İsveç İctimai Televiziya Kompaniyasının Nizamnaməsi, IX paragraf.

140. Milli Televiziya və Radio Şurasının hesabatı. Bakı 2003.

141. Cənubi Qafqazda multi-mədəni fərqlər və regional vəhdət (sosioloji sorğu və Azərbaycan KİV-nin kontent-təhlilinin nəticələri) Bakı 2003.

142. <http://atlas.musigi-dunya.az/azsonorous.html>

143. "Zerkalo" qəzeti, 10 dekabr 2002.

144. "Samur" qəzeti, 30 may 2009-cu il, № 5(217)

145. "Kürdün səsi" qəzeti, oktyabr 2002-ci il.

146. az.itv.az

147. kelaminfo.az

148. <http://news.milli.az/society/225944.html>

149. <http://www.scwra.iov.az/vnews/170>

150. <http://az.trend.az/news/politics/2259403.html>

151. <http://kivdf.gov.az/menu/151/Konsepsiya/>

NİYAZ NİFTİYEV

**AZƏRBAYCANDA
BİRGƏYAŞAYIŞ VƏ
MULTİKULTURALİZM**

Bakı-2015

Çapa imzalanıb: 21.05.2015
Formatı: 60x90 1/16. Ofset çapı.
Həcmi 25,5. Sifariş № 570.

mətbəəsində çap olunub